

«РЕПРЕСОВАНІ» ЩОДЕННИКИ

Голодомор 1932-1933 років в Україні

Український інститут національної пам'яті

**«РЕПРЕСОВАНИ» ЩОДЕННИКИ
Голодомор 1932–1933 років в Україні**

Упорядкування, вступна стаття, загальна редакція
Ярослава Файзуліна

Київ – 2018
Видавництво «Фенікс»

УДК 94(477)“1932/1933”:341.485(=161.2)

P41

P41 «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Український інститут національної пам'яті. – Київ: Фенікс, 2018. – 352 с.

ISBN 978-966-136-623-6

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні публікацій уже не бракує. Однак ця книжка – унікальна. Писали її не історики, не архівісти, не публіцисти – її авторами були звичайні люди: селянин, учителька, студент, партієць... Свої нотатки вони робили не сподіваючись, що ті колись будуть опубліковані, що їх прочитають тисячі й тисячі людей. Вони не ставили перед собою цілі написати історії Голодомору, а лише фіксували побачене, почуте, прожите та пережите.

Парадоксально, але ті записи вціліли донині завдяки радянським спецслужбам. Для чекістів вони були «вещдоками» – речовими доказами, промовистими свідченнями «контрреволюційної діяльності» авторів. У конвертах при їхніх кримінальних справах і збереглися ці сім історій людей, записаних в режимі реального часу на тлі апокаліпсису – Голодомору, з усіма його «декораціями»-жахіттями. Герої в ті роки катастрофи проживають свої особисті історії – із найнесподіванішими сюжетними лініями й поворотами. І то такими, що не спали б на думку й найгеніальнішому драматургові.

На сторінках цих щоденників, попри пекельно-смертельне лихоліття, коли їх писано, людське життя триває у всій повноті: з радістю від народження дітей і болем від втрати рідних, з коханням та інтригами, з прикладами небаченої жертвовності та відразливої нищості. Тут багато безцінних свідчень «із перших уст» про стратегії виживання людей у ті страшні часи. У спустошених голодом українських селах, містечках і містах.

УДК 94(477)“1932/1933”:341.485(=161.2)

Видання підготовлено за підтримки Науково-освітнього консорціуму вивчення Голодомору при Канадському інституті українських студій (HREC)

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ

ISBN 978-966-136-623-6

© Ярослав Файзулін, упорядкування,
вступна стаття, коментарі, 2018

Зміст

Голодомор 1932–1933 років в Україні у світлі щоденникових записів очевидців	4
№1. Щоденник учительки Олександри Радченко	31
№2. Щоденник селянина Нестора Білоуса	114
№3. Щоденник партійця Дмитра Заволоки	190
№4. Зі щоденника педагога Юрія (Георгія) Самброса	267
№5. Зі щоденника політемігрантки Дороти Федербуш	299
№6. Зі щоденника вчителя Олексія Наливайка	310
№7. Зі щоденника викладача Михайла Сінькова	329
Іменний покажчик	343
Географічний покажчик	348

Голодомор 1932–1933 років в Україні у світлі щоденникових записів очевидців

Голодомор 1932–1933 років, що забрав мільйони людських життів в Україні, комуністичний режим добре спланував, чітко реалізував, а далі будь-що намагався приховати правду про цей злочин, назавжди знищити бодай крихти пам'яті про нього. Небезпечно було писати про це не те що комусь у листі – навіть у приватному щоденнику згадувати було заказано. Такий запис міг зруйнувати життя, обернутися в десятиліття таборів ГУЛагу. Однак попри все, навіть у найважчі часи були люди, які не могли мовчати й намагалися залишити свої свідчення для наступних поколінь. Зокрема, й у тих страшних 1932–1933-му.

Серед сотень тисяч кримінальних справ, що зберігаються в архівах колишніх радянських спецслужб, виявлено сім, де серед речових доказів уціліли приватні щоденники (або виписки з них) очевидців Голодомору. Вони належать вчительці з Харківщини Олександрі Радченко; партійцеві Дмитрові Заволоці, завідувачеві відділу культури і пропаганди Ленінського районного партійного комітету Києва; селянинові Несторові Білоусу із села Леб'язого Печенізького (нині – Чугувського) р-ну Харківської обл.; сільському вчителеві та студенту літературного факультету Харківського інституту професійної освіти Олексієві Наливайку; політемігрантці й літературному редактореві «Укрдержнацменвидаву» Дороті Федербуш; педагогові, завідувачеві педпрактикою студентів Всеукраїнського інституту народної освіти Юрієві (Георгію) Самбросу; викладачеві Харківського хіміко-технологічного інституту ім. Кірова Михайлові Сінькову.

Радянські «органи» розцінювали ведення таких щоденників як «контрреволюційну діяльність». За них арештовували й судили. Як правило, під час слідства та на суді ці нотатки фігурували як один із головних доказів. Усі семеро авторів вижили в Голодомор, але не всім із них вдалося пережити Великий терор, сліди декого з них у цей час губляться назавжди.

Щоденники очевидців Голодомору – це погляд на цей злочин комуністичного режиму зсередини, з епіцентру подій, людей, які були

його жертвами, свідками або навіть почасти співучасниками. До жертв належали селянин Нестор Білоус, учителі Олександра Радченко й Олексій Наливайко, які зафіксували перебіг примусової колективізації та хлібозаготівель, пограбування селянських господарств і безчинства представників влади, настрої людей, вилучення всього продовольства в селян і як наслідок – масову смертність від голоду.

Свідками злочину були поліемігрантка Дорота Федербуш, педагог Юрій Самброс і викладач Михайло Сіньков. Усі троє жили в Харкові, тодішній столиці радянської України, й у своїх щоденниках оповідали про атмосферу страху в місті, голодних і померлих селян на вулицях, базарах і станціях. Про жахливий голод в українських селах вони здебільшого знали з розповідей друзів і знайомих.

До співучасників умовно можна віднести партійця Дмитра Заволоку, який був членом КП(б)У і працював в радянських контрольних органах, що стежили на місцях за виконанням директив згори. У приватних записках партієць пише про хибність політики партії на селі, звинувачує керівництво ВКП(б) і самого Йосипа Сталіна в голодуванні та стражданнях селян, зокрема – і його ж рідні, яка жила в Борисполі на Київщині. Однак із остраху за кар'єру або й життя публічно заявити про це він не наважується.

Щоденники очевидців Голодомору 1932–1933-го є унікальним історичним джерелом для реконструкції його перебігу, розуміння тих подій і їх об'єктивного оцінювання. Вони дозволяють не просто відтворити факти тих років, але й атмосферу в тогочасних українських селах і містах, реалії життя людей, їхні емоції, думки, бажання, настрої. Тобто містять інформацію, що її годі знайти в будь-якому іншому типі історичних джерел.

Навіщо писали щоденники й наражали себе на небезпеку? До кінця 1920-х років в СРСР встановився тоталітарний режим, влада через систему карально-репресивних органів і їхніх агентів влаштувала тотальний контроль за життям громадян. «Радянські люди, що були повноправними громадянами й не підлягали правним утискам і обмеженням, відчували тоді моральну задуху, гніт, безперспективність і тяжко це переживали», – зазначає педагог Юрій Самброс¹. Запанували страх і недовіра одне до одного, здавалося, що агенти ГПУ були на кожному кроці. За цих умов лише в щоденнику чи нотатнику людина могла не критися зі своїми думками, мріями, страхами. Той ставав чи не єдиним місцем, де можна було поділитися найпотаємнішим.

Хоча кожен розумів: щоденник може відіграти й фатальну роль – призвести до арешту, заслання або й смерті. Такі побоювання на якомусь із етапів життя з'являлись майже в кожного з цих сімох. Вони робили перерви в записках і навіть вагалися, чи не знищити свої нотатники, але ніяк не наважувалися: ті були частиною їхнього життя, тож кожен рано чи пізно повертався до своїх записів. «Скільки раз я думала кинуть мой дневник в вагоне и все-таки возвращаюсь к нему, –

1 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – Зошит 6. – Арк. 954.

писала політемігрантка Дорота Федербуш. – Все от одиночества. Нет друзей. Есть знакомые, которые относятся ко мне, как к легкомысленной девушке... Одним словом нет хорошего друга...»².

У якийсь момент вирішив був знищити свій щоденник і вчитель-мовник Олексій Наливайко – після того, як на нього донесли в ГПУ. Однак згодом повернувся до своїх записів. «Хай буде свідком пройдених днів»: «Зараз в мене погляди на життя далеко не такі, в корні зовсім інакші, протилежні попереднім. Я все ж таки переконався в вірності лінії партії Леніна – ВКП(б), як Секції Комінтерну.

Але як кажуть, “Що написано пером, не вирубиш топором”.

Та і взагалі я вже так собі вирішив, що щоб не було коли записане, ніколи не виривати, не палити і не викреслювати. Хай буде свідком пройдених днів...»³.

Партієць Дмитро Заволока називав свій щоденник «мертвим істориком», із яким ділився іноді геть «крамольними» думками. У якийсь момент, приблизно в грудні 1932-го, Заволока інтуїтивно відчув: «Майже кожний день думаю про свій зошиток й все ж таки до нього не пишу. Мені здається, що він зайвий додаток до мого життя. І напевне колись зіграє вирішну для мене роль. В наш час дуже погано, коли хто читає твоє нутро. Коли хто одержує документ про його стан й починає по-своєму своїми грязними цинічними руками його розвертати»⁴. І не помилився – щоденник згодом потрапив до рук співробітників ГПУ і був використаний як доказ «контрреволюційної діяльності» Заволоки.

Головний мотив, яким керувався кожен із авторів цих щоденників, – зберегти для себе, розповісти нащадкам або ж ширшому колу людей про пережиті важкі часи «соціалістичного будівництва», а саме голод 1932–1933-го. «Друзям моїм, чіїх життя й долю отут описано, а також синові й дочці, коли вони стануть дорослими і матимуть дітей, – я ці нариси – їм на прочитання й на роздум – присвячую», – нотує Юрій Самброс у передмові до свого щоденника⁵. Ховав його від чужого ока на «горищі та по всіляких таємних закутках». А ще просив дружину, сина й доньку не показувати нікому, аж доки не вимруть усі ті, про кого він найбільше згадував.

Учителька Олександра Радченко свій щоденник адресувала передусім своїм донькам. Приміром, 30 жовтня 1932 року занотувала: «Вспомнила я, как вернувшись с лавки, всем с удивлением рассказывала, что привезли массу обуви “аж полторы полки”. Нарочно записываю, т. к. дети в будущем не поверят нам о скудности предметов первой необходимости. Не поверят, что месяцами не ели белого хлеба, да

2 Архів Управління Служби безпеки України в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 32976. – Арк. 33.

3 Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 63.

4 ГДА СБУ. – Спр. 49905 фп. – Т. 3. – Арк. 55.

5 Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. Мемуарні нариси. – Сучасність, 1988. – С. 11.

и о черном т.е. ржаном, часто напоминали не разбрасывать кусочки, т. к. голодные потом будем сидеть»⁶.

Оповідь про Голодомор більшість авторів розпочинають із 1929 року, коли більшовицька влада взялася за суцільну колективізацію селянських господарств і примусові хлібозаготівлі – фактично пограбування українського селянства. Відтоді щораз дужче затягує зашморг на його шиї, що врешті-решт призводить до масштабного голоду. Першим із авторів щоденників запис про примусові хлібозаготівлі зробив селянин Нестор Білоус 1 червня 1929 року: «Началась хлебо-заготовка в порядке разверстки, на 150 дворов более зажиточных наложено 6500 пуд. Если хлеба не оказывалось, то брали скот и сало и все, что попадало под руки...»⁷.

А далі ледь не щодня Білоус фіксує в рідному селі Леб'язому на Харківщині факти примусових хлібозаготівель, свавілля влади, конфіскації майна, спротиву населення, розпродажів на «червоних базарах» тощо. Приміром, 7 червня 1929-го: «Была продажа скота в сельхозе, конфискованного за хлебо-заготовку»; 12 червня: «И ещё наложено на 30 человек добавка хлебо-заготовки 600 пудов. Забирают скот и сельхоз. инвентарь»; 23 червня: «Прошел днем небольшой дождь, вечером сторела хата Филипа Мачулы, из разговоров, будто подпалено за хлебо-разверстку, как активиста»⁸.

Для «викачки» хліба з селянських комор влада запроваджує понад десяток різноманітних податків, зборів, позик, самообкладань. Нестор Білоус, який спочатку слухняно їх усі виконував, 6 жовтня 1929 року з розпачем констатує: «Хлебо-заготовку каждый день и красные обозы организуют, и так ходют по дворах – давай выполняй, положение крестьян очень тяжелое. 1^е) хлебо-заг[отовка], 2) налог, 3) страховка, 4) самообложение, 5) заем индустриализации, 6) добавление пая – до 25 рублей, 7) за землеустройство и все это должен до 1/1-30 расплотится, так что фатит ли терпения у крестьян, и все даешь, не разговаривай, а если кто, что сказал, то сейчас же считают контр-революционером»⁹.

Паралельно з хлібозаготівлями відбувається масова колективізація селянських господарств. «Правительство делает нажим на крестьянство, чтобы перешло все крестьянство в коллективы – созы, гуртки и тому подобные, – пише Білоус 16 липня 1929 року. – А мое мнение, что с этой политики нечево не выйдет, а если бы дали крестьянину землю на отруб, без права продажи, то он бы поднял урожайность – 100 пуд. из десятины в среднем и был бы крестьянин богатый и в Государство было бы, что давать, а бедноту всю организовать в коллективы»¹⁰.

6 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – Конверт. 6. – Арк. 7

7 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка. Сторінки в записнику Н. Білоуса не пронумеровані.

8 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

9 Там само.

10 Там само.

Хоча радянські та партійні органи декларували добровільний вступ до «колективів» – ТСОЗів (товариств спільного обробітку землі) та колгоспів (колективних господарств), насправді все відбувалося примусово, із терором: селянам погрожували, залякували, шантажували. В частини господарів конфіскували майно. Його передавали в колгоспи, розпродували на відкритих торгах – «червоних базарах» або ж розкрадали колгоспні активісти. Нестор Білоус 27 жовтня 1929 року нотує: «Была продажа имущества Сова Федора Логвиновича – как 10%, было продано все до основания, а семьи было сказано, чтобы шли куда вгодно». У січні 1930-го: «Началась запись в СОЗы, говорят на собраниях, что добровольно, а на самом деле – под самым большим давлением, слова нельзя никому говорить. Каждый день собрание – только о СОЗах и Коллективах»¹¹.

Ключову роль у процесі колективізації більшовицька влада відводила «ліквідації куркульства як класу». Заможних селян – «куркулів» – примусом намагалися загнати до колективів, вимагали безкоштовно передати туди свою худобу – корів, коней – і сільськогосподарський реманент – плуги, борони, вози... На селян, хто твердо відмовлялися вступати до колгоспів – «одноосібників», «індивідуальників», чинився шалений тиск – психологічний, адміністративний, економічний. Частина з них демонстративно «розкуркулювали» – позбавляли майна й викидали з осель, засилали на Північ. Такими репресіями щодо окремих селян намагалися залякати всіх решту – показати безальтернативність спротиву¹².

Жертвами «розкуркулення» були не тільки господарі-чоловіки, але й члени всієї «куркульської родини» – жінки, діти, старі. «Виникали жорстокі, нелюдські сцени, – свідчить Юрій Самброс. – Ламалися дитячі серця, лилися сльози, душив відчай, плекалася прихована помста, – й усе заливала безмежна безнадія й відчуття безсилля щось заподіяти проти чиненої недолі»¹³.

Перебіг «розкуркулення» в селах Хотімля та Симинівка на Харківщині описує у щоденнику 5 лютого 1930 року Олександра Радченко: «Останні місяці йде «розкуркулювання». Розкуркулюють так званих “експортників” та бувших торгівців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей. До останніх можна віднести в Хотімлі Сороколата, Дудолатка, Білоуського Миколу та багато багато інших. В селі Симинівка – селянин Юрченко, ніколи не знав відпочинку, все працював. Агрономи ставили його прикладом для останніх. На сільсько-господарських виставах Юрченко завжди одержував похвальні листи. Землі у нього було 7 десятин. Сім'я його складається із 5 чоловік. В літі у нього був робітник. Спочатку цього селянина (Юрченка) запросили до колгоспу. В колгосп записали все його майно. А місяця через два “розкуркулили” – вигнали з колгоспу та забрали в нього все

11 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

12 Тилішак В. 1930. УС.РР. Повстання: Науково-популярні нариси. – Київ: Смолоскип, 2016. – С. 6.

13 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – З. 6. – Арк. 997.

майно. Годинники з стіни і ті зняли та забрали. І залишилась ця сімья роздіта, голодна, без палива серед зими»¹⁴.

Юрій Самброс на власні очі бачив у Тростянці звичну в той час картину перегону розкуркулених: «Вийшовши по обіді з їдальні, я побачив, що через базарну тростянецьку площу їде кілька возів, запряжених кіньми. На возах сидять похмурі жінки, діти. Коло возів, де крім жінок, дітей і одного, мабуть хворого, сивого діда, не було майже нічого з речей, лише деяке дрантя з одєжі, – йшли похмурі чоловіки. Босі, хапливо одягнуті, хто в подертому піджакові, а хто й так, в сорочці; хто в картузі, чи в брудній шапці, а хто й з невикритою головою, – запилені, з червоною, як мідь, засмаглою від сонця шкірою обличчя, потомлені, байдужі, з порепаними ногами... Окремо виділявся з-поміж них кремезний, високий, худий, сивий дід із обличчям, різко відмінним від інших: воно горіло невимовною силою презирства до своїх конвоїрів і почуттям власної гідності, палало гнівом опору і заперечення. Конвоїри – кілька чоловік в уніформі ДПУ – йшли рідким колом, оточуючи всю групу. Дехто з них тримав руку на розтібнутій кобурі нагана...»¹⁵.

Селянство попервах чинило спротив державному терору, хоч сили були нерівні. Нестор Білоус 28 лютого 1930-го відзначає: «Убито Председателя СОЗа в Ново-бурлуцком, вечером у окно убили два комсомольца. Но эти убийства к хорошему не приведут потому, что при убийствах, где не находят убийцу – страдает много безвинных людей, тех, что абсолютно не зная ничиво.

Из Печенежского Района выслано 40 человек на ссылку»¹⁶.

Опираючись колективізації, селяни знищували сільськогосподарський інвентар, вирізали худобу. Олександра Радченко 5 лютого 1930 року фіксує: «Завдяки колективізації нарід, селяни знищили та і тепер знищують сільсько-господарський інвентар як живий, так і мертвий. Вся скотина вирізана і всі сидять без м'яса»¹⁷. А Нестор Білоус 25 березня того ж року нотує: «Было собрание Анновского общества относительно посева камп., из 1 часу до 8 вечера, и подошли к такому заключению, что сеять массивом в СОЗ не хотят. А Лебяжьевское общество индивидуалы и много СОЗовцев тоже было собрание из 8 часов вечера и до 4^х утра и не подошли, ни к какому заключению. Если посмотреть на эту всю картину, то видно, что народ не хочет этих СОЗов, а их насильно прут, а поэтому может получится дело сурьезное из посевом»¹⁸.

Навесні 1930-го Україною прокотилася масштабна хвиля селянських протестів і збройних виступів проти сталінської політики розкуркулєння та насильницької колективізації. За даними Українського інституту національної пам'яті, того року загалом відбулися майже 4,1 тис. масових виступів проти режиму, в яких взяли участь понад

14 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 1–2.

15 Там само. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – З. 6. – Арк. 999.

16 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

17 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 1–2.

18 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

1,2 млн осіб¹⁹. І тільки призупинення колективізації, дозвіл виходити з колгоспів і повертати колективізоване майно дозволило владі до кінця березня більш-менш заспокоїти розбурхане українське село. Однак не цілком ліквідувати селянський спротив. У різних частинах України й далі спалахують стихійні або ж організовані виступи. Іноді на доволі значних територіях, як-от Павлоградське повстання квітня 1930-го, що охопило близько десятка сіл і хуторів на Дніпропетровщині. І навіть в уже голодному 1932-му більшість масових протестів, що відбувалися в СРСР, припадають на Україну²⁰.

Переконавшись, що колективізація провалилася і селянство чинить запеклий спротив політиці більшовиків, Йосиф Сталін надрукував в газеті «Правда» статтю «Запаморочення від успіхів», де звинуватив у «перегинах» місцеве керівництво, яке, буцімто, неправильно зрозуміло «генеральну лінію партії». Мотиви «вождя народів» аналізує в щоденнику Юрій Самброс: «Компартія тоді спочатку взяла надто гострий курс на загальну примусову колективізацію. У селян відбиралась вся сільсько-господарська власність (земля, коні, реманент) і передавалась у колективне господарство. Це було надто трудним для селянина зламом психіки й усієї, віками набутої культури труда, побуту, економіки, традицій, – викликало опір і привело до трудового саботажу, до катастрофічного занепаду сільсько-господарської продукції в усій країні, до організованого голоду. Побачивши до чого діло дійшло, – Центральний Комітет партії мусів бити “одбой”, опублікувавши лист Сталіна “Головокружение от успехов”, в якому заднім числом доводилося, що прискорена колективізація шкідлива й що її, мовляв, переведено окремими «ухильниками» поза вказівками партії... В такий спосіб помилку ЦК було нашвидку й доречно виправлено...»²¹.

У результаті впродовж березня-вересня 1930 року частка колективізованих господарств скоротилася більш ніж удвічі – із 70,9% до 34,1%²². Та навіть ті, хто залишилися в колгоспах, не були зацікавлені в результатах своєї праці там. Білоус 2 серпня 1930 року свідчить: «В Лебязьевском СОЗе ещё больше 100 десятин ячменя и овса стоит не выкошено, люди не хотят работать, потому, что уже надоело за 3 недели жнив. По частным слухам, будто бы, в южных округах и районах возстание крестьян, потому, что невозможно жить – жиров нет никаких, хлеба не было, пока накосили нового, а старый был забран и вообще против таких мероприятий». А через місяць, 3 вересня, додає: «Дожди идут уже 2 недели. Созовский хлеб мокнет в копнах и не вязанный

19 Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. – Львів-Київ: Часопис, 2015. – С. 18.

20 Тилищак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси. – Київ: Смолоскип, 2016. – С. 12–13.

21 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – З. 6. – Арк. 1007.

22 Кульчицький С.В. Ліквідація куркульства як класу // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наук. думка, 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_kurkultstva

порос уже. Началась севба озимых хлебов. Сеять очень хорошо, влаги много, дожди прошли очень хорошие»²³.

Із початком хлібозаготівельної кампанії восени 1930-го влада повертається до насильницьких методів хлібозаготівель. Знову «розкуркулення», «червоні валки», «червоні базари»... Усе це фіксує Нестор Білоус в своєму щоденнику 27 вересня: «Вечером были собрания участковые на счет хлебо-заготовок, чтобы организ. красный обоз»; 28 вересня: «Днем ходили прикрепленные к участкам по дворам и говорили, чтобы везли хлеб, по 2^м участку ходил Мачула Филип Алекс. и Моргун Николай Ив.»; 30 вересня: «Вечером Пред. С/с Роман Сова, Мачула Фил., Танцура Матв., Овчаренко Сер., Моргун Ник., Лапченко Алексей, Сорока Михей с участием всего актива выгнали из хаты семью Золотаря Пав. Сав. И забрали все из хаты и из сундуков и под видом продажи с окцион. торгу, забрали себе хату и сарай, на замок замкнули, а вы куда хотите, туда и йди»; 2 листопада: «Актив села организовывал красный обоз для здачи хлебо-заготовки, фактически не организация была красного обоза, а насильная выкачка хлеба у крестьян и у тех крестьян кто больше здал уже, а беднота отвезла не более 10 пудов и ноль внимания, как-будто их и не касается»²⁴.

За невиконання норм хлібозаготівель у селян часто конфісковували все майно, їх самих виганяли з хат, куди часто селилися колгоспники. Білоус 15 березня 1931-го нотує: «Колянда Андрей Митрович пришел до Горгуля Игната Семеновича – выбрал картошку из погреба, собрал зерно из горещца, вынес подушки и [з] хаты и сказал семье Горгуля чтобы до 4^х часов не было вас тут, а картошку и зерно отправил в С/совет». Наступного дня активісти викинули з хати ще одну родину: «Мачула Филип Алексеев. и Танцура Матвей Никифор. выгнали из хаты семью Савелия Аксентьевича Моргуна». Про розпродаж конфіскованого селянського майна на «червоних базарах» оповідає 21 березня: «Роспродано хозяйства активом Ногтя Федора Филиповича, Кравченка Степана Федоровича, Четверика Ивана Радионовича и Деренька Ануфрия Климов. Продано клуни, сараи, столы, стулья, диваны, табуретки, коров забрали и пчел у Деренька – 30^л колодок».

Навесні 1931-го, влада вдається до методу «батога та пряника», всіляко заохочуючи тих, хто вступив до колгоспів, і переслідуючи тих, хто опирався. «Проверка платежей и засыпка страх. фонда зерна в амбар, – фіксує Нестор Білоус 31 березня. – Собрания участковые и общие насчет Коллективизации. Но никто не пишется за исключением 3^х человек». 8 квітня 1931-го: «Был пробный выезд по подготовке на посев Созовцев и Индувалов, был митинг и предлагали писаться в Соз, но никто не записался, была премия – кто лучше выехал, премия такая – табак, катушки ниток и конфеты, а Цыганку Козьме переда на сапоги за то, что подал заявку в Соз 7/IV-31 г.»²⁵.

23 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

24 Там само.

25 Там само.

Примусова колективізація, хлібозаготівлі, терор і свавілля породжують люту ненависть до влади на селі. «Всі обурені. Але відкрито свого обурення не проявляють, – записує 25 березня 1931 року Олександра Радченко. – Всім добре відомо, що досить маленького підозріння в тому, що той або інший селянин незадоволений йому вмиг доводять “план до двору” цебто розпродують, а його самого забирають в далекі місцевості. Незрозуміла й жахлива політика. Ненависть дійшла до самого високого рівня. Такого життя ще ніколи ні при одній владі не було... Її ненавидять, шлють їй прокляття всі, цеб-то 99% всього населення»²⁶.

Після того, як урожай 1931-го було зібрано, розпочинається нова хлібозаготівельна кампанія, ще жорстокіша, ніж попереднього року. 13 вересня Білоус фіксує: «Весь комсомол и актив гнали селян, чтобы везли хлебо-заг. красным обозом, и чуть не каждую ночь гонют на сборы по хлебо-заготовке»; 17 вересня: «Весь актив села ходил из двора в двор и у многих селян забирали хлеб, оставляя пудов по 5 и 10 на семью»; 18–19 вересня: «Тоже самое, что и 17 числа и повыгнали из хат Коваленка Леонтия, Лапченка Николая, Ногтя Ивана, Демянова Ларіона, Кравченка Карпа, у Ногтя Ивана актив забрал даже из сундука все и сундук забрал Чуев»²⁷.

«Я дуже страждаю. Мені так жалко людей. Мине 20 років і наші діти не будуть нам вірити яким[и] звірчачими засобами людей гнали до соціалізму. Влада прикладає всіх зусиль, щоб загнати людей до колгоспів, до радгоспів та заводів. По селам для цього штучно влаштовують голодовки», – нотує Олександра Радченко в щоденнику 12 листопада 1931-го²⁸. У той час уже зафіксовані перші випадки голоду, а в грудні вони все частішають²⁹. Радченко продовжує: «Проходе “Червона мітла” – цебто весь хліб, буквально весь, змітають. По вулиці йдуть ударники, чоловік по 20, заходять майже до кожного двору й забирають, вимітають все, чим міг би кормитися селянин. Треба ще додати, що з людьми поводяться дуже погано. Товкають в спину так, що селянин робе декілька кроків, падає на підлогу. Запирають до комори. Морять голодом. Не випускають арештованих цілу добу... Колгоспам та радгоспам теж распорядження вивезти весь хліб. Щось чудне й не понятливе. Багато випадків, що батьки йдуть на роботу до колгоспу, діти залишаються дома голодні»³⁰.

У грудні 1931-го партійні та радянські органи посилюють темпи хлібозаготівель, вдаючись до репресій: вилучення зерна з навіть насінневих фондів, дотермінове повернення кредитів колгоспами. Вилучали і той мізер збіжжя, що доти залишали для потреб самих селян. Нестор Білоус 1 грудня записує: «Из 2го участка выполнило только чело-

26 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 10 зв.

27 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

28 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 13.

29 Марочко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 8.

30 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 13 зв.-14.

век 10^{тих}, по заготовке ходют наши бригады и из других с/с и буксирная бригада из Балаклея, и если кто и выполнил хлебо-заготовку, то все равно идут бригады и ищут зерно щупом и в соломе, в полове и где только они не ищут и забирают даже по 5-10^{тих} фунтов, курей, груши, масло, сыр – и тогда варют в штабу и едят, кто что попало, то и тянет, у меня бригада была в хате и один из них украл гребешек частый и кусок мыла и такие штуки чуть не в каждой хате, словом, полнейшая анархия и произвол, жалоб негде не принимают, не в Районе, не в Центре»³¹.

Січень 1932-го влада оголошує «ударним, бойовим місяцем завершення хлібозаготівель». Україну ділять на шість територіальних груп, до кожної з них для організації хлібозаготівель скеровують представників політбюро. Відбувається активізація радянських і партійних апаратів на місцях, тиск на селян щораз дужчий. 3 січня 1932-го Білоус ділиться: «Ходили бригады опять по дворах и забирали хлеб, забрали у Мачулы Кирила 2 мешка жита пудов 5^{тих} и фунтов 7 насеня и фунтов 20^{тих} ячменя, а меня десятские выгнали, чтобы я отвез у штаб то зерно». 5 січня буксирна бригада обшукала й господарство Білоуса: «Явилась бригада смотрела в хате в клуне ширяла в солому и в полову... И заставили собрать кукурузу в кочанах и испуд ячменя, отвезть в штаб, так я все это собрал и отвез в штаб. Если-бы знал я, что будет такая хлебо-заготовка, то лучше бы не сеял озимаго посева, а отвез в хлебо-заготовку, а у Бутенка Филипа забрали муку всю, горох, квасолу, кукурузу, а им нечиво неоставили»³².

У січні 1932-го в документах радянських «органів» зафіксовані «продовольчі утруднення» в окремих регіонах України – голод, іншими словами. Як воно було насправді – відображено в щоденниках очевидців. Олександра Радченко, 10 лютого 1932-го: «Сегодня мне рассказали крестьяне, что видели в Кицовском лесу по дороге из Чугуева двух замерзающих детей. Дети еще были живы. Почему проезжающие не взяли этих детей. Как жестоки люди стали. Боже мой, что ж это такое. Дети очевидно ограбленных, разоренных властью крестьян. Вчера привезли в Хотомлянскую больницу замершего человека»³³.

Протягом наступних місяців ситуація стає ще сутужніша. Партієць Дмитро Заволока, який у силу свого службового становища доволі добре орієнтувався, що відбувається в Київській області, у березні 1932-го зазначає: «А загальне вражіння таке, немовби країна переживає тяжкий голод, або ж напередодні масового голоду. Хліба ніде не можна купити і по 2 крб. за хунт, хоча є такі господарства, можливо і не мало, які ухитрились заховати хліб (закопати тощо) і тепер його мають. Але теж споживають його по секрету, щоб і сусіди не бачили»³⁴. 19 березня того ж року він пише про тяжке становище своєї родини, яка жила в Борисполі: «Вчора ще приїхала мамаша. Але сьогодні лише з нею відверто розговорився. Становище дома надзвичайно тяжке.

31 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1-2. Окрема папка.

32 Там само.

33 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 20.

34 Там само – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 4.

Же декілька місяців зовсім у хаті відсутній хліб. Живуть картоплею, та картопляниками. В дітей (Миші, Колі, Віті) стало розвивається гостре малокров'є і часто жаліються на головокруження. Хліб з'являється в хаті лише тоді, коли мати приїжджає з Києва і привозить "гостинців"³⁵.

Голодні, загнані в колгоспи селяни втратили всілякий стимул до праці. Вони вдаються до пасивного саботажу – зменшують оброблювані площі, відмовляються виходити на колгоспні роботи. У квітні 1932-го Заволока переповідає слова матері, як відбувається посівна: «Люде роблять, рухаються чуть живі, собираються до 9 годин ранку, а потім поки розставлять на роботу, пока розпочнуть роботу, а їсти давай. А їсти теж дадуть $\frac{3}{4}$ такого хліба, що і в душу не в'єш, ну до хліба один раз варять гарячу юшку. А за тих, що дома сидять, малі, старі, хворі і не говори, оставлені напризволяще, хоть умирай. Обіщали взимку, що трактори будуть і гроші в кожного колгоспника на це збирали, а зараз немає ні одного трактора. А кіньми не наореш. Не впаіш одного-двох раз повернути їх на борозні, як вони стали. Стощені до послідньої степені, хуже куди чім люди»³⁶.

Радянська преса про голод в Україні не пише, натомість вихваляє досягнення «соціалістичного будівництва» й індустріалізації, викриває «недоліки» «капіталістичних держав». Контраст із реальністю викликав у людей когнітивний дисонанс. «Иногда меня охватывает такое неудержимое озлобление, что я заболела, – нотує Олександра Радченко 6 квітня 1932 року. – Читаю о "советских темпах", газета "Правда" об открытии первой в Европе домне, о законченной плотине на Днепрострое и многое другое. Все это хорошо, но зачем эти темпы на распухших от голода детях и людях. Вообще голод начинает свирепствовать, неся все бедствия, какие только можно себе представить»³⁷.

У Дмитра Заволоки в червні 1932-го закрадається «крамольна» думка, що радянська преса геть «відірвана від життя»: «Кожний день, читаючи газети, повідомлення про стан працюючих за кордоном, в капіталістичних країнах, про їх надзвичайне тяжке матеріальне становище, про тяжкі злидні їх щоденного життя, про голод, я мимоволі думками повертаюся до становища в нашій країні. Де щоденно своїми очима бачу, своїми очима чую теж саме, що і в капіталістичних країнах, а в окремих випадках ще і гірше (людойство) о жах. Від одного лише порівнення жах мене охоплює...»³⁸.

Навесні 1932 року проблеми з харчами стали відчутними й у містах: у магазинах розпочалися перебої з хлібом, асортимент продовольчих товарів скоротився до мінімуму. «Сьогодні за вечерею прийшлося їхати майже на окраїну міста, – занотовує Заволока у квітні. – Сидів дома вечером і читав, захотілось їсти, дома, як завжди окрім хліба немає нічого. Пішов купувати до ЦРК, але ціни такі сумашедші, що

35 ГДА СБУ. – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк.8

36 Там само. – Арк. 26.

37 Там само. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 24.

38 Там само. – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 46.

прийшлося їхати на околицю, щоб купити чогось повечеряти по своєму карману. Сто грам сухої ребрики коштує 2 крб. 10 грам постної волової ковбаси 1 крб. 30 к. Скільки ж треба нормальному чоловіку, щоб наїстись. Та на одну їжу за такими цінами не вистачило б утримання, а квартира, а сім'я, а топливо, а одяг»³⁹.

У селах же тим часом уже лютує голод, у радянських документах зафіксовано тисячі випадків смертей і опухання. Навіть голова Раднаркому УСРР Влас Чубар 10 червня 1932 року інформував Йосипа Сталіна, що в Україні голодує населення 100 районів, зокрема – ціла низка сіл і районів Київської та Вінницької областей⁴⁰. Того ж таки 10 червня викладач Михайло Сінков нотує у щоденнику: «...То, что на селе положение чрезвычайно тяжелое – несомненно. Такого не упомнит история советской власти. Чем дальше от центра (от Москвы), тем тяжелее. На Украине есть места, которые оставляет население. В связи с этим вновь запахло военной опасностью»⁴¹. Нестор Білоус 19 червня 1932-го пише: «...Много людей пухлых от недоедания так что страшно на тех людей и смотреть»⁴².

Із початком хлібозаготівель 1932 року, маючи гіркий досвід, селяни, частина колгоспів і навіть деякі райвиконкоми стали відмовлятися від виконання норм хлібозаготівель, розуміючи, що то їм смертний вирок. Білоус 31 серпня фіксує: «Помолотил хлеб за это время: от 10/VIII наваял жита 66 пудов, 16 пудов уже отвез хлебо-заготовки, за которые получил 14 руб. 33 коп., а если еще вывезть мне 37 пудов та посеять, то мне ничиво не останется для прокормления семьи».

Радянська влада ще більш посилює тиск на українське село. Із ініціативи Йосипа Сталіна 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР ухвалюють постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». У народі її називають «законом про п'ять колосків». Покаранням за «розкрадання» колгоспного майна і «зрізання» колосків – розстріл із конфіскацією майна, а за пом'якшувальних обставин – 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. Наслідки цієї постанови стали відчутними вже у вересні. Білоус нотує: «В селе Печенегах за покражу кукурузы в Артели Зірка г-ми Коротю Петра и Котротю Василя выездна Сесия Областного суда присудила разстрелять, а Барышпольца Юхыма Юхымовича, молодого учителя 18 годов – на 10 годов из высылением за пределы Украины и из конфискации его имущества»⁴³. За даними органів ОГПУ, на 1 жовтня 1932 року за «розкрадання хліба» були заарештовані 44 625 осіб, із них 205 засуджено до розстрілу⁴⁴.

39 ГДА СБУ. – Спр. 49905 фп. – Т. 3. – Арк. 15.

40 Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 8.

41 Державний архів Харківської обл. – Ф. Р-6452. – Оп. 1. – Спр. 5276. – Арк. 159д.

42 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

43 Там само.

44 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. – Москва, 2005. – Т. 3. – Кн. 2, – С. 216.

Восени 1932-го українські села й містечка вже виглядали так, ніби пережили масштабне спустошливе лихо. Епічні картини застав Дмитро Заволока у вересні того року: «Був у Борисполі, їздив по невеличкій персональній справі, пробув всього там всього декілька годин, але й їх було досить, щоб побачити як різко перемінився Бориспіль. Вулиці опустіли, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій, або великої епідемії, або стихійного лиха, що спустошила, як зовнішні ознаки життя, так й внутрішні. Вулиці позаростали бур'янами, людей дуже мало видно. Ті, що зустрічаються по дорозі мають понурий пригнічений вигляд, майже, як правило, всі обшарпані. Погляди кидають на зустрічних ворожі, підозрілі і не привітні. Стараються ховатися від очей. Подвір'я запусчені. Велика кількість дворів зовсім зруйновані й виглядають пожарищами, але без чорних обгорілих стовпів...»⁴⁵.

Комуністичний режим нічого не робить, щоб не допустити поглиблення голоду. Ба навпаки, з осені 1932 року вживає щодо українських селян безпрецедентних заходів, що зрештою призводять до катастрофи:

18 листопада запроваджено натуральні штрафи: у селян тепер могли вилучати не лише збіжжя або м'ясо, а й інші продукти (картоплю, квасолю, цибулю, капусту, вивертати горщики зі стравами);

6 грудня занесено на «чорну дошку» перших шість населених пунктів УСРР, де «злісно саботували» хлібозаготівлі – фактично запроваджено механізм масового вбивства голодом;

24 грудня починається вилучення в рахунок хлібозаготівель насінневих фондів, що могло слугувати як сигнал для вилучення всього збіжжя;

31 грудня запроваджено єдину паспортну систему в УСРР, що де-факто перетворювала українських селян на новітніх кріпаків;

23 січня 1933 року заборонено виїзд українським колгоспникам і селянам по хліб в інші регіони СРСР, що позбавляло їх можливості придбати харчі поза межами України й бодай так урятуватися⁴⁶.

Тим часом у містах хліб, м'ясо та інші продукти майже зникли з прилавків магазинів. Наприкінці січня 1933-го Дмитро Заволока нарікає: «Пішов до Обл. КК, а по дорозі додому заходив у всі продуктові крамниці і хотів що небудь купити, щоб дообідати та заодно повечеряти. Але даремні були мої намагання. Проїшов крамниць 10–15 і ніде не міг абсолютно нічого найти харчового й нарешті в крамниці ЗРК «цукеркової» побачив волову ковбасу по 11 крб за 100 гр. і повидло. Став в чергу і через годину я же був господарем 200 гр. ковбаси і 200 гр. повидла. Підходив додому роздратований, вщерть переповнений думками про наше державне становище»⁴⁷.

45 ГДА СБУ. – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 52.

46 Василенко В. Голодомор 1932–1933 років як злочин геноциду: правова оцінка. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – С. 11–13.

47 ГДА СБУ. – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 79.

Педагог Юрій Самброс оповідає, що харчування містян цілком залежало від їхньої енергійності та спритності, щоб зуміти прикріпитися до якоїсь із їдалень. Однак таке право мало дуже обмежене коло людей – переважно радянські службовці й інтелігенція. У їдальнях харчування видавали за картками й талонами, які щомісяця треба було продовжувати. Та їдальні теж не покривали всіх потреб у харчах, тому містяни все одно мусили ще шукати продукти. На базарах перекупки заламували ціни за свіжу городину й молоко, у магазинах же продукти тільки-но завозили – відразу розмітали.

«Дивну картину являли собою тоді харківські харчові крамниці, – описує Самброс. – Великі їхні залі й помешкання, забиті колись від підлоги до стелі полицями, повними краму, тепер були порожні. На полицях або зовсім нічого не було, або на них густо стояли лише батареї пляшок водки всіх калібрів. Водка – була геть чисто по всіх вітринах, по всіх крамницях так продовольчих, як і промислових; пляшки водки, мов зливою, затопили усе місто. Тільки на одинокому прилавкові по деяких крамницях стояв черговий харчовий “крам”: 5–6 таців чи блюдів із нашвидку, бідно зробленою стравою – вінігрет, схожий на силос, із зіпрілою, несмачною кислою капустою; паштет із рибячих огризків з моченою капустою й солоними, різаними, прокислими огірками; зрідка – шматочки якогось холодного м’яса у підливі, схожій на мазь для пастинок; мочені зелені помідори з цвілим запахом діжки; холодні, кислуваті, фаршировані печені помідори з переперченим, щоб не воняло, м’ясним фаршем, зробленим із покидькового, підозрілого м’яса; зрідка, нарешті, як ласощі, варені яйця чи будь-які дрібні фрукти – й т. под. Всі ці страви (я так яскраво пам’ятаю їх!) з’являлися на прилавкові в мінімальних розмірах й зразу ж розкупалися покупцями, а крамниця знову на 3–5 годин стояла пустою, блимаючи лише відсвітом численних водочних пляшок на своїх полицях»⁴⁸.

Узимку 1932–1933-го в містах масово гинуть люди від голоду, передусім селяни, які дісталися туди в пошуках порятунку. Ще катастрофічнішим становище було в тих селян, у кого вилучили абсолютно все продовольство, а їх самих прикріпили до сільрад, без жодної можливості врятуватися. Як наслідок, на березень–серпень 1933 року припадає пік масової смертності в Україні. Люди вмирали повсюдно: на базарах і вокзалах міст, на вулицях, у хатах і клунях в селах. На ці шість місяців припадає 84% від усіх втрат через надсмертність протягом 1932–1934 років. Надлишок смертей у червні 1933-го зріс удесятеро, порівняно з січнем того року. Щодоби від голоду помирали в середньому 28 тис. осіб⁴⁹.

Викладач Михайло Сіньков, прихильник радянської влади, 30 березня 1933-го відзначав масштабний голод у селах на Харківщині. У трагедії, однак, звинувачує селян, бо чинили спротив політиці КП(б)У: «На селе, судя по розказах приїзжаючих товарищей, твориться что-то

48 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68805-фп. – З. 6. – Арк. 1023.

49 За даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf

неслыханное. Крестьянин уперся и предпочитает подохнуть, но не покориться. Л.К. рассказывает случай, когда крестьянин почти падая с ног доплелся в сельсовет и заявил: “Більше терпіти не можу, ідїть копайте яму”. В яме у него оказалось 50 пудов зерна. За день до этого у него умерла жена от голода и дети лежат опухшие. Голодающие крестьяне, пухнувшие (буквально) з голоду в огромном большинстве имеют закопанное зерно, но не хотят его сдавать и не хотят работать. Не виданное в истории политическое сопротивление многомиллионного класса мелких собственников, сопротивление такое звериное и ожесточенное. Что-то будет»⁵⁰.

Голод, масова смертність поступово затїнили всі інші аспекти людського життя. Учитель Олексій Наливайко з села Ферната 15 квітня 1933 року пише: «Сьогодні вже скільки заходило до хазяйки прохати милостиню – попухи с голоду. “Країна обильна і багата”»⁵¹. А Олександра Радченко всі записи за квітень 1933-го узагальнила під назвою «Факти голоду», ніби більш нічого не відбувалося: «Люди умирают по несколько человек в день в каждой деревне, и это по все Украине»; «Левадный из Писаревки приехал из Харькова и говорил, что он в течении нескольких часов видел четырех мертвых от голода, один умирал на его глазах»; «Вчера был рабочий Ткачев бондарь, он распух – работает у нас в лесу от выработки. Пайка не хватает и он пухнет».

Справжньою хронікою трагедії 1933-го в селі Леб'язому на Харківщині є щоденник Нестора Білоуса: 8 квітня: «Люди мрут с голоду всех возрастов, а в особенности дети очень мрут, в некоторых семьях вымерли все малые дети от грудных и годов до 10^{мн}»; 17 квітня: «На сегодняшний день хоронит 11 душ умерших из голода»; 31 травня: «Дожди идут все время уже две недели и большие очень полоть уже надо край но невозможно. А люди мрут своим чередом»; 16 серпня: «Из рассказов очевидцев работавших на Полтавщине по уборке хлеба, что там люди так вымерли, что в деревне нет ни одной живой души и у многих хатах вся семья лежит умерша трупы разложились и некому убирать»⁵².

Автори щоденників іноді дають власні оцінки демографічних втрат в Україні від голоду. Звісно, вони суб'єктивні, базуються здебільшого на припущеннях, чутках, що тоді кружляли, або ж картина голоду і смертей, свідками яких були. Та водночас вони відображають тогочасне бачення масштабів катастрофи. Зокрема, Олександра Радченко, посилаючись на слова знайомої, яка працювала в статистичному відділі якоїсь із радянських установ, 16 квітня 1933 року пише: «На Украине вымирают целые деревни. Помню рассказывал мне в Харькове (Жутовская, 13) агроном. Он ездил в Полтавскую область заключать договора на посев бурака. Это было раннею весной. Въехали в деревню, мертвая тишина окутывала его. Заходил в хаты со своим спутни-

50 Державний архів Харківської обл. – Ф. Р-6452. – Оп.1. – Спр. 5276. – Арк. 159л.

51 ГДА СЗР України. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 51.

52 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

ком, видел мертвых, начавших разлагаться. В дет. яслях видел мертвых детей и няню.

Поля в 32 и 33 год. тысячами гектар остались не засеянными и не убранными. Убирать было некому. Посылали служащих и рабочих из городов. В числе приехавших из Харькова была М.К. она работала в статистическом отделе и под секретом сообщила мне позднее, что на Украине умерло 16 мил. чел., т. е. 30% населения. В Москве писали, что на Украине эпидемия, заражаются “водяной болезнью”, беда. Ложь и ложь»⁵³.

Політемігрантка Дорота Федербуш 28 червня 1933 року нотує: «80% народа на Украине вымерло от голода, т. е. более 9–10 миллионов, во время мировой войны за 4 года погибло 10 миллионов людей. Не имею никаких иллюзий ни к каким политическим системам. Смешно, чтобы я верила в то, что контрреволюционная организация, действовавшая на Украине, создала такое море нищеты своей деятельностью в системе земледелия. Прежде всего фальшивой была политика партии, а контрреволюционная организация могла сыграть очень небольшую роль. Наблюдая, все что здесь делается, чувствую прямо органическое отвращение к политике. Не имею никакого уважения ко всем тем людям, что врут в глаза. Никого я не виню, всегда и везде так было и есть в политике. Были только другие формы»⁵⁴.

Поступово люди звикли до смертей довкола, це стало невід’ємною частиною їхнього повсякдення. Але ще дивувалися цинізму представників радянських органів і партійців, співучасників злочину, адже їхніми руками вилучалося продовольство. Радченко 23 березня 1933-го описує випадок, що її особливо вразив: «По дороге в Зарожное, в поле у самой дороги, увидели мы мертвого старика, оборванного, худого. Сапог на нем не было. Очевидно он упал в изнеможении и замерз или сразу умер. Возвращаясь, мы опять видели этого старика. Никому он не нужен был. Когда я заговорила в Бабчанском сельсовете, что мертвого надо убрать, председатель, улыбаясь, спросил: “А как он лежит – сюда ногами или к Зарожному, если к Зарожному, то пусть Зар. с/с убирает”»⁵⁵. А 4 травня 1933-го фіксує, як на очах відбувається баналізація смерті: «Грицай рассказывал, что он ездил за керосином в артель Печенегскую. В его присутствии пришла женщина просить председателя выделить людей выкопать могилу для умершего от голода мужа, члена артели. Т. к. председатель был занят, то крикнул ей: “отстань ты с чепухой, сейчас я занят вопросом о посевкомпании, а ты лезешь с могилой своей”»⁵⁶.

Злидні, безпросвітня убогість і голод штовхали людей на негідні вчинки. Значно зростає кількість крадіжок, пограбувань і вбивств. Дмитро Заволока в квітні 1932-го свідчить у щоденнику: «Почалися дуже часті випадки злочинів, і беруть не щось цінне і не злодії, а кра-

53 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 36.

54 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 32976. – Арк. 34.

55 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 29.

56 Там само. – К. 6. – Арк. 23 зв.

дуть картоплю, різну городину. Навіть до анекдотів доходить. Наприклад, на одну яму з картоплею в одну ніч прийшло три партії злодіїв, які зіткнувшись, всі на місці злочину організовано розподілились поміж себе і потім попались...»⁵⁷. У ті самі дні – а саме 20 квітня 1933-го Олексій Наливайко зазначає: «Внаслідок економічної розрухи, що сталося від дії більшовизма – збільшилося, набрало масового явища жебрацтво, крадіжки, вбивства, самогубство»⁵⁸. Олександра Радченко в той самий час, 28 квітня 1933 року, пише: «Позавчера на Опаковом яру ограбили 13 человек хотомлян, идущих со станции Чугуев. Вышло 3 человека вымазанных в грязь, напали с ножами и потребовали сложить все, что несли с собой. Люди ходили за хлебом для голодных детей»⁵⁹. 16 травня нотує: «Дня три назад у меня стащили второй улей под окном, а первый 30-го/IV и в ту же ночь 1 пуд картофеля из погреба»⁶⁰. І невдовзі: «За это время так много было ограблений, что даже скучно записывать. Этой ночью убили в артели “Свобода”, в версте от нас, сторожа на пасеке»⁶¹.

Органи ГПУ, що мали свою агентуру як у містах, так і селах, нагнітали страх і шпигуноманію. У кожній людині можна було запідозрити провокатора, нікому не можна було довіритися. Жодних розмов про голод, помилки влади, а тим паче вмисне знищення нею частини своїх громадян. Якщо ж і говорилося, то тільки з найближчими, та й то пошепки. «Життя мов зайшло у зазубень, з якого не видно було порятунку», – читаємо у щоденнику Юрія Самброса. Додає: «Все це гнітило психіку, хотілося забути, уникнути дійсності. Серед інтелігентів, слабких духом, буття нерідко втрачало цінність і принаду, збільшилась кількість самогубств... Смерть буває не лише фізична, а й моральна або політична. Й приклади останньої я й бачив не раз на багатьох знайомих і товаришах того часу»⁶².

Атмосферу панічного страху серед освічених верств зауважує й Дорота Федербуш – запис від 22 лютого 1933 року: «Заметила я, что украинская интеллигенция боится ГПУ, так-же как я польских шпииков. Арестован директор «РУХа» Березинский, в связи с этим очевидно было много арестов в Киеве и напал на всех страх. Ник спрашивал меня, не ходит-ли за мной шпик. Лорка сегодня идя со мной, говорила о том, как люди голодают, говорила шопотом и оглядываясь не подслушивает ли ктонибудь. Тьфу, какая позорная трусость. В Польше боялась шпииков – здесь ГПУ.

Злят меня все эти интеллигенты, что мечтают о демократической республике, где они могли-бы хорошо пожрать. Они не хотят социализма – бессильные проститутки»⁶³.

Одним з тих українських діячів, що не витримали тиску влади, а можливо, й докорів сумління, був письменник Микола Хвильовий.

57 ГДА СБУ. – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 30.

58 ГДА СЗРУ. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 52.

59 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 22.

60 Там само. – Арк. 23 зв. – 24.

61 Там само. – Арк. 25.

62 Там само. – Спр. 68805-ФП. – 3. 6. – Арк. 955-956.

63 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 32976. – Арк. 33.

Ідейний комуніст, він став одним з провідників політики «українізації» й автором гасла «Геть від Москви!», а згодом – одним із символів «українського буржуазного націоналізму». 13 травня 1933 року Хвильовий застрелився у своїй харківській квартирі. Перед тим він разом із письменником Аркадієм Любченком мандрував селами Харківщини й на власні очі бачив жахи голоду, спричиненого владою, прихильником якої був. В одній із розмов з друзями визнавав: «Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку “еретиками”. Колізія тільки починається. Ця сталінська п’ятирічка – тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось, напевне, знайдеться відважний, хтось перший крикне: “Годі! Завісу!”»⁶⁴.

Самогубство Миколи Хвильового стало символічною подією, що фактично сигналізувала згортання українізації. З великою стурбованістю цю новину зустріли шанувальники письменника, зокрема партієць Дмитро Заволока. У травні 1933-го він пише: «Ще одна трагічна новість – самогубство письменника Хвильового. Я її зрозуміть не можу, але для мене це була надзвичайно трагічна новість, смерть Хвильового я з великим болем зустрів. Його я, як нікого більше з сучасних письменників, шанував. На нього в мене було багато надій, сподіванок й раптом – ця безглузда смерть. Чому ця неприродна смерть письменникам-поетам. Єсенін, Маяковський, Хвильовий. Для чого така закономірність, якась фатальна трагедія»⁶⁵.

Майже всі автори щоденників вважали винуватцем голоду та загибелі мільйонів людей радянську владу та її політику на селі. Приміром, учитель Наливайко 9 травня того ж 1933-го зазначає: «Тяжки економічні умови, нечувані ще ніколи і ні в якій країні, нестирпучі умови визиску – пограбування, обдурювання українського селянина. Примус в “усупільненості”... дисгармонія цін... заготівлі-мобілізації-викачки... голодна смерть. Ось, що здобуло укр. село...

Велику, кращу частину, запроторили на Соловки, в Сибір на примусові праці... А частина, теж звичайні трудовики – кидають землю й хати. І йдуть світ за очі.

Голодна смерть... Крадіжка... вбивство... Масове явище, і що день збільшується»⁶⁶.

Авторів щоденників обурювали заяви керівництва ВКП(б) і КП(б)У та повідомлення радянської преси, що геть не відповідали реальній дійсності. 10 липня 1933 року Наливайко нотує: «Прочитав газету “Правда”. Їй би личила назва “Брехня”. Дуже багато голосних слів та обіцянок і дуже мало хліба. Масове вимирання з голодної смерті цілих сімей. Скрізь панує нечувана більшовицька реакція. Незадоволення більшості, хто голодує – безжалісно роздавлюється. Всяких, хто десь словом

64 Цит. за: Любченко А. Його таємниця. – Париж, 1966.

65 ГДА СБУ. – Спр. 49905 фп. – Т. 3. – Арк. 79.

66 ГДА СЗРУ. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 53–54.

обмовиться, або зіжне сніп зерна – притягається до відповідальності, як “контрреволюціонер”. І тяжко карається: конфіскація майна, висилка в далекі місцевості, якщо він не опух, то обрікається на голодну смерть»⁶⁷.

У приховуванні справжнього стану речей і спотворенні дійсності звинувачує урядову пресу й політемігрантка Дорота Федербуш, як-от 2 січня 1933 року: «Может быть мои настроения – это паникерство в результате затруднений. Нет ни в этом дело, я понимаю причину затруднений. Дело в том, что газеты наши нагло врут, защищая святость линии партии (истинные догматы религии). Точно также врут буржуазные газеты, защищая линию правительства своего класса»⁶⁸. Інший допис: «Я не возмущаюсь, я не настолько наивна, я только утверждаю, что газеты врут, имея определенную цель обманывать глупую массу и держать ее под властью. Впрочем, это правильно – масса глупа, а единицы мудры»⁶⁹.

Юрій Самброс наголошує на закономірності: що гірше ставало життя людей, то голосніше радянська пропаганда вихваляла «соціалістичне будівництво», його досягнення та успіхи: «Урядові ж газети, навпаки, ще дужче галасували про загальне щастя, про загальний добробут, про те, що, як сказав тоді Сталін – “жити стало легше, веселіше!”... Чим дужче січено й шатковано людей, тим голосніше й крикливіше здійсмався лицемірний барабанний гомін урядових газет, заглушуючи стогін катованих...»⁷⁰.

Зі щоденників очевидців Голодомору можна довідатися про стратегії порятунку людей у той час. Чи не найпоширенішою була втеча з сіл до міст або ж на промислові об'єкти. Місто давало селянам бодай якісь шанси на порятунок – продовольчі пайки на підприємствах, їдальні, магазини й базари. Серед тих, хто залишив домівку й подався до міста в пошуках шматка хліба, був Нестор Білоус. 23 січня 1933 року він записав у щоденнику: «Я уежаю в Харьков и поступаю работать на с-базе Харьковского М[ясо]-комбината по 73 рубля 92 копейки на месяц, обед стоит 80 к. из 2^х блюд, ужин 40 коп. из 1го блюда.

А в деревне совсем жить нельзя – хлеба нету, люди пухнут с голоду, ходют как тени голодные, на базаре купить хлеба стоит буханка 5 фун. 25 рублей»⁷¹.

Однак потрапити до міста ще не означало врятуватися, багато селян помирало на міських вулицях, зникали безвісти дорогою. Як згадує Юрій Самброс, міліція в Харкові очищувала головні вулиці та площі від трупів, але для менших завулків та околиць картини смерті були звичним явищем. У його щоденнику читаємо: «Недалеко від Котовської вулиці, де я жив у Харкові у 1932–33 роках, на ріжку Коношеної й одного із завулків, я теж кілька днів проходив повз групу опухлих жінок, що лежали на землі під парканом, не в силі встати й

67 Там само. – Арк. 57.

68 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 32976. – Арк. 27.

69 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 32976. – Арк. 27.

70 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – 3. 6. – Арк. 967.

71 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

піти. Одна з них скоро вмерла, й разом із трупом кудись вивезено було й інших, напівтрупів...»⁷². Серед людей кружляли чутки про канібалізм у містах. Так, Олександра Радченко 9 січня 1933 року переповідає: «В Харківке твориться ужас голода. Ворують дітей и продают колбасу из человеческого мяса, воруют и берут выкуп: писали даже в газетах, что принимают меры, но... дети все гибнут...»⁷³.

Утеча в найвіддаленіші куточки СРСР або й за кордон – іще один поширений в той час спосіб порятунку. Приміром, Юрій Самброс, відчувши, що над ним «збираються хмари», в момент звільняється з інституту, ліквідує всі свої справи й перебирається з дружиною спочатку до села Липці, на кордоні з Росією, а далі до Омська. І це його врятувало, більшість же його товаришів були знищені. Іншого виходу, як втеча за кордон, не бачив і вчитель Олексій Наливайко. Ця ідея проходить наскрізною ниткою через усі його нотатки 1933–1934 років. «Залишив інститут приїхав до АМССР, думав перебраться за кордон – “не вдалося”, – нотує 25 лютого 1933-го. – Пробувати буду ще!... Зараз пишу Дусі Засаді листа, намагатимусь по скорбля з нею одружитись. “Як вдасться” – переїду до Григоріополя. “Дай бог щастя – закордон”. Один лише виход – за кордон. За кордон. Ех! За кордон, за кордон... Іншого не маю порятунку»⁷⁴. Ще один його запис: «Я розчахнутий надвоє. З одного боку – вступити й закінчити Університет хочу, а з другого – не можу знести всього того, що діється на очах. БУДЬ ЩО ХОЧУ ЗА КОРДОН: КУДИ-НЕБУДЬ, АБИ НЕ “БІЛЬШОВИЗМ”...»⁷⁵.

Посилки та перекази від родичів з-за кордону – ще одна стратегія порятунку, згадана у щоденниках. Хоча радянські «органи» чинили цьому численні перепони. «З-за кордону нічого не можна одержати, – пише Олександра Радченко 26 лютого 1931 року. – Декілька раз сестра пробувала надіслати з-за кордону посилку. Але посилки або не пропускали зовсім, або повертали назад. На одній з посилок написали – “у нас не голодують”. Яке нахабство. З однієї посилки в Москві вкрали платки та ботинки й повернули посилку назад за кордон...».

Через місяць, 25 березня, вчителька ділиться: «23 числа одержали посилку із Чехії від Ніни. Чудовий рис та манна крупа. Все це було зашито в 1 ½ метрах полотна. В посилці був чистий папер. Я якто просила про це сестру. Весь папер проколотий чим то гострим. Холст розрізан в одному місті, а потім зашито суровими нитками. За посилку я нічого не платила. Вага її була кілограм 3–4. Я дуже рада, що одержала в кінці кінців посилку з харчами з-за кордону»⁷⁶. Особливо важливі такі посилки були, коли почався гострий голод. 24 жовтня 1932-го Радченко нотує: «Получили от Нины 3 доллара. В. купил в Торгсине на них

72 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – З. 6. – Арк. 1018.

73 Там само. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 11 зв.

74 ГДА СЗРУ. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 50.

75 Там само. – Арк. 54.

76 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 5. – Арк. 8 зв.

муки пшеничн. кр. 6 кг., сахара 2 кг., риса 3 или 4 кг. и манной крупы 1 кг. Какая это огромная помощь для нас»⁷⁷.

Рятувалися також, обмінюючи на продукти речі домашнього вжитку, одяг тощо. «В воскресеньє пришла с полными отчаяния и мольбы глазами жена священника Помазиновского, – описує Радченко такий випадок 23 березня 1933-го. – Она принесла плюшевую скатерть, совсем хорошую и просила за нее 2 пуда бураков. Я дала, чего могла еще к бурякам, хотела не брать скатерти, но она говорит, что ее никто не хочет брать, ничего не дают, она не нужна никому. У них дома 7 человек»⁷⁸.

Коли влада вилучила майже всі харчів, селяни вишукували й уживали різноманітні сурогати⁷⁹. Нестор Білоус 2 квітня 1933 року зазначає: «Люди едят из подсолнуха сердцевину сушат и толкуть и потом мешают из бураками и из половой и пекут коржи». Дмитро Заволока 14 березня 1932-го пише, що в селах на Київщині люди тримаються на кормах для худоби: «Ці колгоспники зовсім сидять без хліба, навіть і без картоплі. А тому в ряді колгоспів району (Бараші, Н. Яблонець, ..., Бобриця, Киянне тощо) колгоспники крадуть харчі і свиней (комбікорм), печуть з них лепьожки і їдять. В частині колгоспів проїдають посівфонди, що є»⁸⁰.

Із сякої-такої «людської» їжі найдовше залишалися буряки. Олександра Радченко фіксує це декілька разів. Зокрема, 16 травня 1933-го: «Числа 4/V мы выходили за двор л-ва и возле ворот увидели лежащую девушку. Окликнули, поднялась чуть-чуть. Лицо пухлое, она собралась умереть, пришла еще вечером, собирала в погребке гнилые бураки и ела их – утром на работу не взяли – слабая»⁸¹. Ще один її запис: «У меня работает женщина поденно – копает. Муж ее Чуждан как то приходил просить работы пока Вася писал записку о принятии на работу он стащил буряк. Теперь он в больнице умирает от голода, там же двое детей, а двое дома питаются бурьяном, один старший и мать ходят в л-во. Я передала обо всем Васе, он велел дать им буряк»⁸². Іншого разу зазначає про цю родину: «Дети чуждан питаются бурьяном. Бурака уже нет у них. Муж умер от голода. Позднее умерли трое детей и мать, остался один мальчик».

Голод стирив усі усталені доти табу в харчуванні: люди почали їсти собак і котів. Радченко у квітні 1933-го оповідає: «Вчера пришел Леонтий Петрович Ткачев, он чл. коллектива, с больной ногой и он распух от голода, умолял чего-нибудь дать ему. Конечно накормила его чем могла. Я пожаловалась ему, что вот кормлю охотничью собаку, когда-то дорогую, а теперь она никому не нужна, т. к. нечем кормить. Он попросил ее у меня, говоря, что они съедят ее. Собаку все равно надо

77 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп – К. 6. – Арк. 5 зв.

78 Там само. – Арк. 18 зв.

79 Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. – Київ: ВД «Стилос», 2008. – С. 100–101.

80 ГДА СБУ. – Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 4.

81 Там само. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 24 зв.

82 Там само. – Арк. 22 зв.

убить т. к. ее нечем кормить. Так пусть съедят ее. Коржев-кровельщик все время поддерживает семью мясом собак»⁸³. А 6 грудня 1934 року нотує: «Послышался лай собаки (кое как достали собаку, правда паршивенькую; теперь ведь пройдешь село любое и если увидишь собаку, так это диво) прошлый год их или ели или они дошли от голода, но больше первое)»⁸⁴.

Щоденники дають уявлення, як унаслідок влаштованого комуністичним режимом Голодомору стрімко відбувалася деформація української традиційної культури. Нівелювалася фактично вся родинна обрядовість, чи не найбільше ж – поховальна⁸⁵. Знесилені селяни часто вже не могли належним чином похоронити своїх рідних. Померлих у селах зазвичай підбирали спеціальні санітарні комісії або ж збирачі трупів, вантажили на підводи й закопували в загальних ямах-могилах. «А люди знай мрут, так что в одну яму кладут душ по 6 потому что некому могилы копать», – свідчить Нестор Білоус 30 квітня 1933 року. А 20 травня додає: «Ежедневно мрут люди из голоду. Сельсоветом назначена санитарная комиссия для уборки трупов и похорон их, потому, что хоронить тех людей некому, так теперь сельсовет выгоняет людей и роют большую яму душ на 10 и тогда зарывают. Много людей взрослых и детей как посмотришь так это живые мертвецы»⁸⁶. У той самий час, 16 травня 1933-го, Олександра Радченко фіксує: «Сегодня поденная Маруся Чуждан сообщила, что муж ее умер. Он вышел из больницы, работал в совхозе, похоронили 7 человек в одной яме, одежду принесли»⁸⁷.

Водночас комуністичний режим як міг нав'язував нову, «ідеологічно правильну», культуру та духовність. Бо традиційні, мовляв, – пережитки минулого, що гальмують загальний культурний розвиток і «соціалістичне будівництво»⁸⁸. Та попри страшний голод, українські селяни намагалися дотримуватися найбільших релігійних свят – Різдва, Великодня та ін., бодай окремих елементів традиційних звичаїв, хай і без святкової страви. Щоденники очевидців Голодомору теж містять згадки про це. Уночі 22 квітня 1932 року Дмитро Заволока ділиться: «Майже цілий вечір розмовляли. Я і мати. Приїхала купувати хліб на “свята”. Ніяк не можуть відвикнути від старих своїх традицій. Навіть цьогорічна скрута матеріальна, майже голод, злиденно обмежене життя і то не знищили бажання відзначити “свята”. От де консервативна, фанатична традиційність. І на неї напевне хворіє переважна більшість селянства, коли не все, за незначним виключенням»⁸⁹.

83 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 19 зв.

84 Там само. – Арк. 54 зв.

85 Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. – К.: ВД «Стилос», 2008. – С. 109–121.

86 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 75578-фп. – Т. 1–2. Окрема папка.

87 ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75164-фп. – К. 6. – Арк. 25.

88 Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. – Київ: ВД «Стилос», 2008. – С. 121.

89 ГДА СБУ. – Спр. 49905 фп. – Т. 3. – Арк. 26.

Нестор Білоус 6 січня 1932 року із сумом записує: «Некаких особенностей не было. Святвечер – наверное не было и не будет таких вечеров. В этот вечер люди раньше веселились, ожидая праздника, а сейчас у многих нету хлеба, детей из вечереи нету и по улице не было, а мы ели борщ постный та кашу из буряковой юшкой и немного в ней груш». Запис наступного дня, на Різдво: «7/1–32 г. Рождество – в этот праздник раньшее годы приготавливали селяне хорошие обеды, холодное, жаркое, белые пироги из рисом и начинкой, пиво, водка. Словом, было из чиво готовить, потому что $\frac{3}{4}$ села резали свиней к празднику. А в этом году во всех даже и борщ был постный, за исключением тех у ково конина была, то ели мясо хотя конское. А у меня тоже был борщ постный»⁹⁰.

Що більше релігійне свято, то сильніше селян змушують виходити на роботу або колгоспні зібрання. «Пасха. Я был на работе в артели, скородили, а на селе людей и не видать, раньше было веселились люди, качели, гармони, игры всевозможные, а сегодня везде уныние и голод, – нотує Білоус на Великдень, 16 квітня 1933-го. – Розговлялись постным борщом, немного жареной картошки и молочная каша, дала молока кума Манька. Калихочь Пилип забрал в яру мясо дохлой лошади, перелитое карболкой, и понес домой».

Свої «свята» комуністичний режим став нав'язувати ще до поголовної колективізації, однак «червоний календар» у традиційному українському суспільстві приживався сутужно, і то через адміністративний тиск і примус. «Сотский приказывал около дворов, чтобы было по обметено и песком высыпано для встречи праздника 13^а годовщины Октябрьской Революции», – фіксує Білоус 6 листопада 1930 року, а наступного дня: «Праздновали Октябрьскую Революцию. Народу совсем было мало сама молодежь и ученики. На митингу говорили о завоевании Октября и о достижениях».

До дискредитації духовенства влада активно залучала молодь. Учитель Олексій Наливайко на Великдень, 8 квітня 1934 року, описує: «Вчора наказав Зав. бути в с/р, мовляв проводитиметься антипасхальна кампанія... Не піти не можна... Пішов... Зібралось ще 2–3 “партиїців”, “комсомольців” – крайньо обмежений народ. Коли їх можна вважати за людей. І які вони були безпорадні, жалюгідні – вогні прорізують тиху тишу.

Комсомолец був даже почав читати техніку “антирелігійну”. Звучить вона так:

“У неділю піп в обідні
 Про свої все дума злидні,
 Стали всі тепер свідомі,
 Їх думки не “в божім домі”...”

На превеликий жаль їх, а на велику радість мою, дійсно всі стали більш свідомі, роздивились куди їх ведуть, і їх думки і вони самі в божім домі»⁹¹.

Ходити ж до церкви, особливо представникам «радянської інтелігенції», можна було лише потайки. Олександра Радченко 12 лютого 1934 року занотовує: «Сегодня я зашла в школу к Васе. Все были на занятиях, учительница Нестройкова сообщила, что заведывающий Лиман сделал замечание Вас. Павл., что вчера я с детьми была днем в церкви. Вася объяснил ему, что я не молиться ходила, а как в театр, чтобы показать детям, что это за церковь и что там делают, т. к. об этом часто дети просили. Была я всего десять минут, когда вышла у ворот, ограды стояло несколько человек комсомольцев. Все странно и смешно»⁹².

Ясна річ, така масштабна й агресивна антирелігійна кампанія руйнувала усталену віками суспільну мораль, і це зауважує, зокрема, поліемігрантка Дорота Федербуш: «Интересно, что сейчас нет следа так называемой этики. Отобран у людей бог и страх перед загробной жизнью. Богом является социализм, коммунизм. Однако социализм принес голод, молодежь изголодалась и говорит: дайте нам есть, мы хотим наесться досыта. Что Вы нам говорите о строительстве социализма, о будущем, когда мы сейчас голодаем»⁹³.

Популярність партійних лідерів – організаторів Голодомору – Лазаря Кагановича, Станіслава Косіора, Павла Постишева, здавалося, сягнула нечуваних висот. Вони, які вершили долі мільйонів, почали затіняти самого «вождя народів». Сталін же не залишав конкурентів. Невдовзі після Голодомору більшість із них потиху зміщено на менш впливові посади, а згодом страчено. Тоталітарна система, яку вони розбудовували, знищила їх самих.

Початок кінця Постишева та Косіора інтуїтивно відчув партієць Дмитро Заволока. 1 березня 1935-го він нотує у щоденнику: «Коли проходив Пленум Київського обкому КП(б)У 27–28 лютого, мене вразив той факт, що коли зайшов ПОСТИШЕВ до зали, присутні почали гаряче аплодувати і підіймалися зі своїх місць, з боку і бюро обкому і особливо ІЛЬІНА, була проявлена стишуюча активність і жестикуляція, що не треба вставати, тобто робити овації. Теж саме коли зайшов до зали КОСІОР. Це було для мене надзвичайним, бо завжди в таких випадках раніше, по ініціативі самої президії зборів, засіданнями влаштовувалися овації майже всім членам політбюро партії та уряду. Очевидно стало питання, що надто багато розвелось у нас різних вождів, яким ті “бурхливі” овації влаштовують, та їх ім’я присвоюють гігантам, на взірць хоча і метрополітену. “Вожді ж”, з скромною усмішкою (как должное) приймають всі ці почесті і стимулюють на них доброзичливою мовчанкою оточуючих сподвижників і низову масу»⁹⁴.

91 ГДА СЗРУ. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 64.

92 ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр. 75164-фп. – З. 6. – Арк. 36.

93 Архів УСБУ в Харківській обл. – Ф. 6. – Спр. 32976. – Арк. 34–35.

94 ГДА СБУ. – Спр. 49905 фп. – Т. 3. – Арк. 96.

Голод як зброю масового ураження використав під час Другої світової війни на окупованих українських землях нацистський режим. Частина щоденникових записів, що стосуються того часу, дають достатньо показових свідчень для порівняння «червоного» та «брунатного» тоталітарних режимів і їхніх жахливих злочинів – Голодомору та Голокосту.

***

При підготовці цієї книжки використано документи з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України, Архіву Управління Служби безпеки України в Харківській області, Державного архіву Харківської області, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. Пшеничного.

Загалом до збірника ввійшли сім щоденників (або виписок із них, зроблених працівниками ГПУ-НКВД) очевидців Голодомору 1932–1933 років в Україні. Майже всі тексти друкуються повністю, за винятком рукопису Юрія Самбрса, що має понад 1 тис. рукописних аркушів і заслуговує на окреме видання. Із нього тут подано лише два розділи – «Локшина з січених і битих, з мертвих і живих», де йдеться про становлення комуністичного тоталітаризму в Україні, та наступний розділ «В лещатах голоду й безвиході», що стосується безпосередньо подій 1932–1933 років.

Деякі з цих текстів частково або повністю (із суттєвими редакційними правками) вже публікувалися. Зокрема, фрагменти щоденників Олександри Радченко та Дмитра Заволоки надруковано в збірнику «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД»⁹⁵, а також частково передруковано в найповнішому на сьогодні тематичному зібранні джерел «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали»⁹⁶.

Щоденник Нестора Білоуса виявила й уперше ввела в науковий обіг дослідниця Ніна Лапчинська. Скорочена версія опублікована на ресурсі «Історична правда»⁹⁷, повністю ж його розміщено на сайті «Голодомор 1932–1933 років. Харківська область»⁹⁸. Нотатки Юрія Самбрса, оригінал яких виявлено в кримінальній справі Івана Світличного, вийшли з суттєвими редакційними правками 1988-го у видавництві «Сучасність» під назвою «Щаблі. Мій шлях до комунізму»⁹⁹. Крім того, уривки із записників Юрія Самбрса, що стосуються Голодомору,

95 Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – Київ: ВД «Стилос». 2007. – С. 539–572.

96 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 997–1026.

97 <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/21/145944/>

98 <http://golodomor.kharkov.ua/diary.php>

99 Самбрс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. Мемуарні нариси. – Сучасність, 1988. – 417с.

опубліковані українською та польською мовами у збірнику документів «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7: Голодомор в Україні 1932–1933»¹⁰⁰.

Уривок зі щоденника Михайла Сінькова опублікований в одному з томів «Реабілітовані історією. Харківська область», щоправда упорядники книги помилилися з авторством, вказавши А.Т. Бузаня¹⁰¹. Біографічні відомості Дороти Федербуш, а також цитати з її щоденника вперше опублікував у газетній статті Ігор Шуйський¹⁰². Інформацію про щоденник Олексія Наливайка, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки, оприлюднив Олександр Скрипник у статті «Кара за... поезію (Історія одного щоденника)», вона розміщена на офіційному сайті Служби зовнішньої розвідки України¹⁰³.

Однак у такому обсязі й під однією обкладинкою практично всі щоденники публікуються вперше. Вони є цінним джерелом не тільки для вивчення Голодомору, а й інших сторінок історії – Української революції 1917–1921 років, Великого терору 1937–1938-го, Другої світової війни, Голокосту та ін.

Біографії авторів щоденників і їх фрагменти публікувалися в журналі «Країна» та в «Газета по-українськи»: Олександри Радченко¹⁰⁴, Дмитра Заволоки¹⁰⁵, Дороти Федербуш¹⁰⁶, Олексія Наливайка¹⁰⁷. Крім того, біографічні дані авторів щоденників і цитати з них були використані в інформаційно-просвітницькому проєкті Українського інститут

100 Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7: Голодомор в Україні 1932–1933 / Підб. док. і ред.: Д. Бойко, В. Даниленко, Й. Карбач, С. Кокін. – Варшава-Київ, 2008. – С. 1084–1104.

101 Реабілітовані історією. Харківська область: Книга друга» / КЗ «Редакційно-видавнична група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – Київ-Харків: Оригінал, 2014. – С. 68–70.

102 Шуйський І. 1933 рік очима політемігрантки // «Дзеркало тижня» від 4 липня 2008 р. https://dt.ua/SOCIETY/1933_rik_ochima_politemigrantki.html

103 Скрипник О. Кара за... поезію (Історія одного щоденника) // «Літературна Україна» від 19 липня 2007 р. http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=1859.html

104 Файзулін Я. «Такое выражение глаз бывает у людей, когда они знают, что должны скоро-скоро умереть, и не хотят смерти. Но это был ребенок» // Журнал «Країна» від 24 листопада 2015 р. https://gazeta.ua/articles/history-journal/_takoe-vyrazhenie-glaz-byvaet-u-lyudej-kogda-oni-znayut-chto-dolzheny-skoroskoroumeret-i-ne-hotyat-smerti-no-eto-byl-rebenok/661567

105 Файзулін Я. «Для фашистів дарма не пройшов досвід нашого будівництва й диктатура пролетаріату» // «Газета по-українськи» від 28 листопада 2015 р. https://gazeta.ua/articles/history/_dlya-fashistiv-darma-ne-projshov-dosvid-nashogo-budivnictva-j-diktatura-proletariatu/662570

106 Файзулін Я. За щоденник зі спогадами про Голодомор дали п'ять років тюрми // «Газета по-українськи» від 21 листопада 2017 р. <https://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/za-schodennik-zi-spagadami-pro-golodomor-dali-pyat-rokiv-tyurmi/804879>

107 Файзулін Я. Щоденник учителя, за який дали 10 років таборів // Журнал «Країна» від 30 листопада 2017 р. https://gazeta.ua/articles/events-journal/_sodennik-uchitelya-za-yakij-dali-10-rokiv-taboriv/805029

національної пам'яті «Люди правди» – про осіб, які зберігали і доносили до світу правду про Голодомор¹⁰⁸.

Усі щоденники публікуються з максимальним збереженням мовних і стилістичних особливостей оригіналу. Місця, що потребували пояснення чи з'ясування контексту тих чи тих описуваних подій і явищ, супроводжені відповідними посторінковими примітками. Текстові кожного зі щоденників передує розвідка про його автора, а завершує його посилання на архів, де зберігається рукопис чи машинопис. Наприкінці книжки подано два покажчики. Іменний містить перелік за алфавітом прізвищ, іноді з ініціалами або й повним іменем, що трапляються в текстах збірника. У географічному покажчику – складений за алфавітом перелік згаданих у щоденниках населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць та інших топонімів.

За сприяння в підготовці цієї книжки висловлюю щиро подяку історикам та архівістам Русланові Пирого, Людмилі Гриневич, Юрієві Шаповалу, Володимирові В'ятровичу, Володимирові Тиліщаку, Андрієві Когуту, Анатолієві Хромову, Ніні Лапчинській, Юлії Коцур і Віталієві Баці, редакторам Олександрові Зінченку та Богданові Завітію.

Окремі слова вдячності належаться моїй дружині Людмилі за допомогу з набирання текстів із першоджерел.

Ярослав ФАЙЗУЛІН,
кандидат історичних наук

Київ, листопад 2018 року

¹⁰⁸ Матеріали проекту «Люди правди» за посиланням: <http://www.memory.gov.ua/page/lyudi-pravdi-materiali-dlya-zavantazhennya>

№1. Щоденник учительки Олександри Радченко

*Олександра Радченко.
Фото з кримінальної справи.*

Олександра Радченко народилася 1896-го в Охтирці (нині – Сумська обл.). Під час Голодомору 1932–1933 років жила на межі Чугуївського та Печенізького районів Харківщини. Її чоловік Василь працював лісничим. Мали трьох доньок. Лісгоспи були звільнені від хлібозаготівель, тож мали в коморах певні запаси продуктів. Олександра Радченко з чоловіком наймали на поденну роботу в лісгоспі виснажених селян, чим рятували їх від смерті. Навесні 1933-го Василя Радченка звільнили з роботи – за доносом. Згодом судили «за розкрадання державного майна».

1945-го Олександра Радченко жила в Городку Кам'янець-Подільського району – тепер Хмельницька обл. Там її арештували. Під час обшуку в помешканні знайшли сім зошитів зі щоденниковими записами, які вона вела з 1926-го. Прокурор висунув звинувачення: «Радченко А.К. обвиняється в том, что будучи не довольна на советскую власть с 1930 года вела дневник, в котором наводила клевету на советскую власть и коммунистическую партию! Во время немецкой оккупации осталась на оккупированной территории немцами и свои дневники дала немецкой типографии для опубликования». Вирок – 10 років ви-

правно-трудових таборів із конфіскацією майна та позбавленням прав на п'ять років.

«У меня есть пристрастие отражать все свои переживания в дневниках, – сказала Радченко на суді. – Дневник я посвятила своим детям, чтоб они лет через 20 прочли и увидели, как страдал и стонал народ, какой был ужасный голод. В моих записках отражено все. Я не стеснялась, я описывала все ужасы».

Олександра Радченко померла 1965 року у Вовчанську на Харківщині. Її щоденники виявлено в Галузевому державному архіві Служби безпеки України 2001-го. Частина опублікована в книжці «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД».

ХРАНИТЬ ВЕЧНО

У С С Р
Народный Комиссариат Внутренних Дел

АРХИВ ВУЧК — ГПУ — НКВД

ПРОИЗВОДСТВО
Год производства 19____
Сектор _____
№ 09-159

РОЗСЕКРЕЧЕНО
24.11.2009, № 24/56457

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № _____

по обвинению Радченко Александр

АРХИВНОЕ ДЕЛО
УКГБ Хмельницкой области
№ 20589

Арх. № 215 Том № _____

Переплетено в 194 г. Дело в _____ томах

75164фп

Кримінальна справа Олександри Радченко.

[Конверт № 5]

1930 год. Февреля 5 дня. Середа.

Більше трьох місяців я не вела записок. Так дуже багато подій було за цей час, та все такі важкі, важкі до відчаю.

Саме головніше, що життя всього народу стало жакливим. Всі стогнуть.

Завдяки колективізації¹⁰⁹ нарід, селяни знищили, та і тепер знищують[ь] сільсько-господарський інвентар, як живий, так і мертвий. Вся скотина вирізана, і всі сидять без м'яса.

Якщо до кооперативу надходе м'ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базарі знищені, а кооперативів, які б постачали населенню овочі та жири, немає, та й не буде, мабуть. Цукру на кожного члена сімби службовця полагається на місяць[ь] 300 грам.

Муку ми одержуємо по району, який знаходиться на віддалі 10 кілометрів. Останній раз за грудень місяць ми повинні були одержати 2 пуда. Одержали, одначе, тільки 1 пуд 5 фун[тів]. Не дивлячись на те, що гроші заплатили за всі 2 пуда (3 карб 80 коп). Це по твердій державній ціні. Винного в цьому не шукай, різницю перепланих грошей не питай, бо не смієш питати. Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого хватить хліба до нового врожаю.

Викачка хліба восени також була причиною знищення скотини.

Останні місяці йде «розкуркулювання»¹¹⁰. Розкуркулюють так званих «експортників» та буйших торгівців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей. До останніх можна віднести в Хотімлі Сороколата, Дудолатка, Білоуського Миколу та багато багато інших. В селі Симинівка – селянин Юрченко, ніколи не знав відпочинку, все працював. Агрономи ставили його прикладом для останніх. На сільсько-господарських виставах Юрченко завжди одержував похвальні листи. Землі у нього було 7 десятин. Сімья його складається із 5 чоловік. В літі у нього був робітник. Спочатку цього селянина

109 Масова колективізація селянських господарств в Українській СРР розпочалася восени 1929-го, після листопадового пленуму ЦК ВКП(б). Відповідні резолюції були реакцією на доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». Шляхом шаленого тиску на селянство, до березня 1930 р. в Українській СРР створено 23 тис. 594 колгоспи, що об'єднували 3 млн 248,9 тис. селянських господарств.

110 Термін «куркуль» радянська влада використовувала щодо заможних українських господарів. Імовірно походить від тюрк. «korkulu» – «страшний; той, що вселяє страх; небезпечний». Ініціатором розкуркулення був Йосип Сталін, який озвучив відповідний намір на об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) у квітні 1929-го. 28 червня 1929 року Всеросійський ЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», згодом продубльовану найвищими українськими радянськими та партійними органами – ВУЦВК і РНК УСРР. Протягом осені 1929 р. в Українській СРР було розкуркулено 15 тис. селянських господарств.

(Юрченка) запросили до колгоспу. В колгосп записали все його майно. А місяця через два «розкуркулили» – вигнали з колгоспу та забрали в нього все майно. Годинники з стіни – і ті зняли та забрали. І залишилась ця сімья роздіта, голодна, без палива серед зими.

Не знаю, чи живе ще він в своїй хаті, чи може вже вигнали. Звичайно в таких випадках з рідного дому виганяють. Багато випадків, що селян, звичайно господарів дому, вночі забирають автомашиною і вивозять невідомо куди. Не по собі й дуже важко читати в газетах (радянських), або слухати по радіо брехливі повідомлення, що до колгоспів вступають добровільно [та] швидко. На самім же ділі тільки після десятикратних виступів представників влади на зборах, вивозів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів, примушують селян вступати до колгоспу. Всі селяне, та й не тільки селяне, а всі обурені розпорядженням влади. Обурені владою.

Що таке буде. Що таке буде.

Так жити не можна.

Полуголодівка, жорстоке відношення влади озлобили людей. Який жах. За кордоном обурені большевиками. Балакають, що там збираються з большевиками воювати.

1930 рік. 2 Березня. Неділя.

Бачила, як звозять борони, які були забрані у селян. Це як будто для колективної праці по обробці землі. Колективізація провадиться примусово. Селяни йти до колгоспів відмовляються, поскільки є можливість. Дуже жалко їм губити власність. Дуже часто можна чути від селян: «Знову йде кабала, знову панщина!». Забрали зерно у селян нібито очистити та обміняти на зерно доброякісне, першесортне для посівів. Взяли у селян в три-чотири рази більше, чим селяне намітили сіяти. Багато селян залишилось без хліба. Мелют жолуди. Мішають з мукою. Пекуть та їдять макуху. Це в рік середнього врожаю на Україні. У селян забрали зерно, боронки, плуги. Дають розпорядження згоняти коней до загальних, громадських хлівів. Оце тобі і «добровільна» колективізація. Брехня на кожному кроці. Важко слухати, як стогнуть селяне. Сейчас у них немає надії на більш спокійне та задовільне життя. Часто чути обурення владою, обурення, яке доходить до відчаю. Селяне загрожують втекти до лісу та помстою за те велике горе, яке їм зроблено.

Щоб купити що-небудь на селі треба багато гаяти часу.

Помічник лісничого Салтовського лісництва хотів купити корову в сусідському селі Хотімлі. Сільрада вивезти корову не дозволила. Це в той час, коли села відстоять один від одного на 6–7 кілометрів. Крім сміха, та поведінка місцевої влади не визиває. Щоб купити корову, надо проробити цілий обряд. Надо дістати виписку про народження корови та іншими довідками.

В лавці немає тютюну. Немає цукру – його дають тільки по 75 грам на місяць на чоловіка. М'ясо, якщо воно є, дають по 100 грам на чоловіка в день. Це було б ще добре. Але дають м'ясо не всім, а тільки тим, хто одержує паек, цебто тільки службовцям.

Успільнення реманенту. Березанський р-н, Київська округа. 1928 р.

13 Березня 1930 року, четверг.

Все, що я записую до щоденника, в більшості важке, дуже важке. Життя навкруги – це кошмарний сон.

Так нецікаво, важко проходить моє життя.

Приїхав конторник Кузьменко із лісгоспу. Передає, що управитель лісгоспу питає, чи придбало лісництво плуги, боронки, чи ні. Що за ідіотизм.

Лісничий повинен турбуватися про придбання без спеціальних коштів плугів, борінок. Лісоводів переробили в полеводів, та ще й вимагають від нього повних свідомостей в поліводстві. За всі часи раніше лісові землі на вигідних умовах здавались для обробітку. Добрий лісничий завжди мав корм для коней. Розраховувати на відпочинок влітку тепер не можна. Зі службовцями та робітниками поводяться, як з псами. Ни одного дня відпочинку. Обіцяли, що відпочивати будемо літом, а тепер обробляй літом лісові землі.

27 липня 1930 року.

Пройшло багато часу. Й так багато цікавих моментів, можна сказати, історичних. Колективизація насильством не пройшла. З початку посіву спалахнули бунти. Селяне ненавидять владу за неподобства. Весняна заготівля хліба – це цілковите вимагання хліба... Зметають хліб до останньої зернини. Далі селяне будуть, мабуть, голодати.

Все це породило незадоволення й гнів. Насильницька колективізація скоро привела до повного знищення останнього. М'яса тепер немає. Появляється м'ясо дуже рідко по жахливо дорогій ціні... В кооперативах нема нічого. Цебто немає ні матерії, ні близни. Чулок немає ніяких. Мила немає. Ниток немає й т. ін. Нічого немає.

Що це означає, ніхто нічого не знає. Життя стало огідним для всіх й матеріально, й духовно. Пrawdи немає. Всі брешуть один одно-

му, починаючи з верхівки. Брешуть комуністи, брешуть беспартійні. Кожному дорогий кусок черствого хліба, тому брешуть.

Забалакати, крикнути, що роблять не те, що треба бояться. Нема героїв. Нема ідейних, порядних людей.

Владу ненавидять всі. Ненавидять й паперові комуністи, беспартійні, яких 90%. Гроші падають в ціні. Розмінних грошей немає. Що буде – побачимо.

26 лютого 1931 року, четверг.

Ми, українці, переживаємо виключний момент в історії. Коли читаєш Л. Толстого, завжди розумієш його обурення мерзотництвом, яку робила влада в той огідний час. Але тепер ті страховіття здаються мізерними порівняно з тим, що робиться в цей час. Правди немає. Палки та пліті. Крім палок та пліток, є багато іншого. Кажуть, що в милиції під час допиту обвинуваченого бьють. Заставляють закласти пальці між дверей й давлять доти, доки той в страшних нелюдських муках або признався, або викривав співучасників.

За віщо страждають сотні тисяч ні в чім неповинних людей, вірніше сімей. Страждають діти за те, що їх батьки були здібними, енергійними працівниками.

«Розкуркуюють» так. Років три тому назад селянин мав дві корови, коняку, сіялку, молотилку. Це «перший кулак»¹¹¹. Від нього відбирають все й виганяють в трехденний термін, а за останні часи за 24 години, в зіму, геть з дому. Найчастіше батька забирають до тюрми.

Останній час вживають ще таких методів «розкуркулювання».

Проводиться м'ясозаготівля.

Накладають на «куркуля» (а «куркуль» має тільки одного коня та одну корову) здати державі 20 пудів м'яса та 400 карб. грошей. Виконати це треба за 24 години. Звичайно, селянин цього виконати не може. Наслідок цього відомий. Селянина виганяють з дому й забирають у нього все. В селі Хотімлі 600 дворів, 80 дворів намічено «розкуркулити». В селі Велика Бабка 600 дворів. На це село наклали вивести на м'ясозаготівлю 400 голів худоби.

Один селянин сказав: «Якби радянська влада турбовалась про майбутнє, то накладати такі м'ясопоставки нікому б й в голову не приходило». Взяти таку кількість худоби, це взяти половину всієї наявності в селі. Становище становиться дуже напруженим, яке важко собі уявити. Шириться страшне невдоволення, злоба. Майже серед усіх верств населення. Тому, хто балакає, що тепер добре жити (а таких на сто тисяч один), сміються відкрито в очі.

111 Визначалися постановою Раднаркому СРСР «Про ознаки куркульських господарств, до яких слід застосовувати Кодекс законів про працю» від 21 травня 1929 р., згодом продубльовану Раднаркомом УСРР. До цих «ознак» належали: використання наймані праці, наявність у господарстві млина, олійниці, круподерні, просорушки, вовночухральні, шаповальні, теркового закладу, сушарні, шкіряного заводу, цегельні, вітряка або водяного млина.

Усупільнення коней. Березанський р-н, Київська округа. 1928 р.

Крамниці порожні. Пайка не одержуєм. Вільного продажу цукру оп'ять немає. Кажуть, що тільки в Харькові можна купити цукру по 6 карбованців за кілограм.

У Елінки катар шлунка. Вона багато хворіє. Білого хліба, звичайно, немає. Взагалі нічого немає. Їмо більше всього барабулю. Маємо поки що молоко.

З-за кордону нічого не можна одержати. Декілька раз сестра пробувала надіслати з-за кордону посилку. Але посилки або не пропускали зовсім, або повертали назад. На одній з посилок написали – «у нас не голодують». Яке нахабство. З однієї посилки в Москві вкрали платки та ботинки й повернули посилку назад за кордон...

25 березня 1931 року, середа.

23 числа одержали посилку із Чехії від Ніни. Чудовий рис та манна крупа. Все це було зашито в 1½ метрах полотна. В посилці був чистий папер. Я якто просила про це сестру. Весь папер проколотий чим то гострим. Холст розрізан в одному місті, а потім зашито суровими нитками. За посилку я нічого не платила. Вага її була кілограм 3–4. Я дуже рада, що одержала в кінці кінців посилку з харчами з-за кордону. Ці останні тижні, доки не заріжемо свині, нам дуже важко в матеріальному відношенні. Моральне становище не легче. Ми бачимо, як мучають селян.

Почтальон, який приніс посилку, розказав, як «розкуркулили» селянина Олексія Топчия в Хотімлі. Топчий – звичайний рядовий селянин. Нічим він не відокремлюється від останніх селян. Добрий, чемний працівник. Має сімью 6 чоловік. Все його «зловживання» складається з того, що його батько колись жив добре, цебто не бідував. Робив він, як кажуть, день й ніч. Приїхала якась «ударна група» й намітила знищити

селянина Топчия. Зробили це так. Приносять селянину Топчю вимогу протягом 8 годин внести 200 карбованців грішми на індустріалізацію та здати м'яса 30 пудів. Ясна річ, податок непосильний. І бідного Топчю «розкуркуюють». Продають все. Білизну – й ту розпродають.

Продаж провадили по таким цінам. Хата 40 карб., амбар 6 карб., кінь 30 карб., самовар 25 копійок і т. д. по таким же «цінам». В цей час кінь коштує 250 карб. – дійсна його ціна. Коли прийшли до Топчю (це було 22 у неділю), мати його пришла в такий жах, що хотіла себе зарізати ножем. Але вона тільки поранила себе й впала в глибоке безпам'ятство. Голова сільради не міг витримати всього жаху, який творився коло його, й впав в безпам'ятство. Між іншим, це один з порядних місцевих людей. Декілька разів він відмовився від головування, але його силою примусовали. Все, що трапилося там, зробило на присутніх тяжке вражіння. Всі плакали. Це один з багатьох прикладів по одній тільки Хотімлі. А що робиться по всій Україні.

*Доставка майна розкуркулених селян на бригадний двір.
Село Удачне, Гришинський р-н, Донецька обл. 1932 р.*

Думи мої, думи мої!
Лихо мені з вами
На що стали на папері...
Сумними рядками...

Кажуть люди, що сьогодні «розкуркуюють» в селі Велика Баба, в 8 кілометрах від нас.

Коли «розкуркуюють», то той же час гонять з хати в тому, в чому стоиш. В одній селянській сім'ї зняли піджачок з дитини 7 років і чоботки.

Всі обурені. Але відкрито свого обурення не проявляють. Всім добре відомо, що досить маленького підозріння в тому, що той або інший

селянин незадоволен, йому вмиль доводять «план до двору», цебто розпродують, а його самого забирають в далекі місцевости. Незрозуміла й жахлива політика. Ненависть дійшла до самого високого рівня. Такого життя ще ніколи ні при одній владі не було.

Каутський пише, що Уряд СРСР своєю політикою родить контрреволюцію. Це він пише, коли живе за кордоном. А що він написав би, якби побачив все, що робе радянська влада. Її ненавидять, шлють їй прокляття всі, цебто 99% всього населення. Одні комуністи тільки роблять вид, що захищають політику. Ну як можна не образитись таким распорядженням влади. Дають распорядження продавати цукор кому б то не було й скільки завгодно. А через деякий час не можна 100 грам одержати, крім того, що на сімью припадає. Належе на сім'ю за місяць 1 кілограм, більше цього не за що не дадуть. Або заборона бити олію з соняшника та коноплі. Селяне страждають, терплять злидні, ропщут, але відкрито не вимагають. Бояться. Олії не бьют[ь] уже 8 місяців. Що далі буде ніхто не знає. Важко уявити собі таке становище. Строять механізовані господарства, а в країні нічого немає. Гасу немає и немає, и чорт їх знає, де все дівається. І [чим] гірше становище, тим більше хвастовства та брехні в газетах.

27 березня, п'ятниця.

Вода в річці піднімається. Луки майже всі затоплено. На одному з острівків паслись олені з мисливського господарства-розсадника «Государева дача». Цих оленів випустили на волю. Вони й бродять скрізь й зовсім не бояться людей. В нашій лісовій дачі їх пасеться 11 шт. Вечором зайшла до нас на двір чужа корова. Потім з'ясувалось, що в Хотимльському артіль пригнали 8 шт. корів «розкуркулених» селян села Велика Бабка. Я голосно сказала, що там так багато проливають сліз по цих коровах. Що голодують десятки дітей, ни в чому невинних. Еля перепросила чому діти там плачуть. Я, як змогла пояснила, що з хат взимку вигоняють діток на сніг роздітих, а все-все забирають.

Ельїнка пропонувала забрати цих діток до нас в кімнату. Я відповіла, що буде тісно. Віра пропонувала помістити діток ще в кухню та коридор. Я пояснила, що таких діток так багато, що їх в весь наш великий дім не заберемо, що діток голодних, які плачуть, дуже-дуже багато. Еля та Віра питають, а хто над ними знущається і так далі. Я знов схвильована, боюсь, що я не буду в цю ніч спати. Починаю ходити, щоб заспокоїтись, та спати вночі. Вночі довго не сплю, все думаю. Хочу уявити собі, чому така політика мордувати людей, пугати їх, знущатися над ними. Забиті, запугані селяне ідуть потім до колгоспу, проклинаючи всіх, раніше знаючи, що нічого не вийде з колгоспної роботи, обурені тим, що лишаячи людей вільності.

Сегодня робітник передав мені, що в одному селі був великий бунт. Починається жах. В той же час по радіо та газетами передають завжди брехні, що колгоспи з ентузіазмом ідуть до поля, що одноосібники все частіше заявляють бажання вступити до колгоспа. Та це ж все примусово. Та це ж суцільна брехня.

Усупільнення реманенту. Березанський р-н, Київська округа. 1929 р.

10 мая 1931 года, неділя.

Чудова весна. Рівна та тепла. Дощ йде через два три дні. Цієї ночі була велика гроза. Всі в домі у нас проснулися. Від ударів брязкотіли вікна. Проїшло всього два тижні, як наступили теплі весняні дні.

За останні чотири дні розвився та зацвів садок. Цвітів так багато, що мимоволі дивуєшся. Такої краси цвітіння я ще ніколи не бачила. Ліля весь час кричить від дивування красою. На що діти, а й ті звертають на це свою увагу. Сумно тільки тому, що серед такої багатої природи ми, українці, так безщасні, такі бідні та невірні не тільки в своїх руках, а й в висловлюванні своїх думок. Так кортить крикнути тим, хто відняв у нас вільність, крикнути від імені десятків мільонів зневолених людей – «Будьте ви прокляті».

28 серпня 1931 року, п'ятниця.

Люди все ще живуть полуголодні. Селяне страждають, як і раніше. Як і раніше, у них забирають коров, коней, одержу. Хліб забирають весь. Податок накладають більше, ніж зібрано врожаю. Наприклад, зібрав селянин 120 пуди. Вимагають податку 200 пудів.

Тож звичайна вимога.

Взагалі вимагають здати весь хліб.

Ціль всього – зігнати до колгоспу.

12 листопада 1931 року, середа.

Я дуже страждаю. Мені так жалко людей. Мине 20 років, і наші діти не будуть нам вірити яким[и] звирячими засобами людей гнали до соціалізму. Влада прикладає всіх зусиль, щоб загнати людей до колгоспів, до радгоспів та заводів. По селам для цього штучно влаштовують голодовки.

Розкуркулення селянина П. Ємця. Гришинський р-н, Донецька обл. 1930 р.

Проходе «Червона мітла» – цебто весь хліб, буквально весь, змітають. По вулиці йдуть ударники, чоловік по 20, заходять майже до кожного двору й забирають, вимітають все, чим міг би кормитися селянин. Треба ще додати, що з людьми поводяться дуже погано. Товкають в спину так, що селянин робе декілька кроків, падає на підлогу. Запирають до комори. Морять голодом. Не випускають арештованих цілу добу. А як хто проситься вийти, вартовий відповідає, що було б не їсти та не пити. Майже всі арештовані селяне беруть з собою до комори пляшки для відправлення своїх істотних потреб. В кімнату 3 метри × 4 метри збивають чоловік по 20. І це все за те, що не можуть виконати хлібозаготівлю. Виконати ж не можна, тому що податок більше, ніж зібрано врожаю.

Декілька днів вже йде суд над тими, хто не виконав хлібозаготівлю.

Вироки суда – конфіскація майна та відправка (ссилка) людей в далекі табори на 5 років. Це показові суди, щоб останнім селянам був урок. Колгоспам та радгоспам теж распорядження вивезти весь хліб. Щось чудне й непонятливе. Багато випадків, що батьки йдуть на роботу до колгоспу, діти залишаються дома голодні.

Що далше буде?

Нияк не можу себе впевнити, що мій гнів – це капля в морі, і що я своїми думками нияк не можу допомогти Україні.

12 Декабря 1931 года. Субота.

Я продовжую каратись за людей. Швидко сивію. Мабуть, від важких думок. Не сплю ночами. Цієї ночі мені впала на думку смішна думка – написати письменнику Горькому листа. Молити його звернути увагу на жах, який твориться по селах. Він відомий письменник. Він може зробити що-небудь. Його послухають. А може це й не смішна думка. Горький, мабуть, нічого не знає. Він тільки закохується будів-

*Допит «куркуля» інспектором праці.
Репродукція з газети «Чорноморська комуна». Одеська обл. 1929 р.*

ництвом, не уявляє собі справжнього становища на селі, та й взагалі по всій країні. Люди пригнічені настільки, що не хочуть працювати. Селяне ліс рубати не хочуть. Місцева влада прикладає всіх зусиль, щоб вирвати з села робітників. Нічого не виходе.

В Салтівському райвиконкому на зібранні колгоспників останнім запропонували йти рубати та возити ліс. Селяне задали питання – чи буде хліб та взуття для людей та овес для коней. Голова райвиконкому відповів, що цього дати робітникам не можна. Колгоспники дати рубщиків в ліс відмовили. Сьогодні я зустріла арештованого за хлібозаготівлю селянина Скрипника у нас в коридорі. Він запитав, чи не може його жінка робити у нас кухаркою. Його самого й жінку вигнали з дому і їм нікуди діватись. Вася помітив, що він може пійти до своєї доньки. «Сьогодні у доньки все забрали, а раніше у сина», – відповів Скрипник та й заплакав. Я схватила його за руку і молила його не плакати. Потерпіти скільки можна. Вася страждав. Він швидко вийшов. Я заплакала. Коли Скрипник став уходити, я запитала його, чи є у його хліб. Він тільки махнув рукою й пішов. Я не переставала плакати.

За що вони страждають? Раді чого? Комунисти кажуть – що раді ліпшого майбутнього. А я цього не розумію. Якщо таке дороге ліпше майбутнє, то чому так по-звірячому треба губити людей теперь.

Нащо це потрібно, щоб мільйони дітей та дорослих людей так каралися.

18 грудня 1931 року.

Вл. Ів. Суворов бачив цікавий сон. Він бачив, цілі армії селян з порожніми мішками виходили з села.

Розкуркулені селяни. Село Удачне Донецької обл. 1930-ті рр.

На запитання: куди вони йдуть? Селяне відповідали, простягнувши руки вдалину: «В місце, в місце!». Цей цікавий сон він розказував мені ще ранньою весною, коли про викачку хліба ще нічого не знали. А тепер цей сон – дійсність. Більшість селян біжать до місця тому, що на селі голод.

20 грудня 1931 року, неділя.

Пришла бабушка Бондаренко. Вона завжди заміщає робітницю в вихідний день, і повідомила мене, що приїхали якісь студенти. Виявилось, що це приїхали голови Салтівського райвиконкому, начальник міліції та голова сільради. У останнього був огідний, звірячий вигляд. Може це тому, що, як я помітила, він був п'яний. Кажуть, що з селянами він поводиться, як кат. Цьому можна вірити.

Привезли з собою 2 бутіли водки. Попросили у мене огірків та яблук. Я запропонувала борщу (більше у мене нічого не було). Випили водки, закусили. Почали між собою не цікаву для нас розмову про своїх людей. Балакали погано, дуже неприємно. Робилося важко та сумно.

Стали вони балакати про викачку хліба. Я сказала, що чула вчора по радіо, як на сесії вуцик виступала одна жінка.

Вона завіряла, що селянин не дає хліба не тому, що він не хоче, він радий би віддати все, що в нього є, щоб тільки залишили його в спокої. «Це розкуркулена туди попала», – було мені відповіддю.

«А чому ж тоді вся заля їй плескала», – запитала я.

«Це механічно», – була відповідь. Я засміялась і сказала, що не можна на сесії ВУЦИКА плескати механічно. Той, що балакав зі мною, не знав, що сказати. Коли вони всі поїхали, у мене на сердці...¹¹²

¹¹² Наступні сторінки, ймовірно, втрачені.

8 січня. 1932 рік.

Сьогодні другий день Різдва. Але у всіх людей важко на серці. Хліб забирають до фунта.

Сьогодні приїхали забрати хліб у нашого конторщика Кузьменко. Я вийшла з себе й кричала, що треба залишити хліба для дітей до нового врожаю. Мені відповіли, що залишать 20 фунтів й все. Я продовжувала суперечити з прибулими людьми. У конторщика Кузьменка забрали 3½ пуда.

Цікаво відмітити, що один з прибулих член КНС (комітет незможних селян). Він сказав, що винуваті не вони, які виметаять хліб, а ті, що бувають на з'їздах та затверджують плани.

Я сказала йому, що я[к]би такі, як ми, сиділи вверху, то таких глупих розпоряджень не давали б.

Але на жаль такі, як ми, – сейчас ніщо. Повертаєсь назад, член КНС сказав мені, щоб я поменьше балакала, а то мене за такі слова зв'яжуть. Я замітила йому, що завжди я балакала і буду балакати за народ і за це ніхто не повинен мене трогати.

Пришла до лісу нова група селян, арештованих за хлібоздачу. Особливо мені запам'ятався один селянин, Коник. Він робе сьогодні в дворі. Важко було на нього дивитись. Він почував себе ображеним. Він добре розуміє, що всі селяне караються даремно. Хліб, як і раніше, забирають скрізь. Всі незадоволенні, в відчаї. Чекають допомоги з заходу.

1932 год.**12 января. Вторник.**

Жизнь наша в экономическом отношении становится все тяжелее. Мука вышла. Где брать? Как достать? Эти мысли не дают покоя. У крестьян продолжают выметать. Все удивляются, возмущаются, говорят о будущем неизбежном голоде, но никто об этом не скажет «власть имущим». Продолжают вести глупейшие показательные суды

Допит члена комнезаму із села Крамчанка Великописарівського р-ну Охтирської округи, який проводив «куркульську» агітацію серед селян. 1929 р.

над людьми, у которых не хватило хлеба, осуждают их, лишают свободы на 2–3–5–6 лет.

Конфискуют их имущество. Сегодня вечером из-под Бабки (10 км.) приехал объездчик и очень просил меня вызвать мужа в контору. Оказалось, что зерно 120 пуд., предназначенное для обмола, было задержано уполномоченным Ц.К. партии, присланным из центра для выкачки хлеба. Никакие объяснения лесников не помогли – он требовал к себе лесничего, а если лесничий (инженер) к нему не явится через 2 часа, то зерно будет взято. Ему объясняли, что в лесу станет работа, что люди работают из-за хлеба. Ничто не помогло. Давай наряд. И все это ночью. Муж разыскал документы и послал помощника, т. к. сам плохо себя чувствовал. Темень страшная. Как они доберутся. Как все глупо. Все так.

Январь 1932 г., 29, пятница.

Утром уехал И.О. Дроздовский (инженер). Говорит, что не может смотреть на лесорубов. Измученные полуголодным существованием, еле работают. И.О. приехал из Печенегского л-ва говорит, что там беспорядок в лесу страшный. Есть лесопродукция, не вывезенная за 2 предыдущие года.

1932 г., 5 февраля, пятница.

Вчера похоронили графа Генрихова Сергея Павловича, умер он [в] 82 лет в страшной нищете в Хотомле, он был очень добрым и хорошим человеком.

10 февраля 1932 г. среда

Сегодня мне рассказали крестьяне, что видели в Кицовском лесу, по дороге из Чугуева, двух замерзающих детей. Дети еще были живы. Почему проезжающие не взяли этих детей? Как жестоки люди стали. Боже мой, что ж это такое. Дети, очевидно, ограбленных, разоренных властью крестьян. Вчера привезли в Хотомлянскую больницу замершего человека. Сегодня поехали за убитым плотником из Хотомли. Не помню фамилию, убили в одном хуторе близ Бурлука. В Хотомле Божко М. не выдержал и бросился с топором на бригадира по заготовке хлеба, бригадир удрал.

Воровство развилось страшное. Я так боюсь голода, боюсь за детей. Боже, сохрани нас и помилуй.

Не было бы так обидно, если бы неурожай был, а то отняли хлеб и создали искусственный голод.

9 марта 1932 г., среда.

Сегодня опять неприятность. В конторе у нас я поспорила с рабочкомом. Началось из-за коллективного договора. Я имела неосторожность сказать, что нам коллект. договор ничего не дает. Предс. рабочкома огрызнулся ядовито, что лесничий Р. еще не голодает, что у него

есть корова, мед и т. д. Я возмутилась и начала говорить, что не мы голодаем, а люди и ужаснее всего дети. Рабочком назвал меня буржуйкой, кулацким элементом, что он заявит где надо и когда меня убирут, так я пойму установку высшей власти. Я не испугалась и буквально закричала, что я говорила и буду говорить о голодающих детях и людях. Буду говорить, что голодный не сделает столько, сколько сытый. Для того, чтобы строить, создавать, надо чтобы люди были сыты. Да, что там было дураку говорить. Они ведь больше распоряжаются.

1932. 5 апреля. Вторник.

Искусственно созданный голод принимает кошмарный характер. Почему выкачивают до зерна хлеб, никому не понятно, и теперь, когда видят результат такой выкачки все таки продолжают требовать хлеб на посев, а когда крестьянин возмущенный восклицает, что у него забрали весь хлеб, ему отвечают вопросом: «А зачем ты весь отдал, надо было не забывать о посевах», и начинаются переговоры. А дети голодают, худосочные, мучимые глистой, т. к. едят одни бураки, и те выходят у людей, а до урожая четыре мес. Что будет?!

Нищенский образ жизни постепенно превращает людей в грубых, необузданных, жестоких, готовых на преступления существ. Вспоминаю лично себя три года назад и я теперь. Какая разница, и вся моя злоба, все ожесточение – благодаря жизненным лишениям. С ужасом думаю о своей перемене, и знаю о своей перемене, и знаю, что не смогу умерить злобу. На каждом шагу сталкиваешься с нелепостью распоряжений, с жестокостью их, лишаящих человека нормальной жизни. Напр., семьи служащих не получают пайка, а сам служащий получает 18 кг, это на 8–9 дней. Чем же питаться остальные 20 дней? Купить негде. В Волчанске пуд (16 кг) – 50–60 руб., ржаной муки.

Муж достал в совхозе «Перемога» пуд муки – ну, а потом что, лучше не думать.

6 апреля, среда, 1932 г.

Иногда меня охватывает такое неудержимое озлобление, что я заболеваю. Читаю о «советских темпах», газета «Правда» об открытии первой в Европе домне, о законченной плотине на Днепрострое и многое другое. Все это хорошо, но зачем эти темпы на распухших от голода детях и людях. Вообще голод начинает свирепствовать, неся все бедствия, какие только можно себе представить. Преступность развивается с какой-то особенной быстротой. Озлобленность на власть дошла до такой степени, что, кажется, зажги спичку – и вспыхнет пожар неудержимый, страшный, как во время летней засухи в ветренную погоду. Мучит мысль о распухших от голода крестьянских детях, и злоба растет. Бедные, а для них же готовят социализм. Смешно – комедия какая-то.

Найбільший в Європі портовий елеватор, загальною місткістю 41 тис. тон, збудований в 1930 р.

14 мая, суббота.

Жизнь не становится лучше. Все ропщут. Рабочих нечем кормить. Работы приостановлены. Последнее время ели кукурузный хлеб вместе с яшным.

1932 г. Сентябрь, 30, пятница.

Числа 11-го вечером мы выехали из Чугуева. Лес, освещенный луной, был сказочно хорош. Въехали в Пятницкое. Недалеко от центра догнали человека, спросили сколько времени.

– «Да за двенадцать далеко».

– А откуда вы так поздно?

– Из сельсовета.

– Зачем так долго были?

«За хлебозаготовку держали, давай, говорят, а что его давать, осталось 4 мешка, надо посеять, надо зиму детей прокормить».

Голос у него дрожал, он каждую минуту мог заплакать.

О, бедный, бедные замученные люди. Я советывала ему во что бы то ни стало сеять прежде всего.

32 г. 24 октября. Понедельник.

Из Чехии от Ниночки (сестры) получили 3 доллара. Купили в торгсине на них муки, сахара, риса, манной крупы. Какая это огромная помощь для нас.

1932 г. Октябрь. 30 воскресенье

...Вспоминаю как с удивлением рассказывала, что в магазин привезли «массу обуви, аж полторы полки». Нарочно записываю, т. к. дети

Путивльський торгсін. 1930 р.

в будущем не поверят о скудном снабжении предметами первой необходимости. Не поверят, что месяцами не ели белого хлеба, не видели сахара. Напоминала часто не разбрасывать кусочки черного хлеба, т. к. потом будем голодать.

Затеяли вторую пятилетку. В городах страшная нужда в продуктах. И этот год будет голод. Что-то будет. Хватит ли терпения у людей?

32 год. 20 ноября. Воскресение.

Моего деда, что работает на кролятникке, «ограбили власти», как он доложил. Это значит, что забрали все, что было, из злаков или овощей. Он уже раскулачен два года. Почти нищий, только что не просит милостыню. Ему 70 лет, старухе 65 лет, и с ними на квартире их дочь калека, и вот у них уже нищих забрали все, чем могли прожить до февраля м-ца.

Прислуга (Шура) пришла с отпуска из Молдовой (7 км.) и с отчаянием восклицает: «Что твориться ужас. Индивидуальников разоряют совершенно. Забирают все, лезят в сундуках, вокруг крик, плач. Забирайте же детей – а их по пятеро в семье». Все это твориться во всех деревнях и хуторах Украины, и эпидемия сыпного тифа все шире, все страшнее. Что же это будет? Кто делает распоряжения. Что за комедия? Ведь на конференции Компартии Украины говорили летом о перекручиваниях, о том, что членам правительства стало поздно известно об этом, а теперь еще хуже.

1933 год. 9 января. Понедельник.

Ежегодно на Рождественские святки я устраиваю елку.

Проводила и сестру Лилию и ей навязала узелок.

Редкий теперь дом, где навязывают узелки и елку устраивают. В Харькове творится ужас голода. Воруют детей и продают колбасу из человеческого мяса. Заводят обманом взрослых людей (больше пол-

ных) под предлогом продажи обуви. Даже в газетах об этом писали, успокаивая, что принимают меры, но... дети все исчезают.

16 Января. 1933 год. Понедельник.

Был директор Калнин Я.Я. С восторгом заявил, что нашел «лишний» хлеб у служащих, что передает их суду. Все, кто имел хлеб, – не получит пайка. Он возмутился. Я спокойно начала доказывать, что лесники служат не за 50 руб., которые ничего не стоят, а за ½ гект. огорода, что если у них заберут хлеб, то многие бросят службу. Пока я излагала свои мысли он открывал все шире глаза и густо медленно краснел. Очевидно он стал понимать, что трудился и радовался напрасно. Утром сегодня я его просила не забирать хлеб у служащих, кто имеет 10 пудов. Он обещал. Посмотрим.

33 год. 23 марта. Четверг.

В этот день я вместе с уполномоченным окрисполкома Космачевым С.Д. ездил в Зарожное за кроликами. Горя я видела людского в этот день ужасно много. С тяжелыми впечатлениями возвращалась домой. По дороге в Зарожное, в поле у самой дороги, увидели мы мертвого старика, оборванного, худого. Сапог на нем не было. Очевидно, он упал в изнеможении и замерз или сразу умер. Возвращаясь, мы опять видели этого старика. Никому он не нужен был. Когда я заговорила в Бабчанском сельсовете, что мертвого надо убрать, председатель, улыбаясь, спросил: «А как он лежит – сюда ногами или к Зарожному, если к Зарожному, то пусть Зар. с/с убирает».

Въезжая в Бабку, мы нагоняли мальчика лет 7–8. Спутник мой крикнул, но мальчик шел шатаясь и будто не слышал; лошадь настигла его: я крикнула; мальчик свернул с дороги нехотя. Меня тянуло взглянуть ему в лицо – и жутко страшное, никогда неизгладимое впечатление оставило выражение этого лица. Очевидно, выражение глаз такое же бывает у людей, когда они знают, что должны вот скоро-скоро умереть, и не хотят смерти. Но это был ребенок. Нервы у меня не выд[ержали]. «За что? За что, дети?». Я плакала тихонько, чтобы не видел мой спутник. Мысль, что я не могу ничего сделать, что миллионы детей гибнут от голода, что это стихия, привела меня в полное отчаяние. У сельсовета встретили старика с таким же лицом, как у мальчика. Сегодня пришел крестьянин просить работы. Муж ушел писать записку в контору, чтобы выдали продуктов и направили на работу, возвращаясь, он увидел, как крестьянин хватал бурак из-под скамейки. Лицо у этого человека было обрюзгшее от голода.

Несколько дней назад приходил рабочий кон[н]ик. Лицо уже опухшее, руки пухлые, говорит, что ноги тяжелые. Спокойно приготовился умирать. «Детей жаль», – говорит. «Они ничего не понимают – не виноваты». Кое-чего дали ему.

В воскресенье пришла с полными мольбы и отчаяния глазами жена священника Помазановск[ого]. Она просила бураков. Я дала к буракам еще что могла. У них дома 7 человек. Что будет с ними?.. И вообще, что будет с миллионами людей?..

1933. Апрель.**Факты голода.**

Три часа ночи. Значит уже 27 апреля. Не сплю. Последние дни страшная апатия. Весь ужас созданного положения отразился на моем здоровье. Хотя мы не голодаем, но и не питаемся как надо. Люди умирают по несколько человек в день в каждой деревне, и это по все Украине. Вчера пришел Леонтий Петрович Ткачев, он член коллектива. У него болит нога. Он распух от голода, умолял чего-нибудь. Накормили чем могли. Я пожаловалась ему, что кормлю охотничью собаку, когда-то дорогую, а теперь она никому не нужна, т. к. нечем кормить. Он попросил ее у меня, говоря, что они съедят ее. Кровельщик Коржов все время поддерживает семью мясом собак.

Пришел Плугин, член коллектива «Свобода». Там рабочим дают без хлеба раз в день похлебку. Плугин тяжело дышал и еле держался на ногах. Он умолял дать ему кусочек хлеба и два колоска кукурузы для посадки. Весь день он обмерял луг.

У меня были поденные, я их кормила три раза в день. Женщина рассказывала, что дома 7 чел. детей, что она оставила их совсем голодными и что самая маленькая, вероятно, сегодня умрет. Когда она уходила, я спросила – оставила ли она хлеба умирающему ребенку. «Что там детям, тут хотя бы себя поддержать». А хлеба я дала достаточно, можно было бы и домой отнести. «Все равно дети умрут», – сказала она. Приехал муж и рассказывал, что женщины работающие на посадке говорили ему, что у всех их лежат дети пухлые от голода. Они из села Бабки, их 15 чел.

Дня три назад я была в Хотомле у Щербининых. Старшая служит в амбулатории, не получает 2 мес. жалования, одна из средних – учительница, у нее ребенок около года, она тоже 2 мес. не получает жалования. У них нет ни куса хлеба и денег, ребенок плачет бледный с синими кругами под глазами, он капризничал. В доме не было молока больше недели и хлеба нет. Я оставила 5 р. Это на маленький кувшинчик молока. У меня тоже не было денег. Левадный приехал из Харькова. В течении нескольких часов он видел четырех умирающих от голода.

Ткачев бондарь, работает в лесу от выработки. Он распух, т. к. пайка не хватает.

Школьники бросают школу, идут работать в лесничество. Говорят, что кружится голова, не могут сидеть за партами, им дают по ¼ кг хлеба и суп.

28/IV.

В Бабке умерло за 27 и 26-е 22 человека от голода, в числе их дядя нашего кладовщика Кичкина. Вчера похоронили дедушку Ковалько, умер от голода. Дня четыре назад умер Маяцкий Никола, муж б[ывшей]. моей работницы. Этой ночью в артели умер Пасько Григорий, средних лет, распух страшно.

Жертвы голоду на вулицях Харкова. 1933 р.

Позавчера на Опаковом яру ограбили 13 человек хотомлян, которые из Харькова несли хлеб для семей. Дети Чуждан питаются бурьяном. Бурака уже нет у них. Муж умер от голода. Позднее умерли трое детей и мать, остался один мальчик.

Май 1933 года. 4/IV.

Муж приехал из Хотомли и рассказал, что в ночь с 3-го на 4-е зарубили старика и старуху с целью ограбления. После смерти под подушкой нашли 1000 р. Подозреваемых арестовали. Так развивается преступность, крестьяне все еще надеются на спасение с запада.

Сегодня был лесничий Грицай, рассказывал, что в Печенегской артели (коллективе) в его присутствии пришла женщина просить председателя выделить людей для копки могилы умершему от голода мужу – члену артели. Председатель крикнул ей: «Отстань ты с чепухой. Я занят, а ты лезешь с могилой своей».

16/IV. Вторник.

Дня два-три назад в Бабке был суд за посев ржи не заскороженный осенью. Вынесли приговор. Милиционер приказал встать. Все встали, а один сидел. Приказание повторилось. Человек продолжал сидеть. Милиционер подошел, чтобы толкнуть его и ахнул – человек был мертв. Два дня его не хоронили.

Дня три назад у меня стащили второй улей, а первый 30-го/IV, и в ту же ночь пуд картофеля из погреба. Приблизительно числа 23-го. Муж возвратился из Бабки и по дороге на шляху увидел человека лет 45, и с ним девочку. Муж спросил, чего он сидит, т. к. уже вечерело. «Нездоровится», – ответил он. Утром на второй день муж нашел его мертвым. Возле отца сидела девочка, она охраняла тело отца. Распорядились похоронить его, а девочку направили в детдом.

Числа 4/V мы вышли за двор лесничества и увидели лежавшую девушку. Окликнули, поднялась, чуть-чуть лицо пухлое, водянистое, она собралась умирать. Пришла еще вечером, собирала в погребе гнилые бураки и ела их. Утром на работу не взяли – слабая. Я накормила ее и умоляла тихонько идти домой.

За это время так много было ограблений, что скучно записывать. Этой ночью в артели «Свобода», в километре от нас, убили сторожа на пасеке.

В совхозе похоронили 7 чел. в одной яме.

На Украине вымирают целые деревни. Помню, рассказывал мне в Харькове (Жутовская, 13) агроном. Он ездил в Полтавскую область заключать договора на посев бурака. Это было раннею весной. Въехали в деревню, мертвая тишина окутывала его. Заходил в хаты со своим спутником, видел мертвых, начавших разлагаться. В дет. яслях видел мертвых детей и няню.

Поля в 32 и 33 год[ах]. тысячами гектар остались не засеянными и не убранными. Убирать было некому. Посылали служащих и рабочих из городов. В числе приехавших из Харькова была М.К. она работала в статистическом отделе и под секретом сообщила мне позднее, что на Украине умерло 16 мил. чел., т. е. 30% населения. В Москве писали, что на Украине эпидемия, заражаются «водяной болезнью», беда. Ложь и ложь.

Август. 3-е, пятница, 1933.

Вот и август. Лето на исходе, а мы измученные работой и горем, не отдыхали и отдохнуть не придется. Вот уже неделю мы в страшном напряжении. Идет ревизия по продовольствию. Есть резолюция директора проверить все и передать в суд в показательном порядке. Это значит, что совершенное преступление карается... в двойном размере. Директор был новый, нас совершенно не знал. Преступление мой муж

Спустошене голодом село під Харковом. 1933 р.

совершил такое. Он занял муки 2 колхозам в размере 10 пудов. Люди умирали, и не дать он не мог: к тому же взяли для себя в счет пайка муки 4 пуда, пшеница 7 кг, масла постного 700 гр. Мотивировка для предания суду такая: «разбазаривание государственного имущества». Куда денемся, что будем делать – не знаю. Суд был через полгода, дали принуд-работу на 6 мес. Во второй части своих записок остановлюсь подробно об издевательствах властимущих, какое проявлялось к инженеру и его подчиненным...

Теперь, когда я смело переписываю свои записки, содержание которых стало известно дороги[м] мне людям, многие спрашивают, как я не боялась их писать. Я никогда об этом не думала. Содержание их знала только я. Было одно желание: сохранить их, чтобы прочли дети, т. к. словам не поверили бы, чтобы многие, кто заблуждается, узнали об ужасах коммунизма, о насильственной коллективизации, о гибели рогатого скота и лошадей, о гибели 30% населения Украины.

Бог меня храни. А. Радченко. [підпис]

P.S. Вторая часть записок – жизнь специалистов, [о] жизни трудовой интеллигенции, типы советск. директоров.

24/VIII 41 г.

Помню такой случай: издохла лошадь в лесничестве. Прибежало несколько человек и просили разрешения забрать ее для еды. Муж начал объяснять, что опасно, что он не может разрешить. Пока он объяснялся, лошадь голодающие разрубили на куски и унесли.

[Конверт № 4]

17 марта 1932 г. Четверг.

О Владимире Соловьеве.

В нем, т. е. в Соловьеве, сила знания соединилась с глубокой любовью к истине. Злоба и эгоизм делают человека слепым, любовь дает дар предвидения.

Он (т. е. Соловьев) стремился к такому пониманию жизни, которое отвечало бы вечным потребностям человеческого духа. Такие люди «Соль земли» потому, что редко встречаются, ибо истинное творчество и высшие радости его достигаются с большим трудом, – но в этом весь конечный смысл и всего существования. Художник исчерпывается в своем труде, и после его смерти его мысль живет, потому что весь дух человеческий, весь жар его сердца вложены в его дело... Первая стадия развития – это любовь, вторая, высшая стадия – это творчество, а вложить свою душу в какой-нибудь труд – это высшая божественная радость. Соловьев и достиг этой высшей стадии развития.

Вторник, 5 апреля 1932 г.

Голод – искусственно созданный голод принимает кошмарный характер. Почему выкачивали до зерна хлеб, никому не понятно и теперь, когда уже видят результат такой выкачки, все-таки требуют хлеб на посев, вообще посевной материал. А когда крестьянин возмущенный восклицает, что у него забрали весь хлеб на хлебозаготовку, ему отвечают вопросом: «А зачем ты весь отдал, надо было иметь ввиду, что сеять чем-то надо», и начинаются бесчисленные переговоры. А дети голодают измученные, худосочные, мучимые глистой, т. к. едят одни бураки, и те выйдут вот-вот, а до урожая еще четыре месяца. Что будет?! Нищенский образ жизни постепенно превращает людей в грубых, жестоких, необузданных, готовых на преступления существ.

Вспоминаю лично себя три года назад, когда жизнь была более нормальной, и я теперь. Какая разница. И вся моя злоба, все мое ожесточение – благодаря жизненным лишениям. С ужасом думаю о своей перемене и знаю, что я не смогу умирить злобу. На каждом шагу сталкиваешься в нелепость распоряжений, с жестокостью их, лишаящих человека нормально жить. Например, семьи служащих не получают пайка, а сам служащий получает 18 кг, т. е. 1 п[уд] 5 ф[унтов]. Нам этого хлеба на 8–9 дней. Где же достать? Купить совершенно невозможно. В Волчанске 1 п[уд] – 50–60 р. рж[аной] муки. Вася достал в совхозе «Перемога» 1 пуд. А потом что? Лучше не думать.

Пятый день как началось половодье, вода затопила весь луг. Дети говорят, что «Лето наступает», вода «прыгает» – Верочкино выражения. 3-го я и Вася были у криницы в лесу. Там таким красивым ручьем бежала вода, спадая маленьким водоспадом возле самой криницы. Я смотрела и было грустно. В душе не было восторга, как всегда бывало у меня весной. Я сказала об этом Васе. Он шутил, вечерело и мы поспешили домой. Сегодня, т. е. 5-го, Вася уехал в Чугуев на техсовещание. Я собрала ему кое-чего поесть там. Хорошо, если пригласит его товарищ, специалист Галушко М.М., а если забудет – придется спать в конторе на столах. На душе как-то особенно грустно. Пошла палла Диночку, а ей ведь только 10 месяцев. Измучила она меня: каждый день обязательно запачкается и ручонками размажет все вокруг. Когда сядишь ее – вырывается, не хочет, а через три минуты сделает в постельке и сейчас же размажет руками.

14 Апреля 1932 г.

Лежу в постели очень больна, у меня гриппозное воспаление легких и плеврит. Вася со мной груб до ужаса и невнимателен. Второй день прошу послать за лекарством – будто не слышит. В данный момент я так зла, что не могу не излить свою злобу и негодование. Корова хромает уже неделю, прислуга молчала. Я все просила послать за пастухом, пришел пастух, а гнать корову нельзя. Еле добилась от Васи, чтобы выставили пчел. Оказалось, что 4 живых с девяти, а недели две назад мертвых было 2. Вася стал обвинять меня, почему зимой не смо-

трела. Я сказала, что все что надо, мной сделано было. Погибли они за эти последние дни. Вася выставил и больше ничего не делает.

Сегодня же явилось 20 человек, а может и 30 учеников старшей группы – 6 или 7-й, обирать гусеницу. Им Вася ладу не дал с утра. Один снимает и все на него смотрят. Я увидела в окно, позвала Васю и предложила разбить на группы по 4 человека, распределить деревья[м]. Он послушал меня, но уже ведь 2 ч. дня – гусеницы ужасно много, а собрали они все до 2-х часов ½ ведра. Надо посмотреть сейчас же ульи и дать подкормку – Вася забыл [по]думать... Погибнут и остальные. Как грустно, что он так беспечен, а вот любит распоряжается продуктами. Не раз кричал: весь мед отдам Степану и ты пикнуть не смеешь, потому что пасака моя и его, а ухаживать за нею не умеет и не хочет.

*Вчителька Олександра Радченко
з родиною.*

15 апреля, пятница.

Мне хуже, я много волновалась вчера и вставала. Вася сегодня нагрубил опять и опять, как всегда – ни за что. Говорят, что сегодня очень тепло. Дети рвут пролески (подснежники). Вот Элинька несет мне букетик сине-зеленый, милая девочка, она знает, что приятно, взяла красненькую чашечку, она такая красивая с букетиком цветов.

14 мая, суббота.

Мне так грустно. Опять весна, как всегда, из года в год, со всею прелестью новизны, нежности, чистоты и красоты, обильной красоты. И всегда весной мне грустно, как-то особенно грустно, грусть знакомая... Хочется любви. Хорошей, здоровой, красивой любви. Вот уже шесть лет ее нет совершенно. Я только страдаю. Терплю грубость, оскорбления. Шесть лет я не слышу своего уменьшительного имени, т. е. от Васи я никакого имени не слышу. Я быстро старею, много седых волос. А в мои годы как еще красиво женщины живут. У меня уже давно кончено с миром любви. Ну, довольно об этом. Дня четыре назад был наш управляющий Калнин Ян Янович, беседа со мной о моем хозяйстве, он вдруг говорит: «Вот бы описать тип женщины трудовика. Вы бы хотя сами писали бы дневник». – «Я дневник пишу». – «Неужели! Это хорошо». Я объяснила причины, побудившие меня писать дневник.

На пасеке моей дело в этом году совсем плохо, а все потому, что не вовремя были осмотрены и почищены ульи. Я была больна долго, а

Вася ленился, да и некогда ему было. Скоро два месяца, как он работает без помощника.

Сегодня прошел слух, что где-то видели раненых военных. Неужели скрывают, что война идет? В прошлом году скрыли войну с Китаем: хорошо, что наши сразу захватили армию в плен и быстро договорились. Война Японии с Китаем закончилась. Начались переговоры об условиях мира. Образовалось новое государство Манчжурия.

Материально наша жизнь не улучшается, все ропчут, рабочих нечем кормить, работы приостановлены. Последнее время ели кукурузный хлеб вместе с ячным.

1932. 20 мая. Пятница.

В понедельник 15 – у нас загорелась стена от печи, сушили сою прелюю для хлеба; стена деревянная, к ней пристроена печь варистая, кирпичи почему-то покоробились, образовали щели в полвершка ширины, глина высыпалась, и огонь легко проникал к самой стене, загорелась обшивка, а потом бревна. Гарь я заметила с вечера. Осмотрели чердак, ощупали стенку, выбрали весь жар, а дым медленно, постепенно наполнял коридор. Это было вечером, я долго не ложилась спать, уснула часа в два с мыслью, что у нас что-то не благополучно. В пять часов утра Вася вышел, я услышала его шаги и тоже схватилась. Коридор был полон дыма. Стало очевидным, что горела стена за буфетом, сейчас же позвали людей, отодвинули буфет и стали искать щели, стена была раскалена, посуда в буфете горячая. Наш конторщик Кузьменко обнаружил трещину с струйками дыма и в том месте стал рубить. Я предложила не торопиться, а каждый вершок обрубленной стены заливать водой, т. к. доступ воздуха к обуглившемуся дереву – дать пламя. Так и получилось. Он быстро ударил топором, штукатурка обрушилась и вспыхнуло пламя, стали лить воду в силуе к взятку.

22 мая, воскресенье.

Была в Хотомле, туда ехала с Васей (он уехал в Волчанск) обратно надо было пешком идти. Надвигалась гроза, я спешила, до моста меня проводила В.С. Мормулева и Маруся Леницкая. Я только проговорила: «Вот если бы кто-нибудь подвез» – послышался топот лошадей, оглянулись. Нас догоняла пара прекрасных ярых лошадей, запряженных в экипаж. Оказалось, что ехал наш управляющий. Он обрадовался будто бы (может быть и искренно, теперь не поймешь людей). Я была довольна, что не пришлось пешком тащиться. Он в восторге от нашей дачи. Его поведение говорит за то, что его тянет ко мне (есть мужчины, которых ко всякой женщине тянет, может, и он принадлежит к числу таковых, но не думаю). К моему ужасу, мне это приятно. Неужели это голод по ласке. Может быть, если бы Вася был нежен со мной, этого ощущения и не было бы. Факт тот, что оно есть, и я рада встрече с Калниным. Почти тутко. Надо взять себя в руки.

24/IV, вторник.

Сегодня год Диночке, и сегодня в первый раз она стала переступать при моей помощи. Две первые начали ходить до года. Стоят чудные дни, я буквально теряюсь, не знаю за что хвататься, что делать, так ужасно много работы. Утром стригла свою собаку, длинношерстную белую овчарку Пирата. Верочка говорила: «Вот сколько шерсти, это перчатки нам будут, но здесь много». Элинька замечает ей, что всем всем будут перчатки. Маме, папе, нам, Лиле, Стиве (брату мужа). «Нет, Стивка пусть себе купит», – перебила ее Вера. Очевидно такая немилость за то, что он не был уже полтора года у нас.

Июнь 1932 г., 2 четверг.

Как тяжело жить, до отчаяния тяжело. Вообще, время необыкновенное, не известное в истории. Все страдают от недоедания или голода, да вообще от полунищего образа жизни. Ко всему безличие страшное, угнетающее.

Личная жизнь становится совсем невозможной. Вася слишком много работает, помощника нет третий месяц, а вчера Салтовский лесничий позвонил, сообщая Васе, что есть предписание принять лесничество на время отпуска Салтовского л-го. Совсем затынется и нас мучит. Кричит, ругается ни за что. Обозлится в конторе, а на мне зло стоняет. Сегодня с утра собираемся в Салтов, я хотела купить пальто. До 12 ч. он возился в конторе, в первом часу пошел дождь, когда дождь прошел уже было поздно. От того ли, что к нему человек приставал за деньгами или от мысли, что он не съездил ни за кроликами, ни в Салтов, а завтра лошади не будет (серая больна), но он страшно ругался и ругал меня.

Такое наказание жить вечно с грубым человеком, исключительно я переношу от него грубость, о ласковости не может быть речи. Тяжело и неприятно. Он исковеркает окончательно мой характер. С ним и я становлюсь необузданно грубой, раздраженной, и нет у меня сил сдерживаться или не обращать внимания. Хотя бы скорее нарастали овощи, чтобы можно было хотя не думать о еде, да и лучше питаться. Теперь мы едим каждый день борщ, изредка второе позволяем себе в виде оладей или узвара. Но это ненадолго, мука выйдет, фруктов осталось раза на три. Вася ни о чем не думает, но злится, что скверно едим. Погода все время дождливая, но теплая. Трава в саду такая сочная, густая и высокая. Три года не цвел картофель у нас, а теперь цветет. У меня ранний в этом году. Дня два назад была такая страшная гроза, что были жертвы: в Хотомле убило корову и оглушило мальчика, последнего закапывали в землю и спасли этим, в Кулаковке учителя, жену его и ребенка, дальше в хуторе (забыла наименование) убило трех крестьян, в Писаревке ударило в хату и она загорелась – слухи, а теперь сама видела.

8 июня, среда.

Погода все дождливая, дождя не было три дня, и мы довольны.

Вчера был наш директор Калнин Ян Янович, он вошел через веранду с пением. Он всегда весел – счастливый. Положение дел лесхоза очень плачевно, но по его лицу это не заметно. Хлеба для рабочих и служащих нет в лесничествах, сегодня объявляют, что на завтра служащие и их семьи должны идти полоть картофель и кукурузу. Ни то ни другое не полось еще и разу. Культуры тоже остались не полотыми, все губит в нынешнем году безхозайственность. Все средства (питания) истрачены на посадку и посев, не рассуждая о том, что полоть-то все нечем будет, а посади они – остались бы средства полоть, а так все погибнет.

Я.Я. прошел со мной в сад, там так было много ромашек, что он поразился, сплошное поле, трава – выше пояса. Природа раздражала его чувственность, он стал волноваться, пытался целовать меня. Мне вдруг стало скучно, еле удержала его. Когда его не было, я чувствовала, что он именно так себя проявит по отношению меня, и мне было приятно думать о нем. А когда он хотел проявить ласку – которой я так нуждаюсь, по которой так соскучилась, на меня нашла омертвелось, притупление какое-то всех чувств и мыслей; не хотелось быть с ним в саду, и я просила идти к дому.

Я жалею, что у меня в душе пусто. «Лебединая песня пропета».

9 июня, четверг.

Ночью была такая страшная гроза, это за мою жизнь второй раз я наблюдаю. Первый раз, когда мне было лет шестнадцать-пятнадцать в училище (пансионе). Во время грозы я зачем-то побежала через парадные двери (огромные), кажется, позвать сестру Нину (она была в саду), открыла двери на половину, в этот момент получился удар. Передо мной в двух-трех шагах как бы стеной стала огненно-розовая масса за которой, на мгновение, не было видно ни дорожки к калитке, ни самой калитки и ограды: я захлопнула двери и замерла, сделай я два шага вперед – и меня бы наверное убил.

А этой ночью были так часты трескающие удары, что дребезжали стекла. Радио не было выключено и это меня особенно пугало, дошло до того, что я стала дрожать, зубы стучали, разболелось сердце. Элинка проснулась и тоже испугалась «Мамочка так может убить», – говорила она, а «папа возле радио спит». Я успокоила ее, что папы нет дома. Удары становились реже, я боялась шевельнуться. Сила ударов уменьшилась. Я встала и вышла к прислуге, ее не было в кухне, и постели не было, оказалось, что она перебежала в коридор, от ужаса, охватившего ее. Все форточки были закрыты, трубу закрыли ночью. Немножко успокоилась я, и так боялась, что вновь будет страх за жизнь свою и детей. Вчера днем я возмутилась непослушанием детей и шлепая их говорила, что лучше бы они умерли, чем так мучат меня, и ужасно бранилась, а ночью испытала весь ужас грозящей смерти. Так, кто-то, или что-то, напоминает нам, чтобы мы, люди, не забывали и думали, что

говорить и делать. Напоминает, чтобы мы не разнудывались и не теряли человеческого образ.

23 июня, четверг.

Дожди через день-два, все время сильные грозы. А в общем погода чудная, пройдет дождь и вновь тепло. Все растет сказочно быстро и богато.

17–18 была в Харькове, ездила пригласить Стива или кого-нибудь у кого есть фотограф. аппарат, чтобы сняли детей в ромашках. Стива согласился и приезжал, снимал много раз. На обратном пути его промочил дождь, и обиднее всего, что не доезжая к станции 2-х верст. Воображаю, [как] ругался мысленно. Ничего, лишь бы пластинки остались целы.

В ночь под 22-е у меня украли из курника 5 шт. кур вместе с петухом. Так жаль теперь, нет яиц совершенно.

Вчера, т. е. 22 июня, начали убирать сено, оно еще не высохло хорошо, но боялись грозы и сложили в копны, помочь согласились артельцы, я просила 2–3 человек, а их пришло 9, и потому, что я обещала каши сварить.

Изъято у меня на 16 [Підпис Олександри Радченко]

[Конверт № 6]

Щуре от Лили¹¹³

1932 г. Сентябрь 30. Пятница. Ночь.

Пожалуй уже не 30-е, сейчас 01, 1-е октября, ведь 3 часа ночи. Прошло часа полтора как я не сплю, бессонницу ничем не могу объяснить, очевидно, нервничала днем. Вася весь этот месяц страшно груб со мной, и я много нервничаю, почти страдаю. Недели три (если не больше) я больна. Поехала в Харьков («проветриться») и схватила грипп в первый же день приезда. Через два дня телеграммой вызвала Васю, т. к. боялась сама ехать. Со мною была еще Элинька. Это был ее первый сознательный выезд в большой город, ей 6 лет. Путешествие для нее было высшей степени утомительн. Как-то она спросила: «Мама, и почему надо ехать в трамвае, я не хочу, толкают, жарко, скажи, чтобы лошадок запрягли». Все засмеялись.

Остановливалась я у художника Рапон: заведывающего фотографией В.У.Ц.К. «Красная Светопись». Его семья была у нас даче. Принимали нас очень хорошо, но почему-то мне казалось, что не было искренности со стороны хозяйки. Сестра ее Лида мне очень понравилась, брат Коля очень нервный, но славный тоже. Кажется, 10 сентября приехал Вася вечером. На второй день, т. е 11-го, мы уехали. Температура у меня была 38,1 днем. Часов [в] 6–7 были в Чугуеве. Вася приехал

113 Напис на першій сторінці щоденника.

на дрожках и молодой лошадке, почти лошонке. Я ужаснулась. (Лошадь ждала нас в Чугуеве в лесхозе (лесное хозяйство)). Директор хотел предложить линейку и свою лошадь, но лошадь приставала, а линейки не было дома. Мы поехали на дрожках.

Были уже сумерки. Семья директора настаивала, чтобы мы переночевали. Я боялась, что заражу кого-нибудь гриппом, и поехала. Тем более, что знала, если не выеду – на второй день не подымусь. Решили в Пятницком в лесничестве переменить лошадь и взять телегу, чтобы лежа доехать... Вася забыл портфель, пришлось возвращаться. Совсем стемнело. Мы еще были в Чугуеве. Кое-как добрались до Кочетка (5 в. от Чугуева). Состояние было ужасное, болело сердце. Тяжесть во всем теле нестерпимая. Выехали за Кочеток. Окутала мгла лесная. Если бы не луна, которая начала подыматься, – нельзя бы ничего разобрать. Стало жутко. Ведь воров-бандитов – что грибов в лесу. А ехать не было сил, я просила остановить лошадь, вставала, ложилась на траву или бурьян (ночью ведь не разберешь) – вытягивалась, в голове страшный звон. Чувствовала, что близка к обмороку.

На дрожках Элинька всхлипывает, посылает отца ко мне, чтобы поднял. Напрягаю все силы, встаю. Едем. Тяжело до ужаса. Голова качается по кошолке, я крепко держусь за Элиньку, проехали версту-две, и я опять встаю отдохнуть на пять минуток, и опять едем медленно, медленно. Вася идет пешком. Страх, что лошадь-лешонок пристанет. Ко всему ужасу путешествия прибавляется страх. Недалеко от дороги мы заметили потухающий костер. Кто был возле него? Не бандиты ли? Вася погнал лошадь. Боже, если пристанет. Самое опасное, по мнению Васи, проехали. Я реже вставала и было мучительно сидеть. Смотрела на лес, освещенный луной, и грустно становилось. Ночь была сказочно хороша.

Въехали в Пятницкое. Недалеко от центра догнали человека, спрашиваем сколько времени: «Да за двенадцать далеко». «А откуда вы так поздно?» – «Из сельсовета» – «Зачем так долго были?» – «За хлебо-заготовку держали, давай говорят, а что его давать, осталось 4 мешка, надо посеять, надо зиму детей прокормить». Голос у него дрожал, он каждую минуту мог заплакать. О бедные, бедные, замученные люди. Я советывала ему во что бы то ни стало сеять прежде всего.

Подъехали к лесничеству. Вася пошел узнать: можно запрячь телегу и переменить лошадь. Его долго не было. Мы озябли с Элинькой, вся надежда была на телегу. Я мечтала, как я вытянусь на сене. Васю я еле послала, он не хотел заезжать. Долго ждали. Наконец вышел. Все лошади на попасе. Я заплакала, Вася стал ругаться площадной бранью. Почему он так жесток – не понимаю. Мне он так противен, когда проявляет жестокость. Под конец я чут[ь] ли ни каждые $\frac{1}{4}$ версты отдыхала. Приехали в три часа ночи. Мне помогли раздеться. (У меня были Лиля и Галина Косминская). На второй день, конечно, я не встала. Вызвали доктора. Просидел он весь день. У меня был грипп с осложнениями. Сердце так ослабело, что доктор ахнул, был плеврит и страшная ангина. Что-то впрыскивали под кожу. Ставили банки, ну и

т. д. Элинька была совсем героем. Умница, как она боялась в дороге за меня, все просила держаться за нее, чтобы не упасть. Часа в два начала засыпать, не выдержала, бедняжка. Вася иногда бил лошаденку, чтобы шла. Я возмущалась, а он ругался площадной бранью. Все это отразилось на сердце.

Пролежала я неделю, встала еще больная, и вот никак не могу поправиться. Потеею каждую ночь ужасно, кашляю, насморк. Мне бы не надо выходить, но нельзя. Везде беспорядок. Кроликов много не стало, штук 15-ть. Лиля уехала в первый день. Галина ждала пока поправлюсь уехала числа 23–24-го. Я поднялась – слегли дети все трое, заразились от меня. Поправляются. Все мы больные, просили белого хлеба, но нам его не давали, нет. Я просила Васю послать в «Перемогу», там обещали 1 п[уд]. муки, он так и не послал, обещал своей смолоть, т. е. лесничестве, но конечно не смолотли. Пища в данное время до безобразия однообразная.

1932 г.

24-е октября. Понедельник. Все еще хвораю. Вася собирается послать за врачом в течение 2-х нед. и мне все хуже. Страшный кашель, насморк, головная боль. Неужели это грипп так долго? Потеею страшно. Получили от Нины 3 доллара. В[ася]. купил в Торгсине на них муки пшеничн. кр[упы]. 6 кг, сахара 2 кг, риса 3 или 4 кг и манной крупы 1 кг. Какая это огромная помощь для нас, а Нина начинает нуждаться сама там за границей, она служит пом. учительницей, и следовательно получает половинную ставку. Требуют сдать дополн. экзамены т. к. у нее русск. диплом. Муж второй год без работы.

Неделю назад была очень больна Диночка. Температура была 40,6. Я держала ее на руках и шептала: «Боже спаси ее, не допусти смерти» Дети стояли возле меня растерянные, взволнованные. Верочка вдруг заговорила: «Мы пойдем в кухню и попросим Бога, чтобы он спас Ди-

Черги за хлібом до магазину торгсін. Харків. 1933 р.

ночку». «Но там же неживой Бог, а нарисованный, надо искать живого», – заявила Эля шепотом. Эле шесть лет, она умеет одеть Диночку. Вчера она вошла в столовую и сразу спросила: «Как это выходят замуж, я хочу выйти замуж, что это такое: выйти замуж». Я объяснила как могла, чтобы она поняла. А сегодня заявила, что она выйдет за хорошего дядю. «За папку не хочу, я выйду за Стивку, я за ним соскучилась». Мы ей объяснили, что за него нельзя, т. к. он ей дядя.

Октябрь 1932 г., 30 воскресенье.

Час назад прошла очень сильная гроза. Вася уехал в Хотомлю, вероятно не будет ночевать дома, т. к. уже 10 ч., а его нет. Темень страшная, с дороги легко сбиться. Удивительная осень, весь сентябрь и три недели октября не было дождей, люди пришли в отчаяние. Хлеб сеяли в сухую землю. Вот уже дней десять перепадают дожди, очень тепло. Многие рабочие ходят в одних рубашках, девчата босиком. Я кутаюсь, потею до ужаса, и в комнате раздетая, и во дворе одетая. Слабость страшная, чем кончиться моя болезнь – страшно подумать. Нервы раздергались страшно. Кашляю с большим выделением мокроты. Вася все собирается послать за доктором. Эля больна и у нее ревматизм. У Дины все еще шейка распухшая...

Ночь. Не могу спать, очевидно, нервы мои совсем никуда. Слабость страшная. После грозы небо разъяснилось, блещут звезды. Вася вернулся. Я уже была в постели.

В бессонные ночи чего только не передумаешь. Вспомнила я, как вернувшись с лавки, всем с удивлением рассказывала, что привезли массу обуви – «аж полторы полки». Нарочно записываю, т. к. дети в будущем не поверят нам о скудности предметов первой необходимости. Не поверят, что месяцами не ели белого хлеба, да и о черном, т. е. ржаном, часто напоминали не разбрасывать кусочки, т. к. голодные потом будем сидеть. Ох, как отвратительно жить. Затеяли вторую пятилетку. В городах страшная нужда в продуктах, будут голодать люди в этот год. Что-то будет, выдержим ли. Хватит ли терпения у людей.

20 ноября. Воскресение, 32 г.

Дина не любит, когда я лежу, подходит, берет меня прямо за волосы и шепча «вста, вста» тянет меня с подушки.

Сегодня была у меня Лиля, в восторге от квартиры, от хороших детей, они все в совхозе «Перемога». Директор делает ей предложение всякий раз, как остается с нею наедине. Я предупреждаю, чтобы не спешила.

Моего деда, что работает на кролятнике, «ограбили власти», как он доложил. Это значит, что забрали все, что было из злаков или овощей. Он уже раскулачен два года, почти нищий, только что не просит милостыню – ему 70 л., старухе лет 65, и с ними на квартире их дочь-калека, и вот у них, уже нищих, забрали все, чем они могли прожить до февраля месяца.

Прислуга пришла с отпуска из Молдовой и с отчаянием восклицает: «Что твориться, ужас, индивидуальников разоряют совсем, забирают все, лезят в сундуках, вокруг крик, плач, кричат: «Забирайте же и детей – а их по пятеро в семье». Все это творится во всех деревнях и хуторах, а эпидемия сыпного тифа все шире, все страшнее. Что же это будет? Кто делает распоряжения, что за комедия? Ведь на конференции Компартии Украины говорили летом о перекручиваниях, о том, что членам правительства стало поздно известно об этом, а теперь – еще хуже¹¹⁴.

Декабрь 1932, 5, понедельник, ночь.

Сейчас около четырех часов. Я проснулась от странного или страшного сна. Была я в каком-то огромном пустом зале с стеклянным верхом и полом, как большое окно, по этому полу я двигала какой-то сундук, весь обитый оцинкованным железом, и когда передвинула, удивилась, что не провалилась вместе с сундуком. Потом я ушла куда-то, попала в жилые комнаты, а когда вернулась – не нашла сундука и страшно испугалась. Там были все мои вещи, буквально все: белье, платья, письма, и больше всего мне жаль было дневник. Я восклицала вслух и жаловалась каким-то людям, что я его шесть лет писала, шесть лет так жаль. Комната пустая, огромная, превратилась в какое-то открытое место с поросшей травой.

Три человека копали глинистую землю, один из них утешал меня и говорил, что он все потерял, и спрашивал, а течет ли еще река, и кажется спрашивал, работает ли мельница. Я ответила, что и река пересохла. Он вдруг начал плакать и причитывать: так хочется слышать запах конопли. Возле него появилась женщина, будто его жена, и остановила его. Я стояла над вырытой слегка ямой и смотрела как бросают землю. Проснулась и сразу сон пропал. Меня охватил ужас. В Хотомле эпидемия дифтерита и скарлатины. Я разбудила Васю и рассказала ему этот сон. Я боюсь за жизнь детей – моих дорогих детей. Таких шаловливых, таких умненьких, хорошеньких детей. Господи, неужели мне придется пережить ужас смерти кого-нибудь из них¹¹⁵.

1933 год. 9 января. Понедельник.

Была Лиля и Жена. Я устроила елку для детей – сама ездила рубить, возвращалась сумерками, чтобы никто не обратил внимания. Все-таки встретили Пекаря, безносого и безглазого, о какая отвратительная физиономия, он у власти.

Возможно, что не заметил. Жена конторщика сделала свечей из воска грязноватого, который не хотелось, вернее, не было времени очищать.

114 Внизу сторінки олівцем зроблено запис: «1941 г. Все лгали. Ложью, обманом коммунисты взяли власть и потом всюду сеяли ложь. Лгали научные работники, лгали поэты и писатели, лгали педагоги – лгали все друг другу, т. к. боялись друг друга».

115 Запис олівцем внизу сторінки: «А потом мы ушли из Хотомли потеряв многое».

Зажгли 8-го елку, всем было грустно. Вероятно единицы устраивали елку. Этот чудный, изящный праздник зимы. Лиля всплакнула Женя сидел грустный особенно, смотрел своими глазами на огоньки. О чем он думал? Он когда-то жил по-человечески, а теперь по несколько дней не ест, одежда бедная; у него туберкулез, плюет кровью.

Утром сегодня мы его проводили. Я навязывала узелок. Лиля заметила, что я – как мамаша заботливая. Лицо Жени бледное, грустное, дрогнуло. Начали прощаться, Лиля вдруг заплакала. Все расстроились. Через час я проводила и Лилю, и ей навязывала узелок. Редкий теперь дом, где навязывают узелки и елку устраивают.

В Харькове творится ужас голода. Воруют детей и продают колбасу из человеческого мяса, воруют и берут выкуп: писали даже в газетах, что принимают меры, но... дети все гибнут. Факты потом запишу, устала...

Сейчас Элинька спрашивает: «А что это военный человек?». Я объясняю коротко: «Военные учатся убивать людей». – «Значит они просто дураки все», – замечает Эля.

Жертва голоду на вулиці Харкова. 1933 р.

1933 год. 16 января. Понедельник.

Был директор Калнин, он ночевал. Вчера приехал и с восторгом заявлял, что нашел лишний хлеб у служащих, что передает их суду: всего по Старицкому л[есничест]ву до 300 п[удов] с картофелем. Картофель занимает 2/3 этого количества. Он возмущается. Все, кто имел хлеб, не получит пайка некоторое время. Я спокойно начала доказывать, что лесники служат не за 50 р., которые ничего не стоят, а за 1/2 дес[ятины]. огорода, что если у них заберут хлеб, то многие бро-

сят службу. Пока я излагала свои мысли, он открывал все шире глаза и густо медленно краснел. Очевидно, он об этом не думал никогда, и когда я ему напомнила – то очевидным стало для него, что трудился он напрасно и напрасно радовался. Утром сегодня я его просила не обижать служащих и не трогать хлеба у тех, кто имеет его до 10 пудов. Он обещал. Посмотрим.

18 января, среда.

Последнее время каждый день со мной ссорится Вася, бог знает чего ругается ужасно площадной бранью. Не могу его переносить, грубым просто ненавижу. Часто обзывает меня психопаткой. Что видит он во мне ненормального, не знаю. Так печально, что площадная брань льется на мою бедную голову, при детях.

Вчера я была в Зарожном, смотрела кролятник. Взяла там 3 самца кровных. Там есть чудесные экземпляры. Приехала домой и мне доложили, что Элинка оборвала кожуцу языка, приложив язык к холодному железу. Когда я приехала, она спала. Услыхала мой голос, вышла такая бледная, грустная и начала плакать, лепеча что-то. Язык еще болел. Говорит прислуга, что очень испугалась увидев кровь.

26, четверг.

Зима повторяется. Точно такая была [в] 1913 году, разница в пяти днях. 1913 г. снег выпал под новый год по ст. ст., а в этом 1933 выпал под крещение ст. ст. Падал и ранее, но так же, как и 1913 г., небольшой, т. ч. ездить на санях почти нельзя было, а потом к Рождеству и на Рождество ездили на колесах. Зима сравнительно ровная, морозная. Буду наблюдать и сравнивать – так ли? Повторится ли зима и весна 1913 г. через 20 лет.

29/1 33. Воскресение.

Вчера вечером был Ян Янович Калнин, а утром лесничий Дьяков, которого год назад посадил под арест Ян Янович. Дьяков просидел 8 мес., еле добился освобождения. Ему дали бумажку, что сидел и был выпущен. За что он сидел, никто, даже он сам, не знает. Ян Янович прибы[л] с новым заместителем, который был его помощником. Ужин прошел почти весело. Между прочим, Ян Янович, вспоминая о Дьякове, подчеркнул, что вышло будто он его арестовал, а в действительности это было совпадение. Говорят, что Ян Янович отдан под суд. Мне жалко его. К нам он всегда относился прекрасно.

30 января: Понедельник.

Утром была ужасная отвратительная ссора с Васей. Он не захотел похлопотать о удостоверении личности Лили, ввиду нового распоряжения о паспортах. У Лили есть все необходимые бумажки, но она безработная и ей приходится доставать паспорт через наш сельсов[ет]. Отказом довольно грубым я, конечно, страшно была оскорблена за

Лилю и начала возмущаться: во время ссоры Вася упрекнул, что Лилия у нас. Мне сделалось дурно, я так кричала, что начала на мгновения терять сознание, стала говорить шепотом. Лилия вошла и дала ледяной воды, потом валерьянку. Еще и сейчас я чувствую себя плохо, а уже второй час ночи.

К вечеру съехались люди. Буценко пред. зем. отдела, агроном Коробков и наш новый директор Пурмалет. После обеда я и Лилия пошли с Коробковым смотреть заячьи следы. Был чудный вечер, сердце немного отлегло. Уж очень хороша природа в своем зимнем наряде. Чуть бело от скрытой луны и тихо-тихо. Не хотелось возвращаться домой. На душу сходила печаль. Во время прогулки случилось маленькое приключение. Лилия вдруг крикнула: «Вон кто-то движется к нам». Я тоже будто увидела движущийся силуэт, решила, что это Белоуский объездчик. Коробков насторожился. Мне и Лиле показалось, что тень остановилась, потом двинулась в лес быстро и исчезла. Коробков выстрелил. Он стрелял прямо в тень, как мне показалось. «А вдруг там человек», – заметила я. Все почувствовали страх за того, кто там был. Стало жутко. А может, там никого и не было совсем.

3/II 33. Пятница.

Привели лошадей из Печенегского л-ва 10 шт. Это не лошади, а скелеты, обтянутые кожей. Кто-то думал на них возить материал. Какие люди звери. Привели, поставили среди двора, шел густой снег и постепенно покрывал их спины. Ждали Васю. Я знала, что они будут направлены в... Степаненко (помощник) был у нас, я просила его взять лошадей, но он отказался. Помещения у нас нет, значит лошадям стоять под открытым небом. Но могла я быть спокойной. Приехал Вася, я из-за них начала говорить с Васей. Хотя решила совсем к нему не обращаться. Еле убедила как-нибудь расставить, начала придумывать. Минут через 15 вышла сама и вместе с конюхом очищала сарай и даже разводила лошадей. Пока не устроили последних двух, я не уходила. На душе стало легче.

1 марта. 1933 г.

Первый м-ц весны, как хорошо, что уже весенний м-ц наступил. Хотя 3-й день сыпет снег и холодно. Месячник вывозки леса. Нет дня, чтобы не приехал кто-либо из представителей власти или прямого начальства. Устаю я страшно. Хорошо, что хотя выписывают часть продуктов на них. Директор новый, лицо самое отвратительное, отталкивающее. Не знаю почему, но я почувствовала сразу в нем врага. Так и вышло. Очевидно кто-то завидовал, что и я работаю. Поставили в такие условия мою работу, что я принуждена была отказаться от работы совсем. Жаль начатое дело – ужасно жаль. Не дали довести до конца.

Числа 8–9–10/III была в Харкове. Побывала в опере, видела и слушала с таким наслаждением «Лебединое озеро». О, какая это чудная вещь, какая сказочная музыка и чудный балет.

23/III. Четверг, вечер 33 г.

Лед ночью поломало и сегодня он тронулся. Луг почти весь затопило. 14-го началась весна, т. е. легкая оттепель и потом начало таять. В этот день я вместе с уполномоченным Окрисполкома Космачовым Серг[еем] Дм[итриевичем] ездила в Зарожное за кроликами. Горя я видела людского в этот день ужасно много. С тяжелыми впечатлениями возвращалась домой. По дороге в Зарожное, в поле у самой дороги, увидели мы мертвого старика, оборванного, худого, сапог на нем не было. Очевидно, он упал в изнеможении и замерз или сразу умер, сапоги кто-то снял. Возвращаясь, мы опять видели этого старика, никому он не нужен. Когда я заговорила в Бабчанском сельсовете, что мертвого надо убрать, председатель, улыбаясь спросил: «А как лежит он: сюда ногами или к Зарожному, если к Зарожному, то пусть Зароженский с/с убирает».

Въезжая в Бабку, мы нагоняли мальчика лет 7-ми, спутник мой крикнул, но мальчик шел шатаясь и будто не слышал; лошадь настигла его; я крикнула; мальчик свернул с дороги нехотя; меня тянуло взглянуть в лицо ему. И жутко страшное, никогда неизгладимое впечатление оставило выражение этого лица. Очевидно – выражение глаз такое же бывает у людей, когда они знают, что должны вот скоро-скоро умереть и не хотят смерти. Но это был ребенок. Нервы у меня не выдержали. «За что? За что, дети?». Я плакала тихонько, чтобы не видел мой спутник. Мысль, что я не могу ничего сделать, что миллионы детей гибнут от голода, что это стихия, привела меня в полное отчаяние. У сельсовета встретили старика с таким же лицом, как у мальчика. А сегодня пришел крестьянин просить работы. Вася ушел писать записку в контору, чтобы выдали продуктов и направили на работу, когда он возвращался, крестьянин хватал буряк сырой из-под скамейки. Лицо у этого человека было обрюзгшее от голода.

Несколько дней назад приходил рабочий Коник – лицо уже опухло, руки пухлые. Говорит, что ноги тяжелые, спокойно приготовился умирать. «Детей жаль, – говорит. – Они ничего не понимают – не виноваты». Кое-чего дали ему.

В воскресенье пришла с полными отчаяния и мольбы глазами жена священника Помазиновского. Она принесла плюшевую скатерть, совсем хорошую, и просила за нее 2 пуда бураков. Я дала чего могла еще к бурякам, хотела не брать скатерти, но она говорит, что ее никто не хочет брать, ничего не дают, она не нужна никому. У них дома 7 человек.

Что будет с ними?.. И вообще, что будет с миллионами людей?..

Апрель.

Факты голода.

Уже три часа ночи, значит сегодня 27 апреля. Не сплю, потому что больна, а что со мной – не знаю – болит сердце, болит голова, бок, возможно, что у меня туберкулез. Последние дни страшная апатия. Что случилось – не могу понять, вероятно, вообще весь ужас созданного

голода так отразился на моем здоровье. Хотя мы не голодаем, но и не питаемся как надо.

Люди умирают по несколько человек в день в каждой деревне, и это по все[й] Украине. Вчера пришел Леонтий Петрович Ткачев, он чл. коллектива, с больной ногой, и он распух от голода, умолял чего-нибудь дать ему. Конечно, накормила его чем могла. Я пожаловалась ему, что вот кормлю охотничью собаку, когда-то дорогую, а теперь она никому не нужна, т. к. нечем кормить. Он попросил ее у меня, говоря, что они съедят ее. Собаку все равно надо убить, т. к. ее нечем кормить. Так пусть съедят ее. Коржев-кровельщик все время поддерживает семью мясом собак.

Пришел Плугин, сапожник, чл. коллектива «Свобода». Там дают без хлеба раз в день похлебку рабочим. Плугин тяжело дышал и еле держался на ногах. Он умолял дать ему кусочек хлеба и 2 колоска посадить. Весь день он обмерял луг. У меня были поденные. Я их кормила 3 раза в день. Женщина рассказывала, что дома семеро детей, что она их оставила совсем голодными и что самая маленькая, вероятно, сегодня умрет, говорила она. Когда она уходила, я спросила – оставила ли она хотя капельку хлеба умирающему ребенку, т. к. я давала достаточно, можно было оставить. «Что там детям, тут хотя бы себя поддержать, все равно дети умрут». Меня ужаснул этот ответ. Значит, уже не жаль детей. Как-то приехал Вася и рассказывал, что женщины, работающие на посадке, говорили ему, что у всех их из села Бабки дома лежат пухлые дети, а женщины этих было не менее 15-ти.

Дня три назад я была в Хотомле у Щербининых, семья интеллигентных людей. Старшая служит в амбулатории при больнице. Не получает 2 мес. жалования, одна из средних – учительница, у нее ребенок около года, она 2 мес. не получает жалования, как и старшая. У них нет ни куска хлеба и денег, ребенок плачет бледенький, с синими кругами под глазами. Я спросила младшую сестру, чего он капризничает: «Да нет молока уже больше недели, и хлеба нет, вот и капризничает». Стало невыносимо тяжело.

Я оставила 5 р. Это на маленький кувшинчик молока, больше у меня не было денег. Левадный из Писаревки приехал из Харькова и говорил, что он в течении нескольких часов видел четырех мертвых от голода, один умирал на его глазах.

Вчера был рабочий Ткачев бондарь, он распух – работает у нас в лесу от выработки. Пайка не хватает и он пухнет.

Из школы вчера же прислали список учеников, которых просили отослать с работы закончить школу, но школьники и слушать не хотят. «Как я буду сидеть в школе, когда у меня голова кружиться от голода». Им дают по 1 1/4 ф[унта] хлеба и приварок, что-то очень с[к]удный, но здесь хотя бы что-нибудь, а дома совсем совсем ничего. Нельзя записать всех фактов, какие ежедневно наблюдаешь.

28/IV.

В Бабке умерло за 27/IV и 26/IV 22 человека от голода, в числе их родной дядя нашего кладовщика Кичкина.

Вчера похоронили дедушку Ковалько, умер от голода мой любимый рабочий, всю зиму работал у нас в л[есничест]ве поденно, ему 70 л., раскулаченный, конечно, выселенный из своей хаты. Если бы не разлив, он бы остался жить, во время разлива он сидел дома, т. к. лодка обходилась дороже дневной зарплаты. Дома голодал; когда разлив кончился, он уже не мог ходить от слабости. Гроба не нужно было делать. Дедушку завернули в рядно и свезли на кладбище. Дня три-четыре назад похоронили Мияцкого Николая, моей б[ывшей]. прислуги мужа, умер от голода. Этой ночью здесь, на Леонидовке, в артели умер Талько Григор., средних лет, распух страшно. И этой же ночью там же из загороды вывели бычка и утащили бак для молока, набрав в него капусты из погреба.

Позавчера на Опаковом яру ограбили 13 человек хотомлян, идущих со станции Чугуев. Вышло 3 человека вымазанных в грязь, напали с ножами и потребовали сложить все, что несли с собой. Люди ходили за хлебом для голодных детей.

У меня работает женщина поденно – копает. Муж ее Чуждан как-то приходил просить работы, пока Вася писал записку о принятии на работу, он стащил буряк. Теперь он в больнице умирает от голода, там же двое детей, а двое дома питаются бурьяном, один старший и мать ходят в л-во. Я передала обо всем Васе, он велел дать им буряк и проходя мимо поденной стал сам расспрашивать, во время разговора заметил, что напрасно муж ее брал тайком, что надо было попросить и ему дали бы не один, а пять, а вот из-за воровства он потерял тогда возможность работать.

Дня через четыре-пять после того случая Вася передавал, чтобы он шел работать, но Чуждан был очень слаб и не пошел.

Жертви голоду в селі біля Харкова. 1933 р.

Май 1933 г., 4/V.

Вася пришел из Хотомли и рассказывает, что в ночь с 3-го на 4-е зарубили старика и старуху с целью ограбления. После смерти нашли под подушкой 1000 р., трех подозреваемых арестовали.

Сегодня было два лесничих из Пятницково л-ва. Грицай А.П. и Толстолужский Николай Николаевич. Новый лесничий. Грицай рассказывал, что он ездил за керосином в артель Печенегскую. В его присутствии пришла женщина просить председателя выделить людей выкопать могилу для умершего от голода мужа, члена артели. Т. к. председатель был занят, то крикнул ей: «Отстань ты с чепухой, сейчас я занят вопросом о посевкомпании, а ты лезешь с могилой своей». Дня два-три назад в Бабке судили за посев ржи, не заскороженный осенью. Вынесли приговор. Милиционер скомандовал встать. Все встали, а один сидел, приказание «встать» повторилось, человек продолжал сидеть. Милиционер подошел, чтобы толкнуть его, и ахнул – человек сидел мертвый. Его два дня не хоронили.

16/V. Вторник.

Дня три назад у меня стащили второй улей под окном, а первый 30-го/IV, и в ту же ночь 1 пуд картофеля из погреба. Вечером было собрание служащих, остались ночевать. Приблизительно около половины четвертого кучер вышел к лошадям, услышал движение против нашего погреба, окликнул – молчат, повторил. Откликнулся Пасько, лесник. Утром возле улья, под лесом, нашли несколько картофелин. Паська вызывали в милицию – отпустили. Через десять дней украли второй улей. Этот разоренным бросили в болотце. Чувствуется месть. Хочу поговорить с Пасько. Это за все хорошее, что я делала.

Приблизительно числа 2–3 го/V Вася возвращался из Бабки и по дороге на шляху увидел человека лет 45 ти с девочкой. Вася спросил, что он сидит, т. к. уже вечерело. «Нездоровится», – ответил он.

Утром на второй день через лес проезжала целая комиссия по обследованию вообще работ в лесу. Ехали из обл. треста Рубинчик из лесхоза пом. директора Пурмалет, агроном, Вася и Гимельштайн, нашли мертвым человека и возле него сидящую девочку. Она охраняла тело отца.

Приехав в Бабку, послали забрать мертвого и девочку. Потом Пурмалет говорил, что так жаль девочку, у нее такое грустное-грустное личико было. Числа 4/V мы выходили за двор л-ва и возле ворот увидели лежащую девушку. Окликнули, поднялась чуть-чуть. Лицо пухлое, она собралась умереть, пришла еще вечером, собирала в погребе гнилые бураки и ела их – утром на работу не взяли – слабая. Пом. директора просил выписать хлеба на его имя и дать ей. Но чтобы она обязательно шла домой. Потом я ее накормила и очень просила тихонько пробираться домой. Дальнейшей судьбы не знаю. (Умерла).

За это время так много было ограблений, что даже скучно записывать. Этой ночью убили в артели «Свобода», в версте от нас, сторожа на пасеке.

Сегодня поденная Маруся Чуждан сообщила, что муж ее умер. Он вышел из больницы, работал в совхозе, похоронили 7 человек в одной яме, одежду принесли.

Вчера уехал аспирант Стахейко Ф.Г. и Лиля в разные стороны. Так хочется, чтобы они вновь съехались и не расставались. У нас все время чужие люди. Опять агроном Зиновьев, Пурмалет, Гимельштейн. Посев закончен, культуры тоже, все «выше плана». Наше первое л-во, интересно получим ли премию. Сколько было истрачено энергии, здоровья. В[ася] совсем заболел.

Сад так красиво цветет, весна полная. Накануне отъезда Стахейко и Лили мы до 2-х часов сидели вишняке. Вишенки цветущие будто ласкали нас. Я много шутила, смеялась.

Сегодня идет дождь с грозой. То солнце пригреет, то польет густой ливень. На душе грустно, как и вообще грустно теперь всегда. Вася груб невыносимо, а хочется услышать слова ласковые, утешающие.

Сейчас провезли кладь на лошадях, слабеньких, измученных. Их сопровождали два возчика, слабые и измученные не менее лошадей, они понукали их и помогали, подпирая сзади воз. Казалось, лошади напрягли все свои силы, а дождь лил ужасный. Я смотрела и плакала тихонько проклиная тех, кто довел всех и все до такого состояния. Умирают люди уже десятками. Говорят, что на юге Украины целые деревни вымерли.

Масові поховання жертв Голодомору. 1933 р.

Августа 3-е, пятница. 1933.

Вот и август. Лето на исходе, а мы, измученные работой и горем, не отдыхали еще и отдохнуть не придется. Вот уже неделю мы в страшном напряженном состоянии.

Идет ревизия по продовольствию, есть резолюция директора проверить все и передать в суд [в] показательном порядке, что ли. Это значит, что совершенное преступление наказывается в двойном размере. Вася совершил преступление – дал 2 коллективам 10 пудов ржи, и мы брали взаимнообразно в кладовой хлеб, пшено, масло. Хлеба, т. е. муки взяли 4 пуда, пшена 7 кг, масла 700 гр. Куда денемся, что будем делать – не знаю. Здоровье расшатано совершенно.

Ко всему – беременность, надо аборт делать, а сердце совсем-совсем слабое. Интересно. Вот не верят народным приметам, а я суверенна. Неделю назад – утром, часов в шесть, – меня разбудил страшный шум в окно от крыльев птицы, я испугавшись, выскочила в Васину комнату и на окне увидела, во всю ширину его, огромного бывшего коршуна. Я открыла окно, спугнув этим его, и передо мною плавно спустилась серая птица медленно, удаляясь среди яблони. В этот же день приехал директор с представителем из Харькова. И начались несчастья. В данный момент большая комиссия заседает в кабинет[е] Васи в конторе, от ее резолюции зависит все.

Декабрь 1933 г., 7, среда.

Сегодня получили обвинительный акт. Под судом Вася, я, техник Курин, Кузьменко (конторщик), кладовщик Кичкин и гл. бухгалтер Евфименко. Обвиняют меня в том, что будто бы кроликов мы ели с «гостями», писали фиктивные акты на смерти кроликов. Уж этого я никак не ожидала, сделали ворами. Какой ужас, какое оскорбление. Надо доказать, что ложь, свидетелей очень много. Но зачем же выдумывают, лгут, зачем это надо?! Васю обвиняют в растрате и семейственности, в халатности, а в июне он получил премию и вообще вышел первым по лесхозу.

Теперь мы живем в Хотомле в крестьянском домике, перед крыльцом кучи навоза – до 1000 пудов, убрать нельзя. Двор разгорожен и отвратительное впечатление производит он. Донец близко, шагах в пятидесяти. Квартира тесная. Хотя мы занимаем три комнаты и кухню с земляным полом, погреба нет. Как тяжело было расстаться с дачей я не могу даже описать. Теперь я боюсь смотреть на Леонидовку, чтобы не расстраиваться. Мы первые поселились в... Я расскажу постепенно, как мы покинули Леонидовку, и как много мы страдали за этот промежуток времени, и возможно еще будем страдать¹¹⁶.

116 Примітка зроблена іншим чорнилом: «Во время революции [в] доме все привели в порядок. Я своими руками садила малинник и грядки клубники, расчищала и посыпала песком дорожки. С южной стороны стояла пасека состоящая из 12–13 улей... На пасеке приходилось работать мне самой».

1934 г.¹¹⁷**1 Февраля, четверг.**

27-го/І мы получали отношение внести в контору подотчетных денег 270 р. по ОРСу. Подобные отношения в 3-й раз получаем. 1-й – на 750 р., 2-й – на 400 р. и 3-й – на 270 р. Да при сдаче лесничества осталось жалования за 2 мес. почти 500 р. Потом подробно остановлюсь на этих суммах, а теперь начну свое воспоминание о пережитых ужасах за последние 6 месяцев.

Приехавшая комиссия состояла из 5 ч[еловек]. Симоненко – председ. комис. по выполнению в Тресте, Курдюмов – директор по Орсу, агротехник лесхоза Зиновьев и член РКИ из района, фамилии не помню. Пробыли они у нас неделю почти. Издевались как хотели. Симоненко даже позволял себе стучать кулаком по столу, когда допрашивали Васю. Когда он же позволил себе оскорбить меня, заявив, что по имеющимся слухам – кролики не подошли, а подавались лесничему и его гостям к столу, я громко крикнула, что это гнусная ложь и что если меня будут оскорблять – то я уйду. Тема была переменена. Закончив свою гнусную работу, написали акт, в котором все было преувеличено в четыре-пять раз или совсем была выдумка. Зачитали нам, но подписать не осмелились предложить нам. Вася заявил, что его снимают с работы, и в течение двух недель чтобы он сдал л-во.

Во время пребывания комиссии Симоненком Вася до такой степени искусственно нашпиговывался ужасом своего будущего положения, что буквально ночи не спал и мучился. Симоненко говорил, что самое меньшее ему 10 лет дадут заключения. Как-то ночью скверно стало с сердцем у него. Он стонал, ломал руки себе, вставал, ложился и вновь вставал, ложился со мной и через пять-десять минут уходил к себе и все-таки не засыпал, а в пять часов его уже не было в постели, и так тянулось это неделю. После отъезда ему стало легче, но тревога бесконечная светилась в его глазах.

Числа 11-го августа, я поехала в Харьков, т. к. знала что позже трудно будет выбраться. Взяла немного денег, меда продать, чтобы купить детям обувь.

В Харькове я всех перепугала своим сообщением. Космачев (инспектор треста) успокаивал, и говорил, что все чепуха, что из мухи слона сделали. Обратно я должна была возвращаться с почтовой лошадей из Чугуева до Печенегского л-ва, а с Печен. на нашей лошади. Я приехала в Чугуев, но почтарь почему-то не заехал за мной. Я услышала, что Курдюмом едет в Хотомлю один. Стала его просить взять меня с собою, но он отговаривался, находил всякие причины. Я искала лошадей на базаре, но не нашла никого. К вечеру ехал кто-то из больницы в Пятницкое. Я доехала с рабочими в Печенегск. контору. Пришлось ночевать в крестьянской хате. В Пятницком я узнала, что Курдюмов уже проехал один на паре... Утром, кажется, 13 или 14 августа я поехала на почтовой Хотомлянского л-ва.

117 Примітка: «Начато с воспоминаний до дня суда».

Лошадь была отвратительная, мы тащились, а не ехали. Проехав между Печ. и Хотомлян. л-в., мы заметили, что от нашей дачи оставались версты 2½. Александров Гри. Ив., который вез меня, о чем-то говорил, я слушала, глядя вперед. Вдруг услышали резкий крик «Стой!», «Стой!», «Стрелять буду!». Я обернулась и увидела бегущего за нами человека, в руках был револьвер, он подлазил под... изгороди, которой огорожена молодняк и посадка. Взглянув совсем назад, я увидела еще 2-х человек, лица их были вымазаны грязью. На нас напали бандиты. Эта мысль резанула мозг, мне почти сделалось дурно, дальше глаза закрылись. «Все пройдет», – подбодрила я себя, лишь бы не убили и вообще не издевались. Лошадь остановил тот, который был с револьвером, молодой, лет 17-ти, второй – высокий брюнет, страшно бледный, это заметно было даже меж пятен грязи развезенной по лицу. Он подошел к первому и взял револьвер, второй бросился к чемодану. Там была вся покупка и моя любимая шерстяная кофточка, ридикюль с документами и 45 р., белье, платья, детск. ботинки, всем 3-м, трикотажное белье, шелковые чулки, дорогие, которые я так ни разу и не надела, их подарила Настя, сестра Васина, белый хлеб – рублей на 16 – дети так редко редко его едят, фотогр. пластинка, бумага и всякая мелочь, в общем рублей на 300, не менее. Чемодан я купила на случай ареста Васиного. Я просила бандитов оставить ботиночки, но один из них грубо заметил, чтобы отпраплялись. Этот же искал у меня деньги на груди, прямо по голому телу. «Деньги!», «деньги!», – резко вскрикивал он, я боялась, что потеряю сознание. Оставив меня в покое он перешел к Григорию, я оглянулась и в подходившем в 3-м воре узнала сына нашего лесника – Ивана Паська, он наклонил голову и чуть поднял руку, чтобы скрыть лицо. Они вытащили нож перочинный у Григория, и тот бедняжка еле выпросил, отдали. На мне оцупали туфли, но они были старые и потому я вернулась в лесничество не босая. Будь у нас лошадь выездная Васи, нас бы не ограбили, т. к. они пропустили нас и мы были бы дома, когда вышли бандиты. Вернувшись домой, я сейчас же побежала в контору сообщить в милицию о случившемся. Через дней 17 весь состав банды поймали, через день после меня они ограбили лесника Печенегской дачи.

Вещи мои так и погибли. Через неделю после этого случая, я вновь должна была перестрадать: мне сделали аборт, а еще через неделю мы пережили такие потрясения, что тяжело даже вспоминать. 25-го Вася спешно заканчивал сдачу л-ва, т. к. его Кузьменко, Киченка и Курина должны были арестовать. Последний был призван чуть ранее в армию и таким образом избежал ареста. С утра приехал милиционер, присланный следователем. В полдень мы узнали, что всех арестуют. Меня так это испугало, что в течение 2–3 часов у меня билось сердце так сильно, будто я подымалась на гору в течение этого времени. Лицо и уши горели. Имущество описали, спасибо еще милиционер был человеколюбивый, не грубый. В 8 часов веч. я дала узелок Васе и все они пошли в Салтовскую милицию, от нашего лесничества это в 10 вер-

стах. Кладовщик не унывал и уходя напевал: «У нас ели и пили и нас же осудили».

Да и действительно это так вышло. Как много пользовались моим гостеприимством. Гости эти были незваные и не для праздных бесед и выпивки приезжали к нам, были все люди дела. Представители ЦК партии, уполномоченные треста, лесхоза, представители РНК-а, сельсовета. Из лесхоза чуть ли не каждые 3–4 дня кто-нибудь ехал. Не было столовой казенной, и потому все останавливались, ели у меня и ночевали. Интересно, что комиссия записала 2 куска мыла щелочного и туалетного. Значит, мы не смели даже мыла взять на стирку белья для приезжающих. Среди приезжающих был и рабочком Мальцев, тот самый, который начал шить дело еще весной, и весной у нас он ел свинину, а распространял слух, что мы режем кроликов, т. к. все ему приходится есть мясные блюда во время приездов к нам. Я перестала его принимать за эту сплетню, он затаил злобу и когда трест снял директора лесхоза и послал проконтролировать одно из лесничеств, то его сплетни и сыграли огромную роль.

После оказалось, что Печенегская дача гораздо в худшем положении была, чем наша, но там был новый лесничий, не было квартиры с огромной верандой, не было чудного фруктового сада, не было пасеки и не было гостеприимной хозяйки, которую, как назло, нет-нет да и назовет какая-нибудь баба – барыней. А Мальцев не дремал, он ловко подослал шпиона – агротехника, который вместо того, чтобы ехать в поле, сидел целые дни в конторе и собирал материал. А его мы тоже перестали звать к себе, т. к. он почти всегда поест, не выпишет даже хлеба или выпишет, но возьмет с собой, и уедет, а ведь мы жили на пайке.

1934 г.

Приезжающих, повторяю, было в среднем 1 человек каждый день, а временами, пожалуй, больше.

Я забыла упомянуть, что комиссия запретила нам пользоваться огородом, всем наделом. Это было страшным ударом и обидой, ведь ни [в] один год я так много не трудилась, как в этом.

Февраль 34 г., 12/II.

Суд назначен на 20/II. Я вновь страдаю, это четвертый раз, изведут совершенно. Чем кончиться все, скорее бы, скорее.

Сегодня я зашла в школу к Васе. Все были на занятиях, учительница Нестройкова сообщила, что заведывающий Лиман сделал замечание Вас. Павл., что вчера я с детьми была днем в церкви. Вася объяснил ему, что я не молиться ходила, а как в театр, чтобы показать детям, что это за церковь и что там делают, т. к. об этом часто дети просили. Была я всего десять минут, когда вышла, у ворот, ограды стояло несколько человек комсомольцев. Все странно и смешно.

Апрель, 29 воскресенье.

Продолжаю воспоминания о несчастье в семье, болезнь Милки, о детях.

Мы все еще в Хотомле, т. е. я и дети. Вася уехал в Мохнач, где он получил место специалиста по разработкам при лесной опытной станции, которая переведена туда из Кочетка, в ведении этой станции Мусироскрипаевская дача и Мохначанск...

Квартиры там нет – строят, и я принуждена сидеть с детьми в Хотомле. Как я страдаю от этого, боюсь писать, чтобы вновь и вновь не расстроиться. Вот уже 12 дней, как уехал Вася, и ни одним словом не сообщил обо всем, что так интересует меня.

Я делаю слишком большие перерывы в записках и так потом трудно писать, вспоминая.

Буду продолжать о пережитом: после отъезда комиссии начались хлопоты о возвращении нам огорода. Когда заявил[и] следователю о том, что у нас отобрали огород – он удивился, но сразу не разрешил этот тяжелый высшей степени для нас вопрос. Лесничий Makeев, который был прислан принять лесничество, поступил самым жестоким образом с нами: приказал сторожу гнать с огорода всех, даже детей¹¹⁸.

И так тянулся этот вопрос месяц – огород разокрали, мы получили половину. 25 августа утром приехал милиционер – он ничего не говорил в течение нескольких часов, приблизительно в полдень стало известно, что всех, т. е. Васю, Кузьменко, Курина и Кичкина, должны арестовать и отправить в Салтов. Курин был призван на военную службу и так. обр. избежал ареста. Когда Вася пришел сказать мне об этом, он был очень бледен. Я почувствовала весь ужас нашего положения. «За что же это, за что?» – шептала я непрерывно. Через час описали имущество. Я сшила Васе полотняный мешочек, положили туда кое-что на первый случай и поздно вечером все пошли пешком до Салтова (12 в.) Вася сдавал денежные документы в таком хаосе, что я, зайдя в контору как раз, когда передавались деньги и денежные документы, – изумилась. Самая большая ошибка это то, что ден. документы Вася сдал без особого акта и записи каждого документа. Это имело огромные последствия. Все конторск. подчиненные забыли, что Вася многое для них сделал в свое время, особенно кассир Бунаков, ах да все одинаковы.

Специалисты, да не специалисты, а знакомые держали себя по отношению нас возмутительно. Никто не вышел открыто на защиту нам, все струсили: Ткаченко, которого тоже сняли позже (он был техн. директором лесхоза) начал обо мне плести всякую чепуху и распространять слухи, что я виновата в гибели Вас. Павл. Вот тупости-то. Он факт заема муки мной у кладовщика под расписки называл вмешательством в дела мужа, я, конечно, страшно возмущалась. В общем, все обвиняли меня и судили даже те, кто месяцами пользовался моим гостеприим-

118 Примітка на полі листа: «После Makeев был арестован вместе с женой, судим и, очевидно, расстрелян, замешан в троцкизме. 12/40 г.».

ством (как напр., Галушко М.М., который в восторг приходил от моего умения работать и хозяйничать), когда случилось несчастье, говорил: «Что ж это за хозяйка, у которой с 7 кувш. молока нет масла к столу», он забыл, что 3–4 кувшина сырого молока выпивалось приезжими и семьей в течении дня, а масло, которое собиралось, шло на кушанья. Противно вспоминать.

Вернусь к аресту Васиному, в заключении он пробыл 6 дней. Говорят, кто с ним был, что он много спал и прекрасно ел, и действительно – через неделю он выглядел лучше, чем ушел. Прислуга Шура носила ему пищу через день, но сразу много. На четвертый день я получила от него записку, что 30 августа нужны будут поручители и их выпустят. Между прочим, с ним были все очень корректны в милиции, где он сидел. 20-го я пошла в Салтов просить и искать поручителей, обратилась к тем, кто был на «Ты» с Васей и живал у нас по несколько дней, как напр., землемер Коробков. Я рассказала в чем дело, он попросил меня подождать минутку и исчез, я его не дождалась.

Когда я обратилась к агроному Иванице, он отвратительно отставил нижнюю губу и заметил тягучим голосом: «Я собственно ничего не знаю, я посоветуюсь с следователем и тогда отвечу Вам». Возвращаясь из зем. отд. я встретила Ренского Виктора Алекс. (рай. техн.), с ним мы очень мало были знакомы. Он спросил, почему я имею такой удрученный вид – я рассказала. Виктор Алекс. предложил во всякий момент свои услуги. Я была поражена. Этому человеку мы ничего не делали, за что он мог бы нам так [от]благодарить.

31-го Вася был на свободе, его взял на поруки Ренский, с простым крестьянином, которому мы тоже ничего особенного не делали... Больше он не был в заключении. Вернувшись из Салтова, кое-как выхлопотал огород свой, протестовал лесничий Макеев. Буквально издевался. В[асе]. пришлось ходить в Волчанск к прокурору. Там сказали, что не имели права конфисковать огород, следователь дал соответствующую бумажку, ее Макеев не признал. Мы дошли до полного отчаяния, огород расскрадался. В[ася]. звонил опять следователю – удачно. Тот потребовал Макеева, но его не было, передал конторщику, чтобы не препятствовали нам снять огород. Записываю через пятое-десятое, как говорят.

1934. Октябрь. Мохнич. 29/Х. Четверг.

Я такие большие промежутки делаю в записках – совсем не годится. Так много пережили тяжелого до умопомешательства, до возможности самоубийства, но об этом потом, закончу о Хотомле.

Через 6 месяцев нас судили. Самая главная придирка была та, что Вася дал взаимообразно коллективам центнер или полтора хлеба. За факт заема они должны были вывезти лесничеству лес. Количество указывалось в договоре. Коллективы ликвидировали у себя прорыв прополочной компании и лесничество выручили. В общем, это был политический момент. В[ася]. советовался в моем присутствии с зам. директ. треста Рубинчиком, последний ему говорил, что официально

дать разрешение на заем хлеба нельзя, но предупредил, что если там в коллективах умрут и поля останутся не полотыми, а у него, Радченко, в лесничестве в кладовых окажется свободный хлеб и пролежит, то лесничего будут судить и осудят, а если займет и все пройдет хорошо – могут судить, но определенно оправдают. Вася дал хлеб. По лесхозу он вышел первым во всем. Почему же озлобленность, почему его и меня даже под суд отдали – не угодили Мальцеву, рабочкому, который потом после суда говорил у Галушко, что если бы Радченко в конторе не назвал бы его дураком, то ничего бы и не было. А это было весной. Верно, тогда начали шить дело, да не было совершенно за что уцепиться, и за лето он собрался. Кролики дохли, мы хлеб занимали. Ну не сидеть же голодными.

20/II. 34 г.

Назначался суд в 4-й раз, выезжали мы 3-й раз. Слово «суд» электрическим током пронизывало все мое существо. Хотя бы я и двадцать раз вспоминала в течении дня. Когда получили повестку, у меня был грипп, с повышенной температурой я поехала на суд в Салтов. В пути при малейшей мысли о суде мне становилось дурно. Приехали. Вася пошел предупредить, что я больна. В 11 ч. начался суд. Мы отказались от защитника, у меня была уверенность, что меня оправдают, ну за что меня было судить?!

Хлеб взят взаимобразно и возвращен, есть документы на первое и второе. Кролики действительно гибли, а не мы ели, есть документы и свидетели, а что я недельных, двухнедельных не сразу списывала, так это я делала умышленно для удобства: по ведомости списывала актом. Я не знала, что все равно, хотя бы ему 1 день был, надо сразу писать акт, а инструкций мне не давали. Взрослых я сразу списывала в тот же день, но их было очень и очень мало. 3 умерло, а 4 украли, 115 молодых умерло.

За В[асю]. я мало боялась, я знала, что самое большее дадут принудиловку или совсем оправдают. Физически я чувствовала себя ужасно, был жар. В[ася]. защищался час, он сказал все, что надо было, документы дополняли его слово самозащиты. Я поразила, слушая его, а представитель дрянной комиссии ничего не мог за себя сказать, даже позволял на себя стучать кулаками.

Я говорила о занятых продуктах, что это количество как раз то, что нам его обязаны были давать, но не давали, и я его брала взаимобразно и вернула. О кроликах – много было свидетелей и все на моей стороне. Вет. врач Носик сказал, что он нигде не встречал такого порядка на кролятнике, как у нас в лесничестве, что болели кролики от эпидемии, и я вызывала комиссию несколько раз.

Меня все-таки осудили за халатное отношение – не вовремя составляла акты о гибели молодняка, дали 4 мес. принудиловки по специальности.

Всех осудили.

После суда мы вышли отдохнуть, у всех присутствующих были светлые улыбающиеся лица. Каждому стало ясно, что дело не стоит выеденного яйца, чт[о] мучат нас напрасно всех. Интересно, что во время суда нас никого не назвали «подсудимый», были вежливы все время, прокурор так и не выехал даже в 4-й раз. В 11 ч. вечера Васе слушали приговор, дали 6 мес. принудиловки за халатное отношения. В конторе вовремя не заприходовались деньги 2 тыс. рублей, а были выданы рабочим. Конторщику Кузьменко 4 месяца [за] халатное отношение, помощнику Курину 3 м. [за] семейственность, Кучкину 3 – [за] халатное отношение, а в общем чувствовалось, что никому ничего не надо было давать.

Ехали домой и смеялись, но когда пришли повестки из принудбюро через полтора месяца, стало ужасно больно. Опять вопрос: «За что?». Я подала бумажки от врача о состоянии здоровья, и меня освободили от принудиловки. А В[ася]. и по сегодня платит, он не получает вовремя жалование и это мешает ему отделаться ранее.

Пропустила я тяжелые моменты жизни в Хотомле. 6 ноября утром вошла работница и объявила, что заболела корова, вызвали фельдшера (врача не было), он сказал, что у коровы мастит, надо делать растирание и класть компрессы. Милка наша жила в амбаре, подстилки не было, пол..., а было холодно, вот она и простудилась. Началось для меня мучение, Милочка совсем потеряла молоко, у нее, как оказалось потом, было воспаление легких и мастит. Температура держалась высокая, она ничего не ела и не пила. Я начала лечить. Прежде всего поместили ее в кладовую. Кое-как приспособили, страшно было, что украдут. Возилась я с нею ровно месяц, растирала вымя (больную часть) и бока, подвязывала вымя теплыми тряпками и сделала попонку на переднюю часть. Несколько дней мы жили в страшной тревоге за ее жизнь. Ведь такой коровы уже не будет, такую не достать, измучились.

Через неделю она стала прибавлять молока и начала есть. Больная дойка молока не давала, через месяц Милочка поправилась, но молока потеряла за месяц 2 кувшина, вернее 4 литра, в день. Весной перед отелом она доилась на все 4 дойки и накануне отела давала 12 литров молока, а после отела давала 21 лит[r]. Главное достоинство коровы – ее характер; что за удивительное животное. Когда я натирала ей вымя, так она подымала ногу. Как-то здесь уже в Мохначах дети дали ей желудей и ну ее доить, правда уже выдоенную, даже Дина легла под корову и требовала дать ей дойку, и она подоит. Такая смешная сцена тянулась минут 30, пока я не погнала детей, они надоили ложки 2 столовых молока. Правда, и теперь корова больна, и может не вернем мы прежней Милочки, но об этом потом.

Того же 6-го/IX утром часов в 9 пришел почмейстер и принес бумажку на 750 р. из лесхоза, заплатить в 3-хдневный срок. Я была поражена. Эту сумму легко было ликвидировать, т. к. В[ася]. 2 года не получал отпуска, добавили жалование и уплатили. Не прошло одно, как грянуло другое, за ним третье, четвертое и т. пришла беда – отворяй ворота. 27-го/XI принесли опять бумажку – на 1400 р., я помню как

у меня застыло все тело, руки стали мокрые, холодные, лоб мокрый. Что это? За что опять платить? Где же делились эти деньги, почему о них ранее не говорили? Год назад не подсуммировали, пропустили, а главная контора? Но деньги где? Ведь они же должны быть налицо? Распилились, т. е. как расплылись 2 тысячи с лишним? Может, затерялись какие документы денежные? Ах какое мучение, за что? За что все это? Опять в 3-х дневный срок.

В[ася]. поехал в лесхоз в Волчанск. Я предложила заложить пасеку и добавить еще что-нибудь. Вася вернулся еще более растерянный, чем поехал, надо было достать 500 р. на завтра, и у меня 200 было, я зарезала кабана и кое-что продала. Он целый вечер говорил о своем жаловании и никак не мог понять, что получит через 10 дней, а деньги на завтра нужны; Вася терялся, я это видела, и меня мучило это. Как успокоить? Как подбодрить? Неслись у меня мысли одна одной быстрее. Я решила действовать сама. Когда я лежала в постели, В[ася]. подошел ко мне с лампой и вдруг говорит: «Я тебе забыл сказать, я ведь жалование получу 300 р.», глаза странные, ведь он об этом говорил весь вечер.

– Вася иди спать и обязательно выпей брома. – «Да я выпил», – он терпеть не может лекарства и не принимает их. Теперь послушал.

Его странный взгляд и то, что он начал заговариваться, произвело на меня ужасающее впечатление. Потерять корову, но спасти его здоровье, я долго не спала. На второй день он пошел в школу, я, кажется, нигде не упомянула, что Васе сейчас же предложили место в школе, он преподавал математику, химию, немецкий. Мы не могли уехать из Хотомли ранее суда. К нам зашел слесарь, принес машинку. Он удивленно на меня смотрел, вероятно такое у меня было лицо. «Знаете что, Степаненко, мне вот сейчас надо достать 500 р. Вы понимаете? На какие угодно проценты». Он подумал серьезно и сказал: «Можно, идет».

– Неужели можно? Голубчик, достаньте родненький, я Вам целый кусок сала дам.

Деньги на второй день были у нас, за пять дней взяли 20% за 500 р.¹¹⁹

Мужик попался ежовый. Ну да черт с ним.

Степаненко ушел, а я пошла в школу. Вызвала Васю, он был страшно бледен, я успокоила его вестью, что деньги будут. На второй день я послала [в] Волчанск. лесхоз 680 рублей.

22 ноября. Четверг.

Все нет времени закончить о Хотомле.

В марте я поехала в Харьков в Лесной научно-исследовательский институт. Там И. Лабунский, Егоренко С.Л... и даже не знакомый научный работник, товарищ Егоренко, все они приняли большое участие в отыскании места Васе. Каждый советовал что-нибудь.

¹¹⁹ Примітка на полях аркуша: «Можно было не платить, пусть бы передали в суд, но страх, что арестуют заставлял искать деньги».

Ближе всего были Мохначи и вот, чтобы не потерять корову Милку и пчел, мы устроились в проклинаемых мною всякую минуту Мохначях, где организовалась Лесная оп[ытная]. станция. Вася поступил специалистом по разработкам, позднее лицо, занимавшее эту должность, стало называться старшим прорабом станции. Противное название.

С 20 апреля Вася служил в Мохначях, а я ждала денег для переезда или автомобильно, время шло, а ехать не было возможности. Наконец я не выдержала, наняла самых лучших 4 подводы индивидуальников, они еле согласились, боялись, что не заплатим, и 12 мая выехала. Васе я дала 2 телеграммы. Кое-кого я расспрашивала как ехать. В[ася]. мне ни в одном письме не указывал маршрута.

Мы поехали кругом, сделал лишних 8 верст. Мы уже вечером сбились с точной дороги в лесу, попали на страшно песчанную дорогу, лошади стали приставать. В 11 часов прибились к сторожке, которую я разыскала, убежав вперед по песчаной дороге, ноги топили в песке. Я несколько раз упала, наконец заметила огонек, и таким образом мы не ночевали под открытым небом. Когда я ушла разыскивать дорогу или жилище, дети начали беспокоиться и плакать, их еле уговорили. К утру был мороз, и все мои цветы померзли. Остыли и яйца под квочкой. На второй день мы добрались до Оп[ытной]. станции. Вася еще спал. Меня это рассердило. Я не знала, что он не получил мои телеграммы. Подкормив лошадей и корову, мы переехали Донец, луг и поднялись на полянку в дубовом лесу, где белел домик, вокруг которого лежали сотни пудов навоза.

Самая квартира оказалась довольно приличная, из 3-х комнат, кухни и передней. Но к большому удивлению, не отремонтирована, даже полы окна и двери ужасно грязные. Так всегда ждет семью Вася. На Леонидовке даже не протоплена была комната, а в кухне жили рабочие, двери не были навешены в коридор. Оказалось, что Вася не был ни одного раза в домике, где должны были мы жить. Вместо плиты положены были кирпичи, которые сразу провалились. Несколько дней мы жгли навоз, я выравнивала почву, готовила грядки для цветов. Огород наш запоздал с посевом. На 3-й день я пошла с Элинкой на огород, расположенный с противоположной стороны, почти в 3-х верстах от дома. Там я много трудилась, но как это ни странно, мы взяли с ½ огорода 10 пудов картофеля да 4 пуда кукурузы, все остальное было украдено.

Числа 27-го мая Милка подарила нам чудную телочку, назвала ее я Майкой. Тел был ужасен, ни подстилки, ни места, заводили мы свою Милочку на ночь в кладовую, т. к. сарай был далеко да и без запоров, да все равно запоры от бандитов не помогают. Теперь везде все коровы в кладовых или в сенях ночуют. О времена!! Благодаря хорошему корму Милка накануне тела дала 6 кувшинов или почти 12 литров молока, после тела она давала 21 литр, а временами и больше, доили ее 5 раз в день, потом 4 раза доили. Но благодаря страшной небрежности мужа мы потеряли продуктивность Милки. К кладовой надо было пристро-

ить сарайчик, об этом я так часто говорила, что дошло до ссор. Работница ленилась вытирать пол и начала чуть свет выгонять ее во двор. Я обратила внимание, возмутилась страшно, но уже было поздно, утро было холодное и сырое; Милочку выгнала она потною с полным вымям молока; получилось воспаление вымени (мастит) и вся Милка заболела, стала кашлять, насморк появился.

Второй раз я лечу мою дорогую коровку, нашу кормилицу. Как часто я плакала, обняв ее за голову, а Милка перестанет жевать и вся замрет, она понимала, что ее болезнь – мое горе. Я спасла Милочку, но наполовину. На две дойки она перестала доиться. Когда она болела в ноябре, то после отела молоко вернулось, возможно, что и теперь вернется, но страшно, что опять заболит. Удивительно было то, что работница Поля, когда мы шли с нею в сарай делать растирание (Эхитоловой мазью) и подвязывать – она через 5 м[инут]. начинала убийственно зевать. Сначала я молчала, а потом не вытерпела и потребовала ее сдерживаться, она заметила, что это «из ее нутра»; она виновница болезни коровы и ее равнодушие, хамское равнодушие, меня доводило до бешенства.

23/XI–34.

Чуть ли не каждый день скандалы с В[асей], ужасные, безобразные, не достойные культурных людей. Мы убиваем – буквально отнимаем здоровье у своих несчастных детей. Вчера началось тем, что я спросила, привез ли он мыла и хлеба. «Нет не привез». – Как же так, я же тебя просила. Хлеба нет и мыла нет, даже руки нечем будет помыть. – «Да ну тебя к...», – последовал, как всегда, поток площадной брани. – Не ругайся площадной бранью, дети слушают. Еще большая ругань. Я требую замолчать, а он усиливает свое раздражение и ругается жутко, отвратительно. Дети начинают плакать, особенно Эля, вся дрожит.

Утром продолжает он. Я все молчала, он нарочно кричал, пел-горланил – знает, что я не выдерживаю этого. Перед тем, как ехать на службу, он спросил, сколько мы должны прислуге, я ответила: «Так вот, я ей уплачу и оставайтесь сами работать». Будь я здоровее, крепче нервами, я бы промолчала, а то меня вдруг охватило такое бешенство, что я готова была убить его за тупоумие. Среди леса, одна с хозяйством, зимой, с тремя крошками детьми, под вечным страхом, что бандиты нагрянут, на гору носить воду, рубить дрова. Ужасно. Да я ведь зарабатываю на прислугу – я сшила две рубахи ему и осталось дома 20 р., а сколько я вообще шью. Значит услатить работницу, чтобы извести меня окончательно.

Не добил в сентябре, так в ноябре доконает. Он начал ругаться ужасно грязно, ах, как он ругается, вероятно никто никогда не слышал подобной брани, если бы у меня было двое, а не трое детей, я бы ушла. Я бросилась к нему, у меня было желание разбить ему лицо, чтобы он не ругался, убить, а он все извергал потоки брани, я вылила ему кружку воды в лицо. Дети кричали «замолчи папка гадкий», плакали, лови-

ли меня, у меня все дрожало, ради детей я старалась успокоиться, но он еще острее ругался, неприлично жестикулируя. И вновь я кричала, что он развращает детей, что он убивает нас всех, что он ненормальный, а он все ругался.

Я закрылась в кухне, он подходил к двери и все ругался ужасно гадко, как, вероятно, ругаются в притонах безпризорные. Удивительно, что он кричит часто «детей погубила, загнала детей», и когда я ему говорила, что он губит их, что ни одной сцены не начинала я, что он замучил меня и детей грубостью, он не соглашается; часто Элинька ему кричит: «Да ты нас мучаешь, а не мама, ты ругаешься». Ах, Боже мой, что мне делать?! Как страшно тяжело жить. Кто скажет, как мне поступить, уйти. Нет сил работать на 3-х детей, оставить ему хотя одну – она погибнет. Выбил он силы из меня, отнял десять лет жизни.

Декабрь. 6-е. Четверг. Вечер.

Послышался лай собаки (кое-как достали собаку, правда, паршивенькую; теперь ведь пройдешь село любое – и если увидишь собаку, так это диво) прошлый год их или ели, или они дошли от голода, но больше первое). Работница Лена вышла и спросила кто там, она крикнула несколько раз, в ответ послышался выстрел, собака еще больше стала бросаться на гору в лес. Прошло уже минут двадцать, все тихо, мы все собрались в столовую и прислушивались, не подходят ли бандиты, они так часто нас беспокоят. Раз девять они оставляли после себя след: первый раз они унесли из сарая 3-х кур – сколько там ночевало, второй и третий – сняли замок на двери погреба, видели под окном бандита, слышали 2 раза, обрушили глину на стенке сарая, я услышала шум – убежали. Раз оставили кнут под дверью сарая, и в этот раз я проснулась от глухого стука.

А дней шесть назад у нас ночевал лесовод Шевченко Петр Федорович. Вася устал и ранее меня лег, я стояла возле двери столовой и дослушивала какой-то рассказ Шевченко, вдруг ставня в столовой открылась; ветра не было, и я сразу поняла, что это бандиты. Свою мысль я выразила гостю, он не верил, я заметила, что это девятый раз, и попросила зарядить ружье и не стоять в полосе света. Не хотелось будить Васю, он даже всхрапывал. Когда разбудила его и он не поверил сразу, все-таки встал. Вышли во двор и глупые стали присвечивать у завалинки, где открыта была ставня, след был в лес от дома. Я крикнула, чтобы перестали зажигать спички; в это время работница хотела вылить из ведра и добежав почти до погреба, увидела его открытым, позвала мужчин. Замок валялся тут же, в погребе стояла в чувале капуста, ее не тронули воры. Всю ночь мы тревожно провели.

Теперь вот сегодня опять явление. Все встревожены, мужчин ни одного, а там стреляют. Эля говорит: «Мама, ты возьми ружье, Лена топор, а я вилы». Я невольно засмеялась. «И я, и я», – кричит Дина. «Ты полезешь под диван», – говорит Верочка. «Не хочу, не хочу», – кричит Дина плаксиво. «И я буду». – «Что ты будешь?» – спрашиваю я. – «Убивать». Все засмеялись. Она еще не знает слова «защищаться».

Вот уже почти час сидим испуганные и прислушиваемся к каждому звуку за окном, за дверью, а Васи все нет. Он опять сегодня был со мной груб, ругался площадной бранью, обвинял меня, что из-за меня и квартиру до сих пор не имеем. Там, на той стороне, из-за меня и корм не собрали с огорода для коровы. Мне жутко всегда слушать такие обвинения. Почему я виновата??.

Он думал уходить и продолжал сидеть и ничего не предпринимал, а только издевался надо мной...

Мы все тревожнее настраиваемся. Васи нет. Выстрел был как раз в то время, как он должен вернуться. Не убили ли его. О, Господи, что за испытание сидеть в этой даче в такой глуши. Может, Вася ранен лежит тут вблизи, а мы мучимся здесь. Нервы взвинчены до высшего напряжения, дети при каждом стуке бледнеют. Ах, бедные, как они измучены ужасами за эти три последние месяца.

1934. 21 декабря, пятница.

Тогда все обошлось благополучно. После того отбили замок от сарая и взяли сена пуда 2–3, а вор прошел вокруг дома по заваленке и спрыгнул так, что слышно было определенно, в каком месте. И в эту ночь мы были одни, без сторожа, а Вася ездил в Харьков.

В[ася]. приехал грубый до невозможности, ругался, оскорблял по обыкновению, я заявила, что пока он будет ругаться площадной бранью – между нами не может быть близости, т. к. для меня это унижительно; после моего заявления стало еще хуже, он каждый вечер меня оскорбляет ужасно, со мной начались истерики ужасные, безобразные, с хохотом, я чувствую, что могу или себя убить, или его, дети просто несчастные. Эля страдает ужасно, она все понимает. Вера после сцен жалуется на боль в области сердца, все бледные, есть отказываются, прежде чем я начну сильно раздражаться. Я все прошу оставить говорить гадости, оставить ругаться, иногда отделяюсь молчанием, но нервы мои слабы и я не выдерживаю, а уйти некуда. Ну куда пойдешь? Ночью в лесу жутко. Ко всем ужасам, я опять беременна, я часто говорю В[асе]., что мне надо подготовиться к операции, что нужны силы, но он довел меня до такого состояния, что я вчера не могла поехать к врачу. Была сегодня на Эшхаре, доктор назначил операцию на завтра, а В[ася]. все такой же грубый, это ужасно.

Утром сегодня привели корову вместо Милочки, моей дорогой неоцененной Милочки, а ее взяли и конечно убьют дня через два. Вот был бы В[ася]. внимательнее к моим просьбам, и корова бы не болела и не потеряли бы мы чудную породистую корову, а это что за корова – неизвестно. Вечером В[ася]. принес детям мармеладки, вкусные удивительно, он раздал им по одной. Хорошо знает, что я очень люблю сладкое, но мне не купил, дети все сразу бросились ко мне и каждая старалась меня угостить. Эля очень встревожена тем, что папа злой и что она не может заниматься, что она ничего не понимает, когда она боится. Боже мой, за что мы все страдаем так, а завтра мне на опера-

цию с таким душевным состоянием. Неужели В[ася], не понимает, как он губит мое здоровье и портит детей.

15/I. Январь 1935 г.

Наше пребывание на этой даче закончилось пожаром в квартире. Загорелась стена от печки, которая вплотную была поставлена с стеной. Случилось это ночью 2-го под 3-е. Трудно описать весь ужас пережитого. Морозы стояли крепкие – 30°–35°, лед на реке в 2/3 метра толщиной. В прорубе на прудике можно было набрать воды только кружкой, т. к. работница не трудилась обрубывать лед. Хорошо, что в кухне стояла вода, в ванной, надо было позвать на помощь. В[ася] заливал огонь, она подавала воду, а мне надо было пробежать в соседнюю дачу, располож. прилежит. в 1 км. от нас. Я еще не выходила на воздух, т. к. была больна гриппом. Надо было бежать, во рту высохло, сердце странно стучало. Ко всему добавлялся страх, что встречу волка. Добежала благополучно, леснику передала приказание мужа явится с топорами и ведрами. Когда я вернулась, дом был полон дыма и пробирался в столовую, где я оставила у открытого окна одетых в шубки детей.

Стену вырубил и огонь залили. Утром муж заявил директору категорически, что не может оставаться в этой даче, через неделю мы переедем...

20/I января 1935.

Директор мало занимался делами, все делал муж, который был его заместителем, а Силко ездил на охоту в часы занятий, я не раз заставляла его дома на диване с книжкой. Надменный зазнайка, способный, но ленивый. У него была очень умная и добрая мать и сестра Юлия, которую я очень любила. Жена – глупая и заносчивая комсомолка. Не любила его родственников.

Помню, как приехав в лес, он начал выбрасывать служащих. Муж сам просил разрешения подать заявление об увольнении, но он, директор, заметил ему, что ценит работу его, что создаст условия для работы, но их создавал он для приехавших «своих» работников. Они получили коров по 700 р., в то время как мы заплатили 1300 р. (свою Милку пришлось убить, т. к. у нее вновь был мастит и нарыв созрел чуть ли не год).

Получили свиней совсем за гроши. Хлеб... был ужасный, муж не был партийным и ему трудно было организовывать, но в конце концов нанял пекаря, и чудный хлеб они выпекали для всех сотрудников и рабочих, но отпускаясь всегда норма, которой еле хватало. В волю не было.

19/II. Февраль 1935.

Я отравилась хлебом. Да, «неудобоваримым хлебом», сказал известный врач Воловик. Жизнь была на волоске. Страдания были ужас-

ны. Результатом отравления было воспаление желчного пузыря. Долгое время мне пришлось сидеть на диете.

Рассказ лесника о Постышеве, моя пасака стояла с пасекой ВУЦК. Там был старик пчеловод, он рассказывал о Петровском...

Изъято у меня на 80 листах. [Підпис Олександри Радченко]

*Олександра Радченко.
Фото з кримінальної справи.*

[Конверт №1]

Каменец-Подольск[ий].

1941 год.

Октябрь. 14/Х. Вторник.

Наконец мы в Каменце. И еще раз [со] скорбью думаю о большой ошибке, какую допустил муж, получая пропуск. Послушал швагера Готшалк и взял пропуск на Львов вместо Каменца. Я была удивлена, и чувствовала, что круговое путешествие для нас будет гибелью в материальном отношении. Так и вышло. Пока мы доехали в Каменец-Под. из Черновиц, через Галицию, все деньги, вырученные за корову, пришли к концу. А если бы мы поехали прямо: Черновцы – Каменец, через Хотин, то могли купить здесь корову, мебель и хлеб.

Теперь мы у разбитого корыта. Ничего у нас нет. Правда, в лесхозе мы встретили прежнего старого лесничего Ключенко А.Г., удивительно доброго и энергичного человека. Семья его отнеслась очень сердечно. Надо полагать, что из Каменец-Под. – мы не поедем уж никуда. Из Станиславова мы выехали 3-го октября в пятницу. В украинской столовой нас прекрасно покормили и дали на дорогу продуктов. Вторник и среду, т. е. за день перед нашим отъездом, в Станиславов привезли массу военнопленных. 800 человек кормили в украинской столовой, потом их пустили домой.

Вид их был ужасен. Они голодали около 3-х месяцев, т. е. с начала войны. Многие умирали, т. к. набрасывались на пищу, а более умные ели немного. На улице их обступали жители города, расспрашивали, давали деньги, хлеб (которого у самих было очень мало), молоко. Я с несколькими заговаривала. Один из них, блондин среднего роста, не

мог говорить, нижняя челюсть отвисала, глаза были воспалены, взгляд полустрадальческий, полуненормальный. Как держалась его костлявая голова на плечах, трудно было понять. Еще и еще шли эти несчастные, их окружали жители, расспрашивали, давали деньги и продукты, которых и у самих было мало, и плакали, плакали и пленные. Я остановила еще двух и расспрашивала о моей дорогой родине. По пути Frankreich¹²⁰ мы видели массу разрушенных зданий, станций, заводов, складов направо и налево, обгорелые автомобили, танки, вагоны, целые составы поездов.

Между Копытчинцами и Ермоленцами нас удивила масса книг, насыпанная целыми кучами на расстоянии десятка килом. Попадались почему-то детские игрушки – так странно было их видеть среди битых вагонов.

В Ермоленцах нам сказали, что вместо снарядов в вагонах находили книги и детск. игрушки, которые после растащили дети соседних сел.

Меньше всего пострадала Каменец-Под. область. К несчастьям войны добавилось страшное наводнение. Вода вышла из берегов рек Зап. Украины. В Днестре поднялась на 10 метров. По дороге из Станиславова, недалеко от Днестра, мы видели деревню, [в] которой расстреляно было 15000 евреев. Я не поверила, т. к. распоряжение будто было немецкого командования. Тогда еще верили в немецкую культуру.

Военнопленный уверял, что он своими руками зарывал, ему было приказано. Он видел в яме (бывший пороховой погреб) живых еще людей. Видел, как бросали грудных детей живыми и надо было их зарывать, и он это делал, потому что приказывали. Зарывал не глядя – «тяжело было» – добавил он. Утром земля была разворушена и приподнята. Утром на второй день велели зарыть тщательнее. Какой ужас, и это культурные люди.

1941 г. 7 ноября. Пятница.

Сегодня Вера говорит: «Такое несчастье, меня посадили на первую парту и я теперь не могу ни повернуться, не пикнуть, ни карандаша зачинить, ни нарисовать что-нибудь, еле высиживаю урок».

Меня очень огорчают дети ссорами между собой. Не хотят уступать друг другу. ...и Вера ходят в гимназию в 4 кл., ничего особенного в гимназии нет, в отношении воспитания детей. Они шумят очень, едят семечки. Вообще, все еще не поймут, что надо держать себя значительно лучше, чем когда они были меньше.

Как-то на базаре я увидела еврея, он покупал хлеб, и мне нужен был хлеб. Я тихонько спросила:

- Как вы остались живы?
- Ночью вылез из ямы.
- Но ведь земля же была насыпана.

– Очень немного. Я был легко ранен, лежал сверху других, и когда очнулся – начал двигаться и легко освободился от тонкого слоя земли. Ранен в голову и ногу. В больнице пролежал две недели.

19/XI. Понедельник.

У нас в квартире механик поправлял замки. Разговорились, дети его все получили высшее образование. Двое сыновей и зять на войне. Он спросил, не нужна ли мне работница. Я просила прислать. Оказалось, что это была еврейка-выкрестка Женя Хромая, 22 лет, она работала прежде секретарем и машинисткой, какого-то торгового предприятия. И оставить работницей я ее не могла, т. к. она не умела работать, а потом, как оказалось, я и не имела права ее держать. Вот, что она мне рассказала. В четверг (27 авг.) велели всем евреям рано утром быть готовыми, чтобы отправиться в путь. В среду они собрали контрибуцию и уплатили. В старом городе жили и пришедшие из Венгрии евреи.

В четверг, с необходимыми вещами, все вышли из домов на площадь. Их окружили конвойные отряды и повели на новый план за вокзал, к пороховым погребам. Уходя из К-Подольска, наши большевики взорвали их. Евреи поняли, что они будут расстреляны, т. к. накануне сюда же отправили венгерских евреев.

Крик поднялся невероятный, им велели раздеваться и по несколько человек становится над ямой. Пять человек карательного отряда немцев ручными пулеметами расстреливали, грудных детей бросали живыми. Женя продвинулась к Комиссии, которая отделяла украинцев, случайно захваченных, и специалистов евреев. Некоторые из последних отказались жить. Женю спросили, украинка ли она. Она назвалась украинкой. Ее отделили к спасенным, к сестре ее Шуре подошел немецкий офицер и спросил, почему она здесь. Она молчала. Он приподнял косы и посмотрев затылок вдруг сказал: «Ну да, украинка». Потом подошел переводчик и милиционер. Все они решили, что взятие нескольких городов – Бедная родина. Так легко теперь погибнуть. Возможно, пьяный мадьяр выстрелил по нашей группе просто из злобления на всех и все¹²¹.

5/XII. Пятница.

В К-Подольске всего два зубных врача, обоих спасли уже у ямы, где расстреливали. Предложили еще нескольким, но они отказались. Так вот единственный врач (в поликлинике) заболела¹²², у нее же лечат зубы немцы и военные других союзных армий, а врачей нет.

121 Примітка на полі щоденника: «Староста города Кибец поехал сам с списком специалистов и вызывал, буквально кричал, но женщина-врач не захотела вернуться».

122 Інша примітка: «Заболела потому, что [ее] племянника избил ..кой немец на базар вышел, ранее, чем евреям разрешали, мальчику 8 лет, у врача, его тети, плохо было с сердцем».

Была сегодня в гимназии. Все учебные заведения закрыты, кроме землемерных курсов. Причин много. Также отсутствует топливо, учебных пособий и хороших учителей. Нежелание учить русский. По дороге домой встретила двух лиц – женщину и мужчину, которых будто не было дома на 14 лет. Они пробыли по 7 лет в Кривом Роге. Мужчина и женщина 45 лет. Пришли просить белья, вернее – попользоваться вещами от евреев. Я ответила, что в управу надо идти. На душе тяжесть.

6/XII.

Вот уже месяц, как я состою членом Женск. комитета помощи военнопленных, остро-нуждающимся беженцам. Меня послали обследовать несколько квартир, со мной была Ключенко В.Д. По Московской, кажется, д. 68. В подвальном этаже темно. Пришлось стучать, нам открыли, кое-как пробрались в глубь квартиры. Еще издали доносился стон женщины. Вошли, соседка по квартире зажгла лампу. Подававшая заявление Степанова месяц, как пришла из Николаевской тюрьмы.

...бросился бежать к лесу. За ним помчался красноармеец, почти мальчик, и все стрелял, и у самого леса убил его, ударив штыком в спину (может врал). Скоро весь их полк сдался в плен. Да и вся 5-я армия была разбита или взята в плен.

7/XII 1941 г.

Вася уехал в Городок, назначен надлесничим городского надлесничества. Он уехал еще 29-го ноября. Опять переезжать. Боже мой, как мне надоело.

Усиленно готовимся к лотерее, т. е. – готовятся, а мне некогда, хотя состою членом комиссии.

За это время собрано 132 подводы продуктов для военнопленных. 33 000 рублей.

Положение военнопленных менее тяжело, чем было, они уже не умирают от голода.

Инспектор А.Г. Ключенко в Проскурове встретил своего друга из Умани Похолович, который был там во время приезда туда Гитлера¹²³.

...не нашел того фельдшера. Поехал в деревню, где жили его родственники, не оказалось. Всю фамилию выслали в Сибирь. Минут десять он сидел...

Приблизительно месяц назад в Проскурове расстреляли евреев 5000. Пять тыс., так передают, а сколько на фронте гибнет чудных, замечательных людей. Тех больше жаль.

123 Далі більша частина сторінки відірвана.

Январь, 1942 год, 16 пятница.

Мы в Городке. Ехали сюда на автомобиле. Шел дождь. Говорят, что это хорошая примета. Грязь была ужасная. Доехать мы не успели. Пришлось ночевать у лесника в 12 км от Городка. Утром выехали дальше.

Меня мучила мысль, что нам некуда деться. Подъехать к лесничеству в Людвиполе, где предполагалось устроить надлесничество, не было никакой возможности. Автобус остановился на шоссе против управы, свернуть с шоссе на несколько метров было рискованно. Муж отправился к местному начальству с просьбой о предоставлении хотя бы временной квартиры. Через час наши вещи наваливались на телегу, чтобы подвезти к дому, расположенному недалеко от кладбищ – русского и польского, – через дорогу разбит фруктовый сад, чуть ниже стоял старый одноэтажный с колоннами белый дом. Окна в нем были разбиты.

Сад относился к этому дому. Когда-то все это принадлежало помещику, кажется, Ефимову. Издали усадьба производила очень хорошее впечатление. Но в самом доме все очень неудобно. Правда, этот дом перестраивался внутри для пионер. палаца. Улица, на которую выходит наш дом, называется «Пионерской». Дом, который предоставили нам, был самый целый и удобный, но и в нем многих стекол в окнах не было. Холод охватил нас. Через час уже топились печи. Дров достали у соседей. Они же предложили нам ночевать у них. Муж остался в мокром и, конечно, еще холодном доме, а мы воспользовались предложением соседей. У меня был флюс, и вообще я себя чувствовала плохо. На второй день, вернувшись в дом, не снимая шубы, я легла на кровать у горячей стены и не встала до вечера. А вечером, дрожа всем телом, еле раздевшись, улеглась вновь и встала через неделю. У меня был грипп. Я поднялась, мое место занял муж и проболел десять дней, он тяжелее перенес болезнь. Ремонт не производился. Штат служащих не набирался. Есть нам было нечего, пришлось брать в столовой обеды. Было невкусно и дорого.

Постепенно жизнь налаживается. Печально очень, что у нас нет коровы.

С 12-го января дети начали занятия по всем предметам. Преподаватели – семья евреев, все трое с высшим образованием. Математик – мямля, и дети не любят его уроков, жена его прекрасно преподает языки – укр., немец., русский.

Девочки мои [в] последнее время увлекаются рисованием. Все трое прекрасно будут рисовать, что меня очень радует. По вечерам иногда я учу их петь. Огорчают они меня ссорами между собой, не знаю, как мне на них действовать. Вася совсем почему-то не занимается их воспитанием¹²⁴.

124 Примітка: «В ночь под 30-е есть записки "Воспоминания"».

27/II. 42 Четверг.

Был секретарь Виноградский М.Г. Рассказывал о своем пребывании на фронте. Все, что он рассказал, – жутко. Надо будет записать.

31/II 42. Пятница.

Познакомились с инженером, бранденмейстер Кошман Ив. Вас., он с семьей приехал из Львова. Ехали они почти неделю. В дороге девочка заболела корью. Продуктов на базаре нет и они почти голодают.

28/II, суббота, 1942 год.

Ночью привезли наконец пианино. Мы так крепко спали, что не слышали стука и возник всю ночь дежурил на дворе. Замерз бедняжка очень. Утром служащие конторы помогли внести пианино; в благодарность за это я предложила пообедать у меня. Вот, что рассказал нам во время обеда бухгалтер Гевал Ал. Вас.

В первые же недели войны он попал в плен после страшной бойни под Винницей. Прилетело 98 нем. бомбардировщиков. Поминутно рвались бомбы, строчили пулеметы, казалось, со всех сторон. Люди гибли. Огонь, дым, грязь, оторванные руки, ноги, кровь, кровь везде. Стоны, крики, шум моторов, рвущихся снарядов, все слилось и никто ничего не мог понять – стрелять ли или куда-нибудь бежать, лишь бы выйти из этого кольца ужасов. В таком состоянии, увидев немцев, они подняли руки. Семь тысяч их повели в плен. Всех привели в Проскуров. Через несколько дней всех 7000 погнали в Тарнополь. Шли три дня, отдыхал ночью. Если кто выскакивал в сторону за хлебом или водой, которые подавались добрыми людьми, тех стреляли.

В Тарнополе пробыли шесть дней, там пленных кормили два раза в день. Из Тарнополя эшелонами отправили через Львов, Перемышль в Ярослав. Вот тут-то все почувствовали ужасы плена. Поместили их в деревянных бараках, вернее – огромных землянках, которые имели только деревянные крыши: длина приibl. 50 м, шир. 4 метр., в землянке помещалось 100 чел. Кормили очень скудно. Утром – чай без хлеба и сахара, а вечером – 250 гр. хлеба иногда, днем – похлебка без хлеба. Так пробыли они от 1 авг. до 15 окт. 5-го окт. начали отправлять западников. Истощенные, измученные ужасами войны, пленные начали умирать ежедневно по 5–10 человек и с каждым днем смертность увеличивалась. Украинцев восточных областей отделили, но почему-то их не распускали, а люди, голодая, все умирали, и Ал. Вас. потерял надежду остаться живым. Но на их счастье, 14 окт. пришли члены Укр. комитета и объявили, что все пойдут домой. Ожидание дошло до такого напряжения, что услышав слова освобождения, люди кричали «Ура», благодарили и плакали от радости.

15-го – 600 человек военнопленных Кам-Подольской области отправились на родину. По дороге человек 20 отстали или умерли. Везде по деревням люди относились очень сердечно и кормили несчастных страдальцев. Так измученный, с искалеченными ногами Ал. Вас. вернулся 5 ноября домой, в семью, пробыл в пути двадцать суток. Ну, а

дома тоже материальное положение было ужасное. Жена с тремя детьми сидела без хлеба. В декабре он уже работал в л[естничест]-ве.

1942 г. Май. 1-е суббота.

За это время после рассказа Гевала есть записки в отдельной тетради. Не забыть.

Погода все время отвратительная. Кажется, здесь на Подолии везде грязь жуткая.

Предсказания Брюса о весне 42 года и озимых совпадают. Озимы совсем плохи. Яровых нет возможности посеять вовремя. Мокро. Есть предсказания, что будет голод. Это уже ощущается. Все эти дни чувствую себя нравственно совсем плохо. Это является причиной сердечной боли. Из Винницы пришла женщина и рассказала, что 16-го апреля там расстреляли немцы 20000 евреев, а 23 или 22-го наших евреев начали сгонять в гетто. Все испугались. Я думала, как спасти семью учителей Шейман, что работают у нас, и очень волновалась. Оказалось, что то была паника.

Сегодня отправили в Германию ... человек. Говорилось о добровольном согласии, а вышло, что приказали. Вчера лил дождь, а люди все шли и ехали на врач. комиссию, среди них приходили совсем девочки и мальчики лет 14, с растерянными вытянувшимися лицами. Кое-где раздавался смех парней и девчат. Неведомый край тянул смелых, ничем не связанных, и они смеялись. Мимо нас проехала телега, в ней сидело четверо мужчин и четверо девчат. Все они смеялись. В середине сидел длинноносый пьяный мужик, поравнявшись с нами, он закричал «Вы чего тут ходите в шляпках мать»... Посыпалась площадная брань. Эля побледнела. Я пристально смотрела ему в лицо, он понизил голос и будто подавился. Девчата хихикнули и умолкли. «Зачем мы сюда пришли, видишь какие хамы» – заметила Эля. Не все хамы, смотри у большинства такие скорбные лица.

Измученная нравственно и физически, я вернулась домой. Муж ходил выручать Варшавского – рабочего Городокского л-ва. Последний плакал, пришла и его жена и тоже плакала. К кучеру Сокальскому пришла женщина, она добровольно записалась на работу, имела трех или четырех мужей. Все они ее не удовлетворяли. За нею пришла ее дочь 14 лет и мальчик лет 8–10-ти, они плакали, молили не покидать их. Она обозлилась, набила девочку и прогнала от себя. Жена кучера просила, чтобы и она уходила. По нашей грязной улице шли те, кто не хотел, чтобы видели их слезы.

Совсем под вечер. Показалось две фигуры, послышался голос: «Донечко моя риденька, не забудай, пришли хоч карточку». Она плакала и дочь плакала... Слезы подкатились клубком к горлу, хотелось упасть и рыдать за всех, за всех несчастных, за всю Россию. «Порабощенные», – эта мысль гвоздем сидит в моем мозгу. Раннее мы этого не чувствовали, а теперь на каждом шагу. По радио передают одно, а в действительности совсем иное. Немцы не любят ложь, но почему те-

перь они мирятся с неправдой, и очень легко. Они имеют все, мы 4 кг муки на человека и больше ничего.

Правда, лично мы имеем земельный надел, но его надо еще обработать. Приказано забирать коров, кто не сдает молока. Наметили взять у нас. Нам не хватает молока. Отелилась корова в конце марта. Заболела маститом. Поправилась – не было достаточно корма. Надо идти объясняться. Немцы продолжают считать нас свиньями, как и ранее, и применяют – как они объясняют – «большевицкие» методы воспитания. Дай Бог, чтобы это не затянулось на далее. Ежедневно у меня бывают два-три человека просящих. В данный момент пришел музыкант еврей, играет что-то грустное и на душе у меня становится еще грустней, знаю я, что стаканом молока и куском хлеба не накормлю этих несчастных.

1942 г., 6 мая, среда.

Очевидно, немцам безразлично, как будут думать о них. Вчера утром [пришли] шесть человек во главе с местным палачом Хомиком (он исполнитель приказа – расстрелять-повесить) забрать нашу корову за то, что не сдавали молока. Пришли они без документа, имея лишь список фамилий, у кого забрать корову, и он был без подписи. Муж собрался идти к коменданту, хотя это и было его распоряжение, переданное нач. милиции Иваницкому.

Я с удивлением смотрела на этих бездельников, попрятавшим резиновые палки в рукава, и невольно заметила, что лучше бы они работали, что за коровой мог прийти один, в крайнем случае два.

Хомик не смотрит прямо. Лицо его удивительно неприятное. На счастье, в комендатуре был и комиссар.

8/V.

Вчера отправили тысяча восемьсот человек. Отправляемых вели колоннами их сопровождали вооруженные немцы и милиция из русских, с палками. По сторонам шли родственники. Шествие производило страшное тяжелое впечатление. Сгорбленные от тяжелых узлов фигуры, скорбные, заплаканные лица уезжающих и близких провожающих.

Отношение немцев к тем и другим самое грубое. В прошлый раз на станции (Виктор...) раздавались выстрелы. Оказалось, что стреляя в воздух, немцы пугали провожающую публику. Очевидец рассказывал, как избивали старушку-мать – она упала в лужу и ее продолжали бить резиновой палкой. Девушка просталась с братом, ее били, она продолжала обнимать близкого ей человека.

Сегодня передают, что в Матвеевке было восстание. Бросили бомбу в окно секретарю управы, ранили его и жену. Стреляли в квартиру бурмистру. Без применения оружия были восстания в Варовцах, Остапковцах, Кузьмине. 7-го отправили лошадей, 120 пар с возами. Евреи повели лошадей говорят, что они не вернутся.

10/IV. 42. Воскресение.

Все эти дни в напряженном состоянии. Сосед – директор школы, бывший лейтенант (как говорят), спасаясь за спиной жены, немки по происхождению, знающей нем. язык, через нее же делает нам много гадостей, да и не только нам. Не могу понять, почему он зол на нас. Или просто зависть гложет его. Через него стало известно коменданту, что с детьми занимаются преподаватели-евреи. Все трое с высшим образованием, с одной семьи. Комендант сказал комиссару. Комиссар заметил Васе, что нельзя, чтобы преподаватели были евреи. Учителя, украинцы или русские, слишком дороги и не хотят. Значит, дети не будут учиться. В школах открыто 4 класса. Вчера вечером – вернее ночью, нас испугала птичка, бившаяся в окно. Меня пугает их желание заглянуть ко мне в квартиру. Весть их всегда печальна. К тому же и мужа не было дома.

Вечер. Приехал Вася, все обрадовались, т. к. его несколько дней не было дома. Весть он привез нехорошую – по ту сторону Збруча (река) роют, что-то вроде окопов. Крестьянам сказали, чтобы они себе вырыли убежища. Почему и зачем. Трудно понять.

11/IV. Понедельник.

Дети попросили граченок у мальчишек... Сегодня около шести часов утра птенцы так закричали, что все дети моментально схватились с постелей и побежали их кормить приготовленными с вечера червями. Я уж не могла больше уснуть. Мысленно составляла стихи. Ленюсь записывать, а потом забываю. Вчера вечером зашел А. Виноградский (наш секретарь), от него пахло водкой, но держал себя он совершенно прилично. Говорил логично и будто все понимал, что слушал. А говорить мне так хотелось, я скучаю за хорошими культурными людьми. Сегодня он заметил мне, что был страшно пьян и не помнит ничего, о чем говорилось вчера. Какое глупое положение мое, и зачем я говорю с людьми вообще. Ведь из двадцати один поймет, и то не совсем. Мне стало неприятно, почувствовался холодок в душе.

19-е/IV. Вторник.

Вчера вернулась из Кузьминского л-ва, красота природы привела меня в полный восторг. Погода была чудная и я много ходила. Широко открыв глаза любовалась я группами сочных молодых елочек и нежных березок, растущих по склонам холмов и оврагов. Некоторые овраги оживлены потоками совершенно прозрачной воды, стекавшей по камням.

Птицы как-будто состязались друг с другом. Нигде и никогда я не слыхала столько соловьев, как здесь.

2/VI. 42.

Жизнь все тяжелее, все напряженнее. Людей насильно отправляют в Германию. Забрали сестру моей работницы Гали. Слезам не

было границ. Ужаснее всего, что немцы грубы, без резиновой палки они не могут говорить с нашими людьми. Палкой они «вводят свою культуру». Близких, провожающих своих за границу, разгоняют палками. Меня, да не только меня, возмутил следующий случай. Перед троицей завед. управы Горецкий пошел к зав. хозяйственной частью немцу Минеру и попросил разрешения купить в колхозе бычка, говоря, что наступает большой праздник, а мяса нигде нельзя достать, и даже старшие работники учреждений не имеют возможности купить на рынке. Минер, что-то сказал переводчице Сухарде (учительница, которая всегда писалась украинкой), сам Минер и еще какой-то немец громко расхохотались. Горецкий вопросительно посмотрел на переводчицу. Последняя заметила ему, что господин Минер предлагает в овраге подобрать дохлую лошадь, там хорошее мясо и достаточно.

– Что вы ответили? – я спросила...

– Молча ушел.

– А почему ж вы не предложили ему первый кусочек конины разделить с Вами?

12/VI. Пятница.

Так люблю предвечернюю пору. Дети Эля и Вера сели на лошадей без седел и поскакали в поле. Я сижу на пьедестале креста и смотрю вдаль. Изредка доносится отдаленный гул орудий или рвущихся тяжелых снарядов. Надо полагать, что на Днестре бомбят мосты, впрочем, трудно сказать. Опять тревожно. Сегодня должны были отправлять людей за границу и отложили.

Тихо-тихо природа замерла... Слышу, будто голоса моих девочек. Далеко на горизонте две фигурки. Одна чуть больше другой. Я, щурившись, всматриваюсь. Да это они мои девочки. Сердце вдруг дрогнуло. Милые, любимые.

28/VI. 42. Воскресение.

Вчера был инспектор лесов Ключенко А.Г. В нем, что-то добавилось, пожалуй наружная важность, не нравится мне это. Он подтвердил, что пред. Кам.-Под. управы Кибиц, его жену и мальчика расстреляли немцы. Расстреляно сто двадцать человек виновных, а с ними и их семью. Будто они готовили восстание. Как неосторожно это было. Как недальновидны они. Погубили невинных отцов, матерей, братьев, сестер, детей своих. Немного рано начали. Да и если Кибиц националист, то и неумно было тянуть за собой людей¹²⁵.

Дня два назад получили мы открыточку от Лили из Галиции. Мы думали, что Ю.Ф. уже давно работает где-нибудь в Киевских лесах, а он остался в Каломее¹²⁶.

Сегодня вечером Ю.К. Морчакова рассказала мне, что сын Врублевского освобожден (он был арестован вместе с другими студента-

125 Примітка на полі листа: «Спросить и записать фамилию».

126 Імовірно, мається на увазі Коломия.

ми землемер. техникума в К-Подол.) Отец плакал от радости, а за день до освобождения сына ему сказали, что сын погиб вместе с другими. Эта весть так убийственно подействовала на Врублевского, что он чуть рассудок не потерял. Те, кто его видели в этот момент, без слез не могли передавать о его страданиях. Между прочим, когда я узнала об аресте сына (Игнатия), я погадала на картах, что ему предстоит. Опасность не угрожала ему, а отцу был удар через темного короля и верно – приехал кто-то из Ермоленец и передал ложный слух. Услышав от Юли это, я заметила, что все вздор. Надо, чтобы он не слышал, т. к. напрасно перестрадает. Но все-таки ему кто-то болтнул. Вчера утром он привез сына, а завтра юноша едет держать экзамены.

42. 30/VI. Вторник.

Если чувства страсти в человеке пробуждает красивая величественная природа или музыка – то такой человек способен к творчеству красивого и величественного.

1/VII. 42. Среда. Утро.

Дина не хочет учиться. С большим трудом приходится внушать всем трем девочкам, что без образования они – ничто. В данное время ими интересуется только потому, что отец надлесничий.

Полдень. Все уехали. Эля с отцом в Сатановское л-во. Вера в Кузминском с лесничим Доценко, а Дина к садоводу Зубрицкому, попасть на клубнике.

Получено отношение из... Советские деньги анулируются. Мы должны 2000 р., аванс. Васи нет дома и я не знаю, что предпринять.

Если я действую под влиянием разума – всегда бывает хорошо, если же чувства, то больше плохо. Слишком велика впечатлительность и горяча кровь.

Люблю красоту одухотворенную, живую.

1942. 2/VII. Четверг.

Продала патоку (милес) 4 пуда и заплатила долги. Теперь мужу не надо ломать голову, как выйти из положения.

7/VII. Вторник.

Наконец-то жаркие дни. За все время было лишь четыре теплых дня. Холод и сырость замучили.

8/VII. Среда.

Все думаю о своих девочках и грустно мне грустно. Нет у них сознания. Нет любви к учебе. Они не понимают, что их благополучие только с отцом. Дина хнычет, когда приходит учительница, она не хочет даже полчаса позаниматься по-немецки.

Я сижу в поле у креста и наслаждаюсь. Вечереет, любимая пора. Тепло, слегка парит. Надвигают тучки. Все как бы замерло в ожидании дождя.

9/VII. Четверг.

Вчера был легкий дождь. Все время грустно. В прошлом году в эти дни мы терпели унижения и лишения всякого рода ни за что. Румынские жандармы, арестовав нас, оскорбляли как хотели, пока инженеры Бендак и Жумба сообщили о нас в информационное бюро. Мы были освобождены. Взяты Севастополь, Купянск, Воронеж. Гибнут жизни с той и другой стороны и не видно конца. Мысли гложат мозг. Вечереет. Теплый ветерок ласкает лицо и мои полуобнаженные руки и плечи. По обыкновению сижу в поле на пьедестале креста. Длинная тень от него и моей фигуры падает по зелено-белой гречихе. На горизонте один за другим появляются косари и скрываются за деревьями кладбища.

Иногда я ухожу выше в поле, чтобы собрать полевых цветов. Всегда встречаю людей, возвращающихся с работы. Я все ищу светлые лица и не вижу их. Всегда измученные, хмурые, грустные и у всех – у старых, молодых, женщин, девушек, детей, один отпечаток – бесконечной скорби.

Сегодня днем Верочка вместе с сестрой работницы вдруг собралась пешком отправиться в Кузьминское л-во на дачу «Камлай», туда 15 км. Мне не верилось. Стояла страшная жара. Веру она не пугала. Эля заметила: «Ничего, пусть закаляется». Душу охватила тревога. Я смотрела на ее хорошенькое личико и слезы подступали к горлу. «Мне лучше там», – говорила она. Они пошли через огород, скрылись за сараем. Страшно захотелось поцеловать ее, перекрестить. Я бросилась за ними и догнала уже у дороги. «Что ты мама». Я быстро крестила ее. «Поцелуй меня, детка», – прошептала я, еле сдерживая слезы. «Не иди». Мне почему-то не хотелось, чтобы она уходила.

Изъято у меня на 38 листах. [Підпис Олександри Радченко]

[Конверт 2]

Подолия.

Кузьмин. дачи «Камлай».

8/VIII. 42. Пятница.

Полдень. Тихо и жарко. Забравшись высоко в молодой ельник, с чудесными полянками живописно разбросанными огромными серыми камнями, покрытыми мхом и душистым щебрецом, я наслаждаюсь великолепной природой, наслаждаюсь теплом, боясь пропустить даже часы хорошей погоды.

Так мало было теплых дней.

Со мной на даче дети, они сразу начали поправляться, пожив в лесу. А в прошлом году мы в это время мы были в Румынии и только освободились от заключения, истерзанные оскорблениями и голодом.

За это время я была в Турчинцах. Ездила уладить вопрос относительно пасеки своей. Там встретила мать Гали (моей работницы), она плача рассказывала, что у нее забрали корову. Дочь ее взяли на работу в Германию, девять лет она вдова. Корова для них – все спасение в отношении питания.

Я взялась ей помочь, пообещав съездить к начал. хоз. части (немец). Еще не отошла мать Гали, как подошла молодая женщина с лицом, какие не забываются, черты его будто окаменели. Большие серые глаза, полные скорби, часто останавливались на одной точке. Она говорила медленно, мысль выражала коротко и ясно. Черты лица оставались застывшими. Ее мужа колхозника нечаянно подстрелили в лесу осенью прошлого года. Через месяц он умер, она осталась вдовой с двумя крошками детьми. А несколько дней назад у нее забрали корову. В лесничество она пришла просить о выписке кучи дров. В свою очередь я просила не отказать ей в просьбе. Пятого я была в Сатанове по вопросу о взятой корове у Галиной мамы. Встретили меня очень приветливо и обещали послать комиссию 8-го, значит сегодня должен разрешиться вопрос.

25/VIII.

Всех евреев из Кузьмин. направили в Городок. Ходят слухи, что их расстреляют скоро. В Городке около двух тысяч и этих четыреста. Ах, скорее бы война кончилась, но это общее желание не скоро сбудется. Высадился английско-американский десант во Франции. «Второй фронт». Еще больше льется крови, еще больше сирот и вдов, больше больных и калек, больше нищеты.

Муж был в Сатанове. По пути в «Камлай» ему сообщили, что корову вернули Галиной маме. Меня эта весть порадовала. Будет очень хорошо если не только ей вернут.

Лесничего Доценка ненавидят его сотрудники и все мне жалуются на него. Я их послала к мужу, они струсили и побоялись рассказать все гадости, какие их начальник творит. Между прочим, 21-го мы были у него на свадебной вечеринке, невеста почему-то одела черное платье. Это не хорошо? Надо дописать. Дисциплина у немцев строгая, даже слишком строгая, из села имеют право выйти только в поле убирать хлеб.

Погода стоит сухая. Днем жарко, ночью холодно. За это время я очень поправилась, чувствую необычайную жизненность всего существа. Мне странно, что меня считают пожилой.

Уже поздний вечер. Слышится стук повозки по дороге, вероятно кучер Доценко возвращается из Городка. Ночь ясная, лунная. Грустно мне. Я совсем одна здесь на даче. Дети в Городке эти дни. Скоро заниматься. Эля и Вера научились ездить на велосипеде. Я очень рада этому. Они мало читают и по этому поводу вечно неприятные разговоры.

30/VIII. 42. Воскресение.

Позднее утро, становится жарко и я подымаю войну, чтобы закрывали окна и двери. Тороплю детей завтракать, т. к. пришла учительница немец. яз.

Дина плаксивым голосом, сидя в кухне на столе: «Зачем зарезали моего серого петушка».

Мама: «Да их ведь много, будет еще из чего выбрать».

Дина: «Но мой такой ручной... Бедный петушок».

На глазах у нее появляются слезы.

– Зачем баба зарезала, гадкая баба.

Мама: «Зачем ты ноешь, ведь уже совершилось и не вернешь».

Дина: «Я не хочу, чтоб резали».

Вера: «А кушать будешь?».

Дина: «За это мне целого петуха должны дать».

Мама: «По целому много, половинку можно».

Дина: «Нет, мне только целого... Давайте полную тарелку супа, буду завтракать. Скорее давайте!».

Мама: «Вера, пригласи Люб. Влад. (учительницу) к столу и налей ей чашку чая».

Вера: «Пусть нальет Галя».

Мама: «Нет налей ты».

Вера: «Не хочу».

Мама: «Сию минуту налей чая и пригласи Л.В.».

Вера наливают.

Вера: «Л.В. Я налила чая, идите садьте вот там».

Мама: «Так не приглашают».

Вера: «А как?» (делает глупое лицо).

Мама: «Люб. Владим., прошу Вас выпить чашку чая, садитесь пожалуйста».

Вера: «Пожалуйста не садитесь, я не хочу». «Прошу». Люб. Владим. улыбается, она знает, что Вера шутит. Но ей не приятна эта шутка (она еврейка).

Мама строго: «Подать белый хлеб и мед».

Учительница ест, стесняясь, меня это мучит, я стараюсь подбадривать ее. Детей предупреждаю приготовиться к уроку и ухожу в кабинет, через несколько минут бежит Дина.

Дина: «Мама, Вера по комнате катается на велосипеде».

Мама: «От вас нигде не спрячешься. Выхожу в столовую. Вера уже сидит за столом».

Мама: «Вера, почему ты нарушаешь порядок занятий».

Вера: «Я занимаюсь, мамочка, выражение лица становится лукавым».

У детей обрывки листиков вместо тетрадей. Много раз я обращала на это внимание, но учительница не умеет настоять (она измучена, вечно дрожит за свою жизнь, гонимая). Меня это волнует. Велела взять тетради. Возвращаюсь в кабинет, из жандармерии доносятся звуки духовой музыки. Выбирают самый лучший из оркестров р-на, и лучший,

говорят, останется при жандармерии. А из польской церкви доносится жалобный однообразный звон колокола и заунывное пение, такое же однотонное, как и звон. Жара становится нестерпимой и в конторе, закрываю окна и двери.

Позавчера праздновали день рождения Эли, ей исполнилось шестнадцать лет. Произносились речи и пожелания. Нач. жандармерии, пожилой человек, заметил, что они, хотя и «не прощенные гости», но очень рады быть вместе с нами на семейном празднике, оба жандарма производят впечатление интеллигентных людей. Вася очень много пил, результатом чего последовали его болезнь и неприятные сцены, правда, когда все ушли, оставался один секретарь Виноградский, которого муж оскорбил, а детей побил ни за что. Все закончилось ужасно. Я плохо себя чувствовала весь вечер, а после дикой сцены совсем разболелась.

2/IX. 42. Среда.

Сегодня уехал Вася в К.-Под. на совещание, я жду Лилю с мужем и его мать Готшалк. Утром она поехала за ними Гусятин. Судьбе угодно нас вновь соединить.

Случилось это так: вчера, т. е. 1-го IX, во вторник днем, мы сидели в столовой, вдруг влетела Вера с криком: «Мама, Лиля пришла». «Ну чепуха», – заметила я. «Правда, мама, Лиля пришла». И действительно я услышала голос Лили и легкий смех сквозь слезы. Я бросилась ей навстречу. На мгновение все замерли. Потом посыпались вопросы откуда, целовались с нею и все плакали от радости, вновь она меня целовала и вновь слезы. Я расспрашивала, как она могла пройти 30 км. «Я не шла, а летела. Я только двадцать минут отдыхала. Меня какая-то сила несла». И вновь глаза ее наполнялись слезами. Как у Вас хорошо, какие девочки большие, хорошенькие. Она обнимает то одну, то другую, третью, подходит ко мне и вновь слезы радости.

Исхудала Лиля страшно, появились морщинки у глаз. Но она все по-прежнему привлекательна. Длинные косы, положенные коронкой, украшали ее головку. Она рассказала, что из Каломеи (Галиция) она с мужем уехали в половине октября прошлого года в Киев, в надежде получить хорошую квартиру и службу, но жизнь там была так ужасна, что они чуть не погибли. Спасло их происхождение Юр. Ф. Отец его немец и Юр.Ф получил карточку питания на персоны. По этой карточке они получали на 12 дней 1800 гр. хлеба и 0,5 кг пшена, а сначала хлеба не было, давали картофель. Юрий Федор заболел. У него было воспаление лимфатических желез. Квартира не отапливалась всю зиму. У обоих началось истощение. Без воды, без света, в холоде, полуголодные, под вечным страхом, т. к. минированные большевиками здания, по уходе их, взрывались¹²⁷, огороды были минированы.

127 Примітка на полі листа: «Юр. Ф. розповідає, що навколо Києва огороди були міновані, по уходу их, жители ходили собирать картофель и гибли там, особенно дети».

Возмущенные немцы, не зная хорошо причины взрывов, расстреливали невинных жителей. Измученные, истерзанные, кое-как добившись пропуска, они в апреле вернулись в Галицию, где оставалась мать Готшалк Ю.Ф., а там также не сладка была жизнь, особенно угнетало их отношение галичан, отличающееся эгоизмом, лживостью, заносчивостью, узостью взглядов. Такое же осталось впечатление и у меня, да и почти у всех, кто там побывал. Таки верно, что украинцы из Галиции восприняли худшие черты поляков и евреев. Пробравшись в Каломею, Лиля решила разыскать нас. Она написала в Кам.-Под. открытку, адресу в лесничество. Эту открытку нам принесли в Городок. Мы ответили, получив ее, Готшалки собрались.

Округ Каменец-Подол., Балтинского р-на, с. Бузнековатое, почта Юзефполь. Анна Лыс или Столярчук Текле. Для Анны Лыс. Дочь ее Саша, отец Николай Терплывец, а отец матери Лука Дергач.

Корнатовский Игнатий Деонисьевич.

Софья Максимовна.

Изъято у меня в квартире на 10 лист. [Підпис Олександри Радченко]

[Конверт №3]

Личные записки

Сентябрь 24-го. 1942 г.

Городок Надлеснич.

24 /IX. Четверг.

Если дорогие мне, близкие лица, ласковы со мной – я с ними вдвое ласковее, но не только с ними, а и с посторонними. Если мне оказывает внимание лицо, выделенное мною из толпы, то и у меня будто в душе крылья вырастают, чувствую большую жажду творчества и жажду делать добро окружающим. Небрежность делюрализует, раздражает меня, я становлюсь злой, не сплю, даже хвораю.

За кладбищем, в поле у креста, когда начнет умирать вечерняя заря. И над горизонтом, лаская мир, взойдет луна.

Приди туда.

Мы будем ждать тебя.

2/X. Пятница. 42 г.

Вчера утром арестовали нашего секретаря Виноградского Ан. Вернувшись из Камляя (л-во), я застала его отца у нас. Доктор волновался и не мог говорить, жалко было его до глубины души. Невольно вспоминая, как еще весной советовала Анатолию быть осторожным с обществом, в котором он вращался, но он был влюблен – вернее – пользовался взаимной любовью жены учителя Заворотного (также арестованного), который жил в одном доме с майором, его родствен-

ником, ушедшим с фронта, что ли. Его хотели арестовать, но он убежал. Потом Ан. начал встречается с Заворотной у шофера, недалеко от надлесничества. Шофер арестован. Вообще арестовано человек двенадцать, в полдень привезли еще из Сатанова в грузовой машине полно. Охватывает ужас.

Сегодня Дина прибежала из школы во время перерыва и сказала нам, что видела, как Ан. вели на допрос, а через час Эля и Вера поехала на велосипедах мимо сада жандармерии. Я с Лилей стояли у ворот, вдруг Лиля заметила: «Смотри как странно сидит Эля на велосипеде». Действительно Эля летала на велосипеде, закинув голову назад. Лицо было сине-бледно. Подъезжая, она крикнула: «У Анатолия страшное лицо, в крови». Я бросилась к саду жандармерии, мне кричали дети, чтобы я вернулась, я не слушала, быстро подвигаясь вперед, но Анатолия уже не увидела. От сада уходила работница Виноградских с заплаканным лицом.

Что сделал Анатолий и все же, кто с ним арестован, нам не известно. Предположим, все они участники какого-нибудь заговора – Анатолий вряд ли примкнул бы к ним, т. к. заговоры еще не время устраивать, выразив такую мысль после истории в Кам.-Подольске (расстрела виновных). Значит, связывала его с этим обществом любовная интрига или просто любовь, уж не знаю как и назвать. Муж должен ехать на совещание надлесничих. Отчет не могли закончить вовремя, т. к. арестован секретарь, муж опаздывал с выездом. Отец Ан. приходил что-либо узнать о нем. Мы ничего не знали. В течении дня удалось повидаться с двумя жандармами, но никто ничего не обещал. Говорила с переводчицей Грухоль: она вряд ли объяснит причину дружбы Ан. с тем обществом.

Во время обеда прибежали во двор Виноградский – старик, и Нюся – любовь Анат. Меня вызвала работница. Я быстро вышла на крыльцо. «Спасайте же, делайте что-нибудь скорее, его повесят завтра утром», – закричала Нюся.

Я подбежала к доктору, он тяжело дышал. «Помогите ради Бога, надо съездить к комиссару, у меня нет лошадей. Я видел Толю, говорит, что завтра будет поздно».

Я пригласила доктора в квартиру. Все волновались. Бог знает, виноват Ан. или нет, скорей всего, что нет и может погибнуть. Успокаивала мысль, что немцы, может, разберутся, «военный час» – мелькало в голове. Наши лошади уходили, я предложила пойти с доктором к директору механ. завода.

Подымаясь на горку, Виноградский тяжело дышал, я боялась, что он упадет. На заводе не застали директора, он уехал с немцами из комиссариата. Мы стали удаляться, машина вернулась. На наше счастье, с этой же машиной приехал Вагнер (русский немец). Я старалась объяснить ему все, умоляя помочь, рассказать обо всем комиссару. Просил и доктор. Вагнер обещал все сделать, что будет в силах. Я чувствую, что если бы Ан. освободили, то он был бы осторожен вообще. Теперь уж он послушал бы старших людей. Доктор шел шатаясь, я взяла его руку,

он плакал. Вечером я вновь видела доктора, он рассказал, что встретил наших жандармов и переводчицу Грухоль, видел Ан. Оказывается, что шуцман Островский избил Анатолия за то, что тот ничего не говорил. Вообще Островский всех мучил, кто попадался ему в руки.

Днем к нам доносились крики избиваемых, мне делалось дурно. Детям я не позволила стоять на крыльце. Муж уехал в Балицкое Н-л-во на совещание.

3/Х. Суббота.

Ночь прошла в тревожном сне. Днем в жандармерию приехало большое начальство. Анатолия вызывали опять сегодня. Когда его вели, отцу удалось спросить: «Ну что?». Ан. безнадежно махнул рукой.

Среди дня произошел жуткий случай. С допроса убежал арестованный директор Сатановского сах. завода Татаринев, держа направление через наш двор, где возилась Диночка с велосипедом. Начали стрелять. Работница Галя выскочила на крыльцо позвать Дину. В это мгновение просвистела пуля и врезалась в стену на расстоянии двух четвертей от Гали, Галя упала головой в коридор. Дина присела под горкой с которой прыгали человек пятнадцать шуцманов, сбежал немец и остановился, пристально глядя то на Галины ноги, то на Дину. Как передала Дина потом, от следующего выстрела работница очнулась и поднялась. Немец побежал дальше.

Около пяти часов вечера прибежала Дина с широко открытыми глазами, сообщила, что шуцманы готовят веревки, то завязывая, то развязывая петли. Я не поверила, назвав Дину болтуньей, но обратила внимание, что старших девочек и Гали не было в помещении. А еще через час я узнала, что три человека: Верещинского, бурмистра Городка, Хомика (председателя организации, как после сказали) и еврея Амбурха, который выдал всех, как потом стало известно, повесили на дубе у главного шоссе, а остальных сбросив на машину увезли в Ермоленцы. Еще через два часа уже было известно, что всех остальных расстреляли недалеко военстроя под Ермоленцами. Одного оставили, немцы увезли с собой. Оказывается, что это была группа политических заговорщиков. Так легко могли погибнуть тысячи людей, несчастные, как не понимали они, что нужна осторожность. Погиб наш милый Анатолий.

4/Х. Воскресение.

Когда бывают в семье неприятности (большая причина к этому – плохое материальное положение), душа моя негодует потом. Надо не забывать о моменте, в какой мы живем, о всех ужасах творящихся в мире. Наши беды ничто в сравнении с кошмарами на фронте.

Лиля ссорится с свекровью, не хочет уступить. Обе себялюбивые. Мне тяжело смотреть на них. Однажды чем-то взволнованная Екат. Макс. со слезами на глазах начала меня просить никому не открывать то, о чем она мне должна сказать. Я вяло пообещала, она развернула листок и подала мне. Там была выражена мне благодарность,

а дальше...: «в смерти моей виновата моя невестка». Мне стало гадко. Передо мной стояло чудовище, а не человек.

– Но ведь она моя сестра. Зачем вы это? – голос у меня ослабел, слегка затошнило.

О, как отвратительна эта страшная женщина, любившая всю жизнь только себя. Я знаю, что она никогда бы не покончила самоубийством. Просто уловка, желание припугнуть, чтобы потом сесть госпожой. Зачем такой подход мерзкий. С того момента я не уважаю старуху, мне она противна.

5/Х. Понедельник.

Сегодня Лиля и Юр. Фед. уехали в К.-Подольск. Юр. Ф. оставлен при инспекторате в качестве переводчика-специалиста. Нас всех это очень огорчает. Материально им будет плохо, да и Юр. Фед. скандалист большой и человек нехороший.

6/Х. Вторник.

Анатолий не выходит из головы. Мы все вспоминаем невольно, часто оплакиваем. Жаль, так жаль старика. Он знает, что мы все любили Ан. и все вспоминаем.

Повторился слух, что кого-то одного оставили, не расстреляли. Очевидно, пущен слух умышленно, чтобы каждый родственник думал: «А может это мой близкий».

23/Х. Воскресение.

Сон тревожный все эти ночи. Все мы исхудали. У нас работает – вернее, занимается по музыке и преподает нем. яз. – румынка Шери Фридман. Муж ее еврей, инженер-электрик. Она имеет паспорт. Вася заметил ей, что ее паспорт – ее жизнь. «Если мужа расстреляют, то я пойду с ним, мне жизни не будет без него, он замечательный человек, хотя и жид». У них есть маленькая дочь, трех лет.

Шери очень хорошая преподавательница. Она очень интеллигентна и образована. Замечательная рукодельница. Так бесконечно жаль их.

31/Х. Суббота.

Свершилось то страшное и у нас, всех евреев направляют в Ермоленцы. Доносится стрельба, крики.

В десять часов начал двигаться обоз, минут тридцать. Я стояла, наблюдая за ужасной процессией. Знакомых не видела, вдруг бросилась в глаза фигура в сером плаще с обнаженной головой, с необычайной бледностью в лице, он двигался рядом с телегой, повернувшись к нам быстро, посылал воздушные поцелуи. Это был инженер Фридман. Он указал рукой на телегу, там сидела Шери с ребенком. Увидев нас, она хватилась двумя руками за вышки и закачала головой. «Шери, Шери – зачем же, она ведь румынка может спастись», – шептала я. Ноги мои

налились свинцем, руки отерпли, затошнило. Кое-как я добрела домой. Дома не могла успокоиться. А вечером приехал зав. финансовым отд. к нам О. Шмидт, спросил, осталась ли румынка. Мы ответили как было. Теперь я не могу себе простить, что не сумели уговорить ее бежать с мужем в Румынию. Паспорт выдан румынским правительством года за два до войны, так что действительность его неоспорима. Родные ее в Бухаресте, а его из Бессарабии. Перед войной они уехали семьей к его родным во время отпуска. Так были захвачены войной.

2/XI. 42. Понедельник.

Муж уехал на совещание в К-Под. Вечером кучер, вернувшись из Ермоленец, сообщил нам, что евреи убили шуцманов, несколько человек, взяв у них оружие, среди них Островского, брата нашего скота нач. милиции, и ранили одного немца, и что там очень тревожно. Островскому отрезали голову бритвой и выбросили в окно. Дом подожгли, т. к. войти туда нельзя было. И там наша милая Шери, бедная.

4/X. 42. Среда.

Бунт подавлен. Многие убежали. Некоторые женщины рассказывали, будто еврейки не раз, угрожая, говорили, что они еще походят в крови христианской. Не удивительно, т. к. бабы лезли и грабили. Сегодня днем прибежала жена бухгалтера с ужасной вестью, что у них на сеновале поймали четырех евреев. Это оказалось зубной врач с двумя почти взрослыми детьми и сестрой. У пояса был привязан сверток с драгоценностями, ее дочь просила шуцманов отпустить их, обещая дать много драгоценностей. Их повели. Вечер. Сейчас прибежали дети со двора и сообщили, что недалеко летел айроплан и сбросил бомбу, т. к. вдруг все вокруг осветилось, потом послышался взрыв.

Все слышатся выстрелы. Вот несколько подряд. Очевидно, стреляют евреев, каких находят в погребах и на чердаках. Опять частая стрельба. Не бунт ли... В Городке пожар, мы одни...

14/XI. 42.

Так много тяжелого страшного переживаю все, что часто пустяк служит причиной испуга. Так случилось со мной. Один из еврейских домиков был подожжен шуцманами (будто там было несколько евреев), стреляли шуцманы! Мне показалось, что горел дом, где помещались немцы. Почему я решила, что начался бунт. Впервые я так страшно испугалась. Совершенно не могла говорить и вся дрожала. Плохо, что наша квартира рядом с жандармерией. Числа десятого выпал снег. Сразу легла зима, все ездят на санях, грязи этой осенью не было совсем. Редко бывает такая красивая и теплая осень. Скучаю за лесом.

15/XI. Воскресение.

Мне часто приходится ссориться с мужем из-за его медлительности, которая служит причиной горя его подчиненных. Я очень стра-

даю от этого, но почти ничего не могу изменить. О если бы он слушал меня. Наше надлесничество было бы одним из лучших. Слушать меня ему мешают мужское самолюбие.

Дети также меня огорчают, особенно Вера. Совсем не хочет учиться: может весь день проболтаться.

Разве Лента Лавриненко того же института, но ему было 24 или 25 лет. Это будущие строители общественной счастливой жизни после войны.

29/XI. Воскресение.

Сегодня исполнился год, как муж сюда приехал. Лесничий Людвипольского л-ва Мрачковский предупредил, что он придет. Мы все забыли о годовщине. Но каково было мое изумление, когда в кабинете я увидела патефон и футляр с пластинками. Мрачковский сказал, что отныне патефон наша собственность, что состав служащих Людвипол. л-ва дарят его мужу в день годовщины. Я не верила долго, решив, что это шутка. Предполагая, что молодые люди привезли его, чтобы потанцевать. Пластинки выбраны были самые хорошие. В буквальном смысле слова, я искренне пришла в восторг. Меня удивило внимание. Миша Шабл. отдал лучшие свои пластинки. Под конец вечера он почему-то был взволнован и уехал в таком состоянии. Мне его жаль от души. Он все не дожидается места лесничего в Кузьмине.

4/XII 42. Пятница.

Вот декабрь. Погода чудесная, легкий мороз. Хорошая санная дорога.

Вчера у нас отпраздновали годовщину 22-х лет М. Шаблыги... Он измучен сценами с матерью, она действительно тяжелый имеет характер, не представляю себе, как можно не понимать, что сыну нужна нормальная обстановка, чтобы он мог работать. Он дома застаёт непосланные постели, как-то застала я два раза, ... готовит сам себе есть. Мне кажется, что у его матери психоневрастения. Она много творит и говорит глупости. Шабл. получил неправильное воспитание, он немного угрюм, неразговорчив, необычайно впечатлителен, с болезненным воображением.

Вчера, когда все уехали, он (к моему ужасу) признался мне, что любит Веру, что через два года он женится на ней, только бы ему позволили. Я много не говорила об этом, т. к. он был сильно выпившим. Надо как-то отвлечь его от этих мыслей. Глупо все получается. Не дай Бог, Вера заметит.

8/XII 42. Вторник.

Случилось то, чего я больше всего боялась. Вера заметила пыльные взгляды М. Шаблина, и ей это очень понравилось. Она вызывающе спросила меня, чего я на нее смотрю. Это было у лесничего Мрачковского. Вчера мне пришлось объясняться с нею и отдельно с М. Шабл. Все мои мысли – как заполнить время детей. Надо, чтобы дети занима-

лись, нужны учителя. С открытием школы семилетки ничего не выходит. Кто в этом виноват, ничего не поймешь, говорят, комиссар оттягивает решение этого вопроса. В данный момент дети уже занимаются. Я успела пригласить математика. Зинаид. Вас. занимается по музыке и преподает немец. яз. Дети имеют ежедневно шесть уроков.

20/XII 42. Воскресение.

Дина становится невыносимо шаловливой и шумной. У нее прекрасный аппетит и она без конца, кажется, ест. Все трое уделяют много времени будущей елке. Сегодня под вечер делали восковые свечи и, признаться, очень удачно. Правда, не обошлось без неприятностей – воск пролили в духовке и по всей квартире потянулся дым и запах горелого воска. Дина все пела, приплясывая. Эля, жалуясь на головную боль, останавливала ее – наконец, не выдержав, расплакалась. Дина тоже заплакала. Сквозь слезы Эля вспоминала о лете, что тогда можно было уехать на дачу и побыть в тишине, а теперь одно мучение. Дина, совсем разрыдавшись, упрекала всех, что не дают ей побегать, попрыгать, что ей это хочется.

– Я хочу в лес, там никто не запретит.

– Ты бы меньше смальца ела, вот и не бесилась бы, – заметила Эля.

– Вот тебе, зарезали кабана и теперь поесть как следует не дают.

Она заплакала еще больше.

– Ничего, – говорю я, – папа велит приготовить нам комнату на «Камлае», ты будешь там кормить поросенка. Куплю гусей, будешь смотреть за гусями.

– Не хочу! – протестовала она сквозь слезы, – они убегут, а вы будете кричать на меня.

– Да чего ж ты плачешь, никаких гусей еще нет.

Все рассмеялись.

В четвер день 17-го был арестован лесничий Кузьминского л-ва Доценко. Он незаконно отпускал лес, о чем его же служащие подали соответствующие документы. Инспекторатом дело было передано в жандармерию. Последнее время Д-ко вел себя вызывающе: без разрешения отправился в К.-Подольск, а вернувшись, заявил мужу, что он был на производстве. Муж поехал проверить, а Д-ко позвонил по телефону, проехав следом за мужем десять км, т. к. в соседний р-н не разрешено звонить. Лесник сначала сказал, что Д-ко был, а утром признался, что всю ночь провел без сна и сознался, что ему позвонил лесничий и приказал начальника обмануть. В пятницу Иваницкий передал, что в жандармерии сидит доп[рашиваемый]. Доценко, начал лгать. Хотя его предупредили говорить правду, иначе будет плохо. Р-ный шеф Булович дошел до такой глупости, что позвонив к нач. милиции, спросил: «Це пані Р-ко арештовала Доценка». Не могу понять, почему такое мнение, что я причина Доценковского дела. Все построено на склоках. Грабят, жрут и врут. Без стыда, без человеческого достоинства. Унижаются перед немцами и унижают других.

Январь 1943 г.

4/1 43. Понедельник.

Наконец я выбралась в Кузьминское л-во. Природа здесь и зимой очаровательна. Выехала я 2-го в субботу вместе с лесничим Шабльгой, которого муж послал сюда после ареста Доц. До самой усадьбы Камлай 15 км. Подъезжая к даче, я почувствовала знакомую грусть. Так всегда теперь действует на меня красота. Лес был покрыт инеем.

– Посмотрите, как красиво вокруг.

– Да... – протянул спутник.

– Нехорошо, что иней, неудобно рубить лес.

– Вот чурбан. – Ему говорят о красоте, а он о рубке, – подумала я.

Он начитан и достаточно умен, казалось мне, что чуток, но теперь убеждаюсь в обратном. В его квартире, я чувствую себя неловко. Он не гостеприимен. Правда, предложил мне из двух лучшую комнату. Приехала я сюда, чтобы отправить фураж и поросенка в Городок, этой поездкой решила воспользоваться, чтобы отдохнуть. Лесничий Ш. заявил мне, чтобы я убрала работницу Сашу, которая оставалась с лета, что он имеет другую на примете, она играет на гитаре и поет. Мне не будет скучно – сказал он. Понятно в чем дело.

Мне стало гадко до омерзения. Человек, которому надо исключительно думать в данный момент о своем авторитете, – через две недели уже на пути легкомыслия. Доценковская история еще не кончена.

Ш. послан мужем и очень беспокоится, что его не утвердят. Причины мне неизвестны. Саша одинока. Почему он об этом не подумал. От всех приходилось выслушивать неприятности. Утром лесничий уехал и мне вздохнулось легко.

Перед вечером я пошла провожать невестку пчеловода Подольского. Она вдова, дочь ее взяли в Германию, ей 33 года, красивая с грустным лицом. Она из Бессарабии. Мне было приятно говорить с нею. А вокруг стоял лес, тихий, покрытый инеем и снегом. Внизу черной лентой извивалась не замерзшая река. Сумерки стужались, я озябла и, простившись, направилась вверх к елочкам, оттуда открылся красивый вид всей дачи. Бодя прыгал вокруг меня. Казалось, что это для него необычайное удовольствие.

Совершенно бодрой и спокойной я вернулась домой. Лесничего нет. Не знаю, когда вернется. Без него спокойнее и свободнее чувствую себя.

Пожить бы так хоть недели две, и нервы отдохнули бы.

P.S.: Сейчас получила от Элиньки письмо. Из коротенькой записочки мне стало ясно все, что дома делается. Сообщает также, что Доценко вновь арестован. (Его выпускали на праздники). Что такое значит?

5/1 43. Вторник.

Ночью поднялся ветер. Начало срывать снег. Подвода не пришла для отправки зерна. Ездил звонить по телефону. Мужа еще нет из Камнца. Хотелось, чтобы Эля и Вера приехали сюда на праздники.

Завтра сочельник по ст. ст. Возил меня прежний кучер Захар, его будто выгнал Ш. Зачем он торопится гнать. Захар пришел забрать все необходимое, чтобы содержать в порядке лошадей и конюшню. Я просила оставить пока, а также поухаживать за лошадьми до приезда Ш. Старик любит сказать лишнее, но он хозяйственный и все достанет.

6/1 43.

Появился Доценко и исчез.

7/1 43. Четверг.

Третий день вьюга. Я совсем одна. Немного грустно. Много думаю. Под вечер ездила звонить по телефону. Дома все благополучно.

8/1 43. Пятница.

Ночь провела в тревожном сне. Снились знакомые убитые евреи. Выстрелы, звуки ракет. Сегодня ясный тихий день. Все грущу. Так жаль, что лесничим здесь будет Шаблыга М., а не Замрыга Ев. Г., спокойный, уравновешенный и хозяйственный человек. С ним можно было в раек превратить эту дачу, а М.Ш. будет носиться со своим достоинством лесничего и не будет, конечно, слушать дельных советов в устройстве усадьбы лесничества. Очень жаль, что я уже на склоне лет все еще не умею сразу разобраться в людях. Все еще хочу видеть в них хорошее, потом страдаю.

Вечер. Тихо. Я все одна. Немножко скучно.

Думаю о том, что хорошо с людьми, у которых все просто и ясно. Там где витиеватость, там ложь, искусственность.

19/1 43. Вторник.

Сегодня крещение по с/ст. 6-е. Подольский, проработавший сорок лет в лесу лесником, потом объездчиком, он же и пчеловод, говорил мне: «Если на крещение будет дуть ветер западный или сев. зап...

30. Пятница.

Арестован Тараненко, пом. лесничего Кузьминского л-ва. Обыск был самый строгий. Допрос проводился самым строгим образом. Причиной ареста послужила кляуза Доценко (быв. лесничего). После допроса Тараненко выпустили. Д-ко какой-то злой гений, три месяца он буквально мучит человек двадцать. Уже нет никакого терпения. В его кляузах участвует районный шеф Булович, жуткая тупица. Если бы его, т. е. Т., арестовали при сов. власти, то вряд ли выпустили. Часто бывало, кляуза лишала семью отца, брата матери, сестры.

Лично меня так возмутила история с арестом, что чувствую себя большой.

7/143. Воскресение.

Проснулась с страшной головной болью – результат необычайно-го нервного напряжения. Мерзость, какую творит быв. лесничий Кузьминского л-ва, не имеет границ. Почему с ним панькаются, не можем понять. 4-го муж вернулся из Кам.-Под., поздно вечером. С первой фразы я почувствовала, что он взволнован и что меня ждет большая неприятность и ссора с ним. Он привез много немецких журналов, я поднялась и начала рассматривать их. Муж сидел в спальне и насвистывал. Признак волнения. Проходя через столовую, он вдруг заметил вполголоса: «Доценко написал кляузу в инспекторат и дело передано в жандармерию». Я спокойно сказала, чтобы не думал об этом в данный час. Всю ночь он спал тревожно. Я также мало спала. «Кляуза, все чепуха, надо спать и быть спокойной», – думала я. Утром между мной и мужем произошла ссора. Меня возмущало его малодушие.

Днем я не выдержала и убедила мужа идти в жандармерию, самому сказать, что больше нет сил терпеть гада Д-ко. Оказалось, что бумага уже пришла из К.-Под. Предложили явиться на второй день. Отношение вполне корректное. Кое-что прочли из кляуз.

Вернувшись домой, я решила проехать в Кузьм. л-во узнать у кучера Д-ко, куда дели мой ордер на патоку. Муж протестовал. Я чувствовала, что лучше будет для нас обоих, если я поеду. Езда меня успокаивает. Уже совсем было темно, когда я выехала. Погода благоприятствовала мне. По дороге встретила доктора Корнатовского. Он пересел ко мне и мы покатали вместе. В Кузьмине доктор встал. Проехав еще минут пятнадцать, я въехала в лес. Знакомое чувство восторга охватило меня. Внизу между деревьев черной лентой извивалось незамерзшая река, резко выделяясь на белом фоне снежных берегов. Издали послышался лай собак. «Есть ли кто-нибудь в л-ве и есть ли у них керосин. Буду там бушкаться в темноте», – мелькнула мысль.

Проехали мост и повернули к усадьбе. Блеснул огонек. Въезжая во двор, я увидела, что за нами мчалась пара лошадей. Это возвращался из лесу лесничий. «Я чувствовал, что кто-то приедет и торопился домой», – заметил он. Обогрившись минут десять, я направилась дальше. Лесничий предложил проводить меня. Вот какой сон он рассказал мне: «Снилось мне этой ночью, будто я вышел во двор, взглянув вверх, вдруг увидел фигуру Христа, занявшую почти четверть небосклона, мелькнула мысль, что надо стать на колени и молиться. “Значит Бог есть”», – подумал я, и проснулся. Только заснул и вновь грезится или действительно мне показалось яркое сияние в углу комнаты. Мне стало страшно, волосы будто зашевелились на голове. От страха я натянула одеяло на голову.

У лесничего было светлое лицо, какое у него очень редко бывает. Он старался быть любезным. Я узнала, что Д-ко по моему ордеру взял патоку, а также еще выписал еще 2 ц-ра на рабочих и все продал в Кузьм. Слобидке. В восемь часов 30 м. утра я уже была дома, спокойная и бодрая стряхивала с себя снег, падавший почти всю дорогу тихо,

крупными хлопьями. Мужа я застала также спокойным. «Хорошо, что поехала», – подумала я.

А после обеда нас потребовали в жандармерию. Сначала пошел В[ася], потом я. Противно перечислять всю гадость, какую писал обо мне Д-ко, с первой строчки до последней была ложь. Я подумала, как не боялся он столько лжи писать. По всему чувствуется, что он себя угробит этим заявлением. Между прочим, он писал, что я у него взяла из кассы 2000 р., в действительности в апреле м-це прошлой весны у меня не было денег, он предложил занять. Я попросила 500 р., а через три недели, когда я поехала на Камлай садить огород, он дал мне пачку денег и сказал, что там 2000 р. Я испугалась такой цифры, сразу вернуть не имела возможности и заметила, что я смогу вернуть частями лишь к осени. «Это такие деньги, что совсем не нужны, во всяком случае могу ждать хоть и год». Я ничего не сказала, только смотрела с удивлением. Потом почувствовала, что краснею, мне было стыдно и гадко. «Знайте, Ф.Я., что никогда не буду забывать, что должна Вам деньги». Летом я узнала, что он вор и поторопилась сразу вернуть. У меня был именной ордер на 100 кг патоки, стоимость которого равнялась 2000 р. Этот ордер я предложила ему. Он согласился, а в заявлении написал, что я продала полторы тонны казенной патоки, а в действительности он продал 2 ц. стимулированной патоки и 1 ц. по моему ордеру, как я уже писала.

14/II 43. Воскресение.

Я вновь на Камлае. Идет вербовка людей на работы в Германию. Многие, взятые 42 году, пишут, что голодают, и действительно возвращаются совершенно больные, истощенные. Многие умирают по дороге домой. Тяжело тем, кто работает на заводах. Тем же, кто у сельских хозяев – хорошо¹²⁸.

Позавчера вечером меня предупредили, что Эля записана в Германию. Все мы были ошеломлены. С какой стороны ни подойти – это страшная нелепость. Она дочь надлесничего – хрупкая, болезненная, ученица. Мы имеем земельный надел. Нам нужны будут люди, а мою старшую дочь, которая является помощницей, почему-то должны отдать на верную гибель. Отношение к людям жуткое. Бьют родителей, которые привозят своих детей. Бьют детей, которые тянутся передать что-либо или просто посмотреть последние минуты на близких. Я проходила мимо школы, где принимали людей. Открылось окно верхнего этажа и оттуда послышался голос: «Папа», – из группы мужчин отделилась фигура небольшого человека с грустным лицом. «Я, Лидуся». «Папа приняли». «Что ж теперь делать?» – с отчаянием воскликнул отец. Все вокруг молчали и в окне молчала девушка. О, сколько трагизма сколько скорби в эти мгновения. Меня душили слезы. Зачем так тяжело всем, разве нельзя иначе делать. Дальше встретила женщин, си-

128 Примітка: «Записать примеры».

них от холода, они остановили меня. «Почему бьют, почему не пускают к детям. Мы хотим знать, когда отправляют». – «Дорогие мои, я ничего не знаю. Он немец идет я боюсь стоять». Они испуганно оглянулись. На санях сидела женщина и громко плакала. Отдельными группами стояли мужчины и женщины с посиневшими измученными лицами. Увидев немца-вербовщика, поторопились уйти с дороги.

Прошное воскресенье пришла мать моей работницы Гали Подюк. Ее дочь средняя была взята в прошлом году в Германию, попала в оружейный завод (надо полагать), он под землей. Пишет, что на Рождество праздн. их хорошо кормили: «Варили картофель в мундирах». Прислала фотоснимок. Худенькая очень. Теперь записали ее младшую дочь Маню, а старшая, хромая Галя, служит у меня. У матери грыжа. Она пришла посоветоваться. Лицо скорбное, она говорит: «Если бы я знала, что там не голодают, ну пусть уж ехала бы. Говорят, что хаты будут жечь, забирать худобу. Пусть хату жгут, пусть берут корову, а Маню не отдам».

Никто не хочет ехать. Если записано сто – явилось 9 чел. В Людвиполе шуцманы выбили окна в 12 хат, забрали имущество, даже постели. В Бедриковцах, в Лисоводах, Слобидке и т. д. – Но, удивительная штука – в день отправки допустили прощаться отъезжающих с близкими. Немцы не дрались, не дрались и шуцманы. Страшные, душераздирающие вопли, неслись к нашему дому. Я вышла на шоссе на дорогу, в числе отправляемых были совсем дети – лет 14-ти мальчик и девочка. У мальчика ноги были замотаны в тряпки и взуты в галоши, которые за каждым шагом глопали. Родных с ними не было. Девочка плакала, подошел жандарм К-р, который беспощадно бил направо и налево вчера, сегодня гладил двумя руками личико девочки, приговаривая: «Не треба плакати». В сторонке стояла женщина и слегка причитала, он начал успокаивать ее. Обоз стоял, поджидая последних. На санях лежали вещи, а люди стояли у саней. Послышался свист и возглас: «Трогай». Послышалось «Прощайте», «До свидания», «Через неделю вернемся», «Работать не будем все равно». Девушки махали руками, платочками. Я всем кланялась и слезы невольно текли по щекам. А теперь у меня горе, я должна спасти своих детей. Элинька, услышав, что ее записали, мелко дрожала. Был вечер. Я велела запретить лошадей и через час мы уезжали из Городка.

Вернувшись, я должна была думать, куда деть Веру, т. к. ее могут взять вместо Эли. Муж совсем растерялся. Я советую ему сказать чл. комиссии про всю несуразность записи нашей дочери. Он не решается. И так всегда. Когда несчастье – он падает духом. Увезла я и Верочку.

Люблю дачу «Камлай», но всегда мне здесь грустно и всякий раз захвораю. Приехали и конечно никого не застали. Ночью я проснулась от крика – звали Сашу (работницу). Я испугалась, сердце страшно стучало, я схватилась и подбежала к окну, против которого ясно вырисовывались две фигуры. Была ясная лунная ночь. В одной из фигур я узнала лесничего Ш. Он вошел слегка выпивши. Попросил есть, Саша подала яйца сваренные в всмятку. Он разбил яйцо и... с криком швыр-

нул тарелку на пол. Яйца должны быть сварены вкрутую. Тарелка моя. Это он разбивал уже вторую. Станный, необузданный характер.

1943. 17 мая. Понедельник.

Вчера получили открытку от Элиньки из Германии, она в Landgenhagen, в предместье Hannover, в доме владельца известной фирмы сельскохоз. машин Kurt Мейер, ул. Wolsroder Strasse, 26.

Трудно передать горе, пережитое всей нашей семьей. У отца стали заметно седые виски, а у меня почти все волосы – белые. Вот что пишет Эля:

«Здравствуйте, дорогие мамочка, папочка, Верочка, Диночка. Я доехала благополучно. На 3 день мы были в Германии. Пересели с Вандой в пассажирский поезд, не помню в каком городе, и на 5 день были в Ганновере. Вещи сдали на вокзале, а сами проехали к [ім'я нерозбірливо]. Жена ... мне не понравилась. Потом мы пошли в арбайтдом. Оттуда Ванда поехала на станцию и поездом уехала по своему адресу – 40 км от Ганновера, а за мной пришла хазяйка и забрала меня к себе. Я, конечно, тоскую».

Моей дочери Эле.

Дочурка моя.

Мне жизнь не мила без тебя. И кажется мне, что душа твоя.

Далека далека от меня.

Как ты вся.

Мысли тяжелые точат мой мозг: Здорова ли ты? Не грустишь? Измучена тяжким трудом. Не плачешь ли ты в ночной тиши?

Там на чужбине, не слыша речи знакомой, родной.

Не зная чужой.

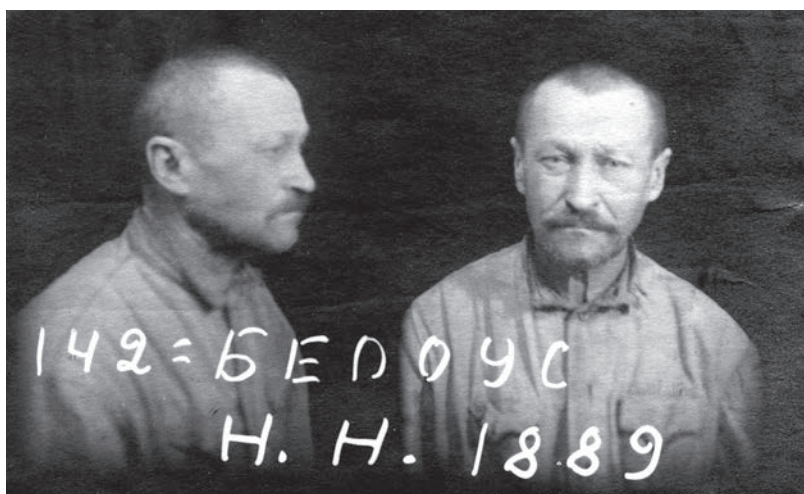
Мечтаешь о родине милой – доме далеком родном.

О доме далеком родном.

Gern, guer gern, gern, gern,

*Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. –
Спр. 75164-фп. – Конверти 1–6.*

№2. Щоденник селянина Нестора Білоуса

Нестор Білоус. Фото з кримінальної справи.

Народився Нестор Білоус 1889 року в селі Леб'яже Печенізького (нині Чугуївського) р-ну Харківської обл. Закінчив три класи церковно-парафіяльної школи, брав участь в Першій світовій війні. По поверненні додому працював у сільській раді, кооперації, колгоспі. Із 1911-го до 1934 року вів щоденник, де нотував як приватні факти – одруження, народження дітей, так і події з життя села під час Української революції 1917–1921 років, голоду 1921–1922-го та НЕПу. Особливо ж – про колективізацію та розкуркулення, грабівницькі хлібозаготівлі та спротив селянства, Голодомор 1932–1933 років. У той час робив по декілька записів щомісяця. Щоденник Нестора Білоуса є свого роду хронікою нищення радянською владою українського села.

Білоус скептично ставився до починань радянської влади на селі, іноді під час засідань Леб'яжської сільради не міг утриматися від критики. Про що в червні 1936-го в районне НКВД «сигналізував» місце-

вий учитель Олександр Ребров. А вже 5 серпня 1937 року Нестора Білоуса, який у той час був завгоспом колгоспу «Червоний колос», заарештовує НКВД. Звинувачення: «В прошлом примкнул к л-эсеровской организации. В настоящее время высказывает свое недовольство по отношению политики партии большевиков, проводит среди колхозников антисоветскую агитацию, наносил оскорбление вождю партии, распространяет провокационные слухи о близости войны и поражения в этой войне Союза ССР». Під час обшуку в його хаті енкаведисти вилучають зошит із нотатками, який стає одним із головних доказів

Згідно з протоколом № 5783 10127

Н. К. В. Д. РОЗСЕКРЕЧЕНО
027409 07.12.2009р. №24/55/4-52

УКРАИНСКОЙ С.С.Р.

Лица переходящие по делу в ОСК от
ражаны 1941г. Печенька Шиниц

№ 937
КРАСНОВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ СУД
ОБЩЕГО СУДСКОГО РАЙОНА

ДЕЛО № 5350

УЧЕНО в 1962 г.

Число обвиняемых: Делопроизводство
Исходный №: 54-10 в.Т-4к Унар.

РЕВИЗИЯ

75578 **ТОМ № 1**
ФП 62*

Начато „2“ августа 1937 г.
Окончено „5“ сентября 1937 г.

Количество ТОМОВ

5783 027409

Кримінальна справа Нестора Білоуса.

«контрреволюційної діяльності» Білоуса: «...Вел у себе на дому дневник с к-р записями, обвиняет Сталинское руководство в неправильности решения вопроса коллективизации».

Під час допитів Нестор Білоус свої антирадянські висловлювання намагався виправдати незнанням «конструкції колективного господарства» та недостатньою «роз'яснювальною працею» на селі. Урешті-решт під тиском змушений був визнати свою «контрреволюційну діяльність».

28 листопада 1937 року спецколегія Харківського облсуду засудила Білоуса до 6 років виправно-трудоих таборів, із обмеженням у правах на 2 роки. Вийшов на волю тільки в лютому 1947-го. Невдовзі – новий арешт. За постановою особливої наради при МГБ СРСР від 13 квітня 1949 року Нестора Білоуса висилають на довічне поселення в місто Ігарка Красноярського краю. До Леб'язого повернувся 1954-го, через рік після смерті Йосипа Сталіна. Намагався домогтися реабілітації. У справі 1949 року це вдається, а от тій 1937-го був реабілітований через три десятиліття по смерті 1972-го – після відновлення незалежності України.

Документ¹²⁹

1911

Октябрь

24

Состоял на призове по 2^й лесте и зачислен в ополчение 1го разряда.

1912

Январь

20

Был в брако-сочет. из А.С. Мачулиной.

22

Была свадьба.

Сентябрь

1

Отбывал учебный сбор в г. Змиеве по 1^е октября.

1913

Сентябрь

Родилась Вера Н.Б. 13 числа.

¹²⁹ Щоденник Нестора Білоуса виявила й надала упорядникові для публікації дослідниця історії Голодомору Ніна Лапчинська.

1914**Июль****18**

Мобилизация всех зап. ниж. чинов и офицеров.

19

Германия объявила войну России, во Франции и Бельгии всеобщая мобилизация. Англия мобилизовала флот.

22

Германия объявила войну Франции после нарушения ее границ.

23

Англия объявила войну Германии.

24

Австрия объявила войну России без ультиматума.

Ноябрь**28**

Меня мобилизовали на войну.

Декабрь**20**

Наш батальон прибыл у Минск.

1915**Январь****11**

Наш батальон отправили из Минска на позицию.

17

Наш бат. назначают в 5^й армейский корпус 7^ю дивизию 28^й пех. Полоцкий полк. Я попадаю в 3^ю роту и 3^й взвод.

22

Наш полк заступает на пер. линию. В Петроковской губ. под гор. Равкой.

Февраль**4**

Наш полк сменяют и мы уходим в Ломжинскую губ. на пер[едовую]. линию под дер. Липники.

Июнь**29**

Нас германец сбивает с позиции и мы отступаем.

Июль**23**

Меня ранило в 12 час. дня осколками. Я получаю 7 легких ран и меня отправляют на Россию.

28

Приезжаю я в Москву и помещают в лазарет при 2^й женс. гимназии.

Август**23**

Меня выписуют из лазарета и отправляют в 18^й свод[ный]. эвак[уационный]. госпиталь в нестроевую роту.

1916

Служу весь год в госпитале в перевязочной. Служба легкая и хорошая.

1917**Январь****20**

Я уезжаю в отпуск домой на 15 дней.

Февраль**3**

Я приезжаю из отпуска в Москву.

20

Комиссия меня признает нездоровым и отпускает домой на 2 месяца.

Март**1**

В Москве революция, все войска Московского гарнизона переходят на сторону народа.

2

Я уезжаю домой на 2 месяца. Государь Николай Александрович отрекся от престола.

Май**6**

Комиссия меня отпускает еще на 6^{тб} месяцев.

Октябрь**7**

Родился П.Н. Белоус.

Цены в 17 г. лош. сред. 800 р. кор. 800. 100 руб. сап. В октябре побеждает большевизм по всей России. Солдаты бросают фронт. Украина отделяется от России. В Киеве правит Украинская Центральная Рада, в Петрограде правит Ленин и Троцкий.

1918 год**Март**

Большевики заключают мир из Германией в Бресте.

Май

В Киеве Укр. Центр. Раду разгоняют и хлеборобы ставят гетмана Скоропадского.

Германцы приходят в Лебяжье.

Август**16**

Меня арестовует начальник Варты Гольфман, сижу я 6^{тб} дней орестован, а потом отправляют в тюрьму в гор. Змиев. И еще со мной 9^{тб} человек.

Сентябрь**5**

Меня выпускают из тюрьмы и еще три человека со мной.

Ноябрь

Наши союзники побеждают Германию и ея союзников. В Болгарии революция и Болгария просит миру. Турция тоже просит миру. В Австрии революция, император Карло отрекся от престола. Австрия просит миру. В Германии революция. Имп. Вильгельм отрекся от престола. Германия просит миру.

В нас на Украине переворот. Петлюра берет власть в свои руки на Украине. В Печенеге берут власть большевики, от нас убегает управляющий и все служащие.

Декабрь

К нам в Лебяжье приезжают из Печенеги большевики и у нас власть переходит совету. Печенежские большевики арестов[ывают]. упр[авляющего]. Русанова и Шаболтаса и увозят в Печенегу в штаб.

14

Лебяжье заним[ают]. Петлюровские войска до 12 часов дня, а потом уходят на ст[анцию]. Граково.

19

Большевики занимают город Чугуев.
Лошадь 1500 – 2–2½ кор[ова]. тоже, сапоги 400–500 руб.

1919**Февраль****7**

Умер П.Н. Белоус. 10¾ час. вечера.

Июнь**1**

Мы слышим, что большевики отступают от Добр[овольческой]. Армии и от казаков.

7

Большевики вышли из Лебяжьего, а Добр. вступили в Лебяжье и набрали сахару и ушли назад.

8

Спален завод и побито 4 челов. служащих и 1 женщину. И еще убито 2^х человек Добров. Офицер Добр. армии убил Золотаря и Кривцуна. Лебяжье, Пушкарное, Базалеевка берут сахар и все из магазина.

9

Приехали Добр. и комендант приказал снести все награбленное и спалили хату Сова добровольцы.

10

Полнейшая расправа из семьями большевиков. И везде отбирают казенные вещи и белье.

12

Добровольцы повесили Филипа Деренька и похоронили в гнилушке за паровой.

Июль

Все время аресты и порка шомполами.

Август**1**

По частным слухам слышно, что добровольцы отступают от большев[иков].

9–11

Все служащие убегают из завода и экономий, в 3 часа дня со стороны Печенеги наступают большевики и выбивают отряд Добр. ар., в 7 часов вечера контр-атакой Добр. ар. выбивают большевиков назад из Лебяжьего и до сумерек обстреляют из артиллерии, снаряд. 6^{ти} дюйм. И всю ночь обстреляют из пулем[етов]. Печенегу до утра.

12

Утром выгоняют подводы и везут сахар на ст. Граково и в Чугуев.

13–14

Тоже берут сахар и все из магазина сах. завода.

15

Приехали Добров. кавалерия и пехота в Лебяжье и ночью Коробчане грабили сахар и 16 днем грабили и потом стражники 1 мужика коробчанского убили, 1 ранили и базалеевского 1 ранили.

17

Поприехали все служащие назад в завод.

20

Пущено 3 снаряда из ст. Граково за водокачку по направлению Печенеги.

21

Пущено 5 снарядов тоже в то место, что и 20 числа.

22

Целый день били из орудий из села Кицовки на Печенегу. А из Лебяжьего стражники стреляли из пулемета тоже на Печенегу и все время добровольцы берут у мужиков казенные вещи и все, что попало хоршее – одежда, сапоги, гусей, курей, сало свиней, скот.

Сентябрь

Добровольцы несколько раз пробовали занять Печенегу, но им не удается, их большевики бьют.

15

Большевики в 4 часа утра начали стрелять по штабу и несколько человек узяли в плен и увели в лес, а служащих тоже кое-кого убили, кто убегал. И большевики начали палить заводскую постройку и сах. склад и убивают священника в церкви во время Богослужения. И убивают бабу Шаболтаску и 2^х стражников и большевики выгнали все подводы под сахар вести в лес.

16

Целый день палют хаты и экономическую постройку.

17

Приехала Дикая дивизия Добр. армии, чечены, 500 челов. Убили Савку Колянду и согнали всех мужиков на схотку и все допрашивали про большевиков и кто сахар брал от большевиков, то должен принести у волость и убили Макара Танцуру, а ночью казаки пограбили всех крестьян, забрали одежду – рубашки штаны и споднее белье, деньги и лошадей, у кого хорошие.

Родилась Мария Белоусова. Казаки делают насилие над женщинами и девками и убили Макара Танцуру.

18

Утром уезжают на Печенегу через Базалеевку, но их большевики оттудова погнали назад.

19

Казаки приехали опять у Лебяжье из Базалеевки и опять начали грабить крестьян, а через час уехали в Чугуев, а служащие потребовали 100 подвод и тоже уехали, кто куда попало.

23

Приехали у Лебяжье опять чечены.

24

[В] 7 ч. уехали чечены в Базалеевку, наступать на Печенегу. Один эскадрон чечен поехал наступать на Печенегу через мост. Ночью слышим стреляют из орудий по Печенеге и запалили хаты в 5^х местах.

25

Утром чечены уехали в Печенегу и начали грабить, убивать, жечь, насилие делать над женщинами и вечером выехали назад в Чугуев, и угнали из собой много скота и лошадей.

29

Приехало что-то 2 человека офицеров и потребовали тех мужиков, что возили сахар большевикам в лес, и тех, кто был в Церкви и видел, кто убил священника.

30

Поехали все те мужики в Чугуев на допрос.

Октябрь**5**

Утром приехали большевики и не пустили в Змиев мобилизованных, а после обед приехали стражники из Коробочкиной и стреляли по улицам.

9

Приехали большевики и забрали в Николаевке быков. Набрали жита, пшеницы, овса, капуста и уехали обратно в Печенегу.

10

Когда приехали большевики в Лебяжье, а в Печенегу уехали добровольцы, а большевики узнали и обошли кругом Печенегу и разбили на голову добровольцев.

17

Добровольцы вошли в Печенегу и запалили от моста и до Церкви обе...

21

Добровольцы приехали в Лебяжье [в] 4 часа дня и ночевали в Лебяжьем и ночью собирали хлеб, курей, яйца, молоко и масло.

22

Добровольцы стояли целый день у Лебяжьем, зарезали 2^х кабанов, взятых у колбасника, директоровых, и забрали у Евдокима гусей, лошадь, но лошадь отдали назад и узяли лошадь у Федора Овчаренка.

23

Стояли целый день Добров.

24

В 3 часа утра была ночью стрельба из винтовок и пулеметов, а ночью разстреляли 2 человек Василенков, орестовали в Николаевке.

25

Добровольцы выехали из Лебяжьего в Николаевку

30

Добровольцы приехали из Николаевки в Лебяжье и привезли 8 кабанов.

Ноябрь

Добровольцы

1

Солдаты продают мужикам патоку, жито, ячмень, железо разного сорта. В помещениях бьют все двери окна замки. На винокурном тоже побили все замки от амбаров.

7

Солдаты отбирали шубы у мужиков.

7-16

Добровольцы каждый день продают мужикам жито, ячмень, овес и патоку коробчанам, граковцам, арловцам.

17

В 7 часов утра большевики забрали добровольцев, всю команду, без выстрела и повели в Печенегу, и убил большевик старшину Потыкуна и его сына и Пушкарского Афанасия.

18

Целый день мужики грабят изо завода патоку, шпалы, доски и все, что попало. Лебяжане, но мало, Базалеевка, Печенега, Анновка поголовно вся, а большевики за патоку брали деньги по 100 руб. и больше и меньше за бочку. Пушкарцы, Таганка и Масловка грабили, и большевики целый день ездили по улицам и стреляли и ночью тоже.

19**20**

Большевики все время разъезжают по Лебяжьему, пьют самогон и курей жарют и запалили квартиры служащих от казармы и до краю.

21

То же самое целый день.

24

То же самое все время.

25

Слышно было стрельбу из орудий, добровольческий бронепоезд стрелял из разъезда Коробочк[ино], на Кицовку. И ночью было слышно стрельбу из пуле[мета].

26

Были тревога в 5th часов вечера и поймали добровольцы в Коробочкине Петра Притулу и разстреляли за Граковым и растреляли большевика Гнилицкого.

29

Большевики привезли труп Петра Притулы и откопали трупы Савелия Колянды и Филипа Деренька и похоронили на кладбище.

30

Была музыка духовая из Печенег и был парад в честь убитых большевиков. Слышно орудийную стрельбу по направлению Кочетка.

Декабрь**1**

Слышно стрельбу из орудий в том же направлении, что и 30 числа ноября, только ближе, и большевики уехали из Лебяжьего в Коробочкину.

2

Слышно стрельбу из орудий и из пулеметов и винтовок. Стреляли из Чугуева на Кочеток, стреляли из бронепоезда добровольцы и слышно стрельбу из орудий по направлению Василенкового, а вечером уже стреляли из орудий добровольцы по Коробочкиной. [В] 8 часов пришли большевики фронтовики 5^й Эстонский пехотный полк.

3

Уехали фронтовики в 9 часов утра на разъезд Бурлуцкий и на хутор Василенково и там бились из белыми. [В] 1 час дня белогвардейцы ворвались в Лебяжье, а большевики, зеленые все, молодые люди, убежали в Базалеевку из лошадьми и в Печенегу, и потом наши повстанцы и фронтовики пошли в наступление и выгнали из Лебяжьего. Утром в 5 час. приехали обратно те же фронтовики и взяли пленных и пулемет белогвардейцев.

4

Вечером фронтовики уехали в хутор Василенковое, но потом воротились обратно в Лебяжье в 10 вечера.

5

Днем выехали фронтовики из Лебяжьего, а наши большевики поехали в Коробочкино хоронить большевиков тех, что побили белогвардейцы. Хоронили из духовой музыкой, а вечером приехал обоз 5го Эстонского полка в Лебяжье.

14

Выехал обоз из Лебяжьего на Волохово 5го Эст. полка.

По газетам мы узнали, что большевики по всем фронтам гонят белогвардейцев.

21

Были выборы волостного Ревкома Лебяжьевской волости.

26

Убито Гордея Аким[овича]. Несмеяна в хате у окно, 8^{ми} часов вечера, убийца неизвестный.

30

Убито Василия Груднину в 12 час. дня, убийца ...

Лошадь 30 тысяч, 40–50 кор[ова], тоже сапоги 7–8 тысяч, хлеб, мука ржан. – 600 руб.

1920 год. Январь.**4**

Утром Игорь Межеричский ранил девку Епифания Слепого в руку и перебил кость в локте.

18

Сгорела хата Федора Коваленка в 3 часа утра.

Февраль

Сава уехал из Чугуева в Харьков из своим отрядом, а в Харькове Саву обезоружили, а его орестовали.

И увесь месяц свирепствует эпидемия тифа.

Март

Увесь месяц эпидемия тифа.

Апрель

Из газет слышно, что Польша объявила войну советской Украине.

Май

7 мая поляки заняли Киев.

26

Заяли уже Звенигородку, Тараща по эту сторону Киева.

Июнь**14**

Из газет слышим, что Киев узят большевиками и Бердичев, Фастов.

30

Из газет слышно, что большевики поляков гонют дальше. Заяли Жмеринку, Старо-Константиновку. На Крымском фронте Врангель занял Александровск на Днестре.

Июль**24**

Из газет узнаем, что Красная армия заняла Белосток и Тернополь и подошла под Брест-Литовск.

Урожай в 1920 году очень плохой, озимого – совсем нету.

Август

Увесь месяц гонят подводы в отбукот в Чугуев за дровами и потом слухи, что Врангель стал наступать на Екатеринославскую губернию.

Сентябрь

Увесь месяц в отбукоти и запашка и посев семьям Красно-армейцам озимых полей и слухи, что Врангель занял Синельниково, а озимые посева плохие, дождя очень мало. Из газет слышно, что Германия разоружила Красную кавалерию в Пруссии.

29

Подписано перемирие из Польшей на 21 день.

Октябрь**3**

Из газет – Красная армия оставила Новогруд и Новоград-Волынский. Красная армия потеснила Врангеля по направлению Юзовки и в направлении Таганрога теснит Красная армия Врангеля.

5

По условиям перемирия должны войска остановить воен. действия. Мобилизация лошадей – взято из Лебяжьего 2 лош. и 2^{ва} костюма для солдат добр. крс. Мобилизация лошадей 2^и раз, требуют 7 шт.

13

Требуется из Лебяженской вол. 30 шуб для Красной армии и 500 аршин холста.

25

Из газет читаем, что большевики пошли в наступление на Южном фронте и до 1 числа ноября мес. заняли Перекоп, а на польском фронте перемирие.

Ноябрь**3**

За взятие Перекопа и Сиваша погибло 10 тысяч красно-армейцев. Взяты города Симферополь, Севастополь и Феодосия.

На польском фронте спокойно – кроме на Проскурковском направлении, бои из Петлюровской армией и на Н[ово]-Ушинском направлении и бои из отрядами генерала Балаховича на направлении Мозыря.

Цены на хлеб – 18 тысяч, пуд муки яшной, сапоги 80 и 100 тысяч пара.

Узят Каменец-Подольск. у Петлюровской армии.

Лошади – 100 и 150 тысяч, хорошая корова – тоже самое.

4

Взята Керчь Красной армией и много других трофеев.

15

Мобилизация лошадей – взято из Лебяжьего взято 8 штук.

Ликвидация Петлюры закончена. Взято в плен 12000, 3 бронепоезда, 300 пулеметов, 37 орудий, остатки разоружены поляками.

Захвачен в Керчи броневой дивизион с прислугой в составе 15 бронемашин, 14 грузов. автомобилей, 14 мотоциклеты, захвачены арт. склады – много орудий и пулемет. и более 9000 строев. казач. лошадей.

Декабрь**2**

Из газет – приказ от Революционного Совета Республики не давать сводки о положении на фронтах, потому что на всех фронтах спокойно.

1921^й год

Начинаю вести перепись по Новому стилю

Январь**1**

На фронтах спокойно, только по слухам, что Махно ведет войну против Коммунистов и бедноты.

Увесь місяць гонят подводи на подвозку дров в Чугуев и по своим общественным делам.

16

Было собрание в выше-начальном училище для выборов в советы, и в это время налетели отряд Махновцев, и окружили училище, и зарубали военкома и вол[остного]. секретаря, и двух милиционеров, и агента по продовольствию Чуркина, и зарубали комиссара 1го воловьего транспорта, и командира, и казначея, и потом уехали в Печенегу и там порубали милицию 11 челов., а потом уехали обратно. И потом слышно было, что они по всей своей пути, скрость были порубаны комунисты и милиция, и порубаны курсанты в Бурлуцкой волости 28 чел., и на станции Булуцеловки 7 челов. зарублено.

21

Были похороны жертв порубаных махновцами, похороны были в присутствии Председателя уезда Марьенко и оркестр[а] духовой музыки.

До конца месяца передвижение Красных войск в направлении Бурлуцкой волости.

Февраль

2

Обратно ишли войска Красной армии из Бурлуцкой вол. в Чугуев.

12

Передвижение Кр-ных войск курсанты идут в Харьков из фронта, а из Чугуева идут отряды в село Бурлуцкое Волчанского уезда. Там махновцы порубали незаможных и комунистов.

11

В 2^{ва} часа ночи обобрано мельницу Ногтева. Приехано на 7 санях, вооруженные человек 40, и забрали зерно, отмер казеный 196 пуд. и крестьянского 40 пуд.

Март

21

Апрель

7

Начался посев хлебов.

Пуд хлеба стоит 30 тысяч – яшная мука. Лошадь средняя 800 тысяч и корова тоже. Сапоги 500 тысяч.

22

Порубано красноармейцев у Бурлуцкой вол[ости]. и у Волоховому Бурлуцкой вол. 7 человек, а в Волоховому 3 человека.

Май

Увесь месяц ветер юго-восточный, дождя нет и каждый день юга. Цена на хлеб – 100 тысяч пуд, лошадь и корова – 1½ и 2 милиона, аршин ситцу – 25–30 тысяч.

Июнь

Начали дожди идти, но маленькие.
Пуд муки пшеничной – 130–150 тысяч пуд, яшной – 100 и 130 тысяч.
Жнива начались 15 июня по с. стилю.

23

Пошел ливень очень большой.

Июль

Увесь месяц очень большая засуха, дождя нету. Юга и большие ветры, и начала свирепствовать у нас у Лебязьем холера.

Август**15**

Пошел дождь маленький, урожая нету в России и на Украине [в] 15 губ[ерниях]. – 12 поволжских и 3 украин.

17

Дождь пошел и начался посев озимых хлебов.

Сентябрь**2**

Пошел дождь, всю ночь ишел.

22

Порубано милицию в селе Граковом и селе Василенковом.

Октябрь**1**

Зарубано опять 4 человека в Василенковом, и тот отряд переехал через Базалеевку и Печенегу и уехал в лес.

Увесь месяц збор продналогу – хлеба, сена, мяса, масла коровьего, яиц, курей.

Ноябрь

Пуд хлеба стоит 120 тысяч рублей, просо – 70 тыс., овес – 50. Лошадь – 1 мил. руб., 1½ и 2. Сапоги – 250 тыс., 300 и 500. Корова – 700 тысяч, 1 мил., 1½, 2.

Декабрь

Хлеб – 350 тыс. пуд, лошадь – 2 мил., 3, 4, 5 мил. руб. Корова – 1,5 миллиона рублей, 1½, 2, 3, 4 мил. рублей.

27

Лошадь и корова 4–9 миллионов руб., пуд муки – 700 тыс., пуд сена – 100 тысяч.

[1922 год]**Январь**

Лошадь – 20 миллионов, корова – 20 миллионов, мука ржаная – 1 миллион 200 тысяч. Просо пуд – 950 тысяч, ячмень – 900 тысяч, овес – 500 тысяч пуд. Сено – 200 тысяч пуд. Мясо – 30 тысяч фунт, сапоги – 4 миллиона, мануфактура – 200 тысяч аршин.

Февраль

Лошадь стоит по цене январьской и весь скот. Хлеб – жито пуд 1 мил. 700 тыс., просо – 1 мил. 100 тыс., овес – 900 тысяч. Много идет беженцев из Воронежской губернии и из других неурожайных губ. и рассказуют, что такой сильный голод, что целые деревни повымерли от голода и много случаев людоедства.

22

Начала разставать зима и до 25го совсем растала и было очень тепло. Жито стоит пуд 2 миллиона 500 тысяч.

Март

Увесь месяц дождь и снег – до самого 1го апреля. Пуд хлеба стоит 5^м миллионов, сапоги 7 – 10 миллионов, масло коровье – 700 тысяч фунт, яйца (десяток) – 600 тысяч, творог – 200 тысяч фунт.

Апрель

Посев яровых хлебов очень хороший.

Мука стоит 4 миллиона рублей, просо – 6 миллионов, ячмень – 5 миллионов рублей.

Май

Идут дожди и хлеба растут очень хорошие. Пуд муки стоит 7 миллионов рублей, лошадь стоит 100–150–200–400–500 миллионов рублей.

Июнь

Пуд муки житной – 8–13 миллионов рублей, лошадь – 25–40, корова – 7–10, пуд. жита...

Июль**2**

2 числа, была в 7 часов вечера, была очень сильная буря и дождь так, что поломал в Лебяжьем 2 ветряных мельницы, а у Малиновке выломала усю сосну, а в окружающих селах тоже поломал много ветряных мельниц и крыши все раскрыло.

Август

Цены: лошадь – 50–70–100 пуд, сапоги 5–7 пуд. Пуд ржи – 4–6 миллионов.

Сентябрь

Лошадь 50–70–100 пуд, сапоги 7–8 пуд, рожь 7–8 мил. пуд.

Октябрь

Цены почти те самые.

Ноябрь

“ _ “ “

Декабрь

Лошадь – 90–150 пуд., сапоги 10–13 пуд. ржи.

[1923 год]**Январь**

Лошадь – 100–150–200 пуд., рожь – 11–15 миллионов пуд, сапоги – 15 пуд.

Февраль

Лошадь – 100–150–200–300 пуд.

Март

То же самое

Апрель

То же самое

Май

Рожь – 15–20 миллионов пуд.

Июнь

Лошадь стоить 150–200–300 пудов ржи.

Июль

То же самое.

Август

Лошадь – 25–30 миллиардов, рожь – 50 миллионов пуд, мука вальцовая пуд – 250 миллионов.

Сентябрь

Рожь – 70–100 миллионов пуд, аршин мануфактуры 100–150 миллионов, аршин сапоги – 3–4 миллиарда.

Октябрь

Рожь – 150–200 миллионов пуд, сапоги – 6–7 миллиардов.

Ноябрь

Пуд ржи – 500–600 рублей ден. знак., пшеница – 1500–2000 рублей. Курс червонца – 10–15 тысяч рублей.

Декабрь

800–1200 рублей – пуд ржи, пшеница пуд – 2000–3000 рублей, лошадь – 500000 рублей. Червонец – 30000 рублей.

28 н. с.

Я ехал в лес за Кочеток из братом и за нами гнались волки больш версты.

1924^{-й} год**Январь****20 н.с.**

Пуд ржи – 5000. Лошадь стоит 1300 – 2000000, ситец аршин – 5000, сапоги – 100000.

21

Умер В.И. Ленин в 6 часов вечера.

27

Были похороны В.И. Ленина – по всему союзу Республик.

Февраль**10**

Пуд ржи – 9 тысяч, червонец – 130000.

Март

Червонец – 500 тысяч рублей до полного аннулирования денежных знаков, с 1 марта выпуск серебряной монеты.

Зима лежала до 31 марта, зима была очень холодна и снегу было много. Счет деньгам стал в копейках и рублях.

Апрель

Весна очень хорошая, дожди выпали хорошие.

Май

Дождей нету.

Июнь

Тоже нету дождей. Начался убор хлебов. Хлеба очень плохие. Жук выпил озимые, а яровые – невредило от засухи.

Июль

Молотба копна дала от 10^ш фунтов и до 2 пудов.

Август

Посев озимых из 20 числа по старому ст.

Сентябрь**19 по старому**

Озимые хлеба поела гусеница. Отделился от отца и от братьев и перешел у свою хату, получил лошадь и лошонка, стригу и телку 2^й год.

1927 год

По новому ст. Марта 3го числа в 2 часа утра было землетрясение. Тополы посажены в палисаднику весной 1928 года.

Дневник 1929 года.**22 мая**

были пере выборы Кооп.[еративного] Т[оварищест]ва и меня не выбрал актив потому, что считают как злостный элемент, ведущий борьбу против классовой линии.

1 июня

Началась хлебо-заготовка в порядке разверстки, на 150 дворов более зажиточных наложено 6500 пуд. Если хлеба не оказывалось, то брали скот и сало и все, что попадало под руки. Заготовители – Пред.[седатель] сельхоз. Т[оварищест]ва Бугаенко, Пред.[седатель] кооп. Т[оварищест]ва Духовный, Кулаенко С., Колесник Як., Колесник Ан., Колянда Анд., Мачула Ф., Сова Роман.

7/VI

Была продажа скота в сельхозе, конфискованного за хлебо-заготовку.

11/VI

Борьба из гусеницей на бураках всем Сельсоветом. Гусеницы такая масса, что трудно с ней бороться.

12/VI

Пошел дождь из 10 часов вечера 11/VI до 12/VI до 9 часов утра, вторично ишел дождь в 7^м часов вечера, хорош.

И ещё наложено на 30 человек добавка хлебо-заготовки 600 пудов. Забирают скот и сельхоз. инвентарь.

Задача зерна селянами із Іллінів (нині - райцентр) Вінницької округи. 1929 р.

18)

Ишел обложной дождь (полдня).

20)

Бугаенко, Золотарь В., Сова Роман и подводчик Овчаренко Яков под видом обыска самогона забрали хлеб у Бутенко Трофима Кондрат[овича]. И ещё у некоторых г[ражда]-н тоже забрали.

21/VI

Выгоняли всех г-н из ведрами и вениками изметать гусеницу у ведра и палит[ь] на огне.

23)

Прошел днем небольшой дождь, вечером сгорела хата Филипа Мачулы, из разговоров, будто подпалено за хлебо-разверстку, как активиста. Ночью шел дождь, после пожара.

24)

Возил гурток дерево до хаты Мачулы для верха.

25)

Поставили верх Мачуле на хату. В 7^м часов вечера шел сильный дождь до 9^м часов вечера. У Северирнова Ант. забрали муку, вяльц, под печью.

26)

Ишел дождь из 6^м часов вечера и до 8^м вечера.

28/VI

Ишел дождь из 6^м часов утра, маленький.

13/VII

Выкосил я вику. Из 28/VI была сухая погода и до 14/VII.

14/VII

Шел дождь обложной.

15/VII

//   //

16/VII

//   //

Сельхоз. Т-во контрактует озимые культура на 1930^а год.

Правительство делает нажим на крестьянство, чтобы перешло все крестьянство в коллективы – созы, гуртки и тому подобные. А мое мнение, что с этой политики нечево не выйдет, а если бы дали крестьянину землю на отруб, без права продажи, то он бы поднял урожайность – 100 пуд. из десятины в среднем – и был бы крестьянин богатым, и в Государство было бы что давать, а бедноту всю организовать в коллективы.

Селяни з Іллінів Вінницької округи на зсипному пункті. 1929 р.

17/VII

Прошел дождь после обед, большой, пахали землю на пологовке. Песок и низ.

18/VII

Дождь ишел большой несколько раз за день.

19/VII

Была хорошая погода целый день, но было холодно, раздев-ше нельзя было. После обеда переворотил вику, что косил.

11/VII

20/VII

Переворачивал вику, а ту, что выкосил 11/VII сложил в копны.

20/VII

Картошку обгортали Гашка и Вера.

21/VII

Воскресенье – отдых, погода теплая, солнечная.

22/VII

Начались жнива. Народ косил рожь. Стояла хорошая погода, мы кончили обгортать картошку.

23/VII

Складали вику, наложики девять копен на 1 дес. 300 кв. саж. Погода теплая, солнечная и средним ветром. Мачуле Филипу роскидали хату, чтобы ему поставить новую в 3^ш комнаты и кухню, а той не схотел, говорит, что я буду жить в курушке. Но пока ещё не делают.

24/VII

Косили рожь Василю и мое – накосил из 650 кв. саж. – 4 копны 15 снопов, погода жаркая.

24/VII

Мое мнение, что Мачула Филип сам спалил свою хату, потому я думаю так, что он когда ехал в Харьков, то говорил Пикалу Ильи, что я говорю еду и думаю, что спалют раклы меня и тот же вечер сгорела хата.

25/VII

У Воскресенье ходил Кулаенко Степан по дядьках у которых есть гуси и уговаривал контраковать, то мое мнение – если будет и дальше такая политика на счет крестьянского хозяйства, то страна наша погибла. Мы все подохнем с голоду – как крестьяне а также и рабочие, если уже доходит до того, что скоро Кулаенки будут курей счупать, какая из яйцом.

Погода жаркая, был я дома, кое что по хозяйству работал, а Верка из Федором пахали под озим стерня из под подвики.

26/VII

Крутили перевесли, погода жаркая.

27/VII

Косили Василю рожь и ячмень. Погода жаркая.

28**Воскресенье)**

Возили вику, погода пасмурная.

29/VII

// Тоже //

30

Тоже погода жаркая.

31/VII

Косили Василю ячмень на 2100 кв. саж., поставили 16 копен и 30 снопов, ячмень очень хорош, погода жаркая.

Август 1929 год.**1/VIII**

Косили ячмень – мне на 2100 кв. саж. поставили 12 копен и 35 снопов, погода была жаркая.

2

Привез снопов ржи – 1 коп[ну] 15 снопов, а после 12 часов была демонстрация протеста против войны, была военная духовая музыка от Красно-знаменного полка. Погода жаркая.

3)

Косили ячмень, мне поставили 8 копен и 28 снопов, погода жаркая.

4/VIII

Воскресенье. Косили косилкой пшеницу озимую $\frac{1}{2}$ десятины, поставили 3 копны 20 снопов. В этом году пшеница вымерзла по всей Украине, даже и на опытных полях, только и уцелела на склонах и под посадкой. Вечером привез $1\frac{1}{2}$ копны ячменя от Гайка.

5)

Молотил рожь – $1\frac{1}{2}$ копны 15 снопов и ячменя $1\frac{1}{2}$ копны, погода жаркая, натягивало тучи, но дожда не было.

6)

Косили вику для семенов и ячмень Коваленку Никонору, погода солнечная из большим ветром.

7

Веяли рожь и ячмень, погода солнечная жаркая.

8/VIII

Возили Василию снопы – рожь. Погода жаркая из ветром.

9)

Возили Василию ячмень, погода жаркая из ветром.

10)

Возили Василию снопы, погода из ветром, жаркая.

11)

Воскресенье. Перевозил вику для семенов. Смолот муки ржаной – 116 кило, ячной – 136 кило, погода пасмурная.

12

Возили ячмень мне от Гайка, погода жаркая из ветром.

13

То же.
Погода солнечная и ветреная.

14

Отдых после возки снопов, погода солнечная и ветреная.

15

Косили просо, погода солнечная и ветреная.

16

Молотил вику, погода жаркая, дождя крайне нужно, потому что высохло все.

17

Крутили перевесля до 1 часу дня, а потом вязали просо, погода жаркая и ветреная.

18 воскресенье)

Вязали просо. Наложили 7 коп. 23 снопа.

19

Ходил на ярмарку в Печенегу и прогулял из т.т. целый день, пропил 1 [рубль] 65 [коп.] Погода жаркая.

20

Возили просо, погода жаркая, необходимо, нужен дождь, потому что все сохнет.

21

Пахал просянню, погода жаркая.

22

Отдых, подготовка к молотье. Жарко.

23

Молотили Чепиге Сав. Мих. Погода солнеч., из большим ветром.

24

Молотили Несмияну [Остапу], Колянде Макс[иму] и Беличу Вас.

25

Воскресенье, я был на машине у тестя Савелия Мачулы, погода жаркая.

26

Молотили у Коваленко Федора Данил. и у меня, погода жаркая. В Манджурии неспокойно. Китайцы и бело-гвардейцы переходят границу и ведут военные действия.

27)

Приберал на току и отдых после молотьбы. Газета «Селянин» от 25/VIII–29 пишет, что Китайцы хотят зафатит Советскую Монголию, а Польша – Литву. Погода – с утра побрызгал дождь, а потом стало солнечно и ветренно.

28/VIII

Праздновали Успение. Погода солнечная. Гонют крестьян в отбук за каменею на ст[анцию] Чугуев, для постройки дороги в Печенегах.

29/VIII

Перевеял рожь, набрал 5½ мешков весом пудов 14^{тб} и веял ячмень. Набрал 9 мешков, а Верка пахала из Федором – им стерна озимые, погода солнечная и тихая.

30/VIII

Веял ячмень. Навеял 21 мешок. Погода жаркая, тихая, утром и вечером уже холодно.

31/VIII

Веял ячмень. Навеял 15 мешков, а всего навеял ячменя 45 мешков по 2 пуда в мешку и 3 мешка последу, погода жаркая, тихая.

1/IX**Воскресенье.**

Возил ячмень в сельхоз, за машину – 5 пуд[ов] 24 фун[та], 4 пуда законтрактованного и 3 пуд[а] 36 фун[тов] продал, погода солнечная, тихая.

2/IX

Веял просо. Набрал 9 мешков, пудов 20 будет. И вики из ячменем навеял 2 мешка, погода солнечная, тихая.

3/IX

Угорнул половиу в клуню, погода солнечная и [с] небольшим ветром.

4/IX

Копал картошку, картошка скверная. Накопали мешков 4^{ре}, погода солнечная, тихая.

5/IX

Копали картошку, накопили мешков 6^{ти}. Погода солнечная, из северным ветром, по утрам морозы.

6/IX

Копали картошку, накопили 6 мешков, погода солнечная и тихая.

7/IX

Копали картошку – 6 мешков. Погода – из ночи был сильный ветер и до самого вечера дул из юго-запада, а вечером, часов в 5, пошел дождь и ночью шел. Но посеву нельзя делать.

8/IX**Воскресенье.**

Приберал солому, что буря скинула из [ожиреда] 7/IX, а потом был на общем собрании и в сельхозе, и в кооперативе. Погода ветреная из тучами небо.

Хлебо-заготовки должны выполнить наш сельсовет – 42 тысячи. Получил я налоговый лист на 13 р. 35 коп.

9/IX

Был дома, чистил сарай и прибрал во дворе, издох поросенок 5^{ти} месяцев. Погода солнечная и ветренно из тучами.

10/IX

Возил рожь на треер, но не пришлось переточить, очень много было навезено зерна. Погода целый день хмарно и шел дождь, временно, маленький, несколько раз за день, так что сеять нельзя, земля сухая. Здал ячменя в сельхоз 93 кило.

11/IX

Праздновали Усекновение Главы. Погода – ветер холодный и по небу тучи.

12

Посеял ржи, на налоговня, на песку, – 370 кв. саж. Отвез ячменя д. Красной Армии 13 кило и в Кооператив ячменя... кило, и проса ... кило, и нарезал солнухов 1 ящик, погода холодная – северный ветер и хмарно.

13

Возил сояшники от Кобзаря. Погода – северный холодный ветер, по небу тучи.

14

Резал сояшники. Погода – северный холодный ветер, по небу тучи.

15

Воскресенье. Ночью из полночи ходил на обход до амбара, а днем резал сояшники. Погода – северный ветер, по небу тучи.

16/IX

Ездил на базар – купил 2 мешка груш за 7 руб. 50 коп. Погода северный холодный ветер, и по небу тучи.

17)

Резал сояшники. Погода теплая, солнечная.

18)

Молотил сояшники и веял. Навеял 11 мешков, погода теплая и солнечная.

19

Праздновал Храмовый праздник.

20

Молотил конопли и веял. Навеял семя 2½ мешка, погода теплая, хорошая, был пожар, сгорела яшная солома от неизвестной причины у Несмияна Трофима Семеновича.

21

В Кооперации отпускают товар тем, кто здал хлеба не меньше 5 пудов с души, и то ещё мало, я здал уже до 30 пудов и еще, чтобы вывез 20 пудов, а бойкотированным и спичек не отпускают. Мука на базаре ржаная – 7 руб. Пуд, а ячная – 4 р. 50 коп. Погода теплая, солнечная.

22

Воскресенье. Уплотил налог: 1^й срок – 6 р. 50 коп. Привез 1 воз погребцы, погода – целый день сильный юго-восточный ветер.

23/IX

Скородил сояшнице под рожь. Дождь шел из вечера 22го и днем, как туманом сеял, так что сеять по пахоти нельзя.

24

Сеял рожь по сояшнице наволоком, погода солнечная, теплая.

25/IX

Косил комыш, погода пасмурная и моросил дождь, ветер северный.

26/IX

Пахали на Маслянскому, очень сухо, так что нельзя пахать.

27)

Праздник Здвижение, шел дождь маленький, но сеять по пахоти нельзя.

28

Скородил пахоть из под вики. Погода теплая, хорошая.

29/IX

Воскресенье праздновал.

30/IX

Тянул конопля и отвез на мельницу просо рушить.

1/X

Порушил просо, но не толок ещё, потом ездил за дровами.

2/X

Рушил пшено и ездил собирать дрова, погода солнечная, теплая.

3/X

Толок пшено и работал дома, был организован Красный обоз для сдачи хлеба в Кооп[ератив], погода теплая.

3/X

Я тоже вывез в Кооп. ячменя 37 кило и проса 39 кило.

4/X

Отвез навоза на пологовку, два раза, погода теплая и ветер юго-западни.

5/X

Сушил пшено и отвез 1 воз навоза, погода теплая.

Перший обоз із хлібом радгоспу «Каховка» Херсонської округи. 1930 р.

6/Х Воскресенье.

Перерегистривал книжки пайщиків. Хлебо-заготовку каждый день и красные обозы организуют, и так ходят по дворах – давай вы-полняй, положение крестьян очень тяжелое.

1^а хлебо-заг[отовка], 2) налог, 3) страховка, 4) самообложение, 5) заем индустриализации, 6) добавление пая – до 25 рублей, 7) за землеустройство и все это должен до 1/1–30 расплотится, так что фатит ли терпения у крестьян, и все даешь, не разговаривай, а если кто что сказал, то сейчас же считают контр-революционером.

6/Х

Вечером у 8 часов все Правление сельхоз. Т-ва и комсомол обгадували на собрание до сельхозу, приехало 2 представителя и начали говорить о хлебо-загот. и сказали, что сейчас мы на военном положении по хлебо-заготовке, и мы Лебяжьевский с/с должны ещё вывезть [на] 11 тысяч, и тогда в расчете. Киричек Ив. Анд. начал говорить, что у нас уже нет хлеба и тому подоб. Так Бугаенко ему сказал, что в семье без уroda, в стаде не без барана, а 10% должны сейчас же ночью вывезть на ково наложено и не довез, а то если кто не вывезет, то будут из хат выдворять и даже говорят, что выселим в Сибирь и на Соловки.

7/Х

Ходил предст[авитель] от Харькова из членом КНС и ЛКСМУ по дворам и принуждали здавать хлеб, и я ему говорю, что у меня всего хлеба 65–70 пуд., а он не верит и говорит, [что] не может быть, я пообещал 5 пуд. и подписался на заем Индустриализации на 5 руб.

8/Х

Ездил в Василенково масло бить, но не побил, ехать ещё завтра.

9/

Набил масла подсолнучнаго 30 фун., конопляннаго – 24 фунта, погода теплая и солнечная.

10/Х

Ходили заготовители и комиссия из г-н и вынуждали, чтобы везли хлеб в сельхоз. Т^{-во} или Е.П.О. Крестьянство уже стонет так, как при Золотой Орде.

10/Х

Были торги на имущество Моргуна Савелия. Если будет и дальше вестись такая политика, то когда бы не сорвалось, тогда беда будет крестьянству: они сами себя побьют, потому что власть посеяла вражду между крестьянской темной массой.

11/Х

Отвез на мельницу ячмень молоть и поделал скобы в конюшню, до дверей, погода теплая и пасмурно до обед, а после обед – ясно и тепло.

12/Х

Навозили хату Василию. Погода пасмурно и брызгал дождь.

13/Х

Воскресенье. Умерла тетка Матрона Овчаренко и ходил хоронить, погода пасмурная и теплая.

14/Х

Покрова, погода – солнечно, северный ветерок и холодно.

15/Х

Колол пенёк на дрова, а Василь пахал из Зиновеем землю 4 лошадыми на зяб, около Гайка.

16/Х

Праздновали день урожая и коллективизации, погода – северо-запад ветер, холодный.

*Святкування дня колективізації в селі Велика Димерка
Броварського р-ну Київської округи. 1929 р.*

17/X

Пахал землю из Зиновеем, вечером згоняли всех мужиков до сельсовета: 3^й участок до Общественного двора, 1^й – до сельхоза, 2^й участок, и было сказано, что давай 5000 пудов озимых культур, душа з вас вон. Настроение в крестьян очень скверное – говорят, что хуже татарского ига.

17/X

Я тоже отвез ржи 1 мешок из тово зерна, что оставалось на посев.

18

Был дома. Комисия и члены с/с проверяли квитанции, кто сколько вывез ржи, погода – было пасмурно и брызгал дождь.

19

С вечера 18го под 19^е из 9 часов вечера собирали в сельхоз. на выполнение озимыны 700 п. 2^й участок, и держали до 7^{ми} часов утра. Народ ходит унылый, вроде ожидает каких бедствий. Хлеб выкачали у мужиков увесь, так что ожидай голоду. Само крестьянство не может защищать своих прав так, как рабочий клас.

20/X

Воскресенье целый день вызывали в сельхоз 10%-ков по хлебо-заготовке, погода – солнечно и тепло.

21/X

Пахали землю из Зиновеем коло Гайка, Василию и мне, погода – солнечно и ветрено. 10% выгоняют пахать землю безлошадным. Политика хлебо-заготовки – как начали заготавливать, то не придумали, что везите озимые культуры, а когда вывезли все ярые культуры, то они начали выкачивать озимые, и тепер уже заготовили больше 50^{ти} вагонов вместо 42 вагонов.

22/X

21/X вечером было собрание в сельхозе 2го участка по заготовке подсолнечных семян на масло.

22/X

Пахали землю Василию за Косой плотиной. Погода – пасмурно целый день и сеял дождик вроде тумана.

23/X

Пахали землю Зиновию около кладбища. Погода солнечная и тепло.

24/X

Возили землю в Василеву хату. Погода пасмурно и шел дождь. Загадували в сельхоз на собрание. Бугаенко объяснял, что 2^й участок недовыполнил ржи 135 пудов и семенов 600 пудов, и это обязательно должны выполнить за 2 дня.

25/X

Пахали землю мне коло Гайка.

26/X

Пахали мне землю около посадки палки. Погода – из утра шел дождь и целый день маленький из перерывами, а вечером пошел очень хорош.

27/X Воскресенье

Была продажа имущества Совы Федора Логвиновича – как 10%, было продано все до основания, а семье было сказано, чтобы шли куда вгодно. Теперь мое мнение. Партия грубо ошибается [в] отношении эти мер, потому что делают этим самым подрыв авторитета в крестьянстве. А ещё большая ошибка наших сельский организаций, как то СОЗ и комнезамы. Комнезамы – это люди те, что ничуть не разбираются с положением и из пятилеткой, потому что это только прошел один год из пятилетки, а ещё четыре, и за эти четыре года и им достанется тоже остаться без рубашки, а кое-кому и без хаты, потому что уже не будет 10%, а будуть смотреть, кто хоть чуть дышит – значит даеш, и это все нас доведет через нашу темноту и неорганизованность. Мы – крестьянство, не можем застоять своих прав и нас обдерут всех

до одного так, как веник по прутіку. Теперь в отношении 10%. Невже-ли эти люди такие враги, что их Партия прямо осуждает на голодную смерть. Ведь когда Красная армия билась из Деникиным и Врангелем и брали в плен офицеров целыми полками – и то всех не расстреливали и не рубили, а отправляли в лагерь и кормили, а теперь ещё и служат на должностях, а темный крестьянин теперь стал для Партии самым опасным врагом контр-революционером. Этой грубой и варварской постановой пропадет вся наша крестьянская пролитая кров за освобождение из-под ига царя и помещиков, потому что Партия хочет превратит все крестьянство в Комуна, чтобы он не был свободным, а чтобы был всегда на чеку, как красноармеец, а сами рабочие не хотят быть в Коммуне, а чтобы получать жалованье и расходовать на себя, и из ево не спрашивай излишков.

*Розпродаж на «червоному базарі» майна розкуркуленого селянина Мартинюка.
Виступає Марія Кубрачка. Село Удачне Гришинського р-ну Донецької обл.
1930–1932 рр.*

28/X

Василь скородил под рожь землю, а я был дома, получил ржи 4 пуда в С.Т.В. на посев, погода теплая и брызгал дождь.

29/X

Сеяли рожь на вике, вечером пошел большой дождь.

30/X

Скородили после посева рожь, погода – пасмурно и тепло. 10% выгоняют пахать и сеять бедноте уже дней 5th подряд.

31/X

Сеяли рожь по вике, свежая пахоть, погода – солнечно и ветренно.

1/XI

Пахали землю Василию под рожь, по[го]да теплая, ишел дождь. Ночью были на собрании в сельхозе насчет хлебо-заготовки, что 2^й участок недовыполнил 250 пудов озимых культур, и на меня написал 3 пуда, чтобы я вывез, а у меня было всего 3 копны, из коих сдал 3 пуда 20 фун. Посеял 1 десятину и 200 кв. саж., высеял 9 пуд, а остальное смолот, а Бугаенко говорит, что дело не мое, а дай 3 пуд и в расчете.

2/XI

Сеяли рожь Василию, погода теплая и солнечно.

3/XI Воскресенье.

Ночью под 3 было собрание – 2 и 1^й участков по хлебо-заготовке и пришлось всем людям ходить из двора в двор – и давай, душа с тебя вон, давай жита или муки житной. Погода – солнечно и тепло.

Весь ноябрь тепло из маленькими морозами.

Декабрь

Тепло, во второй половине выпал снег. Хлебо-заготовка кончилась. Заготовили 57 тысяч место 43 тысячи.

1930 год**Январь.**

Началась мясо-заготовка и был издан приказ, что не имеет права не один гражданин резать не молодняк до 3^х лет и свиной-кабанов весом не меньше 4^х пудов, а свиной-маток совсем не резать, и началась запись в СОЗы, говорят на собраниях, что добровольно, а на самом деле – под самым большим давлением, слова нельзя никому говорить. Каждый день собрание – только о СОЗах и Коллективах. Люди ходят все, как 1919 году ожидали Чечен и боялись, что от придут и постреляют, так и сейчас как-бы чиво ожидают, все смутные.

Февраль.

Зима теплая, часто ишел снег и ишел дождь. 4го в 9 часов вечера пришли комсомольцы и взяли у меня винтовку японску и 5 патронов, а бго был у Милиции на допросе. И все время идет запись в СОЗ, делаем ясла и сводим лошадей в конюшни до места, у ково 5 штук, у ково 10^{шт.}

20)

Начался сбор денег – задаток на тракторы, мелиорацию, пай в кооперацию, так что – комиссия за комиссией – не дают покою ни днем, ни ночью. Много крестьян отказуется от земли и уезжают в Харьков,

потому что в деревне жить невозможно – зарботков нету, а разные налоги и паи давай.

27 или 28.

Убито Председателя СОЗа в Ново-бурлуцком, вечером у окно убили два комсомольца. Но эти убийства к хорошему не приведуть, потому что при убийствах, где не находят убийцу – страдает много безвинных людей, тех, что абсолютно не зная ничиво.

Из Печенежского Района выслано 40 человек на ссылку.

Март 1930 г.

9/III-30 г.

Начался процес контр-революционеров С.В.У. в количестве 45 человек во главе из професором Ефремовым. Если-бы удалось этой организации С.В.У. зделать переворот на Украине, то тогда бы окончательно закабелили бы крестьянство на целые сотню лет, потому что признают 5 миллиар. царскаго долга за землю выкуп, проценты за долг и за землю, да ещё и Комунистическая партия без бою не отдала бы власти, а где бой, там и розор, а розор этот на плечи крестьянству. Это хорошо что открыли эту Гадкую организацию.

Представники української інтелігенції під час сфабрикованого процесу «Співки визволення України». 1930 р.

Март 23/-30

Анновский СОЗ разобрал лошадей по домам и инвентарь, осталось что человек 25 только в СОЗе.

25/III-30 г.

Было собрание Анновского общества относительно посевкамп[а-нии]., из 1 часу до 8 вечера, и подошли к такому заключению, что сеять

массивом в СОЗ не хотят. А Лебяжьевокое общество, индивидуалы и много СОЗовцев тоже было собрание из 8 часов вечера и до 4^х утра, и не подошли ни к какому заключению. Если посмотреть на эту всю картину, то видно, что народ не хочет этих СОЗов, а их насильно пруд, а поэтому может получится дело сурьезное из посевом.

1/IV-30 г.

Индивидуальные хозяйства и те, что подали заявление, чтобы выписали из СОЗа, не хотят ехать сеять и просят выдать им зерно и говорят, что будем сеять каждый свою делянку. А в Бурлукском тоже СОЗ разбежался и забрали все то имущество, что было суспильнено. А до их приехала милиция и орестовала 5 человек под видом агитаторов и кулаков. А они арестовали 5 человек представителей и обездружили их, и держали у подвале 2 дня, пока приехала милиция из Чугуева и начала рубать и разгонять население, то, что собралось на площади, и до тех пор гнали, пока всех загнали в реку Бурлук.

5/IV-30 г.

У Лебяжьем ночью милиция орестовала 7 человек – Ногтя Ф. Золотаря П. Четверика А. Ладыгину С. Чепигу С. Моргуна С. и отправили в Харьков.

8/IV-30 г.

Мне был суд за хранение винтовки. Суд постановил вынести выговор т. Белоусу на общем Собрании земгромады, а Требуню И. Григорьеву Н. – по месяцу принудилки, а Моргуну А. – три недели принудилки.

Заарештовані селяни. Луганицина, початок 1930-х.

10/IV-30 г.

Был на работе в СОЗе.

20/IV-30 г.

Пасха. В это день люди раньше веселились радовались, а сичас все люди, как будто всех удавило горе, – смутные, разговляться нечем, свиней если кто и зарезал, то не больше 3–4 штуки на все село. Пасха была во всех житная и ячная, за исключением – у некоторых была полубелая, и то совсем мало. Ночью под Пасху была поставлена карусель, в саду около церкви, из целью антирелигии, но туда никто не пошел, за исключением некоторых комсомольцев, и выехали сеять СОЗовцы, активисты и службовцы.

20/IV-30 г.

Озимые культуры – рожь листовая, хотя и плохо вышла, но есть, а пшеница – вся погибла, а где был посев массивный и сеялось присланным житом, то все погибло – нет ничиво, будуть производит пересев другими культурами. Ноготь Фед., Ладыгина и Четверик Анд. Рад. пришли домой из ДОПРа.

30/IV-30 г.

Пришли из ДОПРа Савелий Чепига, Моргун Савелий и Золотарь Павел.

13/V-30 г.

Начали полоть сояшник из 9/V в СОЗе. Погода хорошая, дожди идуть часто, посев яровых хорош, озимые неважные, а где были хорошие, то те уже выкидают колос, много пересеяно озимих, в особенности пересеяны все массивные посевы. Чепиге Савелию и Моргуну Савелию по постановлению парт-ячейки и актива была наделена земля на бугре, около кренички – как экспортникам, за то, что у ихних отцов не было земли и у их кроме и жили, той, что помещик давал на отработок – не более 1 десятины та нанимали на Зароженском поле по 4–5 десятин, тем и жили та из заработков не вылазили от Ротермунда, и за то теперь на их такое гонение.

15/V

Посадил картошку на песку на Пологовке, что наделил СОЗ, как тем, что не хотят быть в СОЗе.

16/

Вечером в 10 часов сгорела хата и сарай в Танцуры Зиновья. Танцура показывает, что запалила Польшка Коваленкова.

17/V

Садили бакчу и сояшники.

Трактор на полі колгоспу «12 років Жовтня». Донецька обл., 1930-ті рр.

19/V

Садили сояшники, капусту, баклажаны.

23/V

Садили капусту и баклажаны на Пологовке, на песку.

4/VI

Был мороз – померзла на городе картошка, баклажаны, огурцы, гарбузы кукуруза и редка.

7/VI-30 г.

Был дождь, хороший пошел ночью из 6го на 7^е и, днем ишел несколько раз.

8/VI

Ишел дождь из вечера 7го и до утра 8го числа и целый день.

13/VI

Ишел дождь тучный из 12 часов дня и до вечера разов 5го ишел.

21/VI

Кочал сено в копны. Цена на хлеб – 1 пуд муки ржаной стоить 14 рублей, сапоги – 70 руб., 1 пара подошвы – 17 руб., лошадь хорошая – 200 руб., корова хорошая – 500–600 рублей, 1 фунт масла коровьего – 3 рубля, постного – 3 рубля, 1 десяток яиц – (1р. 30 коп.), мыла 1 фунт – 2 рубля, сало свиное 1 фунт – 2 руб.50 коп. Мануфактуры нет

нигде по всех Харьковских магазинах, селедки в деревне нет, а в Харькове – рабочим выдают по книжкам, табаку тоже нигде нету.

21/VI-30 г.

Только можно купить табаку в спикюлянта за 75 коп., 1/8 фунта. Жизнь становится невозможной, терпения не фатает, но ничего не поделаешь.

28/VI

Нигде нет денег, серебра и меди, если нужно купить на 10–20 коп., а мелочи нету, то и не купить, потому, что нету её, всю ценность банки забрали. Картошки чувал стоить 12 рублей.

30/VI

Родился Петр Нестерович Белоус.

4/VII

Масло коровье стоить 5 рублей фунт, 10 яиц – 2 рубля.

5/VII

Выкосил жито на песку на Пологовке, поставил 1½ копны.

15/VII

Начались настоящие жнива – косят люди жито и кое-кто уже косит и ячмень.

18/VII

Был раздел ячменя вышедшим из СОЗа, мне наделили 1150 кв. саж.

19/VII

Мне наделили овса ...кв. саж, накопил жита на 1¼ десят. 13 коп[ен].

21/VII

Косил ячмень. Наложил 7 копен, 21 сноп.

24/VII

Выкосил овес 800 кв. саж. Наложил 5 копен 45 снопов.

29/VII

Начали возить рожь Василю.

1/VIII

Начали возить мне рожь.

2/VIII

В Лебязьєвском СОЗе ещё больше 100 десятин ячменя и овса стоить не выкошено, люди не хотят работать, потому что уже надоело за 3 недели жнив. По частным слухам, будто бы, в южных округах и районах возстание крестьян, потому что невозможно жить — жиров нет никаких, хлеба не было, пока накосили нового, а старый был забран, и вообще против таких меропрятий.

11/VIII

Был большой пожар в Таганке, сгорело больше 42 двора, был большой ветер. Погорело все до основания. Хлеб уже много было помолочено. Я начал молотить из своей партии.

3 рук до рук!

3 хати до хати!

Куди йдуть народні криваві гроші?

Всім відомо, як більшовицька Росія грабує наш рідний край — Україну. Вачить це робітники, що тяжкою працею своєю добуває вугілля і залізо, яке московляки-комуністи шкани поладкам ввозять з України, бачить ще і селянин, од якого забирають московські кати хліб, дарна що хліб цей виплевав селянин український шпюртиною мовольною працею.

Та цього було замало ненажерливий Москві. Стануть російські комісари ще й ескі податки — за земельку, що не їхня, од кожної худоби; скоро навіть до курей доберуться. А ще завели «самобліжніє» — мисля, податків не дават, так «облавайтесь», леже добрі, та купуйте облігації «добровільно», а як то «добровільно» — кожний знає. Та і цього було мало — придурили московські правителі ще й церкві нашій українській грабувати — геть чисто все, що було в церквах наших з золота чи срібла, потабарили й вивезли в ненаситну Москву, і залити себе кожний селянин і робітник, кожний трущаний на Україні — що ж зробили московські комуністи з нашим українським добром?

А відомо що! — Сипле червона Москва нашими грошима направо і наліво — хоч, бачите, в цілому світі революцію зробити. Тільки шось воно не так виходить, як Москва хоче — гроші йдуть, а революції як не

було, так і нема нігде. Йдуть наші гроші всяким агітаторам і до Англії, і до Франції, і до скандинавських країв; пливають наші грошки і до німців, ба навіть і з турків хоче Москва зробити своїх прислужників; вивозять гроші на агітацію і в Італію, в Китай, Афганістан та серед двох лухурів з лавелі Амі. Ось куди йдуть наш хліб, наше залізо та вугілля, наші податки, все наше добро, тяжка праця і добробут українського народу! Не шовде Москва грошей на агітацію, та й чого шкодувати — не вона їх трудно добуває, а народ український. А чуже добро легко роздавати направо і наліво — ось в цілому тільки році видав московський «совнарком» більш як один мільярд рублів на комуністичну агітацію.

І бідині наш народ, дарна що працює так, як і раніше працював, ну жва й землі здають, а в коліс багату достатком Україну зазирає страшний парголе. Хто з зарбучу живе, тому чуже добро на користь не йде. Хоч витягне Москва з України що тільки зможе, проте що-дня падає той «соврубль» — червонець; з кожним днем меншає йому ціна.

Ось як швидко упадає в ціні більшовицькі гроші:

В році 1926 один червонець був вартий п'ять доларів; в 1927 — тільки три доларі; а тепер і два доларі не хотять за нього давати.

Селяне і робітники України!

Ваші достатки, ваші гроші, ваша праця йдуть на марне! Ненастига червона Москва грабує вас, обіцяючи, що за ваші гроші й працю запалить революцію на цілм світі. А тим часом і грошей ваших немає, і нігде революції немає, і гроші совітські обесцінились.

Народ наш український, що в землі своїй має багатства більш як всякий інший, стоїть перед великою руйною!

Хто в неволі — тому завжди буде тяжко жити! Тільки незалежна від московських катів самостійна Україна залепить нам добробут, лад і достатки!

Селяне і робітники України!

Не давайте московській комуні хліба, не платіть податків і не купуйте облігацій!

Геть московську неволю!

Нехай живе самостійна Україна!

Нехай живе Українська Народна Республіка!

Український Революційний Комітет.

15/VIII

Кончил молотьбу.

19/VIII

Цена на скот в Печенеги на ярмарку.

Лошадь средняя – 250 руб. Корова – 1000 руб., пара быков – до 2000 руб., мука 1 пуд – 12 руб., масло коровье 1 фунт – 7 руб., десяток яиц – 1 р. 80 коп., 1 пара сапог – 120 рублей.

21/VIII

Спахал землю под озимый посев 2^м руку.

23/VIII

Навеял овса 22 мешка весом 33 пудов.

26/VIII

Навеял ячменя 16 мешков весом 35 пудов.

27/VIII

Навеял жита 33 мешка весом 70 пудов.

Навеял пшеницы ярой 4½ мешка.

3/IX

Дожди идут уже 2 недели. Созовский хлеб мокнет в копнах и не вязанный порос уже. Началась севба озимых хлебов. Сеять очень хорошо, влаги много, дожди прошли очень хорошие.

4/IX-30 г.

Посеял жито на 2^м №. По постановлению Р.И.Ка мобилизовать всех г-н Лебяжьевского С/с и 10% остальных сел Печенежского Района для перевозки и молотьбы хлеба Лебяжьевского СОЗа «Червона Долина», что было и сделано, 1^й участок возил.

5/IX

2^й участок возить снопы.

11/IX-30 г.

Посеял озимую пшеницу.

21/IX

Начал копать бураки.

25/IX

В газете «Вісті»:

Открыта контр-революционная организация в Москве по продовольствию, в особенности мяса и рыбы, в количестве 48 человек, и всех Г.П.У. расстреляло, все были бывшие помещики, генералы, полковники и инженеры, все образованные люди.

25/IX-30 г.

Открыта организация на Украине по подрыву продовольствия мяса и рыбы, и уже некоторых орестовано, и ведется следствие – из газеты «Вісті» от 25/IX-30 г.

27/IX

Вечером были собрания участковые на счет хлебо-заготовок, чтобы организ[овать]. Красный обоз.

Червоний обоз з хлібом колгоспу «Хвиля пролетарської революції» села Олексіївка Харківської обл. 1932 р.

28/IX

Днем ходили прикрепленные к участкам по дворам и говорили, чтобы везли хлеб, по 2^{му} участку ходил Мачула Филип Алекс. и Моргун Николай Ив.

30/IX

Вечером Пред. С/с Роман Сова, Мачула Фил., Танцура Матв., Овчаренко Сер., Моргун Ник., Лапченко Алексей, Сорока Михей с участием всего актива выгнали из хаты семью Золотаря Пав. Сав. И забрали все из хаты, и из сундуков, и под видом продажи сокцион. торгу забрали себе хату и сарай, на замок замкнули, а вы куда хотите, туда и йди.

Розкуркулена сім'я біля свого будинку в селі Удачне Донецької обл. Поч. 1930-х.

23/X-30 г.

За это время из 1/IX-30 выплочено всех видов обложения как-то: налога – 12⁴², страховки – 13⁴³, самообложение – 12⁴², на постройку тракторной станции при Райисполкоме – 10 рублей, и все эти налоги как грибы растут, не успеешь отмахиваться, как от мух. Хлебо-заготовку давай, чуть не каждый день комиссия за комиссией, проверяют квитанции на зданный хлеб и по всех налогах. Словом, жмут мужика до невозможности. Недаром С.Д.П. и другие партии говорили, что будет вам земля без выкупа, будете помнить, а мы не верили, а теперь уже ясно – как без выкупа. Хотя кровь и пролилась за землю, но мы вже не рады ей, потому что нет власти рабочих и крестьян, а власть ученого класса, но придет время, и этому всему будет конец, терпение лопнет у мужика. 22/X была продажа имущества Цыганка Андрея.

28/X-30 г.

Вечером 27 ходили по десяткам по хлебо-заготовке, давай хлеб по контрактации, душа с тебя вон. Из десятины середняк – 23 пуда, малоимущий середняк – 16 пудов, бедняк – 12 пудов.

2/XI

Актив села организовывал красный обоз для здачи хлебо-заготовки, фактически не организация была красного обоза, а насильная выкачка хлеба у крестьян и у тех крестьян, кто больше здал уже, а беднота отвезла не более 10 пудов, и ноль внимания, как-будто их и не касается.

4/XI–30

Ходили бригады по хатах и опять вези хлеб, я уже здал 20 пудов жита и 8 пуд. 20 ф. ячменя и овса, вечером было участковое собрание, и выбрали комиссию 18 челов., и ходила эта комиссия по дворам проверяла квитанции сколько кто вывез, а потом будет у их заседание комиссии и будут до двору приводить план сколько кому довести.

5/XI

Ездили по улице и собирали кому сколько назначили, я тоже набрал 20 кгр. и, как будто уже выполнили хлебо-заготовку. Многие из женщин плакали, потому что хлеба нефатит, а они давай иначе и разговору не должно быть.

6/XI

Сотский приказывал около дворов, чтобы было пообметено и песком высыпано для встречи праздника 13^а годовщины Октябрьской Революции.

7/XI

Праздновали Октябрьскую Революцию. Народу совсем было мало, сама молодежь и ученики. На митингу говорили о завоевании Октября и о достижениях, а из газет, как видно, один Донбасс дает прорыв на 31,08% в месяц.

10/XI–30 г.

Сельсовета председатель Сова Роман и Председатель Кооперации Юдин призывают тех г[раждан]-н каким доведено план мясо-заготовку до двору; и картошку, и капусту, и давай без разговору.

14/XI

Умер мой тесть Мачула Савелий Иванович на 75 году жизни.

15/XI

Загадовали на общее собрание по засыпке зерна в амбар на осенний посев, и страховку озимого посева тоже по 8 пуд за посевную десятину жита, но собрание не состоялось.

16/XI

Тоже было Общее собрание насчет того, что и 15/XI и не согласились пахать бедноте, а трееровать только, в амбар не сдавать¹³⁰.

Газета «Правда» от 8/X-29 №232-(4366) О посеве озимых весной, способ посева и приготовление зерна.

130 Внизу сторінки, очевидно в ході слідства, рукою Н.М. Білоуса рос. мовою зроблено запис: «Дневник Белоуса Нестора Никитича из 1911 года и по 1930 год 16/XI м-ца».

*Здача зерна селянами сільськогосподарської артілі «Надія».
Хутір Компановий Компанівського р-ну Кіровоградської обл. 1930 р.*

В февралі м-це намочить зерно в теплої воді і продержати сутки в теплому приміщенні, поки буде зародок, а потім винести на двор і положити мешки на землю, розстлав рівно, не вище 15 см, і накрити снігом, а кади стане раставати сніг весною, то додати сніга на зерно і накрити соломой до посіва, коли почнеться посів тоді відкрити зерно і сіяти. Спосіб агронома Лысенко.

18/XI–30 г.

Вечером выпал снег, только землю укрыл, и мороз был небольшой до утра.

19/XI

20/XI

Вечером начал снег и шел всю ночь из большим ветром, так что согнало весь снег по затишках и оврагах.

Днем ходил актив и партийцы по некоторых г-н и искали оружие. И потом ходили бригады по хатам по заготовке семечек, и мяса, и картофеля.

24/XI

Был на базаре, купил себе сани рожнаки, отдал 35 рублей.

25/XI

Начался суд контр-революционеров под названием Промысловой партии во главе из профессором Рамзиным, организация из самих ин-

женерных слоев, цель была ихняя свергнуть Сов. власть из помощью интервенции. Было все экономически подорвано этой организацией, так что уже в Союзе всего было в большой недостачи. Погода – снег почти разстал, шел мелкий дождь.

30/XI

Погода теплая пасмурно и вроде дождя.

2/XII–30 г.

Был мороз маленький. Мука в Чугуеве была 9 руб. пуд – ржаная, сапоги – 120 руб., казенной работы, мясо – 2 руб фунт, масло коровье – 6 руб. фунт, масло постное – 6 руб. фунт.

3 и 4/XII–30

Срочно потребовалась регистрация всего запаса Красной армии до 50 годов и отправлено в Р.И.К. все книжки и списки из класовой отметкой.

7/XII

Кончился суд Промпартии. 5 человек растрелять, а 3 чел. – на 10 лет строгой изоляции. Но ВУЦК заменил и этим на 10 лет, а тем по 8 годов.

11/XII–30г.

Зима голая, но холодно, дует восточный ветер и очень холодный.

18/XII

Дует юго-восточный сильный ветер и летит снег, а я вожу кирпич из завода на ст[аницию] Граково по 2р. 90к. за сотню.

19/XII

Ишел снег ночью и днем хорошо вскрыл землю.

20/XII

Ишел снег так, что мы везли керпич на санях, был легкий мороз.

21/XII

Был мороз градусов 12^м.

26/XII

Зима хорошая, морозы маленькие, снегу много и почти каждый день еще подтрусует.

28–31/XII

Сильный мороз из восточным ветром.

Январь, 1931 год**1–3/1–30**

Сильный мороз градусов до 20^{ти} из восточным ветром.

Мука на базаре в Чугуеве пуд 8 рублей, ячная – 6 руб., сало свиное – 1 фунт 12 рублей, селедка ½ фунтова – 1 рубль, мыло щелочное – кусок 7 рублей, масло постное – 7 рублей бутылка. Рабочие не получают жалованье уже 2 месяца и больше жизнь дорожает, недовольство растет между рабочими. На крестьян большие налоги, а именно: я платил в 1930 году налогу 12 р 42 коп., самооблажения – 12 р 45 коп., страховки – 13 руб. 13 коп. Эти все платежи я уплотил, теперь еще плоти на постройку тракторной станции – 10 руб. та на мелиорацию – 11 руб., но этого думаю не плотит[ь].

10/1–31 г.

Были перевыборы с/совета 2го участка, но Рай. Исполком признал неправильные перевыборы, потому что мало явилось людей на перевыборы, люди совсем не хотят ходит на собрание, потому что не нравится политика эта, что они назначают сами кандидатов, а не общее собрание.

11/1–31 г.

Был суд Моргуну Михею Ив., Нагорному Григорию Зиновеевичу и Горгулю Игнату Семеновичу, которых осудил суд: первых двух по 5^{ти} лет у допр, а Горгуля – на 6^{ти}, все эти люди безвинные, но актив села поставил их как кулаки, эксплуататоры наемного труда.

17/1

Была оттепель.

18. 19/1

Был дождь двое суток, так что снег увес узялся водой и вода шла по улице, как весной.

20/1

На Лосево обрушилось большое здание ... этажей длина ...метра и ширина ...метров.

25/1–31 г.

В сельсовете получено Распоряжение обложить население, какое плотит сельхоз. налог, то обложить еще 90%, а кулацкие хозяйства – 120%. 25[-го] вечером было собрание К.Н.С. нащет заготовки: скота крупнаго – 137 штук, мелкаго – 40 шт., овец – 35 шт. и свиней – 40 шт

28–29/1

Была сильная метель двое суток.

30/I

Меня призывал Межеричкий Петр Ф. в Сельсовет и посылал переписать весь скот на 2^м участку, а я отказал.

7/II

Зима холодна, морозы больше 20 градусов, снегу много. Сельсовет раздал гражданам повестки дрова возить из Печенежской дачи на ст. Чугуев по 13 коп. за пуд и каждому до двору от 3^х и до 25-ти кубо-метров.

7/II

Сельсовет разослал повестки, чтобы каждый гражд[анин]. вез зерно трееровой и чтобы сыпать в общий амбар. Но селяне говорят, что чистить будем, а сыпать не будем. Настроение в населения очень натянуто по отношению такой политики правительства. Налоги очень непосильны.

1^й – сельхоз. налог, 2^й – страховка, 3^й – самообложение, 4^й – милиорация, 5^й – на постройку тракторной станции, 6^й – уплата рабочим при землеустройстве, 7^й – за землеустройство, 8^й – добавка страховки 25%, 9^й – добавочный налог еще 100% до оклада сельхоз. налога, 10^й – заем пятилетка в четыре года. Кроме того, каждый день гоняют в отбук – дрова возить из лесу в Чугуев, дрова рубать в школу, больницу и в сельсовет, возить в Район чинов сельсовета и разных представителей, и это все не дает жить селянам.

11–12/II–31 г.

Мачула Филип Алекс., Колесник Иван Троф, Лапченко Матрена Демид. Цыганкова Мария Семен., Танцурина Елена, забирали коров у тех г[раждан]-н, коим было доведено мясо-заготовки до двору. Сколько было плачу в каждом дворе, потому что брали последнюю корову, оставляя детей без капли молока, и нет никакой жалости к этим малюткам и этим слезам.

14–15/II

Тоже забирали коров и свиней, а некоторые селяне сами приводили коров. Зима очень холодная, все время восточный ветер и морозы до 20 и больше градусов.

16–17/II

Тоже забирали коров и свиней.

26/II–31 г.

Гонют возить дрова из Печенежской дачи на ст Чугуев. Коров берут, свиней тоже. На железной дороге положение очень плохое, паровозов нефатает, угля на заводы и фабрики нету, многие уже остановлены через нестачу угля (из газет 20/II–31 на ст Дебальцево собралось

11563 вагона из углем через неподачу паровозов). Сельсовет проверяет усех г[раждан]-н по денежным налогам всякаго рода и хлебо-заготовку – давай, душа вон, семена на посев страф. фонд.

1/III-31 г.

Актив продал хозяйство Горгуля Игната Семеновича и Моргуна Савелия Авксентьевича.

2/III-31 г.

3/III.

Была оттепель и брызгал дождь, снег по буграх растаял, по улице вода дуже ишла.

2/III-31 г.

Начался суд 1/III над Р.С.Д.Р.П.м) в количестве 14^{ти} человек. В.Г. Громаня, В.В. Шера, А.Л. Соколовського, Л.Б. Залкінд, М.П. Якубович, И.Г. Волков, И.И. Рубин, А.М. Гинзбург, В.К. Носов, Б.М. Берлачев, К.Г. Петунин, А.Ю Фин-Брютаевский, Н.Н. Суханов, М.С. Тайтельберг.

8/III

В Чугуевскую базу уже товару не возят поездом, а подводами, потому что железная дорога не успевает возить угля на заводы.

10/III

Снег тает очень споро, солнца не видать, стоять туманная погода. Опять проверяют квитанции денежные, и чтобы всыпал каждый г[гражданин]-н в амбар страх. фонд.

12/III

Кончился суд партии меньшевиков – дано по 10 годов и по 8 годов и по 5 годов. 11/III меня требовали в С/совет и предлагали записаться в Соз и идти вербовать в Соз новых членов, но я отказался.

14/III

Призывали меня в С/совет и спрашивал председельсовета Лихтин и секретарь комячейки Карый, почему не плачу разных налогов и страховой фонд зерна, я а ответил, что денег нету и зерна нету, и за это меня посадил в холодную Карый, секр. комячейки.

15/III

Колянда Андрей Митрович пришел до Горгуля Игната Семеновича – выбрал картошку из погреба, собрал зерно из гореща, вынес подушки и[з] хаты и сказал семье Горгуля чтобы до 4^х часов не было вас тут, а картошку и зерно отправил в С/совет.

16/III

Мачула Филип Алексеев. и Танцура Матвей Никифор. выгнали из хаты семью Савелия Аксентьевича Моргуна.

21/III

Роспродано хозяйства активом Ногтя Федора Филиповича, Кравченка Степана Федоровича, Четверика Ивана Радионовича и Деренька Ануфрия Климов. Продано клуни, сараи, столы, стулья, диваны, табуретки, коров забрали и пчел у Деренька – 30^м колодок.

22/III–31 г.

Забрал Мачула Филип Алекс. и Чуев Антон Савельевич у Мягкого Тихона Захарьевича посевное зерно, и все какое было на чердаке, за то, что он отказался лезть на чердак до соседа, и его Мягкого отправили в милицию.

23/III

Меня призывали в с/совет за то, что я не повез зерна из амбара в Чугуев, потому что дороги нету и молодой конь, так мне Предсельсовета Лихтин сказал: иди домой, и завтра или пойдеш в милицию или повезеш зерно.

31/III

Проверка платежей и засыпка страх. фонда зерна в амбар. Собрания участковые и общие насчет Коллективизации. Но никто не пишется за исключением 3^х человек. Погода – было тепло до 30/III, а потом пошел снег и большой ветер из морозом, так что все замерзло.

6/IV

Стало немного теплей, но мороз еще был градусов 8^м.

8/IV

Был пробный выезд по подготовке на посев Созовцев и Индувалов, был митинг и предлагали писаться в Соз, но никто не записался, была премия – кто лучше выехал, премия такая – табак, катушки ниток и конфеты, а Цыганку Козьме переда[ли] на сапоги за то, что подал заявку в Соз 7/IV–31 г.

9/IV

Ишел снег целый день, а вечером уже дул северо-зап. ветер и начинало морозить. И было в газете «Вісті», что такая погода будет до 15го мая – дожди, гром, снег и мороз. Из Газет – доклад Укрколгоспцентра – на Украине осталось овец 135000 штук.

9/IV

Мука вальцовая пшеничная на базаре в Чугуеве стоить 55 руб. – пуд, курица – 13 рублей.

12/IV

Пасха. Розговлялись пасхой и по 1^{му} яичку съели, а больше нечем не было, потому что пятилетка все уничтожила, то было своего мяса нету, то можно было купить, а теперь и днем с огнем мяса и сала не найдеш. С 11^{то} на 12^е ночью выпал снег, так что Пасха была на снегу.

15/IV

Ходили бригады по селу по збору задолженности штраф. фонд и вербовка в Соз.

17/IV

Ходили бригады из партизан по селу по збору задолженности и штраф. фонд: семечки и С.Т.В. из подоходнаго зерна от 10 фун – кто не плотит налога, а кто плотит – из тех 1 п[уд]. 20 ф.[унтов], 2 п. и 3 пуда.

21/IV–31 з.

Началась сейба.

22–25/IV

Был сильный юго-восточный ветер, так что землю высушил очень сильно, а перед вечером 28^{то} начал бризгать дождь, разнесены повестки на посев свеклы, и каждому контрольну цифру до двору на посев свеклы.

27/IV

Были разнесены повестки по зажиточных середняках на централизованую хлебо-заготовку – от 200 пудов и до 72 пудов на двор, и семечек – от 40 пуд. до 10 пудов.

29/IV

28^{то} объявили брать семена бурачные каждому на доведенную контрольну цифру посева, так никто и не взял, не один хозяин. А сегодня уже давали семена бурачные – кому сколько нужно.

28^{то} был суд Костюку Алексею Романовичу и Позменому Василию Осиповичу за срыв посева бурака, но эти люди совершенно невинны, виновата та организация, которая делала расплату за бурак, потому что если селянин вывез на 70–80–100 рублей бурака, то при ращете – нечиво не получить. Потому, что делали выворот за паи на строительство, на мелиорацию и еще какие-то, а на остальные – облигацию (пятилетка за 4^{пе} года), и оказывается, что дядько получил пшик за свой труд, а потому теперь и не хотят сеять, а они вину свалюют на невинных, и присудили перваго на 6 лет, а 2^{то} – на 2 года.

30/IV–31 г.

Узяли коров у Моргуна Леонтия Григорьевича, Титова Кондрата Николаевича, Савостьянова Александра Павловича и Титова Григория Ивановича.

1/V–31 г.

Кончили посев ранних и поздних культур.

2/V

Ездил смотреть на озимый посев – посевы очень хороши, как рожь, а также и пшеница.

8/V

В 10 часов утра перебило ногу правую Никите выше колена.

9/V

Отвез Никиту в Печенежскую больницу для наложения гипсовой повязки и его там оставили.

10/V

Был у больнице, уже наложена гипсовая повязка, температура нормальная, только жаловался на боль живота от повязки, потому что туго была наложена на животе, но дежурная сестра сказала, что доложу врачу и он ослабит повязку.

11/V

Я был у больнице, здоровье Никитки хорошо, на боль в ноге не жалуется, кушает хорошо, спал эту ночь спокойно, только три раза просил воды и его наповали женщины, те, что лежат в той же палате, только скучает по Папаше, по Маме и по всему семейству.

Из 10/V начала погода холодная и дождь и до 13/V.

13/V

Выгоняли всех Индивидуалов пахать толочный клин 100 десятин под бурак, потому что по плану недосев бурака по С/совету, а потому заставляют сеять, но на толоке не будет бурака, потому что весняная вспашка.

17/V

Был большой дождь, а я был в больнице, здоровья Митьки хорошее, гипс переменили и доктор сказал, что можно брать домой.

19/V–31 з.

Привез Митьку из больницы, доктор сказал, что через две недели, чтобы привез в больницу для снятия гипса из ноги. Приходится взять 2го или 3го июня.

21/V

Кончили посев бурака масивом, была музыка духова и митинг.

25/V

Загадали получать бураки, что посеян[ы] масивом.

2/VI–31 з.

Я получил бураки из масива и возил Митьку в больницу в Печене-гу для снятия гипса, ножка срослась. Но докторша не велит еще ста-новица. Было собрание насчет пахоты толоки, чтобы масивом пахали.

13/VI

Толоку разделили и начали пахать каждый свою – в Совхозе денег нету, расплачиваться нечим, и вообще денег в Государстве нет, и на по-стройках тоже расплаты нету уже месяца по три.

17/VI–31 з.

Гонют возить лес из Печенежской дачи в Чугуев – езда через Базале-евку, дорога далека, а плата – 8 рублей за кубо-метр. Аресты 10%-ков везде – и в Совхозе, в Харькове и по деревнях. Даже детей 14 и 15-лет-них и тех орестовуют и сажают. Допры переполнены, даже на чердаках сидят орестованные, под железной крышей летнего времени.

20/VI

Все время гонют в лес, на наш С/совет 500 кубо-метров.

24/VI

Получил повідомлення на уплату в Машинно-тракторную стан-цию на 14 руб. 52 коп.

25/VI и 26/VI

Как ночь, так и гонют в С/совет и держут по целым ночам в Сове-те – давай деньги. Это не жизнь, а наказание, применяют метод такой, что никогда и некем не применялся, даже буржуазными правитель-ствами.

1/VII–31 з.

Вечером были обыски у Горгуля Самойля и у Моргуна Савелия, и целую ночь были сторожа около них.

2/VII–31 г.

Рано утром посажали на подводы семьи Горгуля Игната – жену его, детей и невестку – его сына Степана жену, и Моргуна Савелия тоже всю семью, и отправили на ст[анцию]. Граково на высылку на север, а ихних мужей отправили 1/VII–31 г. на ст. Граково из милицией, а семейства отправляли актив и комсомол. Моргуна Михея Ив. и его семью, только воротили его отца – старика годов 70.

7/VII

Ссылных отправили из ст. Граково в 3 часа утра из Печенежского Района, Чугуевского и Змиевского.

9/VII

Началась косовица ржи.

10/VII

Я начал косить жито, жита в это году очень плохие, вечером пошел сильный дождь.

11/VII

Поехал косить, но дождь не дал, шел большой дождь.

14/VII

Кончили косить рожь. Накосили 8 копен 25 снопов.

16/VII

Выкосили пшеницу оз[имую],. наложили 8 коп. 24 снопа

20–22/VII

Косили ячмень, наложили на гектару 12 копен 42 снопа, снопы маленькие, ячмень плохой, погода жаркая.

26/VII

Было общее собрание Созов и Единоличников на шет хлебо-заготовки. На наш сельсовет 105 000 пудов, а [в] те годы было по 40 000 пудов, и то трудно было выполнять, а в этом году и совсем, потому что урожай плохой – из десятины не больше 40 пудов жита.

1/VIII–31 г.

Была сено-заготовка, с каждой души – ½ пуда. Гонют возить кирпич из кирпичного завода в Совхоз и не дают и снопов возить, говорят: бери рубель – туда кирпич, а оттудова воротися и набереш снопов, словом явились благодетели.

8/VIII

Сельсовет забрал коров у селян – 18 штук, сколько было плачу за коровами. Рознесено повестки некоторым мужикам на хлебо-заготовку – от 150 пуд до 350 пуд.

18/VIII

Переveyал жито и пшеницу. Жита набрал всего из гектара 42 пуда. Пшеницы озимой из гектара 43 пуда.

19/VIII

Получил книжку на хлебо-заготовку – на 115 пудов и 0,2 фунта разных культур. Жита – 44 п., пшен[ицы]. оз[имой]. – 34²², пш[еницы]. яр[ой]. – 3⁰¹, яч[меня]. – 24¹⁹, ов[са]. – 6¹⁹, проса – 2²¹.

25/VIII–31 г.

Посеял пшеницу, сейба очень хорошая, после сильного дождя земля очень хорошо разделяется.

27/VIII

Был сильный дождь и гроза, запалила клуню у Чепиги Савелия Гордеевича часов в 10¹² утра.

29/VIII

Пошел дождь из 8 часов утра обложной и шел целый день до самого вечера.

2/IX–31 г.

Посеял рожь на общ. за кирпичным. Погода стоит теплая, хорошая.

Ячменя навеял всего 50 пудов.

13/IX

Весь комсомол и актив гнали селян, чтобы везли хлебо-заг[отовку]. красным обозом, и чуть не каждую ночь гонют на сборы по хлебо-заготовке.

17/IX

Весь актив села ходил из двора в двор, и у многих селян забирали хлеб, оставляя пудов по 5 и 10 на семью.

18–19/IX–31

Тоже самое, что и 17 числа, и повыгнали из хат Коваленка Леонтия, Лапченка Николая, Ногтя Ивана, Демянова Ларіона, Кравченка Карпа, у Ногтя Ивана актив забрал даже из сундука все, и сундук забрал Чуев.

Моргуна Леонтия Гр., Кравченка Трофима Ст.

23/IX–31 г.

Из 23го и по 1го/XII–31 г. ишла хлебо-заготовка и платежи всех налогов, но можно было терпеть, и было доведено каждому единоличнику до двору – возка бурака артели «Червона долина» по 150 и 300 пудов, а кто не хотел ехать, того штрафовали, потом доведено каждому – возка экспортного леса из Печенежской дачи на ст Чугуев от 1½ и до 3½ кубометров на лошадь.

А 1/XII–31 г. ежедневно собрание участковые, и только начиная с 9^{ти} часов вечера и до утра, и только и разговоров и агитация, что хлебо-заготовка, платежи, облигации и Коллективизация, и так уже надоело, что селяне не знают, что и делать, хлеб выполнили совсем мало.

1/XII–31 г.

Из 2го участка выполнило только человек 10^{ти}, по заготовке ходят наши бригады и из других с/с и буксирная бригада из Балаклея, и если кто и выполнил хлебо-заготовку, то все равно идут бригады и ищут зерно щупом и в соломе, в полове и где только они не ищут, и забирают даже по 5–10^{ти} фунтов, курей, груши, масло, сыр – и тогда варят в штабу и едят, кто что попал, то и тянет, у меня бригада была в хате, и один из них украл гребешек частый и кусок мыла, и такие штуки чуть не в каждой хате, словом, полнейшая анархия и произвол, жалоб нигде не принимают, не в Районе, не в Центре.

1/XII–31 г.

Из хат выгоняют, а все барахло из сундуков продают с окциону, а хозяев выгоняют чуть не голых, хлеб забрали и в Артелях, колхозах и в Совхозах, так что на весну сеять навряд-ли будет чим, лошадей селяне режут и едят почем попало, а сколько лошадей бросают мужики в Харькове, в Чугуеве и на дороге, так что каждый день ходят безпризорные лошади по селу, не смотря на то, что есть приказ Совнаркома и Вуцка, но нечто не помогает – лошадей псуют почем попало, так что на весну останца лошадей совсем мало. Даже посевной материал забрали, скрость – и в колхозах, и в Совхозах.

27/XII–31 г.

В 12 часов ночи загадали идти в штаб из хлебными квитанциями и из денежными, и держали до утра, только и говорить, что накладай, вези, бери облигацию.

28/XII–31 г.

В 3 часа дня загадали в штаб из денежными кв[итанциями], но пришли назад, потому что много пришло, так сказали, что будут призывать по десяткам, а ночью ожидаем опять что-нибудь – или сборы, или проверка квитанций.

Выгнали из хат и попродали все имущество таких г[ражда]-н Коваленко Алексей Хар., Ноготь Яков Андр., Кравченко Павел Никонор., Моргун Николай Лаврентьевич. 27/XII–31 г. выгнали из хат таких граждан: Коляда Максим, Остап. Мачула, Фома Михайлович. Все означенные граждане имели имущество по социальности м[ало]-средняцкое, за исключением Кравченка Павла, в тово было середняцкое.

28/XII

Приехал следователь из Печенеги и милиционер и сделали обыск у Демьянова Григория, и было обнаружено краденые вещи Мачулы Фомы, покрадены были после того, как выгнали из хаты Мачулу, то за это дело был сделан допрос из Демьяновым и свидетелей, потом Демьянову Дуньку забрал следователь из собой в Печенегу, а сына ее Максима здесь посадил в подвал. А я стоял ночью на стороже около хаты Коваленка Алексея Хар.

29/XII–31 г.

Призывали в ошад-кассу для проверки налоговых квитанций.

30/XII

Особых приключений никаких.

31/XII

Снег выпал в ноябре м-це и лежал недели 3, а потом зделалось тепло и снег растал, и ишел дождь.

1932й год.

1/I–32 г.

Тепло и ишел дождь из 1го на 2^е, требовали в штаб нашу всю улицу, и меня первого стал спрашивать бригадир Балабай – везеш хлеб, а я отвечаю, что хлеба нету, тогда он меня арестовал и отправил из десятским в С/с, а там тоже представитель Р.И.Ка, то же самое – давай хлеб

2/I–32 г.

Призывал Балабай меня у штаб и опять – давай хлеб, а то все равно продадим имущество и тебя посодим, как середняка, невыполнившего хлебо-заготовку, а я ему отвечаю – разве и то середняцкое хозяйство, что даже не имеет плуга и бороны, а он отвечает – все равно – бедняк и[или] середняк, а хлеб давай.

А у меня на сегодня осталось муки пуда 2½ или 3 та кукурузы в колосках мешка два, а больш[e] нет никакого зерна, и теперь я не знаю, что будет дальше, а у многих крестьян уже совсем нету и куска хлеба, а у Харькове хлеб печеный стоил 2 рубля 50 к., теперь уже 4 рубля.

2/1-32г.

Вечером опять призывали в штаб и опять говорит Балабай – вези хлеб, ты срывщик плана хлебо-заготовки, иди и вези без никаких разговоров.

3/1-32 г.

Ходили бригады опять по дворах и забирали хлеб, забрали у Мачулы Кирила 2 мешка жита, пудов 5^{тн}, и фунтов 7 насеня, и фунтов 20^{тн} ячменя, а меня десятские выгнали, чтобы я отвез у штаб то зерно. Снег разстал увесь – и теперь голоморозь.

4/1-32г.

День для меня прошел спокойно – некуда не требовали и некого до меня не было.

5/1

Явилась бригада, смотрела в хате, в клуне, ширяла в солому и в полу.

5/1-32 г.

И заставили собрать кукурузу в кочанах и испуд ячменя, отвезть в штаб, так я все это собрал и отвез в штаб. Если-бы знал я, что будет такая хлебо-заготовка, то лучше бы не сеял озимаго посева, а отвез в хлебо-заготовку, а у Бутенка Филипа забрали муку всю, горох, квасолю, кукурузу, а им нечиво неоставили.

6/1

Некаких особенностей не было. Свят вечер – наверное не было и не будет таких вечеров. В этот вечер люди раньше веселились, ожидая праздника, а сичас у многих нету хлеба, детей из вечереи нету, и по улице не было, а мы ели борщ постный та кашу из буряковой юшкой и немного в ней груш.

7/1-32 г.

Рождество – в этот праздник [в] раньшее годы приготавливали селяне хорошие обеды, холодное жаркое, белые пироги из рисом и начинкой, пиво, водка. Словом, было из чиво готовить, потому что $\frac{3}{4}$ села резали свиней к празднику. А в этом году во всех даже и борщ был постный, за исключением тех, у ково конина была, то ели мяско хотя конское. А у меня тоже был борщ постный.

8/1

Ходили бригады по селу.

9/1

Требовали меня в С/с и также всех г[ражда]-н 2го уч[астка]., чтобы брали облигации.

9/1

И каждому суют на 40 р., 30–20 – бери – душа с тебя вон. У меня спросил на сколько имееш облигаций 3го вырешальн. Я сказал, что на 5 руб. Он Предс. С/с, Мачула Ф., и Пред. Р.С.І. сказали: должен узять на 35 р., а я говорю, что у меня денег нету, и за это Пред. Р.С.І. меня посадил в холодную, да еще толкнул в плечи и выругался матерным словом, говорит: пойди прохолодись. Так – что жаловаца некому, потому что Пред. Р.С.І. сам безвинно сажает, и ему приходица жаловатся.

10–11/1–32 г.

Ходют бригады по селу и забирают хлеб – зерно у ково найдут, каждый день почти гоняют в отбудок.

12/1–32г.

Ездил опять в отбудок на ст[анцию] Граково за столбами, ездили ходами, потому что снегу нету нигде, только по дороге лед, а по ней нельзя ехать, потому что лошади некованы.

13/1

Получил извещение на добавку М.Т.С. на 9 руб. 70 коп.

14/1

Уплотил На М.Т.С.

«Червона мітла» – колгоспні активісти, з яких створювали «буксирні бригади» для пошуку і конфіскації продовольства в селян. Сумщина, 1932 р.

15–16/I–32

Все тоже гоняют в отбутки, ходют бригады по хлебо-заготовке и по налоги.

17–18/I

Тоже самое, что и 17/I

19

Я был отправлен в Печенегу в Г.П.У. за невыполнение хлебо-заготовки, начальник меня допросил, почему я не выполнил, а я сказал, что у меня хлеба нету за исключением муки 1½ пуда, тогда он и отпустил домой.

20/I–32 г.

Я был дома.

21–22

Был в Харькове и на Лосевей.

23/I

Работал на опытном поле около строительства до 8/II–32.

9/II

Пришел на 3^й номер Совхоза.

10/II

Работал в Совхозе № 3. Обеду не варили – только выдали хлеба по 190 гр., и ужина не было, только кипятку согрели, и в ково был сахар или конфеты, тот пил чай, а то и с солью пили, и выдали хлеба на ужин по 190 гр.

11/II

Не было завтрака и обеда – один хлеб и кипяток, на ужин – кукурузяный кандер.

12/II

Пришел домой, и был дома 13–14.

15/II–32 г.

Работаю на опытном, а дома аресты и суды раскулаченных, судют на разные сроки – от 2^х и до 8^{ми} лет.

16–17–18/II

Роботаю на опытном, а в Харькове мука ржаная – 48 руб. пуд, а печеный хлеб весом 2 кило – 5–6 рублей. А мы ужинали вареное жито, и раньше 3 раза варили рожь, а хлеба дают по 600 гр. на день.

19–20/II

Роботаю на опытном.

21/II

Выходной день.

22 и до 26

Работал на опытном.

27/II

Ездил за хлебом и потом воротился из ст[анции] Заосколье, потому что билетов нельзя было купить, люди по 5 дней ожидают билетов.

25/V–32 г.

Групповод загадывал на собрание до Мачулы Осипа, там будут распределят посев-материал, вздумали дать на посев, когда уже в старые годы была прорывка бурака и полка сояшника, а они вздумали в этом году только сеять. Мука на базаре в Харькове ржаная 1 пуд – 90 руб., пшеница 1 пуд – 120 руб.

26–31

Все время гонют сеять, но сеять нечим. Селяне какой и дома, то хоронятся, чтобы не видел председатель, а то как ково увидит, так и арестовует.

5/VI–32 г.

Орестовал Предсельсовета Мачула Ф. Бухала Лаврентия Ив., а вечером был ему суд, осудили на 2 года и штраф 150 рублей; судили за то, что не посеял бурака, а Шабалтаса Ф.П. и других выпустили из ДОПРа. Теперь уже гонют пахать и сеять массивом бурак.

12/VI–32 г.

Согласно постановления С.Н.К. о развертывании советской торговли, так что каждый колхозник и индивидуальный хозяин имеет право продавать все свои излишки, как-то: хлеб, мясо, птицу, молочные продукты, хлеб, везуть на базар только одне спекулянты, мясо тоже есть – режут крестьяне последний скот, правда молочных продуктов много, потому что каждый продает на кусок хлеба. А дожди идут часто, так что 10 под 11^е ишел всю ночь ливень, вода ишла по улице в ½ аршина,

в меня можно в колодце достать рукой, жита по толоке очень хорошие, а пшеницы совсем почти нету.

15/VI-32

Ездили в Чугуев несколько подвод, выгонял Предсельсовета за просом на посев, а его там нету, посылают на Булацеловку, а его и там нету. Говорят, что это вы дураки сверх миллиона. Председатель ходил по дворах и забирал лошадей в артель сеят[ь] и скородит[ь].

18/VI-32

Был дождь, ливень очень сильный.

19/VI

Тоже шел дождь, раза три за день, Шабалтасу Фадею и Мачуле Мартыну повернул областной суд все имущество и освободил их из допра. Сельсовет приказывает брать просо и ехать сеять, после частых и сильных дождей все позаростало, как в индивидуальных хозяйствах – мало осталось не пополено, а в Колхозах и в Совхозах по пропашных культурах – хоть коси сено. Цена на хлеб – 80 рублей – пуд муки ржаной, масло коровье – 9–10 руб. фунт, молоко $\frac{1}{4}$ ведра казенного – 3⁵⁰ и 4 рубля. Много людей пухлых от недоедания, так что страшно на тех людей и смотреть.

10/VII-32

Дожди идут часто, жито уже начали косит и толочь в ступах, а подводы гонят дрова везть от Донца в лагерь, а колхоз гонит всех женщин и девок индудалок полоть ихни бураки, сами своих пораспустили – в Харькове живут, а инд[ивид]увалов эксплуатируют.

23/VII

Жита косют, но частые дожди недают кончить косовицу, каждый день идут сильные дожди. Я кончил косить жито, поставил 23 копны жита на трех дачках, и уже смолотил 1 копну на околот, и смолол муки 2½ пуда, так что уже едим хлеб сколь кто съест.

27/VII

Смолол муки 9 пудов, молот на мельнице Эсхар, отмеру берут 7½ фунтов с пуда на простой камень.

2/VIII-32

План хлебо-заготовки на Лебяжьеvский С/с – 42 тысячи, которых мы не в силах выполнить, опять останемся и на этот год голодные, да еще дужче, чем в прошлом году, молоть теперь только из довидкой от С/с. С 1⁵⁰/VIII и только по 30 фунтов на едока, а на базаре в Чугуеве муки и печенаго хлеба уже не увидишь, потому что милиция отбера-

ет. Лошадь средняя – 800 рублей, корова – 1200 рублей, коза – 300–350 руб., пчеляной мед – 7 рублей кило, в этом году очень много меду.

10/VIII

Получил налоговой лист на 42 р. 02 коп. и получил кантрационную книжку на 53 пуда. С/с гонит всех женщин и девок на полку бураков в артели, потом чтобы везли сено в Чугуев в лагерь, зерно на ст. Граково.

31/VIII–32 г.

Помолотил хлеб за это время от 10/VIII наваял жита 66 пудов, 16 пудов уже отвез хлебо-заготовки, за которые получил 14 руб. 33 коп., а если еще вывезть мне 37 пудов та посеять, то мне ничиво не останется для прокормления семьи.

5/IX

Отвез хлебо-заг. – 7 пудов и сена 11 пудов, за которые получил 3 руб. 33 копейки.

17/IX

Начал пахать толоку.

20–21–23/IX–32 г.

Пахал толоку и сеял по пахоте руками, земля немного еще сырая. Погода стоять сухая и уже по утрам морозы, так что надежи мало на озимые посевы, разве только пойдут дожди и будет тепло, тогда можно ожидать чиво nibут из посевов.

Газета «Шляхом Ленина» от 26/IX–32 г., Выдавництво Печенежского Рай. Исполкома [пишет], что в селе Печенегах за покражу кукурузы в Артели «Зірка» г[раждана]-ми Коротю Петра и Коротю Васыля, выездна Сесия Областного суда присудила разстрелять, а Барышпольця Юхыма Юхымовича, молодого учителя 18 годов, – на 10 годов из выселением за пределы Украины и из конфискацией его имущества.

29/IX–32 г.

Вызывало Печенежское Г.П.У., спрашивал начальник, почему на поле растут бурьяны, почему крестьяне плохо обрабатывают землю, почему не хотят сеять бурака, а если кто и посеял, то не выполол, какая в общем причина. Это все безвинно меня таскают. Какойсь дурак доносит неправду.

6/X–32 г.

Посеяли жито Федору, по случаю что дождь ишел ночью 5го, под 6го, но не очень намочил землю.

16/X–32 г.

Все время сеют и пашут, но всходы очень плохие, потому что земля сухая, дождя нету. Получил я повидомлення, чтобы посеял на зиму подсолнуха 15% га да изорать глубокой пахоти 10% га, и обыкновенной пахоти 1 га 80%. Да получил извещение на самообложение на 63 рубля 03 копейки.

17/X–32 г.

Посеяли жито Федору, погода сухая, смотрел я на зерно, какое посеяно уже 2 недели, то оно пустило росток и так лежит, если только дождя не будет, то все посевы, какие не взошли на верх, погибнут, потому что очень уже зерно истощало, и как будто вже сохнет.

18/X–32 г.

Днем прошол дождь, так что намочил землю хорошо, теперь должна рожь взойти если будет тепло.

23/X–32 г.

Смолол муки 3 пуда 12 фунтов. Согласно постановления Р.И.Ка, молоть не едока на месяц 20 фунтов, из их и отмер, так что муки получишь только 14 фунтов.

27/X–32 г.

Вечером пошел дождь, очень большой, так что промочило землю очень хорошо, погода стоять теплая, так что теперь озим взойдет вся, если побудет тепло недели две.

28/X–32 г.

Вечером ишол дождь, очень хорош, так что часов до 11 ночи.

30/X–32 г.

Вечером, только стемнело, пошел очень сильный дождь и сильный гром и молния.

14/XI–32 г.

Началась хлебо-заготовка и началась продажа имущества тех крестьян, которым доведен план хлебо-заг до двору, продали Горгуля Самойла и Золотаря Фалимона, погода стоять солнечная и морозная.

7/XII–32 г.

Все время идет хлебо-заготовка, отдают под суд от 5^{ти} и до 3^х годов, из хат выгоняют, хлеб до 1 фунта забирают, словом – отдай весь хлеб, а сам из детьми оставайся на голодную смерть.

Активісти с. Удачне Донецької області з конфіскованими колосками біля сільради. 1932 р.

1 января 1933 года

Поступаю работать на Эсхар на постройку подстанции и работаю до 19го числа, а 19го увольняют за невыполнения хлебо-заготовки 1 центнера и 80 килограмм.

22/I-33 г.

Приезжаю домой из Эсхара, а 21/I-33 г. приходил милиционер за мной и хотел арестовать по распоряжению Г.П.У.

23/I-33 г.

Я уезжаю в Харьков и поступаю работать на с-базе Харьковского М[ясо]-комбината по 73 рубля 92 копейки на месяц, обед стоит 80 к. из 2^х блюд, ужин 40 коп. из 1го блюда.

А в деревне совсем жить нельзя – хлеба нету, люди пухнуть с голоду, ходят как тени голодные, на базаре купить хлеба стоит буханка 5 фун[тов]. – 25 рублей.

Февраль 1933 года

Хлеб в Харькове буханка 5 фун[тов] 30 рублей, стакан пшена – 3 рубля, стакан муки – 2 р. 50 к., квасоли – 3 рубля, сахар был по Церабкоопах и Хаторгах – 14 рублей кило, а теперь нету негде совсем,

а разное барахло на базаре стало дешево, потому что оно некому не нужно, только каждый и продает на кусок хлеба.

Март 1933 года

Открыли у Харькове по Харторгах хлебну продажу по комерческим ценам, то коло каждого магазина очереди людей – от тысячи и до трех тысяч человек, и стоят по целым суткам в очереди.

А в селе – план до двору на весений посев, лес тоже, навоз возить в поле и разные другие отбутки, налоги тоже, мясо-заготовка тоже, а на почве голода из погребов выбирают все, что попало – бураки, капусту, картошку, коров воруют, словом тянут, что только можно и что попало. Дуплинат Герасим зарезал своего собаку и съел.

29/III–33 г.

Я приехал из Харькова и думаю уже больше не ехать, потому что за месяц и на рубашку не заработаешь, жалованье в месяц – 73 руб. 92 коп. , а за завтрак в среднем рубль, обед – 80 коп. и ужин – 40 копеек так, что все жалованье идет на харчи.

29/III–33 г.

А дома люди ходят по полю и роют оставшие бураки в земли и тем кормлются, а они мерзлые, никуда не годные, а их надо людям кушать. Дуплината Василя сын годов 20^м пошел за бураками, да там и умер.

31/III–33 г.

В Бутенка Трофима Конд. на огороде подобрали Кихача Василя и отправили в больницу, тоже умирает с голоду.

Жертви голоду на вулицях Харкова. 1933 р.

2/IV-33 г.

Люди едят из подсолнуха сердцевину, сушат и толкуть, и потом мешают из бураками и из половой, и пекут коржи.

4/IV-33 г.

Я вступил в Артель (Цегля Лебязьє).

5/IV

Я пошел на работу в артель и отвел коня, и ход, и отвез на посев кукурузы 25 фунтов и проса 15 фунтов.

8/IV-33 г.

Люди мрут с голоду всех возрастов, а в особенности дети очень мрут, в некоторых семействах вымерли все малые дети от грудных и годов до 10^м.

11/IV-33 г.

Начался посев с 8^м/IV. Но сейба холодная, идут часто дожди холодные и морозы.

14/IV

Посадили картошку на огороде.

16/IV-33 г.

Пасха. Я был на работе в артели, скородили, а на селе людей и не видать, раньше было веселились люди, качели, гармони, игры всевозможные, а сегодня везде уныние и голод. Розговлялись постным борщом, немного жареной картошки и молочная каша, дала молока кума Манька. Калихочь Пилып забрал в яру мясо дохлой лошади, перелитое карболкой, и понес домой.

17/IV-33

На сегодняшний день хоронить 11 душ умерших из голода.

30/IV-33

Идут частые дожди и холодно, посев производится очень слабо, потому что зерна нету, лошадей тоже нету, а если у ково и есть лошадь, то все равно она очень слабая, так что и в бороне не выхаживает дня. Так что в этом году еще больше будет недосеву. А люди знай мрут, так что в одну яму кладут душ по 6, потому что некому могилы копать. 27/IV Умер Бутенко Николай Федорович, молодой парень, 22 лет, настоящий гвардеец, большого роста, красивый, и пришлось умереть голодной смертью, лиш потому, что сельсовет не дал ему справки, как сыну розкуркуленого отца, а без справки негде на работу не примают, а весной, когда уже он совсем ослаб, тогда и работа была, но он не мог работать, и пришлось ему умереть голодной смертью.

13/V–33 г.

Из 8/V началась теплая погода, всходят все посевы, бураки и рассаду едят жучки и блохи, надо дождя, но нету. Колгоспы знают сеют, наверно будут сеять до Петрова дня. Люди знают мрут из голоду. 12/V умерла Черная Параска, активистка, кандидат партии, как людей продавали за невыполнение хлебо-заготовки, так она вечером на радощах в школе танцевала, а теперь издохла из голоду, как собака.

20/V–33 г.

Ежедневно мрут люди из голоду. Сельсоветом назначена санитарная комиссия для уборки трупов и похорон их, потому, что хоронить тех людей некому, так теперь сельсовет выгоняет людей и роют большую яму, душ на 10, и тогда зарывают. Много людей взрослых и детей, как посмотришь, так это живые мертвецы.

31/V–33 г.

Дожди идут все время уже две недели, и большие, очень полоть уже надо край, но невозможно. А люди мрут своим чередом.

4/VI–33 г.

Дожди идут все время и очень холодно, все заросло бурьянами, так что надо полоть, но дожди не дают. Цены на хлеб печеный – кило стоит 8–10 рублей, пшеница стакан чайный – 3 руб., масло коровье – 18–20 рублей фунт, молока литра – 2 руб. 50 коп. и 3 рубля.

Масові поховання жертв Голодомору на Харківщині. 1933 р.

10/VI–33 г.

Люди умерают голодной смертью, как-то: по станциях жел. дор., в Харькове, на поле, и некто не убирает. Например, Костенко Николай умер около Таганки, уже целый месяц, и некто не убрал трупа, а каждый день мимо ездят командиры Красной армии. И нет дела некому, что труп уже разложился, что нельзя мимо идти.

28/VI–33 г.

Дожди все время идут очень большие, день и ночь, так что все остается невыполнено, а люди знай мрут голодной смертью.

29/VI

Только из этого дня встановилась погода.

9/VII

Уже начинают срезать колосья жита и готовить кушать. И уже осудили 3 души за колосья, и дали по 6 лет и по 8 годов лишения прав с высылкой в далекие табора.

15/VII–33

Умерла Мамаша в 11 часов вечера на 68 году жизни, умерла по случаю недоедания.

16/VII–33

Разрешено косить жито у кого спелое. Охраняют красно-армейцы, чтобы не срезали колосья, а кого поймают, так приводят в сельсовет.

22/VII–33 г.

Косовица началась частично, молоть без довидки с/с не дают не колхозам, не единоличникам.

27/VII–33 г.

Жнива начались полным ходом, но дожди мешают, а сельсовет индудалов гонит косить, но как людям ехать, когда люди голодные и не дают молоть, и у многих отобрали ступы, говорят – вези хлебо-загот., тогда дадут смолоть 16 кгр на душу, а я когда косил траву, то ели лягушок, на вкус хорошие, мясо белое и на вкус как рыба.

29/VII–33 г.

У нас на кирпичном заводе хлеба нету, варют на завтрик жито, а на обед борщ и жито с молоком и на ужин тоже жито. Словом, кормит с/власть крестьян хуже, нежели когда-то кормили люди свиной.

31/VII–33 г.

В совхозе 1^й Индустриальный сего числа рабочим выдано хлеба по 100 гр. на день та варили борщ, а вперет давали хлеба по 800 гр., а варили овес; словом, кормлют, как свиной да лошадей.

*Селяни отримують пішоно на трудовні у колгоспі імені Дем'яна Бідного.
Червоноармійський р-н Донецької обл. 1930-ті.*

Август 1933^й год

1/VIII

Получил извещение на налог и на самообложение – того на 23 рубля 22 коп. и самообложение на 23 руб. 22 коп. Есть объявление на станциях ж.д., желающим на поселение в Полтавскую губ. дают лошадь, корову и хату; и желающие ехать только на уборки хлеба, скосить и связать гектар – 18 пудов, а связать за косилкой – 10 пудов.

16/VIII-33

Из рассказов очевидцев работавших на Полтавщине по уборке хлеба, что там люди так вымерли, что в деревне нет ни одной живой души, и у многих хатах вся семья лежит умерша, трупы разложились и некому убирать.

Сентябр

5/IX-33 г.

Односібников жмут, чтобы везли хлебозаготовку и чтобы платили все налоги и страховку, а кто не выполняет, того и другово, того штрафуют и продают.

14/IX-33 г.

Осень сухая, надо сеять, но земля сухая, колхозы сеют в сухую землю. Односібников, какие не выполнили хлебо-загот., то тех продают имущество.

15/IX-33 г.

Пошел дождь хороший и началась сейба жита и пшеницы.

29/IX–33 г.

В нашей артели на Керпичном заводе Председатель артели и он же зав. заводом Чуев А.С. в течение 2^х годов его работы продавал лошадей, коров, инвентарь, купленный на торгах кулацких хозяйств, и не приходовал той суммы, за какую продал, а потом продал 1 вагон угля, тоже не приходовал, керпич продавал тоже себе, брал деньги, так его забрало Г.П.У. и он сидит, а здесь в с/с идет следствие, и забрали Цыганка О.П. А у Чуева забрали муку всю из дому, пудов 12^х, и корову.

6/X–33 г.

Посев производят все колхозы и Индивидуальные хозяйства, но озим неважная, потому что осень сухая, да кроме того, какая может быть сейба, как пашеш и сееш.

20/X

Все время мыши скрозь, и в поле, и в доме, такая сила, что и кошка уже не хочет душить, мышеловкой по 50 штук за ночь ловить.

18/XI

Единоличникам, какие не выполнили полностью хлебо-заг., то кому совсем прощают, а некоторым переводят на другой год.

20/XII–33 г.

Пуд жита стоить 25 рублей, мука житна – 35 руб. пуд, масло постное – литра 25 рублей, масло коровье – 12 руб. фунт, сапоги новые, хорошие, казенные – 200–250 рублей. Разрешена продажа хлеба Харьковским облисполкомом, как то: артелям, единоличникам и всем г[раждана]-м, в каких есть хлеб.

Снег выпал в Декабре м-це, зима холодная, морозы доходят до 25 градусов.

Жизнь для крестьян очень плохая, все дорого купить, а продать свое дешево, все стараются как-бы стянуть последнюю копейку из крестьянина, а за крестьян никто и некому не нужно беспокоится.

1934^й год**9/I–34 г.**

Зима холодная, все идет по старому.

Февраль 34 г.

По постановлению Совнаркома, дано льготы Д.В. Республ. колхозам – на 6^х лет не плотить хлебо-заг. и мяса и денежных налогов, а индивидуальным хозяйствам – на 3 года. Пробная мобилизация в Печенегах, всех запасных и лошадей и обоза.

1/III–34 г.

Постановление С.Н.К. об отстрочке хлебоздачи за 1933-й год, невыполнивших колхозов и Единоличными хозяйствами в 33 году, то должны выполнить этот долг в течении следующих 3^х лет.

14/III–34 г.

Перечет всех запасных по 40 лет. Жизнь крестьян никуда негодная. Непосильные налоги, мясо-заг., культ. збор, кто не выполнил – штрафуют и даже коров берут.

Март 1934й год

Снег растаял, стало тепло.

6/III–34 г.

Колгоспы начали пахать, но пахота скверная очень, сыро, весна очень ранняя, такой весны мне не помнится.

20/III

Начали сеять так называемый надранний сев.

24/III

Началась настоящая сейба, стало тепло и сухо, мы посеяли на керпичном пшеницы 2 га.

26/III

Посеяли ячменя 3 га и пшен. 1 га.

8/IV

Пасха. Разговлялись борщом постным. Но пасхи были, хотя из житной муки, но все-таки были, а мяса, сала и яиц не было.

15/IV–34

Посев ранний кончен, сеют поздние культуры.

28/IV

Начали цвести сады, очень стало тепло, но дождя нету, земля очень высохла, так что кто и зна, что и будет.

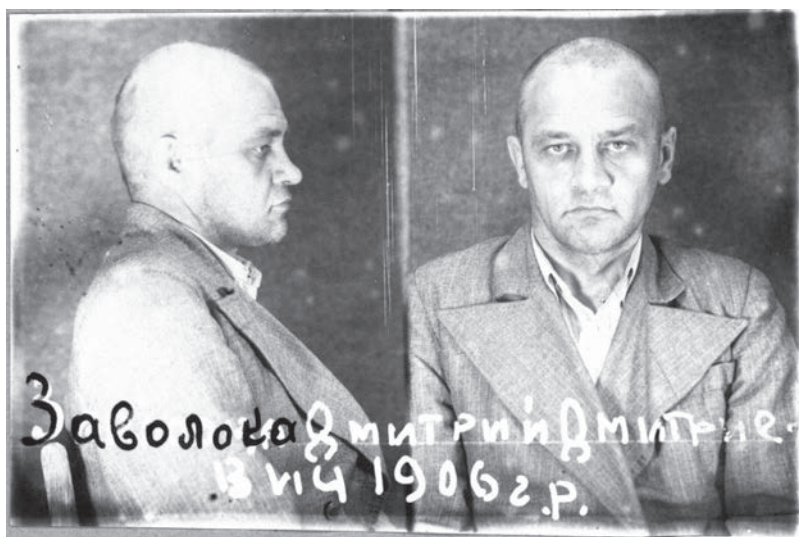
Теперь я вижу что мои убеждения были неправильны, поэтому что сейчас и наши Колхозы стали уже мощными и сами постройки скот и также повисла урожайность на много выше чем она была в те годы в период Коллективизации, а также и все Колхозы стали мощными. Я это вижу на факте и еще раз каюсь в своей глупой ошибке в том и раскаяюсь *Н.Б.*

Показание арестованного
Білоуса Нестора Никитича 14/III-37. *Н.Б.*

О своей деятельности могу показать следующее что в 1918 году я читал меньшевистскую литературу какою мне осталась в моей памяти что я много переубеждался в пользу большевизма а потому я и оставался при таком убеждении аж до 1936 года когда я увидел что в СССР правящая власть является недовольная при другой власти, Советское государство тогда Колхозы стали очень сильно крепнуть а поэтому я сейчас каюсь что я много раньше выкинуть из своей головы этой идеи, а это много потому что я много разбирался в политических вопросах потому я и попал в заключение в осужденности в период с 1930 и 1935 годов в период Коллективизации где приходилось и говорить против Коллективизации потому что я не мог знать конструкции Коллективного хозяйства, а вижу тово что я читал меньшевистскую литературу 1918 году которая меня и дала много статей на анти-Советский путь виду того что я много вел много разисловской работы опострелили Коллективного сельского хозяйства *Н.Б.*

Покази заарештованого Нестора Білоуса. 14 серпня 1937 р.

№3.
Щоденник партійця
Дмитра Заволоки

Дмитро Заволока. Фото з кримінальної справи.

Уродженець Борисполя Дмитро Заволока (народився 1906-го) робив партійну кар'єру в Києві. Із 1932-го працював партійним слідчим в обласній контрольній комісії, був начальником відділу культури та пропаганди Ленінського районного партійного комітету міста. Його дружина Ольга Петрівна завідувала сектором ЦК ЛКСМУ. Мешкали в центрі міста – на Пушкінській, 23.

Із 1929 року Дмитро Заволока вів щоденник. «Хотілося про багато дечого сказати своєму мертвому історичу і, здається, єдиному другу, – пише про нього 23 травня 1932-го. – Але все це “багато” застігається, тоне в одному. І це “одне” нехороше, не хотілося б за нього писати. Не знаю, але за останній час, про що б я не хотів оповідати, що б я не

пригадував, яким би враженням не ділився, все воно впирається в одну точку. І ця “точка” це наше “сьогодня”».

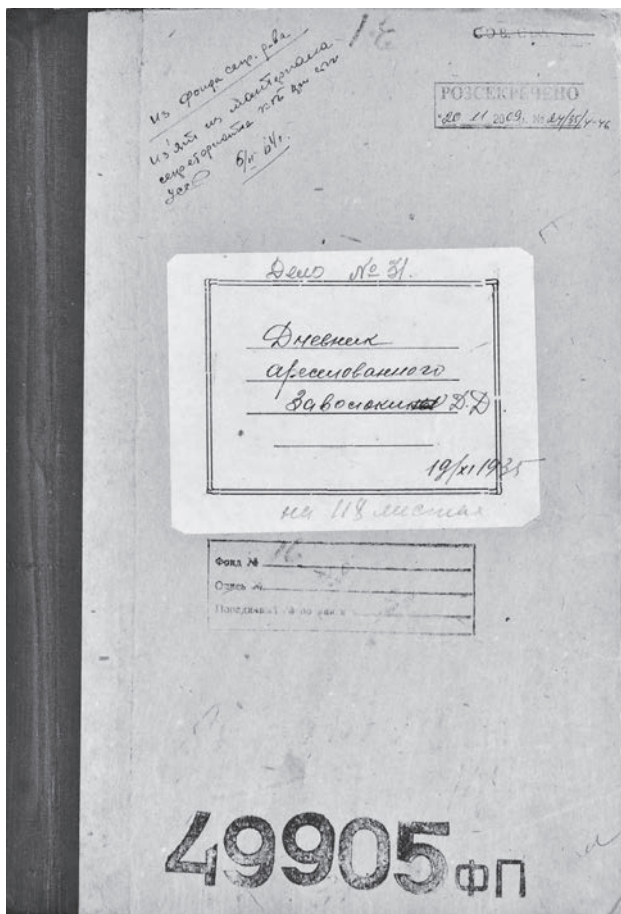
У записниках партієць ділиться своїми найпотаємнішими думками і ваганнями, іноді – відверто «крамольними». Перші сумніви у правильності дій Комуністичної партії в нього зароджуються на початку 1930-х, коли почалася примусова колективізація селянських господарств. Невдоволення з часом переростає в роздратування. Заволока звинувачує партійних «вождів», передовсім Йосипа Сталіна, у «перекрученнях лінії партії», «продовольчих труднощах», «важкому положенні сільсько-го господарства» в Україні у 1932–1933 роках. Описує жахливі картини голоду, що йому доводилося бачити на власні очі під час відряджень селами Київської області, про почуте від друзів та знайомих. Найбільше ж – від матері, яка час від часу приїжджала до Києва в пошуках шматка хліба, щоб прогодувати менших дітей – братів і сестер Дмитра. Той, «ідеологічно підкований», до її розповідей про голод спершу ставився скептично – мовляв, потрапила під вплив шкідливої «буржуазної» та «куркульської» агітації. Однак згодом настрої молодого партійця змінюються на кардинально протилежні. Приїхавши до рідного Борисполя, він жахнувся: місто опустіло, ніби після війни чи стихійного лиха.

Про опозиційні настрої молодого партійця якимсь чином дізналися «компетентні органи». 19 листопада 1935-го Дмитра Заволоку заарештували працівники секретно-політичного відділу Київського обласного управління НКВС УСРР. Під час обшуку в квартирі знайшли й вилучили два зшитки з нотатками 1929–1935 років. Слідство тривало неповних три місяці. Звинувачення – ведення щоденника «контрреволюційного змісту» та «антирадянська троцькістська діяльність». Головним доказом стають його щоденники.

8 грудня 1935-го Дмитро Заволока власноруч пише заяву на ім'я секретаря Київського міськкому КП(б)У Сапова і заступника начальника Київського облвідділу НКВД Гришина, де засуджує свої «антипартійні сумніви, думки і настрої», просить вважати його не ворогом партії, а справжнім «солдатом революції». Однак записники містили стільки осуду політики комуністичної партії на селі, що справу вирішено було розглядати на закритому засіданні суду, а самі записники опісля знищено. Уціліли лише машинописні копії, очевидно, зроблені чекістами. 14 лютого 1936 року Спецколегія Київського обласного суду винесла вирок Заволоці – 5 років позбавлення волі. Згодом спецколегія Верховного суду Української РСР відкоригувала вердикт – збільшивши термін до 10 років таборів з поразкою в правах на п'ять.

Покарання Дмитро Заволока відбував у Воркуттаборі, Комі АРСР. 1945 року виїхав у Ставропольський край, а наступного повернувся до Києва. Однак, ненадовго: 1949-го його знову заарештовують – за попередніми звинуваченнями. Заволоку висилають на поселення в Красноярський край. До Києва він повернувся із початком т. зв. «відлиги» 1956-го. Після неодноразових клопотань до партійних органів обидва вирок Дмитра Заволоки були скасовані, а кримінальна справа закрита за відсутністю складу злочину.

Титульна сторінка щоденника Дмитра Заволоки.

Документ

Дневник, изъятый у г[раждани]-на Заволоки Д.Д. Арестованного 19.XI.1935 г.

Сьогодні я «вихідний». Хоча, по суті кажучи, не було після чого бути вихідним. Бо і минула шестиденка не принесла належних темпів і потрібного навантаження. Але що-ж зробиш, раз народ «вихідний», приходиться підкорятися. Я таки зайшов до Обл. КК, але абсолютно нічого не застав, а тому теж ушився во своясі.

День пройшов не продуктивно. Але зате відпочив. До 12 години валявся в постелі і читав. Потім поснідав, помився і пішов. О 3 години зайшов до кіно. Дививсь картину «Острів рівності». Закордонний фільм, середньої вартості. Хоча на диво має соціальний сюжет. Це так рідко трапляється з закордонними фільмами. І накінець всього відідав, здається, за місяць вперше, цирк. Довго не хотів іти, вагався. Жал-

ко було часу гаяти. Потім пішов і, по совісті кажучи, не жалкую. Були цікаві номери. Особливо в німецьких акторів. Їх на диво було сьогодні дуже багато. Не знаю, наскільки це для СРСР вигідно. Вже ж з ними треба розраховуватися валютою або ж закордонною, не ваблять чимсь романтичним, що вони в собі криють. Власно кажучи, роман в них не народжувався, але кожна подорож приносила цілий ряд нових дійових осіб, з якими так чи інакше я стикався. Ну і взагалі, мені подорожі як поновлення оточення подобаються. Хоча з моїм плачем не завжди вони зручні. Кепсько те, що на руках у мене немає квитка, прийдеться стояти лишню годину у «хвості», а я цього не люблю. За «справу», яку треба буде вести у Барашівському районі, майже не думаю, навіть не згадую за нею. Вчора заготовив в зв'язку з нею запитальники, накреслив порядок, яким буду користуватись і на цьому скінчив. Сьогодні зовсім не повертався до Барашівської справи.

Закінчив читати Гюго «Людина, що сміється». Оставсь якийсь гнітючий осадок. Не зрозумів, для чого закінчувать так роман? Яку мету собі ставив автор? Невже не можна було охоронити художню вартість твору і подати значно світліший кінець. А потім взагалі, твір написаний в «надзвичайно захоплюючій послідовності». Навіть важко йти тими усвоєно розмірними кроками, якими посувається читання. А через те, саме читання теж виснажуюче. Потім надзвичайно багато різного матеріалу побічного, від безпосередньо живих дій твору, а це так забирає багато часу. Або-ж треба писати філософський трактат і окремо твір з конкретними діями, бо ж поєднання їх до купи утруднює легкість усвоєння і читаємость твору. Я би не хотів знову читати таку по формі і по методу книжку.

Зараз десять годин. Треба збиратись їхати на вокзал. Залишаю одну Уляну дома. Погано те, що вона одна. Молода, недосвідчена. А я не люблю, коли в неї збираються імпровізовані «вечорниці», або ж сидить парень за північ і не керується «золотою серединкою» стіни. Добре б було, коли б вона в одного з своїх товаришок цей час жила. Не скачала б і для мене спокійніше.

... III.32 г.

Сьогодні ранком о 5 год. повернувся з Барашівського району. Вражень дуже багато, але мало таких, що приємно було б згадати. Все похмурі, невеселі, тяжкі вражіння. Чим більш я придивляюсь до сьогоднішнього стану села, чим більш прислухаюсь до настроїв, як працівників на селі, так і селянства – то все більше впевнююсь, що ми наробили багато помилок. І помилок таких, яких важко на ходу виправити, бо занадто вони заглибились. Та чи взагалі хто збирається визнати ці помилки? Здається, ні.

Головне – це в питаннях колективізації. Весь валовий збір головним чином пішов на різні заготівлі. Як кажуть – «для держави». Навіть посівфонди в більшості колгоспів вивезені у хлібозаготовлю. І зараз досить велика частина колгоспників зовсім немає, що їсти, Особливо те, що валютою. А свої доморощені грали б за радянські грошові зна-

ки. Принципово ще вчора про це домовлено. Не знаю, як тільки тепер прийдеться пересуватись, якщо прийдеться не до самого району їхати залізницею, а й кіньми. Само погано розпускати. Ще може в районі «законсервувати». А це не дуже весела історія буде.

*Мітинг біля засипного пункту після здачі зерна в селі Улі
Золочівського р-ну Харківської обл. 1932 р.*

///III.32 г.

Завтра їду в справах КК до Барашівського району. Пробуду там 7 день. Про район, окрім справ, що маю на руках, майже нічого не знав. Навіть не знаю, як туди і попасти. Чи є залізнична станція Баришів, чи треба брати до якоїсь іншої станції квиток. Мені б хотілося знайти таких зовсім не знайомих навіть по назві своїй районів, відвідати і познайомитися з цілим рядом інших районів, що про їх існування я знаю або по історичним даним, або по різних літературно-описовим тощо. (Тараша, Сміла, Чигирин, Канів, Золотоноша тощо). Сьогодні я вечером читав «Людина, що сміється» Н.¹³¹ Гюго. Прочитав половину. Мало опису дій, а більше філософствування та різних порівняльних думок автора. Які до речі мені набридають. Я прибічник менше розглагольствувати, а більше дії.

Справа, в зв'язку з якою їду на район, надзвичайно заплутана, занадто грязнувата. Виникла під час боротьби за хліб. Зміст – перекручування лінії партії. Я би хотів знати хоча б один район, де б не було перекручування? Здається, таких районів на Україні немає. Та навряд чи і в усьому Союзі знайдеться. Сама система нашого керівництва, самі методи нашої роботи сприяють різним перекручуванням. Тут, звичайно, такі лікувальні заходи, така хірургія, якими ми займаємось,

131 Правильно Віктор.

не в силі буде оздоровити становище на місці і раз назавжди забезпечити місця від всіх хвороб такого змісту. Треба лікування за другою методикою приміняти. Вже сотні, коли не тисячі, навіть десятки тисяч «нестійких» членів партії, що допустились різних викривлень, покарані найсуворішими засобами впливу і все ж таки різні викривлення не припиняються, навіть не зменшуються, а навпаки – зростають. Треба буде пізніше зробити повний прогноз їх причиновості, бо на зараз я ще не продумав усього до кінця. Треба лягати спати, зараз початок на другу годину по півночі.

14.III. 1932 р.

О дванадцятій годині ночі виїзду до Барашова. Ніч моя напевне пропала «не в цапову душу». Але для мене поїздки з такими «удобствами» не первинка. І все ж таки вони мені не противні, а навіть більше подобаються. Не знаю чого так, але майже у кожную поїздку, яка трапилась у моєму житті, особливо службова, викликала в мене якийсь підйом, поживалення. Такі поїздки були на повному утриманні колгоспу і своїх окремих господарств немає (батраки). Ці колгоспники зовсім сидять без хліба, навіть і без картоплі. А тому в ряді колгоспів району (Бараші, Н. Яблонець, ..., Бобриця, Киянне тощо) колгоспники крадуть харчі і свиней (комбікорм), печуть з них лепьожки і їдять. В частині колгоспів проїдають посівфонди, що є. Теж саме і в частині індивідуальників, зовсім менше хліба. А загальне враження таке, немовби країна переживає тяжкий голод, або ж напередодні масового голоду. Хліба ніде не можна купити і по 2 крб. за хунт, хоча є такі господарства, можливо і немало, які ухитрились заховати хліб (закопати тощо) і тепер його мають. Але теж споживають його по секрету, щоб і сусіди не бачили.

Методи хлібозаготівлі були занадто ліві. Користувались головним чином голим адмініструванням, масовими обшуками, арештами і взагалі припускали нічим [не] виправданий проїзвол. Масова виховна і роз'яснююча робота зовсім була занедбана. Населення, починаючи від заможного куркульського слою і кінчаючи колгоспником бідняком, було залякане, зтероризоване. В постановках РПК були різні попереднюючі уповноважених ухвали проти «лівих» загибів і беззаконня, а на ділі боротьба з такими проявами не велась, навіть більше – сам РПК став на шлях голого адміністрування, утворив оперативну трійку під керівництвом секретаря РПК, на яку викликали уповноважених з повним складом сільради, управи колгоспу і давали взбучку, супроводжуючи останню арештами, залякуваннями тощо. В результаті всієї цієї роботи район все-таки виконав план хлібозаготівлі лише на 66–69%.

Зараз стан з мобілізацією посівфондів занадто загрозливий. Всього мобілізовано по району 40%. Надій на значне збільшення цієї кількості майже нема ніякої. Отже, загроза, що майже 50% посівплощі навесні залишиться не запахані. Окремі настрої є такі, що коли б навіть увесь і посівфонд був, то все ж таки є загроза невиходу на роботу великої кількості колгоспників, що немає ніяких харчів. Через це і при умові цілковитого забезпечення посівматеріалом залишення

незасівної площі. Це зараз, а що буде, коли треба буде убирати урожай. Тоді ж харчові ресурси і того будуть менші, чим зараз. І от знову загроза, що посіяні лани не будуть своєчасно зібрані, або і зовсім загине частина. Для чого було утворювати таке напружене становище на селі? А особливо в колгоспному секторі? Чи можна було уникнути цієї небажаної загостреності? Ясна річ, що можна було. Треба було більше уважно віднести до потреб, і в першу чергу харчових потреб, населення. Забезпечити харчовими запасами, зберегти посівфонди, фураж для коней і стан був би неузнаваємий, порівнюючи з сьогоdnішнім днем. Можливо, такий стан лише в одному районі, тоді вина лише на районному проводі? Але ні, факти, що мають місце майже у всіх районах, говорять за те ж саме, де не лише факти, а живі люди, думки, настрої їх про те ж свідчать. Це хвороба загально-республіканська, всесоюзна. Настрій в населення і індивідуальника надзвичайно пригнічений. Скрізь чувається придушене, глухе незадоволення, але це надто м'якко сказано. Щось відчувається в настроях, в думках більш загрозливе, чим незадоволення. Незадоволення, коли людина голодує, переходить в іншу ступінь реагування.

Народ з сіл, з колгоспів, повально тікає, перекочує до міст, до заводів, новостроек, шахт. Гонить не бажання мати легкий хліб, а бажання позбутись загрози голоду і знайти людське рівноправне життя. Під цими рішеннями стирається класове розшарування села. Колгоспник приховує заможного, стає на його бік, а куркуль заможний розпливається серед колгоспників, бідноти.

Ще ніколи, здається, з часу революції не було так грубо порушено робітничо-селянську спілку, як зараз. 1918–19–20 роки – це роки військового комунізму, але і тоді моральний стан селянства у його взаємовідносинах з радянською (робітничою) владою був кращий, чим зараз. І я не знаю, що може нас чекати попереду, коли ми не звернемо уваги на утворившийся стан і не візьмемось виправляти ті помилки, що ми припустилися. І виправляти треба негайно. Основної політики партії для цього не потрібно змінювати. Курс на соціалізацію сільського господарства і надалі мусить залишатись, і надалі треба боротись за колективізацію і з усіма її ворогами. Не зупиняючись ні перед якими засобами чи труднощами. Але треба обов'язково за всяку ціну досягти того, щоб основний продуцент хліба – селянин, колгоспник, мав його в необмеженій, цілком задовольняючій кількості. Треба стосунки держави з населенням, і зокрема селянством у його продажно-продуктових функціях, переводити суворо добровільно. Треба, щоб контракти для виробника були вигідні, щоб він сам з охотою йшов на неї, а не примусово, як це зараз робиться. Кожну функцію селянського виробництва треба стимулювати. Робити її вигідною двосторонньо, як для держави, так і для виробника-селянина. Кожному селянину, що вступив, чи вступає у колгосп, треба показати переваги колективного господарювання, а не навпаки, як це зараз в більшості колгоспів стало. В якому ціле літо працював колгоспник, на зиму не має, що їсти і ходити босий і голий. Цим стимулюванням до вступу в колгосп і до збіль-

шення видатності праці колгоспника не створиш. Ясно, що в процесі соціалізації сільського господарства трапляється багато труднощів – і відсутність коштів, і відсутність кадрів, і головню приватно-власників психологія, але з бігом часу все це можна буде пересилити, але ні в якому разі не в таких умовах, які зараз утворені на селі.

Заходив Семен, багато говорили. Він теж однієї оцінки всіх сучасних явищ, як і я і, теж так боляче гостро їх переживає, як і я, але ж одними переживаннями справи не залагодиш і не допоможеш. Активно ж боротись з ними не має змоги. Режим партії, що існує зараз, не дозволяє цього. А ми перш усього є члени партії, члени більшовицької організації. А тому настрої, оцінки наші залишаються з нами. Ми ж виконуємо волю партії, волю більшості. Хоча я певен, що таких настроїв, таких думок має багато, кожен член партії, що не загубив зв'язки з масами. І мене лише дивує, чому в партії зараз утворився такий стан, коли найменший прояв критики, коли найменший прояв власних спостережень, карається «опортунізмом» і негайними оргвисновками. Цей принцип, на мою думку, глибоко хибний, чреватий різними неприємними несподіванками і негативними наслідками в житті і будівництві нашої країни. Принципи більшовизму не такі і не так їх розумів проводир партії ЛЕНІН, як їх зараз розуміють сучасні «проводирі». Але я вірю, що, при всій обмеженості і засліпленості цих «проводирів», партія зрештою у всій своїй масі цілком зрозуміє утворившеся становище і вживе відповідних заходів. Ми ж не якась каста, а живі частки великого робітничого і селянського трудового організму. А тому зможемо відчутти його пульс і оприділити хворості.

19.III.1932 р.

Вчора ще приїхала мамаша. Але сьогодні лише з нею відверто розговорився. Становище дома надзвичайно тяжке. Вже декілька місяців зовсім у хаті відсутній хліб. Живуть картоплею та картопляниками. В дітей (Миші, Колі, Віті) стало розвивається гостре малокровіє і часто жаліються на головокружение. Хліб з'являється в хаті лише тоді, коли мати приїжджає з Києва і привозить «гостинців». Раніш, коли, бувало, мати починає розповідати за свої справи і наводить факти голодування, недоїдань, я не вірив, не прислухався до цих розмов і говорив: «Що Ви, мамаша, підпали під ворожу агітацію і розказуєте різні куркульські “страхи”», розмову повертав на жарти і запевняв, що нічого страшного не може статись, держава і партія до цього не допустить. Але коли сьогодні вона мені знову про це почала говорити, і в її голосі бронуло ридання, у виразі обличчя спазми плачу, а на очах блищали сльози, я не міг не відчутти того тяжкого, безпорадного стану, у якому живуть наші домашні. А в пам'яті в мене ще свіжі, ще виразні були згадки за вражіння, що я відчував, бачив у Барашівському районі. І коли мати почала розповідати, як дома кілька день тому назад вся наша (Заволонівська) рідня з'їхалась і зустрілась у тітки Катерини, і після розпитого літра горілки, замість веселих розмов, як це раніше було, почала плакати, кленучи долю свою і життя своє тяжке, я відчув,

як мені під саме горло підкотило щось важке, здушило мене всього, і мені здавалось, що я не втримаю і почнуть литись сльози. До того це було тяжко, кошмарно-неможливе переживання. Мені до болю стало тяжко і соромно за їх життя. Невже такі переживання мусила принести їм революція? Невже таке життя вони мусили мати у вільній країні? Може, кому-небудь здається, що я впадаю у не потрібний сентименталізм, що я займаюсь м'якотілим інтелігентским хниканням. Але я б хотів би знати, хто із самих хоробрих може равнодушно і холодно слухати гірку і тяжку правду, що виходить із самих глибин людської душі, що наболіла горем і тяжким неспросвітним життям. І коли цей голос сходить від змученої страдаль матері. В якій з-під слів виривається ридання. А на обличчі написано горе, нуждаюче життя і безпросвітний смуток. Я лише сьогодні помітив, як здорово за останній час змарніла моя мати. Ясно, не від щастя і не від гарного життя.

«300 днів без шматка хліба», Чернігівщина. 2 квітня 1933 р.

Я не знав, що їй відповідати на її розмови, я був безсилий чим-небудь її обрадувати, і лише спромігся сказати, що такий стан буде недовго, не може бути того, щоб партія не бачила того людського життя, яким навкруги живуть, і коли є факти голодування, це буде скоро виправдано. Я не знаю, чи повірила вона мені, чи ні? Але більш не заперечувала, я теж не хотів повертатись до цієї розмови. Її весь час турбує те, чи дійсно прийдеться надіятись лише на той посівматеріал, що мають люди, і на ті харчі, які є для весняних робіт. Хтось в них на зібранні в колгоспі говорив і резолюцію по цьому прийняли, щоби колгоспники своїми внутрішніми посівресурсами забезпечили весняну посівкомпанію, а також надіялись лише на свої власні харчі. В колгоспників же, за словами матері, зовсім нічого нема.

Ясно, що в її словах дуже багато згущеності, а можливо, і ворожих впливів, що хочуть навмисне інсценувати голод та злидні, я про це їй теж сказав. Але та доля правди дійсного стану, що про них вона розказувала і не вірить яким немає ніяких підстав, теж надзвичайно тяжко і неймовірно гірко.

Вечером прийшов додому, немає ні куска хліба, мати всі кусочки і сухарі забрала додому на «гостинці», а в крамниці хліба не хватило, а тому прийшлося і мені повечеряти одною картоплею із гнилою чи то тухлою тюлькою, що Уляна взяла в крамниці Київторгу. Да, стан харчових труднощів чим далі, то все більше дає себе відчувати. Незважаючи на те, що в основному зернова проблема розрішена, приходиться все ж таки сидіть без хліба. І незважаючи на те, що тваринницька проблема теж в основному розрішується, зовсім ніколи не бачити і не їсти ні м'яса, ні жирів. Не знаю, наскільки довго буде тягнутись такий стан?

Внутрішнє самопочуття кепське. Немає життєрадісності, бадьорості. Відчуваємо якусь перевтому. Не хочеться ні над чим працювати. Лише коли вийдеш на двір, відчуєш подих весни і проміння теплого весняного сонця, робиться веселіше і хочеться жити. Дивишся на людські постаті, цікавим оком окидаєш жіночі постаті і шукаєш «своєї». Але теж марно. Хоча я задовольняюсь з того, що мені ніхто не забороняє роздивлятися їх як хочу. З цього мені здається теж досить. Хоча інколи хочеться більшого, і тоді я згадаю Ольгу. Для чого не знаю, хоча добре відомо, що ніякого повороту немає і не може бути. І все ж таки згадую. Це напевне від того, що я не можу жити, не маючи друга жінку, або хоча б не думаючи про таку...

... 32 р.

Не знаю, про що можна писати? Усе таке старе, таке одноманітне. Життя іде похмуро, невеселим кроком. І це не моє персональне, а загальне, людське. Вже кілька днів читаю Леніна «Что делать»¹³². Немов би під цією назвою, що давала відповідь на життя партії в 1901 році, я хочу знайти відповідь на життя сьогодні. Але даремна річ, коли б і знайшов, що відповісти на сьогоднішнє болюче питання, то все рівно не порадив би становище. Бо ж такий порядок речей, при якому нема змоги говорити свіжі, нові думки, пропозиції до тих, які вже сказані і про які лише можна говорити.

Чомусь читання, а особливо усвоєння, мені важко дається. Чи тому, що політична мова, якою користується В.І., важка, чи тому, що зважаючи на академічність видання творів Леніна, різні примітки перешкоджають концентрації думок. Чи може я зараз сам не в цілком працездатному стані? Мені здається те і друге. До того ж зміст «Что делать» трохи отвлечений на сьогоднішній день. Хоча абсолютно не загубив свого принципового політичного значення. За три дні вспів

132 «Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения» – книга Володимира Леніна, вперше видана 1902 р. і перекладена багатьма мовами. В ній він виклав власне бачення ідеології та шляхів здійснення комуністичної революції в Росії.

почитати лише чуть більше половини. Окремі місця перечитую по декілька раз. Хоча, здається, прийдеться перечитати ще раз всю річ.

Ніяк не зрозумію, що в мене зараз, от уже кілька день за стан? Навіть важко схематично передати. Особливо ночі якось тривожні. Здається, зовсім згинули мої міцні на сон ночі. Незважаючи на те, що я завжди пізно лягаю, днем зовсім не сплю. Ніч у мене проходить неспокойно, а ранком-рано прокидаюсь і не можу ніяк заснути. На обличчі теж, здається, трохи змарнів (і сам бачу, і Уляне говорить). Очевидно, сьогоднішнє моє життя цьому сприяє. Надзвичайно складні і важкі переживання політично-партійного змісту. Незадоволеність своєю роботою в Обл. КК, а також повна відсутність свого суто суб'єктивного життя (розумію духовно-психічного порядку).

Додому прихожу рано. Сижу сам, читаю, або і нічого не роблю, але йти куди-небудь зовсім не хочеться. Сьогодні майже силою заставили піти, думав подивитись яку-небудь кінокартину, а цим самим трохи розв'язитись і краще спати. Але ж на картину не вдалось потрапити, скрізь великі черги, а черг я не люблю. Завагавсь. Хотів повертати додому, але сам собі наздо не пішов додому, а до цирку. Хоча і не хотілось йти. Програма майже стара. Скучно але нічого не зробиш.

Кожну хвилину приходять у голову питання політичні і не дають мені спокою. Надзвичайно багато у оточуючому житті, у сьогоднішніх подіях чогось катастрофічного, безнадійного, непоправимого. Стан з посівкампанією, як ми на неї не дивимось оптимістично, але ж все ж таки загрозливий. Посівкадрів немає повністю. З тягловою силою що день, то гірше. Коні падають, а ті, що живуть, зовсім непридатні до роботи (виснажені, відсутність концкормів, поганий вигляд). Люди, колгоспники мають чи не найгірший за весь повоєнний період моральний стан. А хіба з таким настроєм запрацюєшся, а до того ще й харчів немає. Стан надзвичайно напружений. Невигідний для успішного переведення будь-якої роботи, а тим більше посівкампанії. Я певен, що про такий стан більшість партпроводу знає, але чомусь мовчать. Не-

Перша колективна оранка на полях повторно організованого колгоспу ім. Дем'яна Бедного. Донеччина, 1930 р.

вже вважають його за нормальний? Між одиницями, не офіційними, а поза углами, точаться балачки про сьогоднішній стан на селі. Офіційно ж усе спокійно. Ми успішно будемо соціалізм, у нас велетенські здобутки. А вцілому на «Шипці все спокійно». Геть правих і «лівих» опортуністів. Хай живе вождь партії Сталін. Якось смішно і боляче робиться. Для чого така комедія, для чого такий самообман. Невже не можна тверезо усе оцінювати і шукати шляхи поліпшення. З нас напевно сміються, нашим же словам, запевненням про «успіх» не вірять.

Ми ж самі собі плюємо в обличчя, коли печатаєм хоча б таку ухвалу, як про роботу тваринницьких радгоспів (постанова ЦК ВКП(б), СНК СРСР та НКЗ СРСР), до ... досягнень додаємо «кладбище» людей, що довели до загину сотні тисяч, мільйони корів, свиней, овець. Але чи ж вони довели. Треба хоч перед собою бути відвертим, довела та система керівництва, яка панує сьогодні як державна, а проти якої жодного слова ніхто не сміє сказати.

От сьогодні в «Пролетарській Правді» в нарисі Охрименка про «свинячі справи» ... теж описується доля одного радгоспу, керівники якого завтра поповнять «кладбище» керівників тваринницьких радгоспів. А чи вони винні? Зовсім ні. Бо ж «за чинним положенням, Сахнівський свинорадгосп на Конотопщині здає державі всі зернові культури, що він засіває», а в самого зараз положення до неймовірності катастрофічне. 2215 штук свиней голодують, їдять лише січку з пареної соломи та мерзлих буряків. І наслідок красномовний «замість 141 шт. беконних свиней, радгосп ледве спромігся здати тільки 20» і далі через усе це здихає 35% поросят». Хто ж винен? Ми, партія, наша система роботи. Тупе ідіотське підкорення, свіжої думки, ініціативи мільйонних мас якимось догмам дикого закону «авторитетності» і непоршності лінії «великих міра сего». Ні, я зараз більше не хочу нічого писати, бо почуваю, як мене усього піднімає ізнутри, і я відчуваю, що через це я здібен говорити, думати і писати дурниці.

Буксирна бригада за роботою, Миколаївщина.

...IV. 32 р.

Написав Івану листа. Хотів зовсім не писати, але подумав, що так негарно, і написав. А написати хотів тому, що Іван свиня, ще й порядочна. 9 березня він виїхав з Києва по мобілізації ЦК ЛКСМУ для роботи в АМСРР і аж до другого (2 квітня) абсолютно ніякої звістки про себе не писав. Три тижні мовчанки. А дома турботи. Чому мовчить, що з ним сталось. Мати теж: спеціально їде до Києва, аби взнати за свого любого сінка. А він грубий егоїст, займається своїм «благоустроєм» в Тирасполі. Зарахували його аспірантом історичної секції Наукового Комітету, так би мовити, науковим робітником став. Дивуюсь тільки, як може така людина, як Іван, з його світоглядом, в якому ще немає нічого сталого і твердого, без ніякісінької життєвої практики, зразу сісти на лаву наукового співробітника. Це ж криза кадрів. Хоч би дали хлопцю закінчити Інститут. В нього ж теоретичних знань не більше, як за два роки навчання. Хоча він хлопець недурний, трохи сам над собою працював, а трохи взагалі має природних здібностей. Але його сьгоднішні знання це поверхові, вкрадені думки, цитати. А чогось поглибленого засвоєного і життєвою практикою перевіреного в нього ще мало. А тому його аспіранство передчасне. Можливо, на науковій роботі вирівняється.

Сьогодні за вечерею прийшлося їхати майже на окраїну міста. Сидів дома вечером і читав, захотілось їсти, дома, як завжди, окрім хліба, немає нічого. Пішов купувати до ЦРК, але ціни такі сумашедші, що прийшлося їхати на околицю, щоб купити чогось повечеряти по своєму карману. Сто грам сухої ребрики коштує 2 крб. 10 грам постної волової ковбаси 1 крб. 30 к. Скільки ж треба нормальному чоловіку, щоб наїстись. Та на одну їжу за такими цінами не вистачило б утримання, а квартира, а сім'я, а топливо, а одяг. Ще б можна багато найти «а», та хрін з ними, і так жутко стає. І це відчуває зараз більшість робітників, більшість працюючих. Прямо неможливі злиденні умови життя. Ціни такі на ринку, в тому числі і в кооперації, і в держторгівлі, що жутко стає. Пересічний заробіток не піднявся настільки, щоб поспіти за цінами на різний крам. А крам [у] цей час баснословно піднявся у ціні. А тому реальна зарплата переважної більшості працюючих надзвичайно знизилась. Я пам'ятаю 1927–28 р. коли я одержував 135 крб. Я тоді жив, зовсім не відчуваючи ніяких бюджетних труднощів. А зараз я одержую пересічно 250 крб., і завжди надзвичайно напружене становище. До того ж я зовсім не купую ніяких речей, ні одягу, ні книжок. І грошей не вистачає. До того ж я харчуюсь теж кепсько. Але ж це я сам. Ну, і Уляна частково. А як тому робітнику, що в нього пересічно заробіток 150-100 крб. (а таких у нас більшість), а до того і купа дітей. Да, справи в нього напевне, не дуже веселі. Нам би – партії, не мішало б подумати над цими справами, поряд з завданнями «виконати 5-літку в 4 роки».

Надзвичайно часто згадую Ольгу. Що зробити, щоб скоріше її викреслити з пам'яті. Жінка. Але де ж її знайти. Таку, яка би відповідала усім вимогам.

8.IV. 1932 р.

Прийшов додому без чверті об 11 годині ночі. Було засідання партколегії Обл. КК. Здається, третє по рахунку після організації області. Слухали 15–16 апеляційних справ. В більшості хлібозаготовельні партстягнення. Переважно виключення з лав партії. З розглянутих справ лише одному затвердили постанову Рай. КК про виключення. Решті кари знижені. А це показує надзвичайно часті випадки легковажних підходів до виключення того чи того з числа партії. Заходів товариського й партійно-виховавчого впливу майже не використовується. Проте більшість покараних – це робітники або ж бідняки, батраки, що з перших днів революції стоять на стороні радянської влади і активно приймають участь в соцбудівництві.

Я задоволений з сьогоднішнього свого робочого дня. Можливо, моя перевтома і на ніч позитивно вплине. Не буду повертатись з боку на бок і не вживатиму способів «штучного утомлення», які не гріх, але ганьба, і які минулу ніч я вживав.

Сьогодні «вихідний». Майже цілий день відпочиваю. Зранку довго валявся в постелі (здається, сон мій починає повертати на своє старе місце).

Їздив на завод. Таке враження від зустрічей, як колись було в Борисполі, особливо в перший період мого виїзду з Борисполя. Зустрічі з жартами, з «ура», з розпитуваннями, з зацікавленими поглядами, «оглядінками» і т. і. Завод потроху виходить з прориву. Березнева програма як по перевозам, так і по вагонам виконана на 100%. Квартальне завдання залишилось трохи недовиконаним. Обіцяють в другому кварталі «перекрити».

З трьох годин був на пленумі міськради (я так рідко буваю на ділових засіданнях міськради). Розглядали питання про бюджет на 1932 р. Питання досить сухе, коли особливо прийняти на увагу, то воно вже обговорено у відповідних партійних інстанціях.

Сидів і думав, от раніше, на якому зібранні я не був, яке б питання не обговорювали, завжди в мене знаходилось бажання і матеріал говорити. Але зараз ані матеріалу, ані бажання. Чим це пояснити? Можливо, моєю відірваністю від характеру цього питання, яке сьогодні дебатувалось на пленумі. А можливо внутрішньо-психічним станом. Народу було мало, з 2000 членів і кандидатів міськради було не більше 300–100.

Після пленуму бродив по Володимирській гірці (давню збирався піти глянути на стан Дніпра). Дививсь на Дніпро, на околиці. Щокіль немає ніяких змін. Дніпро у своїх старих берегах, навіть до льоду, де народ переправляється, хоча деяка частина Дніпра очищена від льоду і по ній уже сковзять колодки, які напевно перевозять людей з одного боку на другий. Офіційне повідомлення з «Пролетарськ. Пр.» оповіщає, що криголом почнеться 7–8 квітня. Цікаво, чи і в цьому році буде така повідь, як минулого року? Дехто стверджує навіть, здається, через пресу, що повинь буде не менша, чим минулого року. Ходив по скверу і дихав на повітрі повною груддю весну. День теплий після півдня, весь

день світило сонце. Відчувається, що кожна людина хоче звільнитись з-під зимового одягу. Багато зустрічалось з порозстібуваними пальто, частина все ж у весняному одягу. Завтра я теж хочу звільнитись з мого «хомута».

«Вихідний» закінчив відвіданням кіно. Дививсь картину, здається, «Зірвану маску» з життя Польщі. Картина стара ВУФКівська. Трохи «попахує» нездоровою ідеологією. Народу по вулицям дуже багато. Кожний по-своєму переживає весну. Одиночок мало, лише хто йде з роботи. Всі «паровано», а то й «кущовом» ходить. Мені здається, що таких, як я, «екземплярів» майже не зустрічається. В мене інколи, коли я йду в різноманітному і живому потоці вулиці, виникає бажання зачепити когось із жіночого полу і заговорити. Отак і сьогодні було бажання, коли вийшов з кінотеатру. А переді мною йшла струнка жіноча постать (теж з кінотеатру). Але буржуазно давно встановлена мораль стоїть на сторожі проти таких випадків. Я ж тут такого нічого поганого не вбачаю. Да, і чи не все рівно, де я познайомлюсь з якоюсь нашою людиною? Чи це буде зібрання, чи це буде при зустрічі мого приятеля з незнайомою. Чи ще при якомусь випадку. Важно те, щоб у моєму ставленні до нової людини після знайомства було більше людського, простого, чим фіглярства і сентиментального інтриганства.

Прийшов додому і застав черговий номер журналу «Под... Марксізму». Розгорнув і почав з захопленням читати. Я часто задумуюсь, що треба перш усього почати вивчати? Я кидаюсь безсистемно і на політекономічні теми, і на філософію, і на історію, і на літературознавство, і на Леніна, і на Маркса і на Плеханова. І з цього дуже мало користі. Моє бажання велике і багатогранне, а можливість обмежена і скупа. Треба б встановити повну поступовість. Але самостійно це проробити досить важко. Треба буде взятись за якимсь науково-навчальним закладом і під його керівництвом почати поступово озброюватись.

...32 р.

Випадково натрапив на об'яву в газеті «Пролетар. Пр.», що Київський педагогічний Інститут профосвіти оголосив набір на заочний сектор Інституту. Я подумав, чи не піти мені на цей заочний сектор, щоб дарма не гаяти часу, а скористатись з нагоди і під певним систематичним, методичним керівництвом почати підготовлятися? Тим більше, що на цій заочній секторі є факультет соціальних наук, який мене по своєму цілеспрямованню цілком задовольняє. 12 квітня (вихідний) обов'язково заїду до Інституту і довідаюсь за умови вступу та роботи, годі свинопаску працювати.

Учора і сьогодні я майже «центральна постать» в партколегії. Нікого немає, то пороз'їжджались, то хворі. І тому напевне, що я зважився сам, я почуваю себе повністю ненавантаженим, а тому і задоволений з своєї роботи. Хоча є й інша причина бути більше задоволеним в своїй роботі. Причина ця та, що я працюю в партколегії на положенні, так би мовити, «учоного єврея» (здається, є такий термін-поговорка). Себто найбільш складні справи доручаються мені. Справи, пов'яза-

ні з «високими матеріями» (професора тошо), теж мені. Крім цього, приходиться й інші «поважні» справи виконувати. Наприклад, план праці для колегії на IV, V, VI теж мені прийшлося скласти. Провідний матеріал до бюлетеня Обл. КК про роботу РКК по партлінії теж за дорученням Народецької я написав. Взагалі ці функції дають певні точки по зросту в роботі, в розвитку і через це я цілком задоволений з своєї роботи, можливо не довгий час, але ж задоволений.

7.IV.

Був на науковому фільмі (це другий звуковий, що я бачу в своєму житті). Зветься «Дві зустрічі». Фільм слабше зробив враження, чим перший («Путьовка у життя»), але теж непоганий. Я просидів на ньому підряд два сеанси. Малює життя, з одного боку, Червоної армії, а з другого – наше мирне будівництво та побут, хоча виразно фіксує нашу увагу і на питанні шкідництва, контрреволюційної спільності. Технічне виконання фільму поодиноким бездоганно, але є багато місць по звукопередачі нечітко, нерозбірлива, а також неприродна. А через це я сидів два сеанси, бо з одного багато місць (кадрів) і розмов не зрозумів. А в основному фільм позитивний.

Сьогодні вже рівно два місяці, як з Ольгою ми «розквитались». Переживання не такі, як були у місячний ювілей. Навіть не думаю про сьогоднішній ювілей, майже до 18 годин вечора. І тільки тоді, коли взяв щоденник і поставив дату, мимоволі пригадав її історично-побутове значення. В моєму житті за цей час нічого не змінилось (розумію в побутовому відношенні). Чи задоволений я з свого життя? Та теж в побутовому відношенні? І ні. І да. Ні – тому, що нема духовно-фізичного об'єкту приязні. Да, тому що мій внутрішньо-моральний стан спокійний, ніхто його не роздратовує. А також і матеріальний стан мене не нервує. Бо ж грошей хоч і немає, так все ж таки не боляче, що через мене хтось голодний чи не зодягнений сидить. А мені на їжу та на деяку допомогу Уляні моїх коштів хватає.

Чи довго я можу витримати у такому стані? Мені, здається, ні. Бо ж ніколи мене не покидає бажання знайти собі товариша, жінку. Хоча проблема одруження – це бажання зовсім не зачіпляє, а навмисне обминає. Та й зрозуміло, прийнявши до уваги сучасне життя та деякі персональні особливості. На Ольгу я не сподіваюсь, хоча інколи з'являється бажання зустрітись, більш справедливо було б сказати не «з'являється», а постійно підсвідомо живе. Вона про себе ніяких чуток не подає. Мені здається, що це не природне її бажання, а відчуття совісті, що нарешті в неї заговорило. Напевне, в час травневих свят захочеться побути в Харкові у своєї Мілки, може (не може, а напевно) і до Києва захоче заглянути. Що ж, милості просим. Будемо раді бачити.

... 32 р.

І так, з моєї надії на заочне навчання в Інституті профосу нічого не вийшло. Ходив сьогодні. По умовам не підходить до мене, або вірніше я не підходжу до умов. По-перше, це заочний відділ перепідготовки

педагогів, а я зовсім не збираюся бути «скромним» педагогом. По-друге, вимоги до знань вступаючих теж підвищені, треба обов'язково мати закінчену середню освіту, якої я, на превеликий жаль, не маю. По-третє, треба платити 100 крб. на рік, теж не підходяща категорія. Напевне, треба буде зайти до Культпропу МПК або Областкому і поговорити, чи нема в них в запасі певних можливостей на заочну освіту.

Ходив на завод. Як тільки приходить вихідний день, так і тягне до заводу. Майже з усім активом говорив. Справи йдуть по-старому. Все той же прорив. На 12.IV замість 9 паровозів здано 1, по вагонам програма виконана теж на 50%. Зарплата не виплачується. Дали дві фотографії на згадку. Одну редакція «Трибуна Січнівця» Зніщенко, другу «Шеф-комбінат» – Моров, хороші ребята. Нічого корисного не зробив. Але весь час проходив. Ходив до першотравневого парку, дививсь на Дніпро. Крига зовсім зійшла, але розрив незначний. Напевне, вода ще буде прибувати. Рівень води не досягне рівня минулого року. Народу вештається багато. Холодногато.

Вечером підготував на завтрашнє засідання партколегії матеріал та прочитав одну статтю «Под знаменем марксизму». Стан мій не цілком працездатний. Мені здається, весна своїм впливом вплинула на мою продуктивність в роботі, особливо самоосвітній. Сядеш за стіл за проробку якої-небудь книжки, з'являється в голові зовсім побічні справи і розвіюють концентрацію думок. Клята весна, і без неї інколи бувало в ланцетах побічних переживань, а тут іще її впливи.

Тільки що прийшов з роботи. Засідала партколегія з 5 годин вечора до 11 години ночі. На кінець (вечора) засідання відчувалось придушення всякого мислення. До того ж мені прийшлося доповідати за 10 справ, а через це напевне я і «отупів» більше всіх. Крім засідання, також прийшлося з 100-відсотковою завантаженістю працювати вдень, увірвавши лише півгодини на обід. Народу на вулицях (тротуарах) багато. Відчуваються весняні настрої, впливи.

Вже кілька день дає себе почувати моє плече з рукою, повні – ніяких негативних особливостей, а по суті надзвичайно гострі болі (ури-вками) та відчуття якоїсь обмеженості рухів м'язів, та біль не то всередині кості, не то в сухожиллях. Не мішало б піти на кварцелікування, а також і на рентген-знімок. Але як тут його увірвем часу. А можливо, і виїхати прийдеться.

Кілька день був дійсно зайнятий. Проходила обласна нарада голів районних КК РСІ. На нараді стояло одне лише питання: «Завдання РКК РСІ у черговій господарчо-політичній роботі, зокрема, весняному сіві». Активність була велика, але більшість зовсім обминали питання про наші помилки і перекручування в роботі, а про політико-моральний стан села майже зовсім не говорили, а коли і говорили, то лише добре зашифровуючи ті негативні настрої, що панують в деякій частині населення. Виступав секретар Обкому Демченко. Говорив нескладно, не повністю закінчував (доводив до кінця) свою думку. Але говорив про ті речі, які нинішні керівники оминають, боячись скотитись на опортунізм. І говорив вірно. І «...» згадував, що обов'язково видно у

кожного представника в районі на селі. І про різні утиски та командування селянством згадував, і про загрозу розриву між партією і масами. Все рівно, але до кінця не сказано.

Написав листа Івану, Сенці й Співаку. А також одержав листа від Ольги. Пише, що скучно жити в глухому закутку, де ні газет, ні культурної розваги. Докладно про життя нічого не пише. Збирається приїхати до Києва на травневі свята. Очевидно, зустрінємось, бо ж просить, щоб я сприяв використати всі культурні можливості Києва. Не знаю, як вона до мене буде триматись і як я до неї поставлюсь. Ясно, що ми чужі одне для одного люди, але з дечим спільним і не закінчили.

Потроху працюю над історією ВКП(б) за Ярославським¹³³. Сьогодні проробив «Партія в революції 1905 р.». Оцінки характеру і рушійних сил революції та статтю Леніна «Земская кампания и план “Искры”». Завтра почну «Две тактики социал-демократии в демократической революции» – Леніна. Пов'язуючи вивчення історії партії з працями Леніна цих періодів, значно легше усвоїти дійсний стан і обставини окремих історичних подій в житті партії. Часто в інтересах відзначення ролі Леніна та більшовиків у минулих революційних подіях, окремі істотні факти та спрямування їх не освітлюються, або ж подаються досить однобоко. При вивченні ж самого Леніна по відповідних періодах цей «недолік» істориків виправляється.

Уважно перечитав газетки заводської багатотиражки (почали хлопці регулярно надсилати до ОКК для мене), роблю деякі примітки, аби потім допомагати у кращій постановці роботи «Трибуни Січнівця». Читав ці невеличкі газетки і думав: «Коли був на заводі, ніколи з такою увагою не проглядав їх, а тепер навпаки». Це можна пояснити тим, що тоді приймаючи сам безпосередньо участь у житті заводу, був, так би мовити, пересичений ним і не було бажання читати про нього в заводській пресі. Тепер же навпаки. Єдина форма зв'язку з життям заводу – це ця ж «Трибуна Січнівця» і також живі розмови у зустрічах. Піду обов'язково до них у черговий партдень.

Часто думаю про приїзд Ольги до Києва. І одноразово маю велике бажання зустріти яку-небудь жінку, що відтягло б мою увагу і час на травневі свята від Ольги. Я не розумію, як можна буде почувати себе нормально при зустрічах з нею? Коли і на сьогодні ще не зник той внутрішній духовно-фізичний потяг, що раніше нас зв'язував. З одної сторони, я буду почувати велику силу тяжіння і бажання зблизитись з нею в ці дні, з другого боку – вона ж дружина іншого. Да, пожалуй, краще було б коли б вона не приїздила до Києва. Або ж, щоб зовсім не був посвячений у її приїзд.

133 Імовірно, йдеться про книжку Е. Ярославського «Краткая история ВКП(б)», що побачила світ 1930 р. й охоплювала історію революційного руху з 1861 і до кінця 1920-х років, зокрема – основні з'їзди та їхні рішення. Або ж про повне видання історії Комуністичної партії в 4-х томах, упорядником якої був Ярославський.

... 32 р.

Вимушений день відпочинку. Вчора вечером «поухажував» за своїм вухом, та так, що зранку зовсім перестав що-будь чути. А коли така «історія» трапилась з одним моїм вухом, ясна річ, що я на друге зовсім не міг що чути. І тому ранком опинився в надзвичайно психічно напруженому стані. Не скажу, щоб це і фізично було приємно. Таке почуття я вже колись раз переживав. Це було у 1930 році під час мого перебування в Криму. Відчуваєш всю пригніченість такого стану, особливо, коли знаєш, що цей випадок може трапитись з тобою і назавжди тебе залишить з таким самопочуттям і в такому стані. Погана особливість мати одне лише функціонуюче вухо. Лікарка при огляді визнала гостре запалення внутрішності вуха, а також порадила особливо обережно ставитись до догляду за цим вухом, бо це лише єдине джерело звукосприймання. Я сам гарно це розумію і все-таки надзвичайно неухажливий і необережний в поводженні з цим єдиним «звукоприймачем». Колись за це поплачусь. А тому прийшлося сидіти вдома з перев'язаним вухом, класти компреси і читати.

Читав майже виключно Леніна VIII том. Особливо, приділяючи увагу, ставленню Леніна до різних соціально-політичних сил, що брали участь в революції 1905 року, зокрема, на взаємовідношення пролетаріату з селянством. І це трапилось не випадково. Мене вже, певно, цікавить з точки зору сьогоднішніх подій у практиці розршення аграрного питання в СРСР і взаємовідносин пролетарської держави з селянством, як безпосередньо Ленін теоретично і практично вирішував це питання. З того, що я прочитав, не все ясно, але безперечно цілком ясно те, що Ленін бачить в селянстві найближчого спільника для пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. І друге: поділяє селянство на два класи – буржуазію і пролетаріат (с.-господ.). Але в боротьбі за соціалізм пролетаріат виступає єдиним фронтом, в тому числі і з с-госп. пролетаріатом, проти всієї буржуазії, проти всіх капіталістичних елементів, в тім числі і проти селянської буржуазії (заможне селянство).

Почав читати «Два тактики»... Читаю з великим зацікавленням, навіть з захопленням. Дивуюсь лише, чому я раніше не займався систематичним поповненням своїх знань «первоисточниками», а займався різними «коментаторами», які свою функцію виконують не досить сумлінно, а також різного «поточного». Да, причин було багато, не слід їх перераховувати, те, що вспів, то виправлю. Година опівночі. Буду лягати спати.

22.IV. 1932 р.

Майже цілий вечір розмовляли. Я і мати. Приїхала купувати хліб на «свята». Ніяк не можуть відвикнути від старих своїх традицій. Навіть цьогорічна скрута матеріальна, майже голод, злиденно обмежене життя і то не знищили бажання відзначити «свята». От де консервативна, фанатична традиційність. І на неї, напевне, хворіє переважна більшість селянства, коли не все, за незначним виключенням.

Говорили багато, але ні жодної хорошої думки, події я не почув. Та і не розмова це була, а по суті оповідання матері про сьогочасне життя селянське і своє, звичайно. За весь революційний період ніколи ще мати не мала такий песимістичний, безпорадний настрій, як зараз. За її словами «ніколи ще так не жилось селянству, як зараз. Ніколи не страдали так люди, як зараз». «Придушили селян, да так, що аж даліше нікуди, а від цього і селянам так живеться, бодай і вороги наші ніколи так не жили, і робочим теж погано». «І що буде далі, хто його знає»...

На запитання, як іде посівна кампанія, теж відповідь, що малює невеселу картину. «Люде роблять, рухаються чуть живі, собираються до 9 годин ранку, а потім поки розставлять на роботу, пока розпочнуть роботу, а їсти давай. А їсти теж дадуть $\frac{3}{4}$ такого хліба, що і в душу не в'єш, ну до хліба один раз варять гарячу юшку. А за тих, що дома сидять, малі, старі, хворі, і не говори, оставлені напризволяще, хоть умирай. Обіщали взимку, що трактори будуть, і гроші в кожного колгоспника на це збирали, а зараз немає ні одного трактора. А кіньми не наореш. Не вступиш одного-двох раз повернути їх на борозні, як вони стали. Стощені до послідньої степені, куже куди, чім люди».

Одноосібник в полі за працею. Полтавщина, 1928 р.

Для чого я записую ці пословні думки живого свідка сьогоднішнього стану села? Не знаю, воно для мене непотрібно сьогодні, я і так добре про це все знаю, це могло лише здатись для якого-небудь соціал-фашистського або біло-емігрантського журналу. Да, надзвичайно важко чути, знати про цей стан селянства. І ми, партія, свідомо, своєю лінією, своєю поведінкою, своїм керівництвом, утворили його. Не зуміли ми пристосувати нашу комуністичну програму до переробки роздрібненого селянського господарства. Не зуміли ми продовжити Ленінський принцип союзу із селянством. Не зуміли запровадити Ле-

нінську тактику в соціалістичній перебудові сільського господарства. В чому ж наші помилки? Форсований темп колективізації, який полягає в тому, що в центрі нашої уваги була кількість, а не було одноразового організаційно-господарчого зміцнення.

Ми не зважили своїх можливостей і того підсвідомого опору, який нам будуть чинити селянство – дрібні хозяйчики. Я глибоко певний, що стан колгоспів був би при всіх тих умовах, які існують і сьогодні, але при іншому внутрішньо-психологічному ставленні до нього селянства, був би значно кращим, чим він (колгоспний рух) є на сьогодні. Але ми цього всього в повній мірі не зважили. Далі, ліквідацією куркульні, як класу, ми ліквідували чималу частину і середняцтва. В цій ділянці ми часто розкуркульовали селянина, який ніколи за своїми ознаками (економічними) не належав до куркульської групи населення. Чомусь часто на місцях забували про Ленінське оповіщення про куркуля, а центр не нагадував за це і не виправляв як слід помилок місцевих «заправил».

Третє, революційна законність зовсім загубила своє значення і силу. На місцях, майже, як правило, панувало свавілля. Голе адміністрування, що часто переходило в недозволене свавілля місцевої влади, що межує з не прикритим цинічним грабунком. На який селянин не знаходив ні суда, ні права. Вся наша робота проводилась по упорним завданням, що ніколи не зважували на громадські, а з цього і індивідуальні інтереси селянства. Зовсім забули за матеріальні і культурні потреби селянина. А хіба може розвиватись сільське господарство, тим більше соціалістичне, без зацікавлення, без інтересу до нього селянина. Людина, що безпосередньо на ньому працює і утворює з нього цінності. А це все і призвело до того, що з-під селянина був вибитий ґрунт. Він, пішовши до колгоспу, відчув себе не лише відірваним від землі, яку він, до речі, завжди вважав своєю святою власністю, і засобів виробництва, а він також відчув загублення всякого стимулу його праці в с. господарстві, а ще через деякий час він лишився і хліба. Ну, як при таких умовах селянин-хлібороб міг би зберегти своє місце у сільському господарстві і інтенсивності своєї праці? І ми самі винні, що не зуміли обережно селянина-індивідуаліста, приватного власника пересадити в колективне, соціалістичне господарство.

Звичайно ця балаканина, якою я тут займаюся, теоретично освіченому марксисту покажеться смішною, що не витримує будь-якої критики. Я це сам гаразд знаю, бо ж говорю я про це питання не точки зору грамотного, свідочного своєї політично-теоретичної трактовки марксиста, а говорю, як кустар помацки хоче налапати тим сумнівам, які в мені весь час жили і живуть по аграрному питанню, зокрема, які виникли під час розрішення цього питання в практичному сьогоднішньому житті. В зв'язку з чим я і задався ціллю прочитати все те, що було написано основоположниками марксизму по цьому питанню, зокрема, Леніном. А коли я у свою відправку, теоретичну точку аграрного питання (з чим я пов'язую і питання про селянство), тоді легко можна буде орієнтуватись в оцінках і критиці практики розрішення

цього питання, а також самостійно цілком послідовно накреслювати ті практичні шляхи, якими мусить йти розрішення аграрного (селянського) питання в нас в СРСР. Хоча я зовсім в принципі не піддаю критиці настанову на перебудування дрібного селянського господарства на велике колективне, машинізоване. Та чи і знайдеться такий дурень, що заперечував би перевагу великого соціалістичного сільського господарства. Питання іде лише про практику перебудування цього господарства, в якій, мені здається, ми і нарobili надзвичайно багато недозволених катастрофічних помилок.

Пригадав якось випадково свої дитячі роки (мати про них особливо якось може розповідати, я так не можу). Скільки чогось чаруючого, привабливого, наївно-простого. Говорили про те, як людина може в житті залінитися. От хоча б і в дитинстві був розбійникуватий, туго піддавався науці (це були перші роки), мав нахили до різних похорженій, аж до кражи (звичайно, яблук, баштан тошо) і нарешті без якогось спеціального (батьківського чи що) впливу став на той шлях, який зараз йду. А почали ми про це розмову з того, що зараз в Борисполі, мати оповідає: «Почались дуже часті випадки злочинств, і беруть не щось цінне і не злочини, а крадуть картоплю, різну городину». Навіть до анекдотів доходить. Наприклад, на одну яму з картоплею в одну ніч прийшло три партії злодіїв, які зіткнувшись, всі на місці злочину організовано розподілились поміж себе і потім попались. Другий випадок, коли забравшись у погреб до селянина (Тишкова), в якому лежало лише 2–3 пуда дрібної картоплі і бурячків трохи, воно все це зібрало до одного хунта у мішок, винесло, але не встигло втекти – сусід побачив і почав стріляти, після чого злодій зник, але через годину знову повернувся, коло погребу був пійманий засівшим господарем. Питається, що людей штовхає на ці низькі, негідні людини вчинки? Звичайно злидні, безпросвітня убогість, а можливо, і голод. Отже, всіх цих випадках, які вони не незвичайні, можна ще раз підтвердити істину «бытие определяет сознание». Людина не родиться з раз на завжди зоставшимися або якось непрозвольно виникшими особливостями, а приобретає їх під впливом певного життя, стосунків людських у цім житті.

Цілий день на положенні хворого. Вчора лікар заборонив чотири дні зовсім виходити з кімнати. Все через моє злощасне ухо. Сиджу з компресом в кімнаті. Читав журнал «Під знаменем марксизму», статтю Вишинського «Фенербах в освещении меншевиств. идеализма и махеницизма». Стаття написана толково. Але я один лише не розумію, чому у всіх майже сучасних теоретично-політичних писаннях, і в «Большевику», і в «Правді», і в інших збірниках, скрізь якось безкритична догматична метода у захисті різних тверджень наших політичних чи то суто партійних «авторитетів».

От і в цій статті те, що сказав Енгельс про Фейербаха, то є неоспорима істина, і коли Плеханов чи то Деборин подають якусь нову, або іншу оцінку Фейербаха, то це вже є «ревізіонізм», це є «ідеалізм», це нерозуміння матеріалізму, марксизму і т. д. А щоб показати на аналізі самого твору Фейербаха про те, що оцінка його в Енгельса є вірна, а

оцінка, приміром, Плеханова помилкова тому-то і тому, цього немає. Питається, де ж той марксистський аналіз практики, як революційно практична критична діяльність. «Критичності» у сучасному методі спорів, дебатів надзвичайно мало. Я до цього питання, більш поглибленого аналізу хочу повернутись. Але це буде пізніше.

Я надзвичайно часто думками повертаюся до питання приїзду Ольги в Київ. Здається, ця думка зовсім мене не покидає на протязі дня, навіть і вночі. Це надзвичайно погано. Я собою не володію. В іншому разі цього не повинно бути. Навіть більше, мені здається, що в мене і працездатність якось підпорядкована до приїзду Ольги. Не будь цього приїзду, можливо, не було і працездатності цієї. Так, хай вона приїде, а потім через кілька днів і поїде, про що я пізніше буду думати? З чим в мене буде гармонізуватися моя робота? Дійсно є над чим подумати. Хоча нема чого думати. Очевидно, розвинуті чоловічі слабкості духовного напрямку, от і лізуть в голову всякі уяви. Предположення, думки тощо. Треба більш глибоко заволодіти своїми «слабостями» і переключити їх на інші об'єкти.

Почуваю себе фізично дуже погано. Цей постійний шум в вусі, ця пов'язка на голові, що робить кожний звук зовні замогильним, приглушеним, неприродним. Немов би всі звуки оточуючого зливаються в якийсь не членороздільний хаос, шум, а до того ще і з рукою знову абсцес, загострення (не знаю від чого, чи від руки, чи від вуха, але т-о теж підвищена). Ну, а з цього «буматного» фізичного стану і настроїв не цілком працездатний, відчуваю якусь слабкість, перевтому, але я все ж таки дещо робив. Хоча те, що я робив, не можна в повній мірі, тільки в механічному зменшенні плану хлібозаготівлі. Тут потрібні більш рішучі і кардинальні заходи у системі стосунків держави і селянства. Потім мене надзвичайно дивує, чому ЦК партії не визнає по-більшовицьки своїх помилок у керівництві і не скаже у своїй постанові більш відвертим і зрозумілим язиком для мас. А навпаки, лицемірно стверджує про те, що «країна вийшла з зернового кризиса». А голодні села, а пухлі люди, діти? І як мотив зменшення плану хлібозаготівлі стверджує потребу «розгорнути колгоспну торгівлю для голодного міста»?

Да, смішні методи повороту назви, до «вчора». Ясна політика, як така завжди, не відверта, брехлива.

23.V.–1932 р.

Кілька днів хочу занести до щоденника свої сільські враження і нарешті і сьогодні знайшов хвилину придатну для щоденника. Був з виїзною парттрійкою Обл. КК на Звенигородщині. Повернувся 20.V. ранком. Хотілося про багато дечого сказати своєму мертвому історичу і, здається, єдиному другу. Але все це «багато» застигається, тоне в одному. І це «одне» нехороше, не хотілося б за нього писати. Не знаю, але за останній час, про що б я не хотів оповідати, що б я не пригадував, яким би враженням не ділився, все воно впирається в одну точку. І ця «точка» – це наше «сьогодня». Тіньове «сьогодня». Може, така хвороблива чутливість до всього поганого, що ми маємо у «буднях» соціалі-

тичного будівництва, і негативна моя риса. Може, вона позбавляє мене суворості «об'єктивності». Але ця негативна, ця чорна сторона наших «буднів», вона мене непокоїть. Більш – вона мене нервує. Не дає мені політично-громадської рівноваги. Я завжди нею тероризуюсь. Коли я про неї починаю думати, мене зразу ж попросить моє бажання, починає перемагати злість, якась роздратування. Моя злість, моє роздратування спрямовується на конкретних людей. На людей проводу сьогоднішнім життям і, як не дивно, більш всього і гостріше падає на СТАЛІНА.

Мені завжди здається, що в Сталіну головним чином криється те, що поглиблює «тіні» на нашому соціалістичному будівництві. В нього завжди буває, не заважаючи його «геніальну проворливість» та на історичні вказівки, якісь недоречні, абсурдні, шкідливі перегини. Ясно, він їх не хоче, але та лінія в роботі, що він її проводить, об'єктивно приводить до тих разючих «шедеврів», що ми їх маємо у сьогоднішньому житті. Керуючи партією, керуючи робітничою класою, керуючи соцбудівництвом, невже не можна було б передбачити хоч трохи наперед те, до чого ми можемо прийти. Коли цього не зуміти зробити, то хоча б вчасно виправляли припущені помилки, реагували на дійсний стан речей, що вже сигналізує небезпеку.

Ні, на це Сталін і же з ним, – не здібні. І от ми маємо наслідки. Гостре зубожіння працюючих мас. Надзвичайно тяжке матеріальне становище робітників. І не лише робітників, бо ж в такому стані переважна більшість усіх працюючих. Прожитковий мінімум зійшов до неможливих меж. Народ живе впроголодь. На ринку майже нічого немає (розумію і держторгівлю, і кооперацію). В якому ж стані наша с.г. база постачання. Так би мовити, основне джерело утримання населення. Тут ще більш катастрофічне становище, чим в місті, чим в промисловості. Селянство майже голодає. Часті випадки голодної смерті. Настрій прибитий, пригнічений. Господарство кожного селянина в занепадливому стані. Навіть по зовнішньому вигляді, коли зайдеш в село, зразу кидається якась злиденна опустілість. поголов'я скота катастрофічно зменшилось.

Цікаво б було порівняти, скільки зараз залишилось, прикладом, свиней, рогатого скоту, коней, порівнюючи до стану в 1926 р. Мені здається, наслідки були б разючі. Цей розклад в с.г., що відбувається вже кілька років, дійшов своєї кульмінаційної точки в цьому 1932 році, і саме в час цього річної посівкампанії. Стан з посівом загрозливий. По Україні на 15.V, за даними «Правди», засіяно, здається, 42% всієї посівної площі, а в нас на Київщині і того гірше. По 51 району Полісся засіяно 26%, а по решті 50 районів засіяно 33,5% ярих посівів. Найпредельніший термін посіву 1.VI. Залишилось всього 7 день. Але ж за цей термін не буде більшого ефекту, чим за попередні 1–1½ м. От тобі і маєш знижку в хлібозаготівлі на 87 млн. тон. До того ж в цілому ряді колгоспів, сіл вже припинили посів ярих, тому, що тяглова сила зовсім виснажена і ні до якої роботи вже не здатна.

Питаєшся, чому в нас утворився такий «букет». Хіба так колективізація вплинула? Ні. Вплинуло, але не так. Значно менше. З колективізацією селянство можна було примирити, але для цього потрібно було бодай трохи стимулювати селянську працю в колгоспі, а також дати селянину хліба. Аби він його мав для власного вжитку в достатній мірі. І це був би той мінімум, який забезпечив би розвиток і зміцнення колгоспів. Ясно, такий висновок, це дуже примітивно-спрощений висновок, тут ще повинен бути цілий ряд заходів і засобів організ.-господарчого зміцнення колгоспівського руху. Тут і машинізація с.г., тут і підготовка кадрів, тут і будівництво, тут і належна культосвітня робота і ще цілий ряд надзвичайно важливих завдань і потреб. Але й той маленький мінімум забезпечення споживчих потреб селянина, він теж би не допустив до такого стану, який утворився сьогодні.

Але наша «верхівка» цього не добачила. А «низи», не маючи змоги демократично висловити свою думку і будучи поставлені в положення безкритичних виконавців «настарались». Хлібозаготівля, а разом з нею і ліквідація глітайні як класу, переводилось під неможливим затиском і адмініструванням. Де будь-якій революційній законності не залишилось і малесенького місця. А був проізвол, грубе порушення мінімальних прав кожного громадянина. Хліб заготовлявся під саму покришку. То, що знаходили в коморах, в хатах, майже до фунта забирали державі (не скрізь, звичайно). І часто бідняк, середняк, что то колгоспник збувався свого останнього пуда, тому [що] хто хтось сказав, що в нього куркульський хліб ховається. Хлібозаготівля в окремих місцевостях (Грабів) перетворилась на знущання над населенням, походила на узурпаторство. Розкуркулювали теж дуже часто «куркулів», що ніколи ними не були. А знаходили першу ліпшу причину і продавали.

Ясно, що після такого розмаху хлібозаготівлі, таких методів роботи, наслідки сказались. Велика частина селян, в тому числі значна частка колгоспників, залишилась без хліба. Почались масові тікання з своїх сіл, куди очі глядять. Переїзять цілими сім'ями в найдалші кутки Республіки, лише б не залишитись у своєму селі. Роботи цураються, від землі тікають, худобу нищать, господарство опускається. І лише зараз «центр» почав вживати заходів. Видав постанову по с.г. податок, про хлібозаготівлю, про м'ясозаготівлю, про торгівлю с.г. продуктами. Але час прогаяний, розклад почався. Наслідки на лице. І коли б, здається, встановити хоча б мінімально задоволений стан, невідомо.

Щоденно пишуть в часописах, передають радіом, що постанови ЦК та уряду про м'ясохлібозаготівлю та інше викликали в колгоспників та одноосібників хвилю ентузіазму, що в окремих районах в зв'язку з цим почали висовуватись зустрічні плани в сівбі, зріст колгоспів тощо. На мою думку, ці повідомлення – лише матеріал для наших ворогів, що вголос кепкують з наших постанов і з причин ентузіазму нашого селянства. Чому радіти? Тому, що менше хліба, м'яса державі продавати? Чи чому.

Да, скандальні ситуації. Неприємні наслідки. Запаморочилось комуся від успіхів соцбудівництва. Забули за маленькі інтереси, потреби робітника і селянина. А який від цього харч буржуазії та білоемігрантській наволочі. Вони ж напевно знають за дійсний стан в нашому Радянському Союзі. Та й робітнику, революціонеру Західної Європи, це не зовсім гарна наочна агітація за комунізм. Це ж не даремно ми мали в Германії зменшення голосів під час виборів президента за комуністичного кандидата і недаремно ми, комуністична партія, мали зменшення голосів під час виборів парламента у Франції. Ну, покинь про це, досить вже, я і сьомої долі не висловив того, що хотів. Зараз мене чекає тепла вода, треба вимитись після села та напевно і спати лягати. Бо вже о 12 години півночі повернуло. Завтра закінчу другу частину своїх думок.

24.V.-32 p.

Майже дві години ходив понад Дніпром горою. Яка розкішна, чаруюча місцевість, оці Київські парки. Відчуваєш величезну насолоду, ходячи по нескінченним алеям. Почав від Пролетарського, а вийшов навпроти Арсеналу. Незважаючи на те, що сьогодні вихідний день для всіх установ, народу все ж таки було дуже мало. Мені ж хотілось бути в оточенні і чарівної природи, і людей. Хотілось зустріти, бачити здорових, молодих, вродливих, веселих. Хотілось дивитись на красивих жінок. Але я їх там не зустрічав. Такий настрої в мене не завжди. Інколи навпаки, зовсім нікого не хочеться бачити, зустрічати. Хочеться бути на самоті, з своїми безпритульними і невеселими думками. Зустрів в ідальні Самійла Д., йшли разом по вулиці і згадували старих своїх земляків. Говорить, що вмер Іван Пінчук. Для мене це була несподівана і, як не дивно, тяжка новина. Я був певний, що з Івана в майбутньому буде великий інженер. Але доля його була не з щасливих. З Інституту його викинули як сина куркуля, хоча, по суті, його батько і не був куркуль, а був власник-кустар. Після чого він пішов до армії, де захворів. Повернувся додому і на пожарищі, на руїнах свого батьківського двору, без догляду, без достатньої їжі сконав. Жалко, жалко. Він не чужий був для революції, для соціалістичного будівництва.

Розказував ще Самійло про життя студентське. Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське їхнє харчування – і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить сам собі організувати, що бог дасть. Да, життя невеселе, коли не більше можна сказати. Багато з інститутів почали розбігатись. Тікають хлопці на край світа, лише б не жити голодним життям. Настрої у більшості важкий, пригнічений. Точаться різні ворожі розмови. Ну, тай хіба може бути інакше, раз людина хронічно голодна. Ще Маркс сказав: «Битіє определяє свідомість». А раз битіє голодне, голе, то і свідомість роздратована, однобока.

Отут іще в нас величезна помилка, що ми недооцінюємо наших кадрів. Не дбаємо за них як слід. Студентство, на мою думку, слід би

поставити в таке становище, хоча б по харчуванню, в яке ми ставили робітників провідних галузей промисловості. Вимога, порівнюючи невелика, коли мати на увазі сьгоднішній стан робітника. Але це було б значно краще, чим ми маємо на сьогодні. А стан дійсно загрозливий. Хіба може як слід підготуватись студент, майбутній фахівець, коли він голодний? Хіба може він понести в промисловість, в с.г. здоровий морально-політичний настрій, після свого сьгоднішнього студентського життя? Звичайно – ні.

Сьогодні пленум міськради. Стоїть питання про – останні «ухвали партії та уряду». Цікаво, що буде доповідач про це говорити? Одну лише популяризацію чи може і ще деякі «коментарі». Треба йти, бо зараз уже пів на шосту, а в шість призначено пленум.

...–1932 р.

Відкрив зошит. Але немає жодного бажання що-будь писати. І так лише день. Що, власне, писати? Про напружений стан з весняною посівкампанією (м'яко висловлюючись), чи про гострі харчові труднощі. Це все так набридло, все так відомо. Та й яка ціль в цьому, аби фіксувати все нехороше, що має наше сьгоднішнє життя. Писати ж своє персональне життя? Воно в мене настільки одноманітне, бліде, беззмістовне, що не варто і час гаяти на фіксацію його. Та, власне кажучи, його і не існує. От моє сьогодні.

Одержав за цей час два листи від Ольги. Що з них для мене нового? Здається, нічого. Пише про Букське життя. Воно нічим особливим не різниться від Звенигородського чи, скажім, якогось іншого району, про який я знаю. Про своє життя пише дуже обмежено. Характеризуючи свій внутрішньо (психологічний) духовний стан, гадає в психологізм Кобилянської, в ідеалістичну відірваність від реального життя. Ясно уявити з цих пояснень, що ж дійсно в неї відбувається внутрі (в душі чи серці), не можна. Пише, що часто згадує за мене, думає. Хотіла б дуже бачити і т. і. Але що ж в дійсності в неї є до мене, не зрозуміло, яке місце в її серці, внутрішній сфері займаю я. Невідомо.

Я ж про неї часто згадую. До того ж, її фотографія завжди її відновлює в моїй пам'яті, в моїй уяві. І я часто, як огорне мою душу смутком і хочеться мати близького друга-жінку, я беру цю фотокартку і вдивляюсь в так добре знайомі і любі обриси обличчя, постаті. Тоді мені нестерпно хочеться відчувати Ольгу біля себе. Голубити її тендітну струнку постать, і цілувати, цілувати до забуття. Як не хороше, коли проходять найкращі роки, коли проходить неповторна молодість і ти живеш самотньо, забуто. Я ж майже ніколи не знав, не переживав щасливої, повної змістом молодості. І, напевно, вже більш ніколи не знатиму її. А хочеться вірити, хочеться надіятись, що роки повні щасливого змісту ще надійдуть до мого строю життя¹³⁴.

134 Останній абзац автор щоденника закреслив.

... – 1932 р.

Гадаю переробити трохи свій розклад щоденного життя. Буду лягати з 11 годин вечора, а вставати разом з радіо. В шість ранку. Привело мене до цього слідує: за останні кілька днів я зовсім над собою не працюю, хоча декілька раз брався до цього. Почуваю себе перетомленим і не здібним так швидко і рухливо повертати своїм мозгом як потрібно. Сьогодні навіть з півгодини походив на повітрі, але ж працездатності достатньої немає. Сів читати «Історія ВКП» – не піддається. Взяв філософію – ще гірш. Тому мені здається значно краще буде не сидіти безкорисно до години, або пів на другу ночі і вставати у вісім, пів дев'яту ранку. А буду лягати об 11 годині вечора і вставати о 6 годині ранку. Буду мати змогу щоденно 2–3 години до роботи в Обл. КК продуктивно працювати над собою. Хоча добре знаю, що цей план буде часто порушуватись. Особливо в дні засідань партколегії. Але це нічого, зате матиму кілька продуктивних днів в п'ятиденку для роботи над собою. І так, без п'яти хвилин 11 годин. Буду лягати, щоб витримати свій розклад.

... – 32 р.

Мій експеримент вдався. До постелі вчора ліг об 11 год., а встав о 6 годині. Разом з першими ранковими радіохвилями. Працював 2½ год. А потім пішов до установи. Стан мозку, розумових здібностей на 70% майже більш працездатний ранком, чим вечером. Я певен, коли б в ці місця з Гегеля, які я сьогодні ранком проробляв, проробляв би до вечора, я б абсолютно нічого не втратив би. Хоча і ранком надзвичайно тяжко сприймався і засвоювався Гегель. За години 2½ годин я прочитав всього лише 23 стор., які теж майже не засвоєні.

Зараз 12 годин опівночі і я відчуваю, що мій розум надзвичайно туго, по-волячому обертається. Сьогодні я зробив маленьке виключення щодо терміну сну, оскільки мій вихідний день завтра, і по-друге тому, що я лише о 9½ годині мав змогу пообідати. А лягати після прийняття їжі за 1-й год. це було б і є нерозумним. Мамаша приїхала по хліб. Але за її кошти і в нас на хліб «не розбагатів». А в мене немає «резервів», а тому стан матері в Києві дуже матеріально напружений. Наташа ж в цій ділянці охороняє смертельну мовчанку, хоча я про стан домашніх їйому писав.

Вже кілька днів чекаю від Ольги листа. Але з її боку мовчанка. Чому? Їй розумію, що на селі зараз нездоровий стан і що він так чи інакше має вплив на її настрої, бажання. Але ж ми всі відчуваємо ці впливи? Де незрозуміла мовчанка. Можливо, я теж дурень, що чекаю цього листа. Для чого він мені? Ну, досить, не буду заглиблюватись. Користі від цього мало. Дванадцять хвилин на першу опівночі. Лягати спати. Голова надзвичайно важка.

... – 32 р.

Вісім годин на лоні природи. Хоча «лоно природи» трохи штучне. Пролетарський парк. Після обіду о 2 годині увійшов. І аж об 11 ночі

вийшов. Спершу читав, проробляв історію філософії по уривкам (за збірником Деборина). Потім дививсь на Дніпро, на Київські околиці, й коли на них дивлюсь, завжди відчуваю якусь внутрішнє захоплення, що тотожне з захопленням, коли стоїш і розглядаєш якусь величну на широкому полотні картину якого-небудь геніального художника. Хоча я в мистецтві обмежений. Не всякий зразок мистецтва розумію. От, наприклад, сьогодні теж. Сидів й слухав музику. Оркестр під керівництвом досить відомого диригента (заслужений артист республіки, майстерно (винятково) виконували окремі музичні речі). Слухав і не розумів її краси. Звуки музики не розворушували моєї душі, не доходили до серця. І я на їх ніяк не реагував. Хоча слухав уважно і намагався зрозуміти. А інколи я з захопленням слухаю музику. Особливо тоді, коли виконують мої улюблені народні мотиви, або ж з якої-небудь раніше слуханої опери чи взагалі якої-будь музики.

По філософії я сьогодні зазнаючись з зразками творчості попередників наукового соціалізму: Сен-Симоном, Фур'є, Суен, Прудон. Незважаючи на велике значення, які вони надають теології (божеству), метафізиці, в їх творах все ж таки багато розумних думок, ідей. Хоча останні, знов таки, хворіють на ідеалізм. Я вважаю помилкою те, що я в надзвичайно короткий термін (відривок часу) берусь за проробку, ознайомлення кількох філософів, краще було б коли б в кожному з них дав окреме заняття, а то й декілька. Але я обов'язково ще мушу повторно ознайомитись з творчістю цих мислителів.

В селі було надзвичайно багачко людей. Всі, здається, добірно з смаком і найновішою модою зодягнені. Навіть часто зовнішні ознаки робітника і артиста стираються. Дивився на них й дивно робиться. Як оцей народ, в такий напружений і з абсолютно обмеженими товаровими можливостями [час], знаходить змогу набувати коштовний одяг, ходити по паркам. І взагалі відчувати себе щасливими? Дійсно, величезні потенціальні можливості і здібності закладені в нашого радянського громадянина. А коли б йому ще дати товару, скільки він хоче, дати харчові продукти і при зрості виробничих сил в країні, маючи завжди змогу мати гарний заробіток, це був би найщасливіший народ. І не лише в парку було повно народу, але [в] цей же самий народ заповнює вщерть і вулицю. По пішоходах важко пройти, а особливо, коли куди-небудь спішиш. З парку пішов після першої частини симфонічного концерту. Відчуваю себе самотнім, далеким від всього того нервового люду. І незважаючи на те, що я фактично зараз гостро відчуваю їх чужими, не підходящими для мене. І мені краще бути знову самому, чим шукати в їхньому середовищі собі друге.

Сьогодні місяць, як Ольга поїхала після травневого гостювання в Києві. Моє душевне, внутрішнє життя, почуття незмінно залишилися старі. Ті ж самі, що були і 6 травня. Ольга ні на йоту не віддалилася і не приблизилася до мене. Мої відношення до неї ті ж самі туманні, навмисно не продумані до кінця. За неї часто згадую. Уявляю її таку, як знав? З її властивостями, з її нахилами, з її впливами на мене. Весна інколи до болю дає відчувати відсутність Ольги. Бо ж весна є мати всіх

переживань і інших, не стрійних поривань. І як не складне, як не гірке наше (моє) сьогоднішнє життя, мене часто скутують хвилі юнацьких бурхливих жагучих мрій. Це тоді, коли молодість всередині, а природа зовні входить у могутній контакт. Тоді мені сильно-сильно хочеться бути разом з Ольгою і пережити молодість, весну. Тоді я думаю про неї найніжнішими думками. Тоді охоплюють мене найпалкіші поривання. І хоч все це лише думи і поривання, але і вони мені приносять долю користі, насолоди. (?) Після їх я відчуваю себе більш бадьорим у праці. Дивно, чому, Ольга не пише листа. Невже на перешкоді цьому став чоловік. Або може новий об'єкт духовного захоплення. Мимоволі приходить думка, а чи не дати і собі слово не відповідати на її можливий в перспективі лист. Нехай не почував себе зв'язаною через мої листи.

10.VI. 32 р.

Одержав 8 червня листа від Ольги. Власне кажучи, це не лист, а інформаційна повідомлення. Пише: «Состояние моральное паршивое». Відчувається з листа якийсь духовний переворот. Чим він викликаний, якими конкретними збудженнями? Невідомо. Пише: «Не нахожу себе места, началась хандра». Зовсім згубила дівчина рівновагу. Навіть дійшло до того, що «плохо сплю ночью, ничего есть не хочется». Ясно, що цьому буде певна якась конкретно причина. Якись попередні події, що утворили такий стан. Далі говорять: «чувствую наступил кризис и что мне дальше так сидеть немоготу». І справа, звичайно, не в тому, щоб поїхати від Букської.

12.VI-32 з.

Був на пленумі МПК. Прийшов на годину спізнившись. Думав, що вже розпочали засідання: але ще чекали початку. Народу зібралось дуже мало. Навіть коли облічити ту кількість, яка відсутня, на посівкампанії, то теж повинна бути в декілька разів більше, чим прийшло. Самих запрошень роздано, напевно, понад тисячу, і все ж таки розпочали планум при 100–150 чел. Хід пленуму теж невтішний. Народ майже не слухав й вештався із залу до коридору і навпаки, а частина вела приятельські розмови. На кінець пленуму залишилось не більш як 1/3. Чим можна пояснити такий стан? Невже партактив теж підпав під настрій й впливи маси? Да, напевно матеріалістична аксіома «бытие определяет сознание» цілком підтверджується. Буття, напевно, визначає не лише свідомість а й впливає на громадську активність. А це факт. Сьогодні на пленумі один член МПК, робітник КПВРЗ, говорив, «що коли б не ударні картки, що видають заявку на виробничі наради та різні зібрання, то робітники напевно б років 2 зовсім не ходили б на зібрання. Так вони всім набридли». Ця думка мені здається є характерна для визначення сьогоднішньої (розуміється узагальнення активності) робітничої активності.

Ну, нею звичайно хворіють й інші прошарки працюючих. Ужас. У всьому ми самі, партія, винні. Дуже зарозумілись. Відірвались від сво-

єї опори. Думають строїть соціалізм не живими людьми, що мають живі інтереси, а якимись механізмами, які для себе абсолютно нічого не потребують, а можуть цілком бути задоволені з соціалізму в перспективі.

Глупство. Яке нам занадто дорого коштує. Вчора чи позавчора оголошено декрет про випуск нової позики «4 заключного року п'ятилітки». В пресі зустріли й вимагали випуск з ентузіазмом. Але насправді це надзвичайно важка для сьогоденішнього бюджету справа. ...литись відсоткове виконання плану засіву. Засіяно всього весняного клину 2.417.367 га, або 57,1% плану. Це на 10.VI. А раз так, то, очевидно, більш посіву помітно не збільшиться. Час можливий пройшов, сіяти ж після 10 червня – це більш безнадійно для всхожості, а тим більше для врожайності. Значить, залишилось незасіяної площі по одній лише Київській області майже 2 мільйони га, а можливо, і більше. Тому що в цьому році були великі вимочки, які засівались і враховувались як засів посівплощі ярих культур, не враховуючи того, що вони сіялись на озимій площі. А коли взяти до уваги, що з кожного га засіву могло бути 40–50 пудів врожаю, то це складає недобору с/г збіжжя 80–100 міл. пудів. Картоплю теж посаджено на 10.VI всього лише [на] 314.170 га, що складає виконання на 56,7%.

Результат весняного сіву більш чим катастрофічний. Внаслідок цих газетних спостережень товариш зауважив: «Я ЧУВ, ЩО ПЕРЕБУВАЮЧИ В НАШІЙ ОБЛАСТІ, МОЛОТОВ СКАЗАВ: “Помилками цього року ми на кілька років відкинули с/господарство України назад”». Сказав це він цілком вірно, коли вірити тому, що це він сказав, але ж він був також і тоді, коли саме був розгар хлібозаготівлі й розгар помилок наших. Я заперечувати цьому не міг, а лише подумав, як глибоко вірні слова, що виголошення Молотовим чи ким іншим щодо «відкидання на декілька років назад нашого сільського господарства». І справа не лише в незадовільному стані посіву цього року, а в усій тій руні що сталася в сільському господарстві.

Садиба промколгоспу «Перемога» в м. Прилуки. Початок 1930-х.

Кінське стадо майже на 40–50% видохло. Поголів'я рогатого скоту більш як удвоє зменшилось. Свині зводяться. Дрібна худоба майже знищена. Селянство з сіл розбіглося світ за очі, коли не все, то все ж таки значна частина. Політична довіра до радянської влади катастрофічно порушена і дивно, що у всіх цих справах винними залишаються «ПЕРЕКРУЧЕННЯ НА МІСТАХ», про які завчасно «СИГНАЛІЗУВАВ ЦК ПАРТІЇ». І напевно, не скоро знову вийдуть знамениті історичні пояснення «вождя» партії т. СТАЛІНА про причини перекручень та чергові завдання з цим. Як це було по питанню колективізації в 1930 р., де були винні хто хочеш, лише не ЦК¹³⁵. Бо ж останній «неодноразово сигналізував» про небезпеку «запаморочення від успіхів». Подла маніра займатись самокритикою і не визнавати своїх помилок.

Яка вартість такому проводу, що не вміє бачити загибелі від своїх вчинків. Не вміє завчасно попередити катастрофи, а потім не має мужності і гідності визнати свої помилки.

Я часто дивуюсь – невже можна мовчати і миритись з таким станом речей. Бачити навкруги все те безглуздя в керівництві, що існує, і не реагувати. В кожній же республіці, краї, області сидить велика кількість керівників, що безпосередньо керує виконанням, стикається з масами. Невже вони нічого не бачать і не роблять ніяких висновків. Серед них же багато старих революціонерів, підпільників, що пройшли суворої школи царського свавілля, що добре засвоїли теорію марксизму, лєнінізму, що не один рік працювали під безпосереднім керівництвом Леніна. Чому вони мовчать. Чому не реагують на наслідки керівництва. Цим же шляхом можна дійти до загибелі. І коли я над цим усім думаю, мене охоплює невимовний жах. На чолі починає виступати «циганський» піт. Я захлинаюсь під тягарем різних думок, мене гнітить нерозв'язане питання: куди ми йдемо, що з нами буде. Так же не можна.

Кожний день, читаючи газети, повідомлення про стан працюючих за кордоном, в капіталістичних країнах, про їх надзвичайне тяжке матеріальне становище, про тяжкі злидні їх щоденного життя, про голод, я мимоволі думками повертаюся до становища в нашій країні. Де щоденно своїми очима бачу, своїми очима чую те ж саме, **ЩО І В КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ, А В ОКРЕМИХ ВИПАДКАХ ЩЕ І ГІРШЕ** (людодійство), о жах. Від одного лише порівняння жах мене охоплює. Де це видано, де це чувано, щоб в радянській країні, в соціалістичній республіці, робітник, працюючи, жив гірше, чим в капіталістичному, безправному суспільстві. Це ж компрометація, нищення віри робітника в перевагу соціалізму. Дико робиться коли подумаєш, що це ж порівняння робить не ворог радянської влади, а комуніст, що перший стане в захист радянської країни. І такі аналогічні порівняння не в мене лише визрівають, а вони масово живуть серед працюючих. Про

135 Д. Заволока натякає на статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», опубліковану в газеті «Правда» 2 березня 1930 р., де йшлося про «перегини на місцях», допущені в процесі колективізації. Реагуючи на цю статтю, у середині березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про «перекручення».

їх часто можна чути в гушавині робітників. Навіть більше, про наше положення (внутрішнє), про стан нашого робітництва, селянства, знають працюючі капіталістичних країн. Бо ж недаремно відчувається у всіх капіталістичних країнах відход працюючих мас від комуністичних партій, хоча би взяти за приклад останні вибори до ландтагів Німеччини, парламентські вибори у Франції. Да, своїми «досягненнями» ми допомогли впливу наших братніх компартій на працюючі маси.

Наша преса робиться зовсім відірваною від життя. В ній про все майже пишеться... Крім дійсного стану речей. Хоча це не цілком вірно. Наприклад, хоча взяти наше зведення про хід посіву весняного. Вони, можливо, і прибільшені трохи, то все ж таки в основному вірні. Але що ми ними досягнемо, яку послугу ми робимо для світового комуністичного руху. Це ж власними руками підписаний вирок. Яка узкозорість. Я уявляю, з якою насолодою, з якими слюнявими коментарями переписують наші зведення білоемігрантські «дні» та «возрождение». Я з величезним зацікавленням чекаю наступних вчинків з боку центрального парткерівництва, я хочу скоріш бачити практичні кроки зв'язані з виправленням наших помилок. Невже знову у «верхівців» все залишається без змін. Невже знову ми будемо терпіти таке керівництво, яке було під час перекручень.

Коли ж зрештою партія зробить виноски. А важко, дуже важко переносити всі ці події, і не мати змоги хоча б голосно заявити протест против безчинств. Хто придумав таку систему внутріпартійних взаємовідношень. Від цих переживань в мене 50% моєї працездатності, здібності губиться безслідно. І НЕ ОДИН ЛИШЕ Я ВСЕ ЦЕ ТАК ПЕРЕЖИВАЮ, А НАС БАГАТО, МОЖЛИВО СОТНІ ТИСЯЧ. СКОРІШЕ Б ХТО-НЕБУДЬ РОЗЧИНИВ ДВЕРІ, ВІКНА НАШОЇ ПАРТІЙНОЇ БУДІВЛІ І ДАВ БИ ЗАЙТИ СВІЖОМУ ПОВІТРЮ, ДАВ БИ ЗАЙТИ СВІТЛУ, СОНЦЮ.

Учасники V сесії комітету незможних селян Київської обл.
Київ, до 1933 р.

Мене обрали секретарем Партосередку Обл. КК та МКК. Виконую цю функцію сумлінно й думаю виконувати сумлінно і надалі. В роботі партколегії теж провожу тверду партійну лінію і одноразово до всього цього ношу в серці надзвичайно тяжкого презгаданого сфинкса. Не залишає цей сфинкс мене ні на хвилину. Нічю сниться він мені, ранком першим у свідомість [до] мене приходять, днем я до пізньої ночі не розлучаюся з ним і засинаю з останньою думкою теж про нього. О, як важко все це виносити в собі і не мати змоги робити його на очах інших і розв'язати колективно його таємницю.

Як не дивно, а я чекаю Ольгу. Кожний день про неї думаю. Можливо, вона прибуде до Києва зовсім чужою для мене. Я все ж таки про неї думаю. Її чекаю. Сьогодні ходив і слухав розмови Соні про свого чоловіка, про його ревності й як вони впливали на Соню. Слухав, думав. До чого низько падає людина. До чого вона буває нестерпна коли ревнує. Дійсно, від такого кохання все життя, вся радість від нього отруєється. І мені пригадувалось, що в деяких випадках свого минулого життя, зокрема, своїх минулих взаємовідносин з Ольгою, я трохи був схожий на Соніного чоловіка. Слухав і давав собі слово ніколи не дозволяти оволодівати своїм почуттям такому бридкому і звирячому інстинкту, як ревності.

... VII-32 р.

Рівно місяць не заглядав до свого щоденника. Здається, не знаходив до цього часу та й бажання не було, що-будь писати. Причиною цьому більш всього була Ольга. Ще з 15.VI весь час була в Києві, а значить, і моїм постійним гостем. Але місяць життя з Ольгою пройшов надзвичайно швидко. Мені навіть не віриться, що ми були разом аж місяць. За цей час пройшли районні, міська, обласна і всеукраїнська партконференція, на перших трьох я був делегатом. Мала можливість відвідувати конференцію також і Ольга. Кілька раз ми з нею були на різних поставах, кіно, тощо. У всьому цьому ми виступали з нею в досить мирних взаємовідношеннях. Коли б завжди у нас були такі взаємовідносини, я б не сказав би, що ми були б кепське подружжя, а навпаки. Дуже хороші. Хоча в матеріальному відношенні я цей час почував надзвичайне напруження, коли б не сказати більш. Часто приходилось не снідавши ждати обіду, а ще більше не вечерявши лягати спати. Це ж саме переживала разом зі мною і Ольга. І мені робиться дуже соромно і жалко Олю за це життя, яке я не спромігся організувати, навіть протягом одного м-ця.

Да, поганючі часи настали. З мого утримання навіть прохарчуватися путньо не можна. А що коли б у мене велика сім'я, та ще вдобавок малі діти. От і покращення матеріально-побутових умов працюючих, порівняно до минулих років, в які я зовсім не відчував такої матеріальної скрути, як зараз.

Сьогодні Ольга поїхала знову на Букщину, тільки-но повернувся з вокзалу. Умови її їзди зовсім не завидні, в вагоні типу 4 класи, на 3 полиці, під потолком. Народу повно, повітря тяжке, жарко, дихати

важко і в таких умовах треба їхати понад 10 годин, «удовольствие» не сприятне. Але що ж поробиш, знову ж ті самі проклятуці гроші. Коли б були зайві гроші, можна було взяти квиток до спального вагону й не мучитись так, як їй прийдеться.

Були разом з нею аж місяць, але знову ні про що не умовлялись. Чи надовго вистачить терпіння зносити такі стосунки? Чи вибухне незабаром катастрофа й покладе цьому край? Сходитися ж нам знову до купи для постійного співжиття не має рації. Мені здається, з цього нічого не вийде. Бо не раз мав місце цей експеримент, але нічого після нього не залишалося, а був лише один конфуз. Ольга з осені їде учитись. Навчання своє вона переводитиме в Харкові, я ж працюватиму в Києві і можливо це покладе край нашим сучасним стосункам.

Ваня теж приїхав у відпустку до Києва. Зараз ми з ним живемо на «пару». Хоче після відпустки влаштуватись на постійне життя в Києві.

...VII–32 р.

З завтрашнього дня в черговій відпустці. Але відпустку свою в цьому році я організую зовсім не організовано. Бо ж ніколи в попередні роки мені не було так, що я на час відпустки не мав подорожньої до якого-небудь санаторію. А тепер я в останній день перед відпусткою нічого не маю, навіть і грошей. Взяв від кількох організацій папірці з надією, що на місці десь дістану за готівку подорожню до якого-небудь звичайно[го] грязевого санаторія. Підвела мене до такого стану Обласна лікувальна (ремонтна) комісія, що повинна була мене забезпечити відповідним курортним місцем і вперед останні дні заявила, що ніде не може дістати потрібного для мене санаторного місця. Завтра виїжджаю до Євпаторії. Старий мій улюблений курорт. Тому «улюблений», що я до нього привик, як до свого Києва, і потім [після] євпаторійського лікування мені завжди ставало значно краще. Так, сподіваюсь, буде в цей раз. Лише зупинка за тим, як мені вдасться часу і без затримки влаштуватись в санаторії. А того чого доброго ще їй прийдеться повертатися ні з чим назад. Але все рівно я цього не зроблю. Коли не повезе в санаторії, так буду жити в пансіонаті, або в готелі, грошей, здається, на місяць вистачить.

Дуже хотіла поїхати до Криму відпочивати на березі моря і Ольга. Але з подорожньою те ж саме трапилось, що й в мене. А їхати з одними грішми і без місця – це дуже ризиковано, особливо, коли грошей не вдосталь. А мені дуже хотілося б ще в цьому році побути разом з Ольгою на чарівних берегах Чорного моря. Хоч минулий рік не зовсім хороші згадки залишив після Н. Афону. Але ж минулий рік значно гірший був у наших стосунках, ніж цей. Після від'їзду Ольги з Києва від неї «ні слуху, ні духу». Чим це пояснити? Невже «приступами», чи можливо, рішенням закінчити наші «нескінчені» стосунки? Я після повороту з поїздки по районам (Борзна, Бахмач, Конотоп) написав їй листа, здається 28.VII, але вона, напевне, не встиє на нього відповісти до мого від'їзду. А цікаво було б взнати, чим вона зараз живе. Над чим

думає, працює. Які переживання і бажання. Більше ні провіщо не хочу писати. Нехай коли буду в Євпаторії. Над дечим ще подумаю й напишу.

...ІХ.32 р.

Чудно трапилось. Коли їхав до Євпаторії, взяв з собою свій зошиток, думав писати до нього, про свої курортні думи, події, переживання. Але трапилось навпаки, возив його, держав у своїй палаті, то під подушкою, то в шухлядці, і жодної строки не написав. Але що варто було б записати. Хоча думами я майже не займався в Євпаторії. Переживання мої були обмежені і дуже нагадували переживання минулих євпаторійських років. Лише в частині подій дещо варто було уваги. Але ці події не громадського чи то політичного порядку, а чисто суб'єктивного персонального характеру, а саме несподіваний приїзд Ольги до Євпаторії, зараз же за декілька день до мого приїзду. Зустріч і товаришування хоча («недільний час») з Казанською Анею. І ще кілька епізодів, що ясно викликали певні переживання й мали відбиток на моєму євпаторійському житті – 1932 року.

Повернувся я до Києва 3.ІХ, а 7.ІХ приступив до своєї партслідчої функції. І весь час, що я в Києві, все збираюся почати записувати свої думки, переживання до щоденника. Характер моїх думок і переживань однобокий. Все одні і ті ж «прокляття», проблеми сьогоdnішнього життя. Кожний день дивлюсь, читаю, прислухаюся, хочу побачити ознаки оздоровлення, покращення нашого політичного і економічного стану, і не бачу їх. Шукаю, і не нахожу.

І від цього надзвичайно боляче стає. Розливається по жилам якась отруйна рідина. Різні нехороші думки кожний день роєм лізуть у голову, і нема мені від них покою. От-от, здається, починаєш від них відкараскуватися, а тут яка-небудь деталь, випадок, подія, знову їх з хворобливою яскравістю встановлює почуття в думках. І кожний, з ким лише не зустрічаєшся, не говориш, всі відчувають майже одне й те ж, але всі мовчать й чогось чекають. Невже всі ми мільйони, десятки мільйонів пасивно чекаєм позитивних ознак в явищах сьогоdnішнього життя?

Де наша активна свідома функція. Чому ховати те, про що ти думаєш. Чому не висловити його, колективно не обміркувати. Може, ми в чому-небудь помиляємось, може, чого-небудь не бачимо. Засобом виходу з помилкових думок можуть бути лише колективний, цілком відвертий і свідомий обмін думок.

Розвиток дійсної критики й самокритики. А цього в нас немає. Ми його визнаєм в принципі, декретуємо в постановах і резолюціях, але настирливо, вперто обминаємо в житті. Смільчаків же, що порушують цей «принцип традицій», ми караєм, й караємо жорстоко.

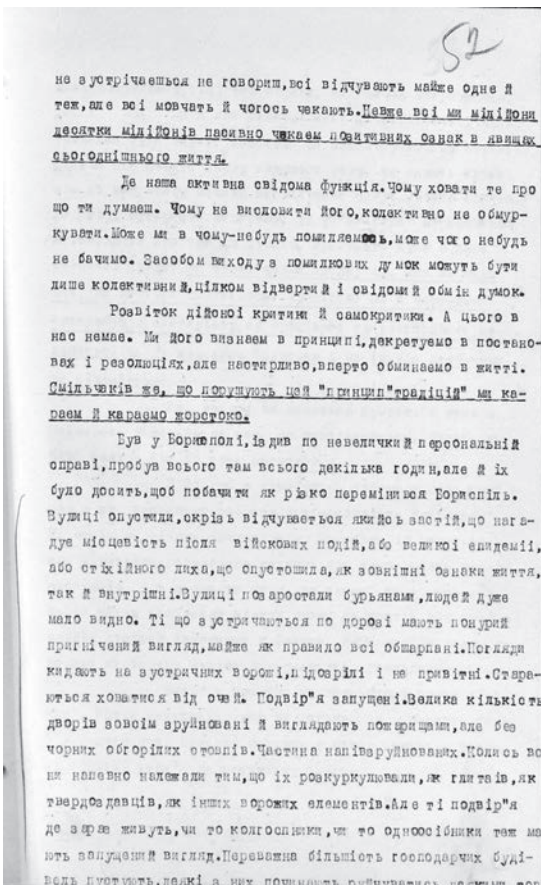
Був у Борисполі, їздив по невеличкій персональній справі, пробув всього там всього декілька годин, але й їх було досить, щоб побачити, як різко перемінився Бориспіль. Вулиці опустіли, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій, або великої епідемії, або стихійного лиха, що спустошила, як зовнішні ознаки

життя, так й внутрішні. Вулиці позаростали бур'янами, людей дуже мало видно. Ті, що зустрічаються по дорозі, мають понурий пригнічений вигляд, майже, як правило, всі обшарпані. Погляди кидають на зустрічних ворожі, підозрілі і непривітні. Стараються ховатися від очей. Подвір'я запусчені. Велика кількість дворів зовсім зруйновані й виглядають пожарищами, але без чорних обгорілих стовпів. Частина напівзруйнованих. Колись вони, напевно, належали тим, що їх розкуркулювали, як глитаїв, як твердоздавців, як інших ворожих елементів. Але ті подвір'я, де зараз живуть чи то колгоспники, чи то одноосібники теж мають запусчений вигляд. Переважна більшість господарчих будівель пустують, деякі з них починають руйнуватись...

Коли подумаєш про ці всі справи, аж голова обертом йде.

Що ж нас навесні жде? Хлібозаготівлі надзвичайно туго йдуть, особливо по індивідуальному секторі. Деякі пам'ятають науку минулого року, не здають хліба, але до них знову почали застосувати старі методи минулого року. Примусово стягуємо, як у «злісних» нездатчиків хліба. Коли про все це думаєш, приходять дуже й дуже невеселі думки. Не знаєш, чия ж ми партія. Хто за нами йде, на кого ми спирає-

Сторінка машинописної копії щоденника Дмитра Заволоки.

мось. Чи дійсно ми є виразники інтересів пролетаріату та трудового та колгоспного селянства. Чи це нам лише здається і ми ілюзію приймаємо за дійсність.

Ех, важко, не хочеться думати. А може я помилюся й все це не так, як мені здається. Коли б це було так, я був би дуже щасливий.

З Ольгою в мене зараз стосунки напружені, мав з нею неприємну розмову про можливість «сюрпризу». Ми стоїм на різних точках зору. До того їй хочеться, аби я негайно розв'язував питання про серйозність наших стосунків. Я ж цього не хочу, бо в мене для цього немає абсолютно ніяких умов. До того, в неї був якийсь гострий інцидент з Уляною. Ну, й все це разом утворило атмосферу якоїсь напруженості, розходження.

Вчора з нею був на постановці опери «Разлам». Опера радянська, але непогана. І з музичного боку, і з художнього. Зробила перелом в моєму минулому погляді («Білий рейд») на радянську оперу.

... XII-32 р.

Безобразне самопочуття. Що зі мною, я і сам не знаю. Кілька день не бачу Ольги, не бачу й не знаю, що з нею. І через це море різних думок. Чи вона хвора, чи зайнята кимсь, чи чимсь винятковим, чи може хвора. Останній раз ми бачились в Інституті, йшли разом до трамваю, це, здається, було 7 грудня. 8 я не був в Інституті, вчора, говорять, вона з початку лекції була, але я її не бачив. Думав, можливо пішла на пленум МПК з активом. Сьогодні їй теж не було. Невже вона навмисно не хоче зустрічатись зі мною? Чи може хто-небудь з її старих друзів займає її увагу в ці дні. А може дійсно хвора. Тоді безобразіє, чому ж я її не провідую. Тим більш, що в неї в Києві нікого немає близького, крім мене. Мене дуже дивує, чому в моїх внутрішніх переживаннях в цих 2 днях так багато стурбованості і нервового неспокою. Яких я ніколи, здається, в найближчим минулім не переживав по відношенню до Ольги. Це вказує або наявність почуттів до Ольги, або на задіте ображене самолюбство.

Добре знаю, що свого життя свідомо я ніколи не пов'яжу, що вона не мій ідеал, не мій друг, якому б я у всьому довіряв. Але не можу визнати потреби остаточно з нею порвати, хоча це останнє було б найкраще у моїх стосунках до неї. Коли б я знав, що вона зараз хвора, я б відвідав би її негайно. А коли б я знав, що в неї «принцип», або якийсь інший об'єкт займає її увагу в ці дні, цього б було вповні досить, щоб ми закінчили наші відношення, а поки що все це займає мою увагу й набагато позбавляє мене спокою.

...II-32 р.

Власне кажучи, про що писати. Все обридло, все одне й теж. Ніщо не вносить в моє життя різноманітності, поживалення. Майже кожний день думаю про свій зошиток й все ж таки до нього не пишу. Мені здається, що він зайвий додаток до мого життя. І, напевне, колись зіграє вирішну для мене роль.

В наш час дуже погано, коли хто читає твоє внутро. Коли хто одержує документ про його стан й починає по-своєму своїми грязними цинічними руками його розвертати.

Хіба хто сторонній може зрозуміти мій внутрішній стан й оцінити все так, як воно в дійсності є. Як протиріччя життя його породило. Так... Звичайно, цією стороною ніхто не буде цікавитись. Але все ж таки мене не спиняє ця перспектива перед цими «труднощами», я пасувати не хочу. Нехай буде так, як буде, від життя я не тікаю, хоча часто приходиться до його пристосовуватись.

Суспільне, політичне й господарче життя не змінилось. Майже кожний день ті ж самі ухвали ЦК, уряду, Обкому та інших господарчих, радянських та партійних організацій, всі вони скеровані на зміцнення диктатури пролетаріату, але корінного поліпшення утворено й існуюче становище в житті країни не вносить.

Стан фінансовий по постачанню з виконанням промфінплану дуже напружений. Прорив, прориви. Енергогосподарство Києва зруйновано, в хаотичному стані. КРЕС з аварії не виходить. Місто погружено в темряву, не лише околиці, а й центр. Вчора, сьогодні, якбуд-то знову починає з'являтися світ. Але за 5 день, що залишилось до закінчення I п'ятирічки, підприємства Києва не покриють того прориву, що за цілі місяці цього року утворився через відсутність електроенергії та різних інших причин. Тут, і харчові, і фінансові, і інші причини.

Я коли починаю писати про ці питання, питання суспільного господарчо-політичного чи політичного життя, я відчуваю, що мені ані часу, ані місця в зошиті не вистачить, щоб усе те описати, що я бачу, про що думаю. Нехай колись я спеціально обміркую, як реалізувати своє бажання, не пов'язуючи його з моїм щоденником. Між іншим, за постановою ЦК партії ухвалено перевести генеральну чистку рядів ВКП(б)¹³⁶. Роботи в нас буде по саме горло. Не хотілося б залишатись на цей час в апараті Обл. КК. Набридла мені ця робота, ні чим не цікавить, не захоплює. Лише перевантаження величезне. Страшенно негативно відбувається на моїй учобі. Але все ж таки інституту не кидаю. З горем пополам відвідую лекції. Сьогодні остаточно взнав новість. Мене по лінії КСМ хочуть мобілізувати на роботу в МТС. Дивуюсь, чому і до цього часу до мене чіпляється комсомол, я ж з ним з 1928 р. абсолютно не маю ніякого діла. Не знаю, до чого ця затія. Але я, ясно як день, нікуди не поїду по лінії МТС чи то по лінії КСМ. Хоча б навіть

136 Ідеться про постанову політбюро ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. Нею на місцеві парторганізації покладалася провина за вкрай слабку роботу і відсутність політичної пильності, що дозволило «контрреволюційним елементам» проникнути у керівництво, а також управлінський апарат колгоспів і низових радянських органів. Буцімто ці «елементи» прагнули організувати «контрреволюційний рух», «саботаж» хлібозаготівель і сібви. Керівників України та Північного Кавказу зобов'язували «викорінити» їх шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед розстрілами. Ініціатором постанови був особисто Йосип Сталін, який жорстко розкритикував українських керівників на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 10 грудня 1932 року, звинувативши їх у хибній політичній лінії, «м'якотілості», браку наполегливості в боротьбі з «саботажниками».

і ЦК партії ухвалив. Я в Києві майже без ніяких виїздів і то чуть дишу з своєю рукою, а то їхати кудись хто знає в які умови. І взагалі, з якого то часу стали мобілізувати, кому лише здумається і куди здумається. Треба ж викликати живого чоловіка, взнати чи має він на це дані, чи ні.

23 і 25 цього місяця я весь час відчував тупу і дуже неприємну біль у грудях, якраз на тім місці, де серце. Невже це викристалізувалась нова хвороба? Сердечна? Раніш теж інколи були симптоми, але я їм не довіряв. Хоча лікарі часто, оглядаючи, дивились з підозрінням на моє серце. Коли і на цім участку хвороба, тоді кришка. Мені з них ніколи не вилізти. Я з рукою ради не дам, а тут і серце. Очевидно, на нього негативно вплинула моя робота.

Кілька слів про Ольгу. Та ж сама тягуча і нескінченна історія. Хоча її кінець я майже відчуваю. Мені здається, я Ольгу починаю розуміти до кінця і без ніяких оговорок. Знаю її всі особливості, переважно негативні, а писати не вмію, щоб коротко і ясно. Нехороша вона жінка. Нечесна. Непринципальна. Двохбічна (двулічна). З одного боку грає роль жінки перед своїм чоловіком, з другого – увійшла в самі відверті і неприкриті стосунки зі мною. З своїм чоловіком не пориває з корисних і безпринципних цілей. Зі мною ж теж хоче грати в піджмурки. На мої ясні і конкретні пропозиції щодо виходу з цього безпринципного кола не дає відвертої відповіді. Відтягує. Виграє і, очевидно, хоче когось перехитрити. Я її у всьому цьому спостерігаю, і чим далі, то все більше не поважаю, не довіряю їй. Зараз її чоловік живе в Києві, здається хворий (так вона говорила 23.XII), і вона коло нього ходить. Ясна річ, що вона не використовує це його перебування в Києві і не розв'яже своїх стосунків з ним. А навпаки, постарається ще більше заплутати всякі сліди до ясності в її ставленні до нього і одноразово до мене. Вона не здібна на прямий і одвертий шлях поведінки. А він, чудак, не розуміє. Він думає, що син його. Коли б він знав, хто його батько, може б дещо і зробив би навіть по своїй ініціативі.

Характерна риса з її «чесності». Будучи дружиною Івана, фактично живучи зі мною, вона почала переписку з своїм колишнім коханцем Мішкою, викликаючи його на повернення до старого, збуджуючи згадки минулого і припідносячи Мішки сюрприз, що, мов, син мій Волька є одноразово і твій син. Яка безпринципність, яка нечесність. Я думаю, чим скоріше я закінчу свої стосунки (теж безпринципні) з Ольгою, тим краще для мене, а можливо і для неї. Все-таки на один кут в сімейному трьох- чи чотирикутнику менше буде. Але, чи надовго в неї хватить терпіння залишатись при зменшеному кількості сімейно-інтимних кутів?

... 32 р.

Мій вихідний день. Але використаний гідюче. Знов до 11 г. снідати не було чоґо. Ні крихти хліба. Прийшлося обдумувати становище. Рішив чистити і варити картоплю і з нею компенсувати відсутність хліба. Цим займався майже до 2 г. Потім Іван дістав трохи хліба, заправили чай і ухлопали на це аж до 4 годин. Лише в промежутках успів перегля-

нути сьогоднішній часопис. Новинок особливих ніяких. Виявили серед інтернованих на радянській стороні китайців відомого китайського генерала МА. Це, звичайно, сенсація. За те, що зразу не признався, наказали, ізолювали від інших інтернованих. Здається, ця історія з китайцями повертає в іншу сторону стосунки між Китаєм і ССРР, знову поновлені після довгого перериву дипломатичних стосунків. Призначили послом до СРСР, здається, свого найкращого дипломата, представника в Лігу Націй і на конференцію роззброєння доктора ЯНЯ.

Ходив до ліккомісії. Після приїзду з курорту це, здається, другий раз. Ще раз упевнююсь, що ці лікарі у моїй хворобі як «свиня в апельсинах». Теоретично може і розуміють, а практично «прийдіть з Вашим останнім рентген-знімком й коли є секлестр, а зовнішній вид свинців це стверджує, то треба Ваше плече від нього звільнити, і Вам не прийдеться більш клеїть». Чудак. В мене десятки було вже випадків, коли жодного хоча б малесенького секвестра знімок не показував. Але свищі не закривались. Відкривається з І.І водоелектролікарня. Почну там лікуватись, може трошки вплине. А взагалі, я же якось привик до своєї руки й вона мені ні в чому не мішає. Звичайно, при умові, що є зі мною свої наклейки.

Від мобілізації в МТС по лінії КСМ звільнили. Можливо, через деякий час знову щось придумають. Не знаю, як мені бути з роботою в ПК. Надзвичайно багато забирає часу і ніякого зросту на цій роботі, ніякої користі для себе. Стоїть питання про уход, навряд чи відпустять, а потім – куди ж йти. Що робить, щоб вже не дуже й учобі заважало. Поганюще питання, треба більш детально вирішити, а потім вже рішати. Сьогодні закінчили по інституту навчання. Перерив до 15.I–33 р. Треба буде використати цей час для більш поглибленого вивчення пройденого, а можливо, дещо й авансом можна буде взяти.

Попередній підсумок персональних успіхів такий: Всесвітня історія – задовільно, хоча почуваю, що заслуговую більше. Політекономія – зараховано. Ступнів якості невідомо. Діамат, істмат – добре. Хоча це не найтрудніший предмет, та ще такими дозами, як весь час ми його ковтаєм. Укрмова – добре, хоча я її у викладанні Сикало абсолютно не розумію. Якийсь странний і тупо сприймаєтй метод. Після перерви напевне почнем нові предмети.

З Ольгою здійснюю свою лінію. Після від'їзду свого чоловіка прийшла. 27.XII прихожу додому з засідання президії Обл. КК біля першої години ночі, бачу лежить в постелі «гость». Я ліг, але до самого ранку підтримував тон свого ставлення. Вона його відчувала. Намагалась вплинути на розрядку, сказав їй все, що думав й що рішив. Вона, як і завжди, пояснювала, виправдовувалась. На мене це не впливає, я її достатньо зрозумів. Після цієї ночі вона до мене вже не заходить. Внутрішньо в свідомості я її цілком задоволений своєю поведінкою. Будуть умови для відтягування моєї уваги від думки про Ольгу і про неї пожалуй й зовсім забуду. Оцінка її глибоко сидить в моїй свідомості й це гарантія від самоілюзії.

Після лекції був в кіно, дивився «Поет», поганенька буржуазна кіно-картина, ні проблеми, ні сюжету.

31.XII–32 р.

Власне кажучи, було б вірніше, коли б я написав І.І–33 р., бо зараз уже 1 година 40 хвилин на новий рік. Тільки що повернувся з урочистого засідання громадських організацій Києва, підсумовували виконання плану 1932 р. трьох підприємств: КЧЗ, Ленкузні та цукеркової фабрики. Лише 3 виробництва вийшли з успіхом цього господарчого року, а решта? Решті допомогли різні об'єктивні причини й зокрема, енергетика.

На сімейний вечір зустрічі Нового року не пішов. Нецікаво. Хоча й влаштували ближчі товариші по роботі в Обл. КК. Настрій неважний, пішов додому, а дома гості – мати, сестра та ще якась землячка. Спати Івана нема де. Безобразіє. Родичі починають об'єктивно заважати.

[І.І–] 33 р.

Історична дата. Перший день першого року другої п'ятирічки. Для мене він закінчується голодним шлунком. Сидів в ЦК ОКК до 11 години вечора. Готую матеріал про керівництво облміліції, але так їсти захотілося, що я не міг довше висидіти і пішов шукати по крамницях чого-небудь на вечерю. Обійшов не менше 8 крамниць й абсолютно ніде нічого не знайшов. Скрізь пусто. Правда, є повидло, коржики, конфети і в одній крамниці зустрічав мариновані грибки. Прийшов додому, як шакал, голодний, без нічого. Помазав дві скибки хліба олією й трохи «червчачка», як кажуть на селі, заморив. Ще добре, що хліба одержую 800 грам, а то зовсім прийшлося би з голоду охлявати. Обід теж дуже скудний. Після нього через півгодини уже хочеться їсти. Да, невеселий животом («живіт») вступ у другу п'ятилітку. П'ятилітку побудови безкласового суспільства.

В кімнаті холодно, нема чим топити. Дрова є виписані ще минулого року, але їх не можна одержати, бо немає привезених до Києва. Холодна кімната для мого плеча – це заріз. Знову починає пухнути й різко погіршується її стан. А тут ще в грудях щось поболіє в тому місці, де мусить бути серце.

Самопочуття моє від минулої ночі, здається, трохи розрядилось. Сьогодні ніччю, прийшовши додому з гостею, й потрапивши на перенаселення житлплощі – в мене приплив був величезного роздратування. Спав мало, а ранком почував себе зле й розбито. Думав, для чого мені такі «розкоші». Коли я вже матиму право хоча б на людський і самостійний відпочинок. Й було роздратування проти всіх: проти матері, проти Івана, Уляни, до того мене вивела з рівноваги поведінка ошалілої від принципу і задітого самолюбства жінки. Я був доведений до вищого ступеня нервового збудження й роздратування.

Зарав хоча, і це цілком задовільно, я утолив свій живіт, але стан більш врівноважений й лагідний. Треба лягати спати й відпочити й за минулу ніч, ніч зустрічі нового року. Зараз II год. по півночі.

Кілька день одне і те ж. Цілий день і вечір в КК. Закінчував роботу в 11–12 годині вночі. Нарешті сьогодні відбулось засідання в КК, на якому я оголосив зміст моїх «праць». Про стан керівництва Облміліції, питання заслухали, але на цьому починається друга частина моєї роботи – складання постанови та закінчення доповідної записки, яка для мене найбільш небажана. Дуже не люблю писати різні резолюції та офіційні документи.

Прошло вже 5 день моєї інститутської відпустки. Але я абсолютно не встиг нічого зробити. Одну третину часу я збирався використати на опрацювання неперевіреного матеріалу, загублена. Треба обов'язково оставшіся 10 день використати як слід.

В кімнаті холодно. Не топив, немає дров. Холода особливо не відчуваю, але хвороба моя від цього загострилась. Лопатка різко поболює, навіть не можна обпертися об стінку стільця, а тут ще треба через день роздіватись у холодній хаті й робити переклейку ран. Могила да й тільки.

... 33 р.

«Вихідний», але дежурив в Обл. КК, майже цілий день вгаяв на це. Вечором були хлопці – Суханов з компанією. Говорили про різне. Хлопці в розмові починають із різного і повертаються на політику. Критикують помилки «нашого» керівництва (десь, говорять, було опубліковано в «известиях» про розстріл секретаря РПК та голови РВК по суду за саботаж хлібозаготівлі).

Виявляють незадоволення. Я повернув їхню активність в інший бік. Грали в доміно, в «дурачка», а потім слухали переклик районів в справі хлібозаготівлі. Переклик пройшов надзвичайно цікаво.

Виступали як секретар РПК, уповноважений ОПК, так й секретар Обкому Демченко та Мусульбас. Закінчили о другій годині вночі. Думаю, не одному районщику після цього переклику була безсонна ніч.

В кімнаті лютий холод. Добре, що хлопці трохи надихали. З «їжею – піст». Хоч би завтра приїхали домашні, може чого небудь в зв'язку з «різдвом» привезуть.

Вчора з Іваном були на вечорі української старої комедії, звичайно, в переробці Остапа Вишня. Ставили у театрі Франка «Перевіз», «як ковбаса та чарка» та «наперші гулі». З усіх найбільш сподобалось остання. Решта дурниця.

Випадково взнав про суд над шкідницькою зграєю в ЗРК КПВРЗ і надзвичайно був поражений, що основний керівник цієї зграї – С. Сардаковський, мій приятель й хороший дядя. Взнав і не вірив своїм ушам, щоб Сардаковський, що має 40 років виробничого стажу, «потомственный» пролетарій, перший оратор на заводі з срібною (сивою) головою – раптом шкідник. Тут щось не так. Або його оплутали, або він невинний. Треба буде завтра позвонити на завод й взнати. Говорять по ст. обвинувачення йому загрожує розстріл.

Додому прийшов рано, але нічого не зробив. Проглянув газету, все по-старому, в хаті холодно, як вчора, аж руки задубіли коло пера. З дому немає нікого. Уляна теж «святкує».

... 33 р.

Звичайний робочий день. Вечором засідання ПК, але моїх справ не розбирали, не було. Я все займаюсь закінченням справи облміліції. Пропозиції вже написав, залишається закінчити доповідну записку.

Вечором прямо з роботи їздив на завод КПВРЗ. Дійсно, йде судовий процес відкритим засіданням.

На лаві підсудних 13 чол., серед них й Семен Іванович Сердаковський. І лише тепер я повірив цьому факту. Тим більше він вразливий для мене. Народу на засіданні багато, більшість з них, принаймні так кажуть заводські «проводирі», відноситься співчутливо до Семена Івановича. Ще б пак, був першим трибуном заводу, «краса й гордість робочого колективу», як часто, жартуючи, його називали, й раптом, несподівано, на лаві підсудних, разом з професіональними шкідниками.

Слухав промову державного обвинуватця, вимагає для 4-х кари насмерть, для останніх ув'язнення на різні терміни. Більшість, звичайно, на 10 років.

Про Семена Івановича сказав, заслуговує на кару розстрілу, але не суперечить проти дачі 10 років.

Говорив з багатьма старими приятелями. Зустрічають як старого і гарного приятеля.

В хаті без перемін. Домашні не приїхали. Уляни теж немає. В хаті адський холод, не знаю, коли вже закінчиться ця історія з дровами. Мене починає возмущати поведінка моїх співжителів, абсолютно нічого не платять, ані за квартиру, ані за світ, ані за компослуги, і хочуть, щоб я їх у всьому обслуговував. Не зрозуміло. Коли б за минулий рік не було мною закуплено 2½ метр дров, які треба лише відвоювати на дров'яному складі ПЗЗ, я напевно вже в цьому році купив би 2 тонни дров, не чекаючи «сожителів». Для моєї руки існуюча кімнатна атмосфера (температура) – це заріз.

В сьогоднішніх газетах вміщено інформповідомлення, що 7.I-33 р. відкрився об'єднаний пленум ЦК й ЦКК ВКП(б), й що найбільш знаменно в цьому повідомленні – це сповіщення, що по 1 пункту порядку пленуму доповідачі: СТАЛІН, МОЛОТОВ й КУЙБИШЕВ. Нарешті дождались Сталіна. Це, здається, за останні 2 роки перший публічно відомий виступ. Цікаво, що він нового історичного скаже¹³⁷.

... I-33 р.

День звичайний в розумінні події. Вечером ходив в оперу. Дивився балет «Ференджі». Прекрасна річ. Здається, це найкращий балет з тих, що я бачив, ходив з Добровольським.

137 Мається на увазі доповідь Йосипа Сталіна «Підсумки першої п'ятирічки» на об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК ВКП(б) «Про підсумки п'ятирічки за чотири роки в галузі боротьби з рештками ворожих класів», що відкрився 7 січня 1933 р. Одним із головних досягнень Сталін назвав тоді розгром куркульства і підготовку ґрунту для його знищення. Закликав партійців до остаточного знешкодження «ворогів».

... I-33 р.

Опубліковано промову Сталіна. З поверхового огляду здається нічого нового. Погано те, що він робив доповідь не про завдання 1933 р., а про підсумки прочитав не встиг. Мені надто везе на різні видовища. Сьогодні дивився в рос. драмі «Разрушение». Пьеса початкуючого письменника киянина. Не цілком розібрана в деталях, але по сюжету змістовна. Гра авторів непогана.

... I-33 р.

«Вихідний», без толку проведений й закінчений день. Спали по 11 години. Потім вмився, потім поїхав за пайком з Іваном, був у лікаря, останній абсолютно безпомічний чим-будь мені допомогти. Це загальна риса лікарів. Але ж мій лікар (Товбин) здається зовсім нездібний чим-будь й кому допомогти. Порадив міряти температуру, а також прийти ще 18.1.

Приїхала мати з Марусею. Вечір пройшов даремно. Була Р..., говорили, грали в доміно й навіть в карти. Востаннє я більш допомагав, чим брав участь. Зараз 3 години ночі, страшенно по-дурному час пройшов, без ніякої користі. Мій інститутський випуск на ісході, але ні в якій мірі розумно не використаний.

...4.1-33 р.

2 дні дома. Не виходжу нікуди з хати, плече розперло. Чекаю «новин» на лопатці й спереду, біля грудної клітки. Результат, очевидно, «теплоти» кімнати. Купив термометр. Як «хворий» міряю температуру й ранком, й вечером. Особливого підвищення немає. Зранку майже зовсім нормальна, а вечером трохи піднята – 37,3–37,5. Завтра обов'язково я йду на роботу, бо напевне ряд справ стоїть не посувається, а особливо партійного осередку.

Мамаша ще в нас відпочиває, бо дома для неї пекло. Вчора вечером заходила Г-т з КК одвідувать як хворого. А потім майже з початку 11 години вечора прийшла й Р. з своєю сестрою. Прийшла на мою пропозицію «познайомити» з її хорошенькою сестрицею, яку я жартома вчора вніс, коли вона була у нас. Сестра не особливо «хорошенька», але, здається, в певних відношеннях краще, чим вона. Фізично вони обидві прекрасні. Іван сердиться, що до нас обох, а більш до мене, заходять, а розводить по домам приходиться йому одному. Це правда, в мене до цих обов'язків нема ніякого бажання.

Проробив уважно доповідь Сталіна й Молотова, а також ухвали пленуму ЦК. Багато по них є різних зауважень, але це, так би мовити, не стосується моїх щоденних записок. А тому нехай іншим разом, а можливо, й в іншому місці зафіксуємо.

... -33р.

Вчора й сьогодні на роботі. Самопочуття прекрасне. Але стан руки, плеча нічуть. Хоча б прорвало. Прочитав виступ Бухарина й

Рикова на пленумі ЦК. Цілковито засуджують свої минулі право-портуністичні помилки. Й без жодних застережень приєднуються до генеральної лінії партії та визнають вірність й правоту сучасного парт. керівництва¹³⁸. Мені промова Бухарина особливо сподобалась. Умни-ця, значно глибше аналізував наслідки п'ятилітки й завдання на най-ближчий час, чим навіть Сталін.

По-моєму, Бухарин – теоретик більш глибший, чим навіть Сталін.

Останній часто в своїх «історичних» промовах говорить звичайні речі, про які інші говорили, або які є наслідком неглибокого теоретичного аналізу, а поверхового узагальнення.

Здається, сьогодні почались заняття в інституту, я не пішов, почувши, що ряд інститутів починає свою роботу після перерви лише з 18.1, але в трамваї один парняга говорив, що на даному відділі були заняття. Очевидно, у нас теж були.

Були з Іваном в кіно, дивились закордонний фільм, здається, «Кіно-сиск». Картина поганенька, без певного сюжету.

... 33 р.

День звичайний. До вечора в Обл. КК, а потім на жалобному засіданні міськради. По 9 роковині смерті Леніна. На доповіді був Бистрюков – голова міськради. Повторення доповіді Сталіна на Січевому пленумі ЦК. Слухав не уважно. Цілковито зрозуміло, трафарет нецікавий. На засіданні присутніх було мало. Зовсім не нагадує минулих жалобних засідань. Був неважний тематичний концерт. Додому прийшов рано, а зараз 3 годині опівночі. Нічого корисного не зробив, а гуртом Я, Іван, Борис проваляли в дурня. Трохи розпустився. Майже не працюю над собою, треба буде підтягнутися.

З Ольгою не зустрічаюсь. Хоча вона в Києві, здається, 16 приїхала чи з дому, чи з Харкова-Ізюма. Дзвонила, але я сухо прийняв. Навіть не запросив прийти. Цікаво, чи довго витримає, не прийшовши. Напевне, кортить побачитись. Мені хочеться зустрітись, але не для серйозних розмов й пояснень, а так, як з жінкою. Ну... хорошим приятелем. Її сепаратність, зокрема, у поїзді у відпуск цілком мене переконує у потребі певного ставлення і не більше. Ну, треба лягати спати.

... 1-33 р.

Сьогодні я майже юбіляр, завтра мені рівно 27 років. Не віриться, що мені вже на 28 рік повертає. Ще так недавно я був молодий, запальний комсомолец, секретар райкому, а сьогодні вже закінчується моя молодість, ще кілька років й мені 30 років. Невже з мене ще що-небудь в житті може вийти. Чи так й прийдеться залишитись «сіренькою ско-

138 Микола Бухарін був одним із ідеологів «нової економічної політики» та прихильником економічних і демократичних принципів розвитку суспільства. Виступав проти суцільної колективізації сільського господарства. У 1929 р. виключений з політбюро ЦК ВКП(б). Ув'язнений 1937-го, розстріляний наступного року.

тинкою». А хотілося б що-небудь робить так, що поставило [б] мене в перші шерехи суспільства.

Я не хочу кар'єри, командних висот, мені хочеться маленької, але улюбленої роботи, в який би я творив, горів полум'ям, ентузіазмом. Мені хочеться утворювати якісь цінності, що принесли б користь майбутнім поколінням. Мені хочеться дати максимум того, що в менедесь глибоко заховано й що під впливом освіти, сприятливих умов, могло б воплотитись у реальні цінності, надбання епохи. Робота моя в Обл. КК зовсім не задовольняє, не сповнює мене поривом ентузіазму, творчою енергією. Виконую її я повільно, по партійному обов'язку.

Звичайно, й ця робота є корисна, й вона по собі залишає певні сліди, але мене вона не вдовольняє. Навчання теж проходить кволо, надто повільно. Як кажуть, через день «по столовій ложці». І знаннями я поповняюсь «вологими» темпами. Для моїх років, для мого внутрішнього настрою треба темпи учоби зробити зверх індустріальними. Але знов-таки, на сьогодні для цього не має будь-яких умов. І приходиться прозябати на фронті учоби й надіятися на кращі часи, на прийдешні можливості.

Побутові обставини мого 27-літнього ювілею теж не в стані «просперити». Недоєдаю хронічно. Буквально нема чого їсти. Обслуговування на роботі в цій галузі нікудишне. Не витримує будь-якої критики. Ранком – стакан чаю з булочкою, обід – борщ з кислій капусти та немазана каша, або трав'яна картопля, а дома вечером – чай з радянським «маслом» – повидлом. От і усі харчові ресурси.

Зовні на фізіономії я набрав зовсім незavidного вигляду, худий і блідий, майже такий красунь, як був у 27–28 р. в час першого періоду своєї хвороби.

Кімната моя – «не затишний» куточок, а настоящий ледник, в якому можна людей саджати за наказання, а не жить постійно. От і зараз в кімнаті адський холод (не топлено, звичайно), я сижу в кожусі, під яким осіннє пальто, далі піджак, далі светр, далі джемпр, далі дві сорочки і до всього цього у валенках. І все ж таки, незважаючи на це «предохранення», я замерз й руки мої подерев'яніли від холоду. Вже понад 10 днів вожусь з тим, якби дістати дров і все ніяк не можу. Але мені здається, що завтра-післязавтра я цю «проблему» розв'яжу, а поки що «голодать», «холодать».

Коли б не рука, то це ще нічого, але для неї це прямий заріз. Це глибоко й надовго загострення.

Напередодні мого 27-літнього ювілею в частині моїх внутрішніх духовних переживань, я теж в «траурному» стані.

Сказано, ніде не везе. З Ольгою я не зустрічаюсь. Ініціатива моя, але здається, я її й тяжче переживаю, чим сама Ольга. Негативне нагромадження наших стосунків давно почалось. В мене ще в кінці грудня повставали рішучі наміри й отверезуючі настрої та розмови з Ольгою, але січневі канікули (студентські) зробили остаточний перелом в моїх рішеннях і настроях. І вона довго не знала, вагалась як використати свою відпустку. Думала піти в будинок відпочинку, потім раптом з чи

4 січня виїхала з Києва й невідомо де зникла. І аж 19 січня мені позвонила, що мов була в своїх рідних в Ізюмі, в Харкові. В мене, звичайно, за період цього «зникнення» з Києва, без жодного повідомлення, сигналізації мене, оформились відповідні перегрупировки і з'явились рішення. Я його почав здійснювати. І поки що все йде гаразд. Хоча мені інколи буває дуже кепсько. Находить якийсь тужний, мрійний настрій. І хотілося б ото бути з Ольгою разом. Забуть про все. Але коли згадаю за її особливості, за свої висновки, стискаю зуби і продовжую свою лінію. Але і вона «хороша». Жодних спроб примирити стосунки між нами. Немовби я для неї ніякого значення не маю. Навіть не шукає можливості побачитись, зустрітись. Або це величезний егоїзм, надмірна гордість, або це дійсний зміст її стосунків до мене. Мені здається, що останнє. Бо дійсне кохання, любов – не знають гордості, егоїзму.

Невже вона така жінка, яка давно загубила все те, що може скрашувати: оцінювати жінку. Загубила всі духовні властивості жінки і залишилось..., якою я її в багатьох випадках знаю. А саме – користолюбивою, розгойливою, егоїстичною жінкою. Яка не гребує жодними засобами, лише від цього одержати би якусь користь. Напевне, ці особливості її і в'язали її зі мною. Ну, що ж? Нехай так... Як не тяжко робити такі висновки, але приходиться. Тим гірше для мене, що я не міг раніше розпізнати її дійсних відношень до мене. Її натури повністю. І припускав досить довгий час ідеалізацію наших відношень. Живив свої почуття. Наука буде від цього більш поглиблена. Постараємся над Ольгою остаточно поставити крапку, або, як кажуть, – можливо, і зустрінемося ще в дальнішому, а можливо, і в близьких взаєминах, постараємся до неї підійти так, як вона до нас підхопить. Висловлюю побажання, щоби протягом мого нового року життя, я знайшов для свого захоплення, а можливо і почуттів відповідний об'єкт, вартий любові й пошани, і нарешті б раз і назавжди залишив би заповнювати рядки щоденника моїми взаєминами з Ольгою.

27.1–33 р.

І так... 27. Якась несуразна цифра. Нехарактерна і не переломна. Це не 25, це і не 30, навіть і не 28, а 27. Но що можна сказати за цю цифру, що знаменує новий відрізок часу в моєму житті? Абсолютно нічого нового, крім того, що я вчора частково скавав. Така сама холодна і голодна хата. Дров ще нема. Обіцяють скоро привезти. Плече мое починає знову від такої атмосфери опухати. Знову загострення.

Сьогодні були збори партосередку. Обговорювали підсумки на пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Доповідь робив Заворг Обл. КК. Робив по шаблону, ніяких нових узагальнень і висновків не дав, а також не ув'язав із конкретними нашими завданнями, тобто комуністів, що працюють в апараті органів КК РСІ. Аудиторія зборів надто була пасивна. Майже ніхто не хотів висловлюватись. Прийшлося за язик тягнути. Але після трохи розкачались, я її у своїй виступі гарненько задів. Збори закінчились о пів на 9 г. вечора. Прийшов додому з підтягнутим животом, зовсім майже охлялий... Ранком випив склянку чаю, за тим

цілий день працював. Безобразне харчове обслуговування. Вечером сильно боліла голова і жималось серце приглушеною біллю, зараз трохи відпустило. Не відчуваю. Пів на другу годину [п]о півночі, буду лягати спати. Вступ у 28 рік мого життя досить невеселий.

...33 р.

День «роздратування». Хоча по формі він є моїм днем відпочинку. Зранку і до обіду сидів готувався до зачотної сесії з питань, політекономії. З I.ІІ по 6.ІІ проходить зачотна сесія в інституті. Щоб я волів дуже готуватись і тягнутись, то це ні. Але не хочеться і задніх пасти. Треба здати 4 предмети. І то жоден з них ще не закінчений (пол. економ., діамат, в. історія, укрмова). Обідав в їдальні КПП, але обід хоч і комерційний, але зовсім неудачний, бо ж я після нього залишився голодний, як шакал. Пішов до Обл. КК, а по дорозі додому заходив у всі продуктові крамниці і хотів що-небудь купити, щоб дообідати та заодно повечеряти. Але даремні були мої намагання. Пройшов крамниць 10–15 і ніде не міг абсолютно нічого знайти харчового, й нарешті в крамниці ЗРК «цукеркової» побачив волову ковбасу по 11 крб за 100 гр. і повидло. Став в чергу, і через годину я же був господарем 200 гр. ковбаси і 200 гр. повидла. Підходив додому роздратований, вщерть переповнений думками про наше державне становище.

Дійсно, яка різюча різниця між нашими офіційними промовами (до речі, яких за січень було виголошено і видрукувано надто багато), що констатують обов'язково величезні досягнення, наш зріст і тим фактичним становищем, яке кожний працюючий відчуває на своїй спині. Контрасти різючі. І мені здається, що оцим отим промовам наших провідирів ніхто не вірить, навіть не вірять самі члени партії. Дивно, чому такі засліплені провідирі тими всіма формальними досягненнями, що ми маємо, і не бачать того величезного бідунства, що переживає увесь майже працюючий люд країни. Ех, не варто про це говорити, набридло. Да й сам якось мільчаєш, коли обмежуєш свій обсяг думок животними, жолудочними інтересами. Бо ж від цих міркувань ні на йоту не посувається поліпшення матеріального стану працюючих.

В кімнаті в мене вже тепло. Привезли Улянині дрова 40 пудів. І це добре, що хоч не буду мерзнути. Ольга 28.1 заходила, говорили, спорили. Здається, знову встановилось у наших стосунках статус-кво.

...II–33 р.

Майже цілий місяць жодного запису до щоденнику. Не було відповідного ентузіазму до записів. В додаток ще й те, що майже увесь лютий немає електричного світла, а пишуть при поганенькому каганцю не охота.

Подій хоч й багацько за цей місяць скоїлось, але не залишили в моїй психіці відповідного сліду. Ці події, це лютневий пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) додав привід до посилення самокритики, зокрема, і в нас в Києві, навіть і в апараті Обл. КК.

За цей час сталася зміна голів обл. КК, замість т. Вітковського, що відпущений з роботи в Київськ. п/органів. Обібраний т. Макаров, колишній зав. орг. ОПК та МПК, а останній час працював у Дніпропетровському секретарем ОПК та МПК. Здається, хлопець непоганий, але я його майже не знаю. До речі, і партійне керівництво п/осередку обл. КК теж оновлено. Сьогодні провели довибори бюро п/осередку, і я на засіданні бюро категорично поставив питання про звільнення мене від обов'язків секретаря п/осередку. Після чималих дебатів, моє прохання задовольнили, хоча проти голосувало 3 чол. члени бюро. Зараз я залишився членом бюро п/осередку без портфеля, і я цьому надзвичайно радий. Бо ж, по совісті кажучи, я себе почував надзвичайно погано, будучи секретарем п/осередку, і причиною цього була та двойственність, вірніше фальшивість мого становища, коли я не міг знайти свого місця, бо ж почував завжди над собою «начальство» в особі президії ОКК і губив під собою ґрунт, як секретар п/осередку, як керівник і організатор партійних мас нашого апарату. Обрали на секретаря Фільштинського – старого кокіста, до того ж члена ОКК і кандидата на члена президіуму. Це дає йому значно краще передумови до роботи, чим я їх мав раніше.

Заняття в інституті не кидаю. Через десяте-п'яте відвідую. Хоч якість мого навчання незавидна. Проте зачоти за перше півріччя здав по всім предметам на «добре». Надзвичайно мало часу. Можливо, тепер, звільнившись від секретарства, в мене буде більше часу.

Викликали в справах мобілізації до політвідділів МТС, але через хворість забракували. В мене персонально особливого бажання їхати в МТС не було. Надоїла масова робота, та ще в умовах села, ліпше піти на якусь конкретну господарчу чи адміністративну роботу. З партколегії я хочу теж за всяку ціну піти. Надоїла мені моя функція, як кажуть, «пущє горької редьки». Тепер зупинка лише за підходящою роботою, щоб мене задовольняла.

Майже 3 місяці не писав нічого до свого щоденника. Хоча кілька разів думав про те, що слід би дещо записати. Маса було надзвичайно цікавого, думок, вражень. Хоча, здається, вони в більшості були сумного, не позитивного змісту. Причина того, що не писав – переобтяженість, робота в ПК обл. КК. Засідання, поодинокі виїзди на район. До того ж й навчання в інституті не кидаю. Тягну, хочу обов'язково хоч цей рік витягнути. На слідуєчий рік – не знаю. Надто важко тепер вчитися. Поєднувати учобу з роботою – це не корисно й для учоби, й для роботи. Ну, а вчитись лише – не відпустять, та й взагалі, здається, тепер майже нікого не залишилось по ВУзам. Всі мобілізовані на село, в більшості для постійної роботи. По роботі майже все по-старому. В складі робітників є значні оновлення, але на роботі це не позначається. Народецька теж зібралася уходити і не пізніше як за один місяць залишить Київ. Слідом за нею певне прийдеться мені «уплетнуть», бо робота моя сучасна, ані трохи мене не задовольняє. Але напевне, мене спробують не відпустити, бо розгортання чистки партії з I.VI–33 р. вимагає не відпустку з апаратів КК робітників, а додаткової мобілізації

туди. Мені б самому хотілось прийняти участь в цій історичній події. До того ж, головою обласної комісії по чистці призначено Мануїльського, з ним цікаво попрацювати. Власне кажучи, побачити зблизка, відчутти, як він, видатний теоретик міжнародного рев. руху, буде працювати, керувати.

За цей час, поки я не розгортав свого щоденника, трапилось надзвичайно багато видатних виняткових подій. По-перше – в Німеччині стався фашистський переворот¹³⁹. С-Д програли, комуністи розгромлені і загнані в підпілля. У влади став Гітлер, який розгорнув шалений фашистський терор і свою фашистську диктатуру. Форми цієї диктатури надзвичайно близько подібні на форми політичного керівництва нашої країни. Так що й для фашистів дарма не пройшов досвід нашого будівництва й диктатура пролетаріату.

Становище на Сході надзвичайно загострилось. Японія успішно продовжує свою агресію, і не тільки забрала Манчжурію, а пробує значно більше. Веде наступ на стару столицю Китаю Бейпін¹⁴⁰. Стан наш на КС ж.д. в зв'язку з цим дуже похитнувся. Стоїть питання про продаж цієї залізниці японцям. Англія в зв'язку з процесом шкідників на електростанціях і засудженням 2 службовців-інженерів «Метро Векерса» запровадила до радянських товарів ембарго. А це, ясна річ, ударило нас по зовнішній торгівлі.

На внутрішньому фронті теж є деякі новини. За цей час відбувся цикл різних Всесоюзних пленумів, зльотів, конференцій (зльот ударників-колгоспників). Випущено нову позику другої п'ятирічки, яка боєвими темпами зараз реалізується. Місто виключно озлоблено в зв'язку з випуском позики. Настрій до неї пасивно зрадливий. Ну, це, здається, основне на зовнішньому і внутрішньому фронті, хоч треба включити до цього ще й план посівкампанії. На сьогодні, по даним на І6.V, засіяно 288700 га, або 49,7% до плану по одноосібному сектору, а всього засіяно по області на І6.V – 56,1% плану, з них ранніх ярих – 73,4% по плану. По Україні засіяно на І6.V – 62,2% всього плану. З них ранніх ярих – 82,7% до плану. По СРСР – засіяно на І5.V – 53,075 тисяч га, або 55,9% до плану посіву, на 10 мільйонів га більш, чим на це число в минулому році. Але певності, що буде на 100% посіяно – немає.

Ще одна трагічна новість – самогубство письменника Хвильового. Я її зрозуміть не можу, але для мене це була надзвичайно трагічна

139 30 січня 1933 р. президент Німеччини Пауль фон Гінденбург своїм декретом призначив канцлером Адольфа Гітлера. З формальної точки зору, все відбулося законним шляхом, фактично ж прихід до влади лідера націонал-соціалістів означав державний переворот і встановлення тоталітарного режиму. Гітлер повторив апробовані раніше в СРСР комуністами методи послідовного захоплення всіх державних органів. На парламентських виборах 5 березня 1933 р. нацисти отримали 43,9% голосів, але в жовтні 1933-го Рейхстаг був розпущений і на нових виборах нацисти вже здобули 639 місць із 661-го в німецькому парламенті.

140 Наприкінці 1931-го – на початку 1932 р. японські війська окупували Манчжурію – провінцію Китаю. Західні держави засудили політику Японії, але до жорстких санкцій не вдалися. У лютому 1933-го відповідне рішення ухвалила Ліга Націй Японія у відповідь 28 березня 1933 р. вийшла з неї. У конфлікті на Далекому Сході СРСР підтримував Китай.

новість, смерть Хвильового я з великим болем зустрів. Його я, як нікого більше з сучасних письменників, шанував. На нього в мене було багато надій, сподіванок – й раптом – ця безглузда смерть. Чому ця неприродна смерть письменникам-поетам. Єсенін, Маяковський, Хвильовий. Для чого така закономірність, якась фатальна трагедія.

В персональному житті консерватор, скептик теж, що було й перед тим, як ламав копя.

Живу не сам, а з Ольгою. На яких умовах – не знаю. Свідом, не збираюсь кріпити наше життя. Ставлюсь до нього як до епізоду, що колись

*Микола Хвильовий, поет, прозаїк, публіцист,
один із лідерів українського націоналкомунізму.*

пройде. Інколи воно мені нагадує життя на великій проїзній станції, де пасажирів зустрічаються, бувають разом, щось переживають спільне, поки не надійдуть їх потяги і не розвезуть їх кожного у свій кінець. Отак і я з Ольгою. Колись прийдуть наші потяги, й ми з цієї проміжної спільної станції роз'їдемося у різні кінці. А поки що життя йде одноманітно, без особливої радості, без щастя, без захоплення.

... 33р.

Я вправі констатувати, щоденник вмер з мого обиходу. Зійшов з колу мого життя, а це, ясна річ, дуже погано. Мені як людині, що намагається бути колись істориком, слід би було не так відноситися до щоденника. Нехай я дурниці писав до нього, але й серед них можна знайти низку таких фактів й переживань, яких було дуже цікаво у свій час, розгорнувши щоденник, знайти.

Понад рік жодного запису не зроблено. А роки нашої знаменної доби – це ж цілі десятиріччя, це майже окремі епохи. І глупо получа-

ється якимось у мене за щоденними дрібними обов'язками, я не робив надто цікавої й корисної для майбутньої роботи запису до щоденника.

За пройдений минулий рік було незвичайно багато знаменних видаєткових подій. Головні з них, які я пригадаю – польоти 2 стратостатів у стратосферу і загибель одного з них, «ОСО-АВИАХИМ» №1, з трьома героїчними аеронавтами.

Експедиція «Челюсина» і героїчне врятування всього складу експедиції після загибелі «Челюсина». Визнання нас північно-американськими Сполученими Штатами¹⁴¹. XV Всесоюзний з'їзд ВКП(б)¹⁴². Перехід столиці України з Харкова до Києва¹⁴³ й багато інших, що я їх зараз не пригадую.

В зв'язку з переходом столиці України до Києва, Київ став швидше міняти своє обличчя, свій зовнішній вигляд. Хоча центральні установи ще не переїхали до Києва, але Київ швидко перебудовується. На вулицях, особливо центральних, ідеальна чистота, двірники підняті на небувалу височінь, як по своїм правам, так і по їх значенню перетворення Києва на столицю України. Всі вони в одному форменому одязі ходять по вулицях, кожен на своїх участках з гордим талановитим виглядом. І коли де-небудь замітять недокурок або клаптик паперу, негайно його убирають, говорять, що це Постишев зробив з них по прикладу Харкова центральною фігурою боротьби за новий Київ. Скрізь проводиться добудова будинків, йдучи по вулицям, часто можна зустріти загорожені тротуари або навіть і цілі вулиці, де розташоване нове будівництво, але добудова. Ряд установ й ВУЗ-ів виселено, й приміщення ремонтуються для центральних організацій. Почали курсувати по вулицям Києва «таксі» й кілька нових автобусів. Це набагато розрядило кризу з трамвайним рухом.

В зв'язку з переходом столиці до Києва, в обласному керівництві багато змін. Демченко й Мусульбас уходять з Києва, перекочують до Харкова секретарями Обкому партії. Керівний апарат Обкому теж повністю змінюється. На це ще мав вплив й факт з подіями за останній час в Києві, як-то справа «ОБЛХОЗО», «МІСЬКХОЗО», Трест «ХЛІ-БОПЕЧЕННЯ» й т. д. Взагалі Київ обновлюється з голови до ніг. Керівництво міськпарторганізацій вже повністю змінено (бюро МПК, секретари, міськ. РПК). Скоріш би вже приїжджав до Києва Павло Петрович Постишев. Цікаво було б побачити його стиль керівництва.

141 Дипломатичні відносини між США і СРСР були відновлені в листопаді 1933 року. Цей акт засвідчив, що західні політики заради економічних вигод своїх країн готові «закривати очі» на злочини комуністичного режиму, зокрема Голодомор 1932–1933 років в Україні.

142 Очевидно, автор помилився з нумерацією з'їздів ВКП(б). Із 26 січня до 10 лютого 1934 р. в Москві відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому підведено підсумки, а також затверджено плани другої п'ятирічки. Цей з'їзд відомий ще тим, що більшість його учасників були репресовані в роки Великого терору.

143 Рішення про перенесення столиці радянської України з Харкова до Києва ВУЦВК УСРР ухвалив у січні 1934-го, а фактичний переїзд вищих владних структур відбувся згодом – 24 червня 1934 р.

Він через цей стиль керівництва має велику популярність в київських парторганізаціях.

Ну, тепер кілька слів щодо подій в моєму житті.

Працюю з І5.ІІІ–34 р. в комісії радянського контролю, тобто в уповноваж. по Київській області. Галузь роботи для мене значно цікавіша, чим партколегія Обл. КК. Я працюю контролером культури і освіти. Якраз та галузь, в якій я найбільш охочий працювати. Але знов-таки тут «з'являється» «але». В зв'язку з тим, що немає ще досить ясних вказівок щодо роботи уповноважених КРК на місцях по всіх галузях, приходиться ощупью шукати собі роботи. Крім того, специфічні особливості уповноваженого КРК т. Балахніна утруднюють розвиток власної ініціативи і приходиться сидіти на півзв'язаному столі. І робота є, і не знаєш, що робити. Мене такий стан уже починає нервувати і тяготити. Хоча я особливо довго не збираюсь сидіти в апараті КРК, а на цей час пока прийдеться ще працювати, що-небудь знайдеться робить.

Подав заяву до вступу в І.Ч.П. Нарешті немовби моє давнє бажання може здійснитись. В Києві підготовчі інстанції я всі пройшов. Одержав рекомендацію свого парткому, Ленінського РПК, МПК і Обкому, всі матеріали пішли до Харкова. Розглядаються мандатною комісією ЦК. В мене всі дані підходять до вимог вступу на підготовній курс. Хоча закінченої середньої освіти в мене немає, але я подав довідку [з] університету про те, що я закінчив І курс університету і вчився ½ року на другому курсі до моменту ліквідації вечірніх груп. Довідки про стан здоров'я я зовсім не подав, але це, по-моєму, не суттєвене. Крім того, до моменту занять на І. Ч.П. зроблю собі операцію, і моя хворість може взагалі залишитись в області преданій.

Да, ... як це було б добре, коли б мене зарахували по складу студентів І.Ч.П, я б тоді прогаяний час в учобі напевне б перекрив би. До того ж, і матеріальні умови там трохи кращі, ніж в інших учбових закладах. Інститут же Черв. профес. переїжджає до Києва з осені цього року, а значить ще і квартирні умови теж будуть сприятливі до учоби.

За минулий період в моєму житті трапилась досить вразлива для мене подія – це одержання перший раз в своєму житті партстягнення – догани за халатність. І тим більше, я переживав гостро цю подію, бо ж жодної вини я за собою не відчуваю. Одержав я виговор від уповноваженого КПК по справі Тресту «Хлібопечення», до якої приєднали справу про преміювання робітників облпрокуратури, якою я займався в свій час, тому що з премійованих робітників прокуратури на кінець 1933 р., коли я займався цією справою, був лише один Смоленський – ТВО облпрокурора, який з'являвся одноразово й членом президії Обл. КК, а тому я справу не оставив на розгляд партколегії, вважаючи, що це не потрібно робить по відношенню Смоленського, який особливої вини не ніс по цій справі, оскільки преміювання було зроблено з санкції обласної комісії по переведенню ювілею 10-річчя органів суду і прокуратури. А тому я цю справу приєднав до матеріалів про роботу облпрокуратури, які готувались до слухання на партколегії, аби при

значені хиб роботи прокуратури внести і цей факт, як хибу і неприпустиме змикання органів прокуратури з господарчими організаціями (преміювали госпорганізації, в тім числі й трест «Хлібопечення»).

І от за це, що я не довів справу до кінця, мені 26.III–34 р. постановою партколегії при Уп. КПК оголошено через пресу догану. Це для мене було кошмарним ударом. Я ходив як убитий. І дійсно, коли людина сидить 2 роки і сотні справ розглядає, виносить різні пропозиції, ухвали і жодної помилки, бодай найменшої, не зробила, а тут тобі на... догану, та ще й через пресу, за якусь дурницю. В якій я так повинен, як торішній сніг. Але це треба було для справності справи тресту «Хлібопечення», щоб хто-небудь із Обл. КК поніс кару і жребій упав на мене. Як-не-як, але я помітив після цих незаслужених днів, як моя голова почала швидко сивіти. І тепер у мене майже весь правий бік, центр голови аж до лоба, густо вкритий сивиною. І я в 28 років уже був більш сивий, чим мій батько, якому зараз понад 60 років і який лише в цьому 1934 р. почав сивіти. Але що ж зробиш, такий закон життя. Сьогодні носив заяву в партколегію, прошу, щоб мені зняли догану, але нікого не застав. Прийдеться ще завтра зайти. Рубенов (уповноваж. КПК), коли оголошував мені догану, говорив, що «МІСЯЦІВ ЧЕРЕЗ ДВА МОЖНА ТОБІ ЇЇ ЗНЯТИ».

А два місяці вже пройшли. Хай їй чорт цій догані, а то ще через неї та й і в ІКП не приймуть.

Щодо мого персонального життя.

Зараз живу сам. Ольга лікується в Есентуках. 5.VI повертається до Києва. Наші стосунки з нею якісь специфічні. Чого в них більше, я і сам не знаю. Чи більше горечі, роздратування і незадоволення, чи більше позитивності. Біда та, що над нашими стосунками тяжить тінь минулого. І тяжить вона в тому, що і на сьогодні певними коріннями Ольга зв'язана-поєднана з своїм минулим. І завжди це минуле через десятки пор просочується у наше сьогоднішнє життя. Крім того, я надзвичайно вспильчивий, нервовий і кожна її помилка чи нетактовність мене роздратує. Обурює, й я не в силах стримати себе. Починаю грубо поводити себе, кричати, нервуватись й таке інше, а це все загострює наші щоденні стосунки, наше життя.

Ольга ж надто мало враховує особливості наших стосунків, їх історичне минуле й зовсім недостатньо працює над собою, не робить потрібних кроків до згладження тих углів, що виникають в наших стосунках, а навпаки часто їх загострює, не намагається обійти те, що роздратовуватиме мене, а нетактовно припускає його й навіть по кілька раз одне й теж повторює.

Великою перепоною для поліпшення наших стосунків є те, що я не вірю Ользі, не вірю в її хороші почуття до мене, не вірю в чесність її поведінки, не вірю в її відвертість. А це велике гальмо до дійсно щасливого життя. Правда, вона мене дуже часто впевняє, що я помиляюсь, що вона цілком себе переробила і остаточно стала на чесний, відвертий шлях в стосунках зі мною. Але я їй все ж таки не вірю, бо це слова. А я бачив на протязі довгого часу, кількох років, інші факти, інші при-

клади, які навіть мали місце і в 1934 р. Вірить же я їй буду, поважати лише тоді, коли життя на фактах мене в цьому переконає. Я так довго бачив інше. Я так зневірився у всьому, що лише єдині факти в силі перебу[ду]вати той погляд, ту оцінку, що в мене зараз живе. Вірити ж їй я хочу. Я хочу, щоб не було в мене жодного сумніву, жодної тіні щодо оцінки Ольги і її відношення до мене.

От вона зараз на курорті. А в мене увесь час живе якась недовіра, якесь настороження по відношенню Ольги. Вона мене запевняла в листах про домінування в її переживаннях, в її думках хороших, навіть нижних почуттів до мене. Але чому ж вона по кілька день підряд жодного слова не напише мені? Я, незважаючи на те, що виїжджав у відрядження з Києва (був 5 день у Білоцерківському районі), кілька днів хворів (присупи малярії), я міг писати майже щодня, а найрідше через день. Вона ж на курорті в санаторії, де стільки вільного часу, не могла хоча б на кожне моє письмо дати відповідь. Для чого ж тоді всі ці розмови «про домінування» моєї скромної особи в її думках, в її почуттях? Що за розбіжність. І оце мене роздратовує, настроює проти неї. Насторожує, сповнює мене недовірою до неї. І в мене, по суті, непогані почуття до Ольги починають отруюватись нехорошим настроєм, роздратуванням і зростом невдоволення. А мені все це так надоїло, хотілося б відчутти чисті без примесі, легкі і хороші почуття. Пережиті щасливі хвилини зустрічі й бути бодай не довго, але зовсім по-весняному щасливі, в мене ж цю весну майже й одного щасливого дня не було. Да... якийсь фатально нещасливий союз. От знаю, відчуваю, що нас в'яжуть якісь глибокі почуття, інстинктивна тяга одне до одного, але все це оточене таким нехорошим, таким тяжким, що хотілося б його за всяку ціну скинути з себе.

Тільки що Іван звонив, що він одержав повістку, щоб я завтра з'явився до Обл. ДПУ. Не знаю для чого я їм здався й чому саме повісткою треба було викликати.

... -34 р.

Увесь вечір з 8 годин дома. Перед тим по дорозі в порядку культпоходу заходив в Мале кіно, дививсь якусь стару картину з радянської тематики. Написав заяву на ім'я уповноваженого КПК по Київській області Рубену, прошу зняти з мене не заслуговану догану. Хоча в заяві прийшлося писати про «усвідомлення своєї помилки». Яку я і зараз не можу знайти.

Тим більше, в поєднанні з такою грязною справою, як справа Тресту «Х.П.»

Завтра їду на район. Їду перевіряти, як витрачається горюче в МТС. Думаю їхати в Липняківську МТС, Баришівського району. Трохи незручно випала поїздка, бо ж через кілька день, а саме 5.VI приїжджає Ольга, і треба було б її зустріти не лише на вокзалі, а й дома, відповідним чином приготувавшись. Хоча поїздки на район сприятливо відбиваються на моїх фінансових справах, які от уже цілий місяць здорово напружені, і ніяк не можу з них виплутатись. Не хочеться тільки, щоб

ця поїздка невдало закінчилась, як і в Білу Церкву, хай їй чорт цій самій малярії, хоча в цьому випадку я дуже легенько й швидко від неї відкараскався. По суті в мене був лише один тяжкий приступ, це 25.V, не знаю що на неї вплинуло. Чи порошки хини, чи вона сама не збиралась мене довго мучити, але залишила мене дуже швидко.

Вчора з Іваном ходили на стадіон дивитися на фізкультурні змагання інститутів. Хороша справа спорту. Я б з великою охотою почав би займатися спортом, а то є загроза отучення, живіт клятий той вже починає товстіти, я ж страшенно не люблю толстопузих. Треба буде зайнятися хоча б холодним обтиранням, а потім воно не мішало б й де-якою частиною гімнастичних справ позанаятися, що не зв'язані з рукою. Особливо вправами на живіт й ноги.

Залишились на вечір вогню. Але яка безвідповідальність, надувателство культобслуговування публіки. Я теж сидів з Іваном з годину на естрадній площадці. Думали що-небудь путньо побачити, але даремно сиділи й мерзли, бо надворі було помітно холодно, а естради по суті не діждались. Випустили якихось 2 халтурників-гармоністів, щось вони пилюкали, а народ займався своїм, бо нічого не було чути. Потім дали балет (2 тощі фігури), яких теж ніхто не бачив, бо всі стояли, особливо спереду, а останні лізли один на одного. Те ж саме і з послідовними номерами. Сором для такої організації, як «Динамо». Треба буде викликати начальника «Динамо» й взяти в роботу. Феєрверк пускали непоганий. Народу було маса. Всі розфужирені, нарядні, «об'єктів» було достатньо, й непогані попадались, варті уваги.

Настрій у мене чомусь не дуже гарний. Все йде навкруги Ольги й пов'язано з Ольгою. От уже 3 дні щодня одержую від неї листи, але вони мені не подобаються, якесь незадоволення відчуваю від них, немає повноти в них, цих листах, немає теплоти почуття, не розкривають вони її життя. От й сьогодні одержав лист, в якому вона пише про співчуття моїй хворобі, про несприятливий моральний настрій для лікування своїх нервів, в зв'язку з моєю хворобою, й про враження від екскурсії в Кисловодськ. А чим її наповнене життя в час відпочинку, що вона робить, де буває, що бачить, з ким ходить, про що думає й таке інш., словом, про питання її внутрішнього життя – індивідуального, нічого. Оце мені і не подобається. Мені здається, коли б я був на її місці, я все б описав не схематично, те, що не відбиває дійсного живого життя, а розказав би так, щоб вона відчула як я роблю, як я живу, як відпочиваю й про що думаю. Правда, цього вимагати не можна, це було б по меншій мірі гупо, але у дійсних друзів, близько духовних, без вимог це повинно бути. Потім ці дурні сумніви з минулого, які вчора своїм оповіданням Іван мені посіяв. Це про те, що коли я був відряджений взимку, Ольга знову мала зустрічі, розмови з тим чорненьким Абрашкою з Сочі, зокрема, на вечері по підсумках I семестру КДУ, про який вона мені жодного слова не промовилась. Дивно... Дуже дивно.

Після тих гострих розмов, які в мене були з Ольгою на цю тему, вона мені неодноразово заявляла про цілковите закінчення своїх стосунків з ним ще в 1933 р. і тут знов на тобі історія впливає в нехоро-

шому освітленні. Для чого ж дурити. Ех, зневір'я моє в Ольгу. Коли вже ти не будеш мати харчування і загубиш ґрунт. Чи буде такий час, мені здається – ні. Я знаю всі особливості Ольги, які в неї виробляють буквально за час її всього життя і закладені в додаток у самій природі, не вірю в час, коли б я повністю буду вірити в принципіальність й прямоту Ольги. Вона мені писала в одному з останніх листів, що лікарі їй совітують, щоб позбавитися різних воспалень, хвороб в області половій – родить дитину. Я в принципі не заперечував би проти дитини, але що ж робити з дитиною, коли в Ольги будуть і надалі хронічно проявлятися ті тенденції, ті особливості, які вона має в частині можливих побічних захоплень, фліртів, інтриг і вплоть до зв'язків. Я ж цього не знесу й ніколи з цим не примирюсь. Піду геть від неї, коли відзначу такі факти. Образи – їх я більш не перенесу. Занадто багато я переніс від неї в минулі й простив їй. Надалі цього я не знесу. Значить розрив. А як же з дитиною, знову та історія, що Волькою. Ні. Краще не треба, краще ще рік, два, поки розсіються будь-які сумніви, бо ж дійсно який же дурень може робити такий крок, як дитина, коли ще не має впевненості, чи друг тобі ця жінка, чи випадковий супутник.

Повернувся я з відрядження в Рокитянський район, ще ранком 5 червня. Спішив скоріше приїхати до Києва, щоб зустріти Ольгу, але сьогодні ось уже 7 число, три зустрічі шепетівського потягу й кожний раз даремно. Це мене нервує й роздратовує. Хоч добре знаю, що тут вини Ольги немає. Вона передала землякам, з якими відпочивала й котрі ще 5 приїхали, про те, що на їхніх курортах утворилася пробка й квитки їм, тобто виїжджаючим, ще не дали. Земляки ж приїхали, діставши квитки по протекції. Ольга ж писала, що воне, напевне, приїде 6, а в крайньому разі 7. Але знов не вгадала.

В мене весь час дуже нервозно напружений стан. Я кожний день чекаю, й всім, очевидно, й на сон, і на спокій вплинув. Лягаю спати в годину, пів другої вночі. А в 5 просинаюсь й вже не можу заснути. Насилую, насилую себе, але майже без успіхів, сон тікає з моїх очей, настрої мій теж частково змінився, я більш ніжними почуттями сповнений до Ольги, чим перед від'їздом. Хочеться її скоріше вже побачити й відчуті біля себе. Не знаю, що це за почуття, як їх можна назвати, чи любов'ю, чи прив'язаністю, чи привычкою, чи чим більше. Для мене лише одне зрозуміло, що це фізичний потяг самця. До цього немає відповідних предпосилок. Я занадто далекий від еротичних мрій чи то полові істоти. Я, здається, вперше протягом останніх кількох років відчув таку порожнечу, байдужість до полових бажань протягом більше як місяць. І все ж таки мене сильно тягне до Ольги. Скоріше відчуті її біля себе, пригорнути, приголубити, й здається цього буде досить, щоб життя моє було щасливіше. Увесь час думаю, як би дістати для Ольги подарунки, щоб вони їй були потрібні і сподобалися. Маю уже 2, але їх мені здається не досить, думаю над третім, але не захожусь авансом до її приїзду його придбати, а може він їй покажеться зайвим. Думаю, що завтра останній день моїх чекань. Повинна бути обов'язково приїхати Ольга. Коли ж ні, більше не хожу на зустріч до шепетівського

потягу. Ну, хватить. Про щось інше, крім Ольги, не хочу зараз думати й писати. До того, зараз 1 г. ночі. Треба лягати, почитаю трохи Гейне й спати. Чудова книжка. Проза, але скільки гострих, вдалих і розумних висновків, думок.

Сьогодні теж Ольги немає. В чому річ? 4 дні повного «неведення». Ну, я розумію, «пробка» на 1–2 дні, хай 3, але ж сьогодні пішов 5-й день. Мене це вкрай нервує. Я майже всі дні собі порчу. Вдосвіта не можу спати, до 12 год., увесь час думаю, що вона приїде, годину, півтори сиджу на вокзалі (сьогодні шепетівський запізнився коло години), потім знервований йду на працю й так цілий день, цілу п'ятиденку, як в зачарованому колі. Прямо безобразіє. Чортзна, що робиться.

Була мамаша. Все «курсирує» між Борисполем й Києвом. В турботах за хліб насущний для дітей. Батько ж палець об палець не вдарить, паразитичеські живе. Цілковито зняв з себе обов'язки перед дітьми й думає лише про себе. Теж батько. Іван теж свиня, майже ніколи по своїй ініціативі не допоможе матері хоча б в дрібниці. Кожний карбованець буквально зубами треба від нього вирвати, й то не завжди, приходиться більше мені за це турботи нести. Я теж недостатньо допомагаю, завжди знаходяться свої дирки, й де вони лише беруться, а стан сім'ї домашніх дуже тяжкий. Жодного фунта хліба й чого іншого, окрім молока. Да й то в першу чергу треба його витратити на утримання самої корови. Коли вже вони вийдуть з цього «безхліб'я»? До роботи в колгоспі придатні лише батько та Наталка, але перший зовсім не хоче нічого робити, предпочитає паразитичний образ життя, ну а Наталка, що ж вона сама виробить, коли і дома на вгороді треба допомогти, й в колгосп йти. Прямо гордієв вузол, як хоч, так і розрубай.

Вечером з 10 годин ходив трохи з ФРОЙМОВИЧЕМ та МАЗУРЕНКОМ. Ковтали свіже повітря і глазелі на народ. Пішов додому чверть на 12 годину, але по дорозі не завернув до себе й пішов по Хрещатику та Червоноармійській вул., щоб більше провітритися і стоми-ти себе, щоб легше було і кріпче заснути. Зараз година ночі. Спати не хочеться. Вечерять не вечеряв, бо їсти не хочеться, прослухав кілька пластинок на патефоні і без зміни настрою рішив відкласти цю розмову. Не доходить до місця призначення.

... 34 р.

І знову як учора. Одержав листівку, що вона накінець 6.VI виїхала з Есентуки не прямо на Київ, а через Харків, де зробить вимушену зупинку на добу і обов'язково прибуде до Києва.

... 34 р.

Об 11 годин ранку. Тричі виїздив по потягу і без наслідків. Не зрозуміло нащо було писати цю ідіотську листівку. Нащо підливати в огонь масла. Здається, останні клочки нервів я відвіз за ці 5 день на вокзал. Почуваю, що я дійшов до останнього ступня кипіння, і от-от настане катастрофа. Буквально немає будь-яких сил стримувати себе. Це ж невилічне знущання, катування живої людини. На мені не зали-

шилось й одної цяточки здорового місця й коли я перед 5, а потім протягом кількох перших днів чекання й розчарування мав масу теплою ніжного почуття до Ольги, то зараз його в мене нічого не залишилось, а навпаки різкий зріст глибокої образи, гострого роздратування, й навіть якоїсь ненависті окутав мене.

Чому такий глупий кінець цієї курортної-санаторної подорожжі. Хто винен в ній. Чому вона не могла попередити, або хоча б паралізувати це прогресивне наростання роздратування й ці ідіотські щоденні чекання, з поїздками на вокзал. На завтра в мене не має будь-яких сил знову робити черговий рейс, крім того, за ці кілька паралізованих для роботи днів в мене стільки накопилось справ, що вони мене буквально захльостують, затоплюють з головою. Можливо, вона й приїде завтра, але я вже не поїду зустрічати, не можу й не маю сил.

Знаю, що на неї це справить гнітюче враження, на випадок, коли вона приїде й прийдеться таскатись з речами до трамваю, та від трамваю додому. Але що я зроблю. Можливо, вона в цій ідіотській історії з від'їздом і невинна нічого, але ж в мене в голові пробігає багацько нехороших думок, очевидно, нав'яних минулим Ольги.

Мені здається, при бажанні можна було б давно приїхати. Є ж безліч людей з кавказьких курортів (мінеральні води) за ці дні прибули до Києва. І коли вже так важко було дістати квитка на шепетівський потяг, можна було через порозуміння в установах ж.д. поїхати бакинським потягом, що їде на Київ через Дніпропетровськ-Знам'янку, яким я й їхав з Рокитного 5.VI. Але чому вона цього не зробила. Не зрозуміло. Там маса вільних місць, особливо в плацкартних вагонах.

Почав курити, здається, черев куріння я потроху себе забракую, хоча в висках сіпає, болить трохи голова й нехороший смак залишається в роті.

...категорично не погоджуюсь. Теоретичні праці СТАЛІНА – худосочні, мізерне порівняння з тими роботами, з тою спадщиною, що нам залишив її ЛЕНІН, не говорячи, звичайно, про класиків марксизму – МАРКСА і ЕНГЕЛЬСА. Можливо дехто, почувши оці мої твердження, сказав би, що я не об'єктивний критик, а що я жовчний недобиток троцькістський чи то зінов'євський, а то може і контрреволюціонер, а тому, мов, і зводю усі ці наклепи на «великого СТАЛІНА». Чепуха. Я такий же троцькіст-зінов'євець, як і монархіст. Чужим розумом не збираюся жити, і тим більше не хочу бути обмеженим, тупим догматиком, як це багатьом приходиться бути, або з власної причини (обмеженість), або з вимоги формальної дисципліни.

Я прекрасно розумію: скажи цю думку вголос, як тебе не тільки викинуть з рядів партії, а і посчитають соціально-шкідливим елементом і загонять туди, де Макар телят не пас. Це усвідомлюють усі ті, що не хотіли бути догматиками, попугаями, але завжди прикидаються і хором кричать «ура». Мені здається, такий стан не може бути без кінця. Буде такий час, що кожний буде говорити те, що він думає. І будуть його помилкові твердження розбивати вірними твердженнями, а не контрреволюційними, лагерьми і інш. репресіями. Такий стан, як за-

раз, утворився через загострення класової і інш. боротьби. А поскільки ми йдемо до ліквідації класів, значить всередині одного класу можна дозволити говорити кожному те, що він думає.

I.III. 35 р.

Дивна новина: сьогодні в газетах повідомлення про звільнення від обов'язків голови Комісії Партконтролю при ЦК ВКП(б) і секретаря Московського облкомітету ВКП(б) т. КАГАНОВИЧА Л.М. і призначення його на Наркома залізничного транспорту. Коли б це була лише гостра необхідність посилити керівництво залізничного транспорту і замість незабезпеченого попереднього проводу, тоді для чого ж АНДРЕЄВА А.А. призначили на секретаря ЦК ВКП(б). Очевидно, він як член Політбюро буде другим секретарем ЦК ВКП(б). Де ж тут логіка. Значить, не в тому річ. Річ в другому. Важко гадати, нічого не знаючи точно. Але деякі висновки і аналогії напрошуються. Не більш однієї декади назад у всій пресі – центральній і місцевій була піднята велика кампанія за присвоєння імені Л.М. КАГАНОВИЧА новозбудованому Московському метрополітену. Друкували постанови різних зборів московських і великих промислових підприємств, колективні письма, відозви з вимогою назвати метро іменем КАГАНОВИЧА. Потім все це раптом ущухло і ніяких абсолютно результатів. Зараз жодного слова з приводу цього ніяка газета не містить. Напевне, за цей період часу в складі центрального партпроводу трапилися великі перегрупування, перестановки серед соратників СТАЛІНА.

Коли проходив Пленум Київського обкому КП(б)У 27–28 лютого, мене вразив той факт, що коли зайшов ПОСТИШЕВ до зали, присутні почали гаряче аплодувати і підіймалися зі своїх місць, з боку і бюро обкому і особливо ІЛЬІНА, була проявлена стишуюча активність і жестикуляція, що не треба вставати, тобто робити овації. Теж саме, коли зайшов до зали КОСІОР. Це було для мене надзвичайним, бо завжди в таких випадках раніше, по ініціативі самої президії зборів, засіданнями влаштовувалися овації майже всім членам політбюро партії та уряду. Очевидно, стало питання, що надто багато розвелось у нас різних вождів, яким ті «бурхливі» овації влаштовують, та їх ім'я присвоюють гігантам, на взірець хоча і метрополітену. «Вожді» ж, з скромною усмішкою (как должное) приймають всі ці почесті і стимулюють на них доброзичливою мовчанкою оточуючих сподвижників і низову масу.

Заходив в стаціонар до Ольги і Вольки. Глядить хлопець, як смерть: похудів, пожовтів, значно гірший вигляд, чим дома був. Думають робити трепанацію черепа для випуску гною, що скопився у внутрішньому вусі чи там десь близько. Поки вижидають. Для операції хлопець занадто кволій. Для Ольги ж це – курорт. Здається, вона і поправляється. Вечором був дома. Читаю Короленка «ДНЕВНИК» 1-й том. Цікавість до нього підвищена, бо ж в ньому я бачу критику на мій записки, звичайно косвенну.

14.III–35 р.

Пару днів назад закінчив читати «Дневник» КОРОЛЕНКО. Прочитав його з захопленням. Правда, особливих яких-то думок я в ньому не знайшов, але ряд питань, на яких зупиняється Короленко – мають величезне значення і на сьогодні це особливо питання критики реалізму, співвідношення індивідуального і колективного. Зокрема, КОРОЛЕНКО висловлює ряд дуже цікавих думок в розділі «О пессимизме и оптимизме». Для мене особливо цікава 62-а сторінка – фіксіую окремі репліки:

...«Никого целиком не осуждать, ни перед кем не преклоняться... Во время борьбы нужно помнить, что борешься с человеком, что кроме той черты, с которой борешься, кроме того намерения, которому противодействуешь, – в нем есть другие черты, что и противник состоит не из одного зла»...

А у нас, мені здається, про це зовсім забувають, інколи накидаються на людину за яку-небудь дрібницю і клюють її, клюють, аж поки після неї мокре місце зостанеться. Особливо це часто буває з злощасними колишніми опозиціонерами. Можливо, людина давно засудила свою опозиційність, декілька років, інколи – десяток, працює віддано і без помилок, а тут, під якусь там асоціацію, починають все наново пригадувати, заставляють знову відрікатися, засуджують і нарешті звідусіль знімають і виключають з партії. З вовчим квитком – куди хоч. А питається – за що. За те, що раніше мав мужність в чомусь засумніватися або не погодитись. Але ж людей ми оцінюємо не по їх деклараціях, розмовах, а по їх ділам, по їх роботі, поведінці. За що ж їм мстити, робити їх ізгоями, покидьками. По моєму, КОРОЛЕНКО прав, коли говорить:

...«Не следует воспитывать, раздувать чувство классовой и всякой другой ненависти одних людей к другим. Негодование против данного зла, поддерживаемого данными людьми – законно; законная борьба с этим злом, но ненависть – ведет к мести, а месть преследует не данный только поступок, намерение, зло, – месть преследует самих людей, даже когда они отступились от прежнего»...

«Начиналось преследование не поступков и зла, а людей и их мыслей. Создавалось мученичество и лучшие стороны человека восставали против торжествующей партии (группы), боровшейся ранее за право и переступившей пределы этой борьбы»...

...«Боритесь за ваши идеи, но не осмеливайтесь забывать человека в вашем враге»...

Воля вчора вже повернувся додому. Обійшлося благополучно, без операції. Мамаша ж з сіделки, няні – перетворилася на хвору. Залишилася ще в стаціонарі. Загострились якісь процеси в печінці, чи що. Я зараз з нею у «віддалених» стосунках. Гостро полаявся під час однієї відвідини нею домівки (здається 9.III.), а через те нема бажання проявляти будь-якого інтересу до її стану. Вона мене своїми особливостями інколи доводить до невтямленого стану. Не можу я знести її егоїзму, її повсякчасних забот про себе, вимог для себе і розмов про себе. Треба

довго чекати, поки в неї появиться товариська забота про тебе, чулий підхід до тебе, коли вона вступить тобі, не затіє спорів, дебошів, урахує твій стан і т. інш. Цього майже ніколи не буває, а навпаки – дуже часто протилежне. В зв'язку з чим у мене за останній 1934 рік, і особливо початок цього року, прогресивно наростає відчуженість від неї, роздратування, бажання закінчити наші стосунки, бо мені здається, толку з них не буде. Ніколи вона не переборє в собі егоїстичне Калекінське нутро, а я ніколи теж, напевне, не забуду різні свої обіди на неї і на її взаємовідносини зі мною. До того ж, історія нашого спільного життя була досить ганебна для того, щоби забути про все і знайти в собі сили для примирення.

Але в мене дивні якість процеси проходять у моїх взаєминах з Волькою. Коли раніше я відчував в собі якийсь підсвідоме вороже ставлення до нього, чи то безразлічність, то тепер в мене появились інші інстинкти, почуття. За останні місяці я відчував, як у хлопця змінювалося ставлення до мене, і тепер я майже завжди відчуваю його інстинктивну, можливо підсвідому тягу до мене, хороше, дитяче, любовне почуття. І особливо мене дивує, що він за ці останні місяці жодного слова не сказав за свого батька... Дивно, немов би дитина знає, що це для мене приносить неприємне почуття. І от під цим впливом, спостерігаючи його ставлення до мене, я теж, десь всередині, в своїх почуттях, глибоко змінився до нього. Сьогодні цілий вечір з 8 год. я був з ним вдвох, говорили з ним. А він, між іншим, часто затіває такі розмови, що і дорослому склали би честь. Сьогодні, наприклад, він вирішив запитати мене, що знаю я, хто такий Іполітов-Іванов. Я сказав, що не знаю, а що таке.

У відповідь мені на це він сказав, що він писав музику, пісні і що дуже давно як умер. «А відкіль же ти про це знаєш?», – питаю я його. «Чув, як передавали по радію». От тобі і шкет, що не має і 5 років. І такий характер розмов у нього не одиниці. Він може з успіхом почати розмову про метрополітен і т. інш.

Цікавий факт я за ним сьогодні спостерігав. Коли я прийшов додому, Марфи не було, була в школі. Заходжу в кімнату, включаю вилключатель і раптом бачу – хлопець вилазить з-під одіяла, де від сидів накритим з головою. Дивлюсь на нього з подивом. Він весь красний, як рак, з налитими кров'ю очима, обличчя все вкрите потом. Підходжу до кроваті, питаю: «Що ти спав, чого такий мокрий». Відповідає: «Спав», але бачу, що бреше. Чому ж, кажу, такий мокрий. «А тому, що я вкривався з головою». Я почав розпитувати більше. Говорю немов між іншим, що може тобі самому в кімнаті страшно було і ти сховався під одіяло. «Да, – відповідає, – я боявся». Мені тоді пригадалося, що я колись теж був малим, так років 5–7, теж дуже боявся лежати з відкритою головою чи другою частиною тіла – рукою чи ногою. Все мені здавалося, що хтось може мене з-під полу, або прийти до хати та вхопити за ногу, руку чи за голову. І цей інстинктивний страх довго мене супроводив. Те, очевидно, і Волько переживає. Хоча я раніше цього не помічав за ним.

Коли я продовжував говорити з Вольком – чого він боїться, він зрозумів, що боятися – це соромно для хлопців, і почав відбредуватися – відговорюватися, що коли хто-небудь в кімнатах дома є, то він не залазить з головою під одіяло, а лежить з відкритою головою. Адже він спотів, то це нічого, бо я і надворі, коли йду, то в своєму пальті потію, воно таке жарке. Кажу: «Воля, но ти ж лежиш не в пальті, а в одній сорочці, чого ж ти спотів». Нічого не говорить, тільки сміється. Ясна річ, що парень струсив, але признатися в цьому соромно. Прийшлося перемінити рубашечку і перейти до інших тем розмов. Треба буде це питання з'ясувати з педагогами досвідченими й прийняти певні міри виховання, щоб страх хлопця не виріс в манію. Після вільних розмов з Вольком влаштував для нього цілий сеанс потенціозної музики і парень, що називається, на сьомому небі, заснув в 10 з половиною годин. Хороше почуття з'являється, коли працюєш над ліпкою та оформленням нового чоловіка, що намагається в усьому тобі наслідувати та бути по образу і подобию похжим на тебе. Люблю дітей.

16.III-35 р.

Я прекрасно розумію, що повертатися до цього питання ганебно, я цим самим б'ю себе в обличчя. Бо ж так часто я зупиняюсь на цьому глибоко суб'єктивному переживанні, на цій лічній трагедії, що пора б уже нарешті закінчити усю цю безхребетну філософію і поставити точку. Я сьогоднішній і вчорашній день почуваю себе, як на вулкані, як в чаду величезного збудження. Не знаходжу навіть слів для передачі цього самопочуття, свого стану. Короче кажучи, учора, в розмові з Марфою я вияснив, що «Тріада» знову почалася. Знову по милості О.П. КАЛЕКІНОЇ на арену винирнув БОНДАРЕНКО. Не знаю, де була її чесність, де була гордість і принципіальність, коли вона дала директиву Марфі написати листа до Б., що мов, Воличка хворий, потребує Вашої допомоги. Це тоді, коли Волька мав найбільше мого піклування, тоді, коли вже ніяка допомога не була потрібна, бо він вже не в стаціонарі і почав поправлятися. Про всі ці директиви – жодного слова мені не сказала. І навіть більше коли П.П. одержала телеграму від Б., в якій він вимагає молнірування про стан Вольки і повідомляє, що вислав 700 карб., вона теж не говорить мені ні жодного слова. А в неї був в стаціонарі 12–15. Крім того, 2 чи 3 рази говорив по телефону і вона мені жодного слова не сказала. Значить, знову обман, значить, знову комедія доби 1932/33 року.

Для чого її утримання двох чоловіків, для чого її два «папи». Є ж у нас, цілковито хватає на прожиття. Для Вольки все, що потрібно, є. Вона теж не голодна і не гола. Коли б у нас більшість працюючих жила б так, як ми, то було б дуже гарно. Для чого ж ці гроші Бондаренка, для чого ж двоє мужів. Який позор, яка ганьба. І я, дурень, весь час надіявся, що зроблю з неї принципіальну, чесну людину, хорошого друга. Вечором, коли я про всі ці художества довідався, я написав великого листа до її матері, в якому стисло виклав історію наших відношень і останні події. Я знаю, що цей лист її матері – ні к чому. Нічого запобіг-

ти вже не можна. Але хотілося розказати, яка нікчемна, яка негідна її дочка. Мати її пройшла досить складний і зігзагообразний шлях. Було в неї, здається, 4 чи 5 чоловіків, мала аналогічні особливості в своєму житті, як і її донька, і напевне, нещасливо себе почуває і зараз, як це відчувається з її поодиноких листів і розмов, коли вона була в Києві. Значить, зробила належні висновки про свій пройдений шлях. Значить, зможе дечому навчити свою дочку, від дечого застеретти. І цього досить, щоб показати її портрет її доньки.

Зараз мені не хочеться більше над цим зупинятися, писати. Страшенно уже це все набридло. Я ще раз і ще раз запевняюсь, що в мене з нею нічого не вийде. Не по дорозі нам. Власними принципами ми керуємося. Вирішив був негайно припинити будь-які прояви моєї допомоги її і взагалі всієї сім'ї. Предложив по телефону і написав листа, щоб негайно забиралася з стаціонару і я припиняю по всіх напрямках вважати її за члена моєї родини. Але, напевне, прийдеться зачекати, поки її випишуть з стаціонару по заключенню лікарів. Передала листа-відповідь. Звонила по телефону додому, розмовляла з Марфою, і узнавши, що я дома, не хватило навіть мужності поговорити. А в листі пише слова старої опери: «Тебя я не обманываю, сегодня хотела тебе об этом звонить».

В неї завжди так, раніше теж получалося, що коли я її брехню викривав після місячного її існування, вона завжди мені заявляла, що я тобі збираюсь сказати, а ти наперед забіг і далі – «я против получения денег». Но зачем же ты, продажное существо, их получаешь. Для каких надобностей. «Я хочу облегчить тебя». Какая милость... какой плевок мне в лицо. Затапывать в грязь мои принципы, мою честность, обманывать меня – это у нее называется «облегчать меня». Позор. Срам. Это значит скатиться до философии, оправдывающей проституцию. Хватит. С меня хватит. Я убедился окончательно, жалко только ребенка. Она его до толку не доведет. К тому же, я к нему сильно привязался. По всей вероятности, он не менее привязан ко мне. Возможно, любит меня и это на каждом шагу у него проглядывает. Жалко мне, но что поделаешь. Когда женибудь нужно окончить эту грязную, позорную историю.

Был на пленуме Горпаркома, стоит вопрос строительства и ремонта жилфонда, а также доклады торгующих организаций – КСРК и «Киевторга». Прослушал первый доклад о строительстве ПЕТРУШАНСКОГО. Начались прения и я ушел. Вся эта личная история выбивает меня из колеи общественной и политической жизни.

18.III–35 р.

Убийственно скверное состояние – и психологическое, и физическое. Сегодня, очевидно, заболел, сейчас температура 38,5 С, с обеда лежу в постели. Почувствовал плохо, когда вышел из дому, около 12 час. дня. Ходил с Ваней по букинистам – выбирать книжные ценности. Обыкновенно эту функцию выполняю с интересом и увлечением. Сегодня чувствовал себя скверно, а поэтому даже не старался рыться в

грудах книг и книжных полках. Купил один том Вольтера, со всеми его философскими сочинениями, типа «Кондит», критико-биографический том, изд. Академии Наук о ЛОМОНОСОВЕ и 2 тома Белинского. Нужно будет еще достать остальные 2 тома. С этого путешествия чуть доплелся домой, на свой 4-й этаж. За обедом выпил с Ваней водки, думал поможет, но абсолютно никакого влияния. Правда, заснул кажется часа 2. После сна начал читать, как говорят, – новинку сезона – «Смерть после полудня», переводного писателя Эрнста Хэмингуэя. Критика за ним признает какие-то качества. Я же совсем этого в его книге не нашел. По-моему, она даже антихудожественная, хотя и стиль рассказа, много есть оригинального. Голова начала болеть, виски дергать и я оставил читать.

По радио начали передавать радио-концерт – революционная песня и музыка, очевидно, в связи с Парижской Коммуной. Музыка какая-то шаблонная, однотонная и оглушающая. Каждый номер похож на предыдущий. Невольно приходилось слушать, а голова трещала. Мысли какие-то болезненные рождались в голове. Было беспросветно тяжело. На сердце что-то большое и тяжелое ныло и хотелось кому-нибудь высказать боль, но, увы, у меня никого нет, все окружающие меня – чужие, и мысли мои о друге-женщине, неизбежно рушились. Последние события меня совсем отрезвили. Я понял, что у меня нет друга. Около меня живет человек, совершенно чуждый мне по духу, по своему складу ума и чувств. Лживая, непостоянная, эгоистичная женщина. Без каких бы то ни было принципов, идеалов.

Правда, иногда и она к чему-то стремится, чего-то хочет, чего-то ищет. Но это у нее все сферы духовных и телесных переживаний. Это ее, так называемая мной, – «кобелянщина», которая ее иногда доводит до аналогичных событий из сочинских происшествий 1933 г. Кажется, я когда-то писал об этом в своих записках. Этот вопрос ее часто волнует, она даже в своем письме-объяснении по поводу получения от Б. денег, также писала, что мол «мне еще хочется жить, счастливо жить, ибо я молода и годы меня не будут ждать». (Цитирую на память). Вот это ее идея, которую она неоднократно выставляла в минуты заострения наших отношений, а минут таких в нашей жизни бывало и бывает очень много. А впрочем, хватит ее идеалов. Может быть, и впрямь я ее в этой части не понимаю. Может быть. Но зато в вопросах общечеловеческих качеств и отношений ко мне я на своем горьком опыте, кажется, достаточно ее раскусил.

Она сегодня через Марфу передала мне записку. Записка заискивающая, слащавая. Очевидно, она и сама понимает, что подло со мной поступила. Ведь буквально в глаза врала уже тогда, когда я ее с поличными поймал. Вчера говорил с ней по телефону. Она снова твердит реабилитирующие себя «истины», говорит, что телеграммы не получала, вплоть до I5.III вечером, когда я ушел и ей Марфа передала. Марфа же говорит, что отнесла ей телеграмму эту сразу же, как получила, т. е. II.III. Я верю Марфе. Спрашивается зачем же нагло лгать. Тоже самое и с написанным письмом Б. Говорит, не знала и не давала по

этому поводу никаких указаний. Марфа же повторяет, что она отнеся, получила директиву написать о болезни Вольки и о помощи. И эта директива уже была дана после того, как Волька был с ней помещен в стационар и ни в какой помощи не нуждался. Какая беспринципная, лживая женщина. Наверное, если бы она могла одновременно иметь несколько мужей или «друзей», которые бы ее содержали, посылали ей деньги, она, наверное, от них всех получала бы и никаких угрызений совести не чувствовала бы. Тем более лишь бы об этом не знала общественность и эти «друзья». Да, как глубоко я разочарован в этом своем долгодетнем «друге». Как все это мне больно.

К этой душевной ране примешивается, вклиняется в нее другая, очень неприятная, бессильная ложь, которая тоже накладывает свой отягчающий отпечаток. Это – бессмысленное обвинение меня через парткомитет – КСК за использование мной служебного положения. Какие-то «кумушки» из нашего коллектива подали устное или письменное заявление на ПК, что якобы я, как контролер здравоохранения, использовал свое положение в КСК, посылал дважды свою жену на курорт. Поместил и 2 членов семьи в стационар и т. д. Какая низость, мелочность. Ведь я ни на йоту не преувеличивал полагающегося мне. Я-то получал, что должен был получить, как работник совконтроля. Нигде, ни одним словом не упоминал о моем чине. Как все-таки подло люди подходят один к другому. Ведь они же и коммунисты. Как никак, а мне пришлось итти в ЦЛК и ОЛК, унижать себя и объяснять руководителям, по какой причине мне понадобились копии медицинских показаний об отправке на курорт и стационар. Чувствовал я себя прескверно. Как будто кто-то плюнул мне публично в лицо. Мерзко... Говорят, будет этот вопрос разбираться на заседании ЦК. Я буду настаивать на привлечении к ответственности инициаторов и авторов этой бессмысленной и глупой клеветы. Четверть второго ночи. Я сел за тетрадь в начале первого. Пора кончать.

20.III. 35 р.

Странные установились у меня отношения с Ольгой. Говорили по телефону. Переписываемся. Но нет общего языка, не понимает она меня, не хочет понять или не может. Вчера я ей передал очень обстоятельное и длинное письмо по поводу ее недочетов, ошибок, погрешностей, а также подробный анализ. В ответ же от нее я получил сегодня письмо, в котором она, по существу поставленных мною вопросов, все обходит молчанием, смазывает, останавливается на второстепенных моментах, упирая, главным образом, на необходимость нежного к ней подхода, а значит и обеспечения хорошей совместной жизни. Чепуха. Не в этом же дело, а дело в общих человеческих качествах, в принципиальности, честности, бескорыстии, доброте, чуткости и проч. сторонах человека. И это же у нее остается где-то за кулисами, как неважное или, может быть, ненужное. Наоборот, она начала проповедовать какую-то странную теорию «честной дипломатии». К чему это. Разве меня когда-нибудь раздражало то, что мне говорили прямо и открыто.

Никогда. И наоборот, когда со мной начинали дипломатничать, начинали обманывать или обходить – это меня приводит в исступление.

Приведу свежий пример, свежие доказательства ее метода дипломатии: сегодня, будучи один дома, в 8 час. вечера я получил 2 письма на ее имя: одно от Бон-ко, другое от матери. И что меня больше всего поразило – это то, что Бон-ко пишет, что он от нее письмо получил и не вообще формальное, деловое письмо (о каких делах), а с интимными откровениями о нашей с ней жизни. Б. пишет: «Меня крайне удивило твое признание, что Вы спорите с Д.Д. (то есть со мной)». Значит нашла себе близкого советчика, друга, которому решила доверить свою интимную печаль. Называется – принципиальная женщина. Поверительница своих тайн с мужем – своему запасному мужу. Очевидно, даже его (человека далеко не принципиального) эта откровенность крайне удивила. Еще бы. И дальше он приходит к довольно положительному и перспективному заключению: «Меня, Оля (очень нежно), Ваши отношения сильно угнетают (почему), (слушайте, слушайте) «так как ты для меня все та же милая, изюмская Оля, которой, видно, плохо, а этого я спокойно переносить не могу».

Да, ничего себе. Оля действительно во многом напоминает изюмскую Олю, которая не гнушается, как обманывать своего законного мужа, так и не менее близкого друга. Все-таки какой подлостью человек должен обладать, чтобы так нагло врать, обходить своего друга-мужа. Ведь эта же «прекрасная Оличка» меня неоднократно и категорически уверяла, что даже и одной строчки не написала бы, даже не думала никогда об этом. Какая же цель была врать. Какая же цель была писать конспиративно от меня письма. Неужели подготовка почвы на случай категорической постановки вопроса со стороны меня о разводе. А это почти на 100% логически так. Все-таки, как это подло.

В письме к матери она тоже написала так, что мать должна быша невольно поставить вопрос: «а почему ты ничего не пишешь о Дмитрии, неужели так плохо живете, что лучше не писать». Да... а мне она пишет из стационара чувствительные письма, изливает свои нежные чувства и вызывает меня на нежность. Как все это лживо, как подло. В конечном счете – кто меня окружает, с кем я живу, кому я отдаю лучшую часть своей жизни: безпринципной, лживой, эгоистичной и корыстолюбивой женщине. Живу и начинаю любить не своего, никогда мне не принадлежащего сына, делю свою жизнь с чужой, враждебной мне Марфой, которая выполняет около меня шпионскую роль в пользу Б.А. это так ясно из письма Б. Да... неважное окружение...

После этих писем, а особенно от Б., я почувствовал какую-то острую неприязнь и враждебность к Вольке. Но чем он, по существу, виноват. Для меня только одно понятно, что я его могу воспитать, содержать, но сыном моим он никогда не будет, и как бы мне не было тяжело в конечном счете, его все-таки действительный отец, в свое время, заберет. И он от своего фактического отца никогда не отвертится. О нем он рано или поздно узнает и захочет иметь не фиктивного отца, а действительного. Ну ладно, хватит этой трагической болтологии.

Она хотела, чтобы я зашел сегодня вечером к ней в стационар. Я не пошел. Говорит: «Приходи завтра». Но, наверное, и завтра не пойду, ибо тяжелая будет встреча, а хотелось бы ей в упор задать некоторые вопросы.

23.III–35 р.

Учора на засіданні парткомітету апарата КРК для мене відкрилися несподівані істини. Розглядалась заяви групи «кумушек» та обивателів МОНАСТИРСЬКОЇ та ГЛЯЙХЕНГАУЗ з їх безглуздим обвинуваченням мене в використанні службового стану, що виявилось, на їх думку, в безпідставному дворазовому лікуванні на курорті Ольги і поміщенні Ольги з Волькою в стаціонар для лікування. І незважаючи на цілковито вичерпані і спростовані ці обвинувачення – мої пояснення, що ґрунтувалися на кучі різних медичних довідок, все ж таки БАЛАХНІН, виступаючи першим у дебатах, своїм пропозиційним характером промови, зразу ж взяв під захист авторів брехливої, склочної заяви, давши цьому оцінку, як здоровому проявленню критики і самокритики, зробивши такий «здоровий» висновок, що, мов, треба, щоби все обслуговування робітників КРК ліккомісією йшло через санкцію адміністрації, тобто уповноваженого, тоді, мов, буде видно кому дати місце на лікування і не буде ніяких закулісних розмов. У всій його промові було усе: і урівнювка, яку він освітив, і захист одиничних робітників, вроді Монастирської, і обмеженість в організуванні щодо порядку обслуговування ліккомісією (КРК, мов, дано у «владение» 4 постійні місця в стаціонарі) і багато другої, безпринципної неразберихи. Для мене була дивна така необ'єктивність і нотки роздратування на мої твердження.

Але ці зародки настроїв БАЛАХНІНА упереджені проти мене (хоча він жодною мірою не підтвердив вірності обвинувачень, висунутих проти мене) цілковито і буйно розцвіли при другому черговому питанні, в якому я теж виступав, як дієва особа. Ця справа про сутичку з приводу одержання квитка в оперу на 21.III і за те, що я, говорячи про цей інцидент з БАЛАХНІНОМ 22.III вечером, назвав роздатчицю квитків БАРАНОВУ – несерйозною людиною, дівчуркою. БАЛАХНІН на засіданні парткому, у своєму виступі, прийшов до такого невміння-емого стану, що його з острахом слухали усі присутні. Я його таким оскаженілим ніколи не бачив. Наговорив мені кучу грубих, образливих епітетів і дійшов навіть до загроз на мою адресу, навіть до дівки, що, мов, нам не по дорозі... Да... удивительная пристрастность і озлобленность против меня.

Чому він так зв'ївся на мене. Откуда він запам'ятав проти мене предубежденность. Чорт його знає. Для мене тепер ясно одно, що коли я раніше хитався, вірніше вагався в шуканні нової роботи, то для мене тепер цілком ясно, що радконтроль – це не моя робота, як кажуть, «жупан не на мене шитий». Робив в ньому з неохотою. Завжди відчував якусь неповноцінність своїх функцій і весь час шукав можливості піти. Але піти на якусь пристойну і цікаву роботу. Такої не траплялося.

Та я, по правді кажучи, ніде не шукав її. Зараз же треба буде з вихідного дня «прощупати». Піти в ЦК Культпроп, піти в Наркомос, піти в Обком і т. інш. Боюся, щоби мене не забрали на якусь чепухову, не цікаву роботу. Момент відповідальний.

Друга справа, що теж зі мною трапилася, – значно приємніше для мене. Сьогодні з мене зняли оту злочасну догану, через яку я посивів. Майже рік ходив з нею. 27.III–34 р. одержав, а 23.III. 35 р. – зняли. Зняли дуже легко. Сьогодні записав заяву, приклав до неї витяг з протоколу засідання парткому з 14.III. (добре, що не з 22.III), яким підтримано моє прохання про зняття догани. Заяву прийняв член партколегії АСТРОВ, нічого мене не питав, сам, без партслідчого, доклав на засіданні ЦК і буквально за півгодини, як я зайшов в приміщення партконтролю з доганою за плечима, я уже виходив без догани і з легкою головою. Оце так дійсно темпи і відсутність бюрократизму. Для мене ж це надзвичайно багатьох значить – не мати догани, розмовляючи про мою майбутню роботу.

24.III–35 р.

Зараз 2½ год дня. Сижу під репродуктором і слухаю по радіо трансляцію відкриття пам'ятника Т.Г. ШЕВЧЕНКОВІ у Харкові. Голос невідомого чоловіка об'являє урочисті збори з нагоди відкриття пам'ятника великому революціонеру-поету ШЕВЧЕНКО відкритими. Грає оркестр «Інтернаціонал». Далі жіночий хор виконує Шевченківський «Заповіт». Знову чоловічий голос... І несуться слова запальної промови про історію великого трудового народу і про історію та шлях кріпака-поета, про боротьбу наших ворогів за володіння прапором великого поета-демократа... Про переможний шлях робітників і селян – від повстань кріпаків, полум'я панських маєтків, через революцію 1905 р. до Великого Жовтня. І далі... про сьогоднішню радянську Україну, про великий робітничий клас, колгоспне селянство.

Так, Шевченко нам потрібний. Його творчість, можливо, нас не запалює до нової хвилі революційного піднесення. Його творчість для нас – оспівання минулого. Але ШЕВЧЕНКО – це прапор боротьби за широкі працюючі маси України. І з ким буде цей прапор, з тим і великі шанси на об'єднання українських працюючих під своїм прапором.

12 год ночі. Цілий день сидів дома. Ходив лише на одну годину до розподільника. З голови не виходить думка: як мені організаційно начати і з ким – розмови про роботу. Це для мене зараз найголовніша проблема. До кого піти і з чого почати розмову. На якій роботі прийдеться зупинитися. Хоча [б] з ким було порадитися, товариськи обмінятися думками. Ох, це прокляте життя, майже 30 років, й майже жодного друга, навіть близьких товаришів... Думав, що мій друг з лікарні соізволить позвонить. Але теж марна надія. Совість, напевне, не дозволяє. Хоча по її листу, що передала сьогодні з Марфушкою, цього не видно. Але, що взагалі про неї говорити. Щирим і чутким другом вона ніколи не була. Тим більш зараз. Я це розумію. Але... чомусь жаль, що і вона не з'явилася мені другом в обговоренні цього питання. Так і бути.

Нехай про це довідається тоді, коли уже ніяка її допомога і порада не потрібна буде. Пост-фактум. Вечором був Іван. Тільки півгодини, як пішов. Але що він може порадити. Він у цих питаннях профан. Послухав, послухав, подакав та і тільки. А мені потрібна порада. Побачим, що завтра день принесе мені. Читаю Вольтера.

25.III. 35 р.

І так, я вільний від Комісії радянського контролю. Виданий наказ – здати справи. Переведено розрахунок. І я вільний. Незважаючи на те, що інцидент, прискоривший мій уход з КРК, досить неприємне явище, але я все ж таки задоволений, що так легко звільнився від цієї замшилової, нецікавої, чиновницької функції. Ні, для мене не Комісія контролю або щось подібне потрібно, для мене треба організацію, що проводить живу, оперативну роботу, жваву. Я хочу горіти на роботі, а не жити надіями. Минулий рік роботи в КРК абсолютно нічого мені не дав, як в напрямку мого дальнішого розвитку, так і в досвіді чи навичці до якоїсь роботи. Це – марно пропавший рік. І я по-дурному зробив, не пішовши на роботу до Миськнаросвіти, коли про це переді мною ставив питання МПК. В Миськнаросвіті я б значно виріс, порівнюючи до КРК. Хоча і робити прийшлося б значно більше. Тепер же проблема: куди йти, чим займатися. Хочеться нарешті попасти на своє місце.

26. III–35 р.

В зв'язку з прикріпленням мене постановою Бюро МПК для підсилення парторганізації до Київського педінституту, знявся з обліку в парткомітеті КРК і в ЛенРПК. Але в Сталінський РПК іще не пішов. Прийдеться завтра зайти. Трохи незручно, що ніде не працюю. Пробував де з ким сьогодні поговорити, але неудачно. То зайняті, то нема. Йти ж на положенні просителя роботи не хочу. Краще пару днів почекаю, обглянусь, обслухаюсь, а там і зорієнтуюся. Сьогодні почав читати Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель» з категорії «Сокровищ міровою літератури».

17. VII–35 р.

Повторення «переривів», що увійшли в традицію. За минулий відрізок часу багато дечого трапилося, як в громадському житті, так і в особистому. Але, очевидно, неминучі фактори впливу і тут своє зробили і я не знайшов часу для своїх записок. Часто повертався до думки, що треба писати, і не писав. Я можу писати лише тоді, коли я залишаюсь сам на сам, інакше мені заважають. Зараз я теж сам. Ольги немає, на курлікуванні. Ну, а робітниця, вона на мене жодного впливу не робить. Чи є вона дома, чи її нема. Не знаю, про що оповідать моєму щоденнику. З чого начать.

Працюю з 10 квітня в НКО України. Нарешті на оперативній роботі. Правда, всеукраїнський масштаб – це теж деяка різниця між роботою безпосередньо з масами, народом. Працюю зав. відділом освіти

дорослих. Галузь дуже специфічна, незнайома мені, але я за ці минулі 3 міс. таки добре з нею обізнався і зараз не згірш орієнтуюсь, як і робітники з стажем. Робота, по своєму характеру, мене не досить задовольняє, але ясна річ – значно більше, незрівнянно більше, чим КРК. На цій роботі я все ж таки горю. Я не нидію, а відчуваю, що якби я не намагався ударно, продуктивно працювати, але робота завжди буде. Її нескінчений край. З керівництвом своїм: ЗАТОНСЬКИМ, ХВИЛЕЮ, ХАІТОМ я в нормальних, хороших взаємовідношеннях. Ці взаємовідносини зовсім не схожі на мої взаємини з БАЛАХНІНОМ. В роботі мені надана цілковита самостійність, ініціатива. Я відчуваю і знаю, що за роботу від кінця і до початку я сам відповідаю. А це вже створює працездатний, бадьорий настрій. Правда, в апараті мого відділу не гаразд – немає робітників, роботи – захлинився, а нікому робить. Сам я дні і вечора сижу, а роботи все ж таки непочатий край. Причина, звичайно, не тільки в людях, але і в тому, що цей відділ понад півроку був без хазяїна. Робота надзвичайно була запущена і, ясна річ, зразу не так легко її налагодить.

Сьогодні працював лише до 5 ½ год. вечора. Після обіду пішов до парку над Дніпром. Ломило в ногах, боліла голова – це відомий для мене рефлекс перевтоми. До того ж, завтра я відповідальний вартовий по апарату НКО і треба буде цілий день сидіти на роботі. Тому я ухвалив вечором не працювати, а відпочити. Прийшов додому на початку 10 год. вечора і сів читати Гете. От уже з п'ятиденку сижу над цим геніальним поетом. Почав з поезії його ліричних творів, потім перейшов до «Розмов з Гете» Еккершона. Потім дійшов до місця, де Гете згадує свою «Поезію і Правду», я згадав, що в мене є два томи її і вирішив прочитати вивчення Гете з його художньої автобіографії, правда, неповної, але вона є початок життя цього великого генія людської історії. Прочитав уже 2 книги, сьогодні почну і третю книгу. Зараз 12 год ночі. Б'ють кремлівські часи. Немає охоти писати. Думки розкидані. На цьому закінчу.

18. VII–35 р.

З 10 год ранку до 4 год дня сидів в НКО і дещо робив. На сьогодні припало моє чергування. Коли б не це, то я, напевне, годин з дві посидів би на сонці. Для моєї руки сонце надто потрібне. Після обіду пішов в Первомайський парк, де просидів і проходив до 10 год. вечора. Читав газети, «Огоньок» і позирив навколо. І хоч багато людей було навколо, але «гаризонт» був безперспективний. Не знаю... чомусь в мене останній час дуже підвищений інтерес до протилежного полу. Боюсь, що коли б зустрів підходящий асортимент, то можливо, б і дещо вийшло. Особливих заходів до цього не вживаю, а випадок поки що не допоміг мені, от і жожу. Правда, від цього все ж таки мені користь – відпочиваю.

Зустрів хлопців з КРК (КЛІМАНОВ, БРАВЕРМАН, ДЕМЧЕНКО), ще з ними трохи походив, поговорив. Пішли, подивились на нове будівництво, що проводиться по вул. 25 жовтня. Буде Раднарком та ще

деякі українські організації. Прекрасно оформляють. Хоч і скромний стиль, але відчуваєш якусь естетичну задоволеність, коли дивишся на ці будови. І рядом стоять, в минулий рік закінчені, будови Київського НКВД... Яка незграбність, наляповатість, безвкусиця... Навіть до того дійшли горе-будівники, архітектори-сапожники, що уборни улаштували вікнами на парадні вулиці, з боку основного фасаду. І прохожі оглядають рядом з жилими кватирними вікнами – маленькі квадратні вікна, що дають сонячний світ у це «святинище», прямо з центральних вулиць, сіречь Інститутської. Ганьба. Є ж, можем же строїти прилічні будівлі, із естетичним смаком. Нет же, треба. було загадить вулицю. Очевидно, якісь засуджений шкідник напроєктував таке будівництво. Треба конче переробити.

Прийшов додому на початку 11 год., застав матір. Приїхала за хлібом і ще деякими продуктами, натомість привезла своїх огірків. Посиділи, попили чаю. Погомоніли, і от уже перша година опівночі. Треба лягати спати.

19.VII–35 р.

Прийшов тільки що з роботи. Хоча зараз уже чверть на першу год. ночі. З ЦК ЛКСМУ повідомили, що 21.VII стоїть на Бюро ЦК доповідь НКО про школи середньої освіти [для] дорослих. У мене ще немає сумірованого матеріалу про підсумки минулого навчального року. Прийшлося сидіти та вишукувати різні дані з матеріалів області.

Мій відділ – це надзвичайно запущена ділянка роботи НКО. Здається, більше запущеного участка роботи в Наркоматі нема. За що не візьмись – скрізь непочатий край роботи. До того ж і апарату у мене немає. Працювала одна жінка-інспектор. Зараз пішла у відпустку і залишився я сам. Думав, що до цього часу прийде новий робітник, якого я підібрав під час Республіканської наради (9.II/VII.), але і того чогось теж нема, хоча телеграму і листа надіслано, щоб негайно виїздив до Києва. Якщо до початку нового року не запарюсь, значить вискочу з прориву у відділі. Мене особливо непокоїть – друкування підручників для початкових шкіл (граматики) і друге – виготовлення програм для середніх шкіл. Решта питань цілком залежить від мене, а тому вони не страшні і легко здійснені. Я морально від цього прориву дуже болюю. Не звик за собою чи то рядом з собою бачити такий неприємний «хвіст».

Уже другий день хворіє дівчина (робітниця). Здається, в неї приступ малярії. Лікуватись не лікувалась, коли на кілька день відпустило. А тепер качає. Правда, з лікуванням не так легко, коли хворіла місяць тому назад, я по всьому Києву ніде не міг дістати хіни. Те ж саме зараз. А це безобразіє. Зараз ходить така велика епідемія малярії, а засобів боротьби з нею не вистачає, а вірніше – для широких кіл населення зовсім немає.

Моя «подруга життя» 14.VII поїхала на лікування до Миргорода, але і досі утримується від листування. Правда, 10.VII робітниця одержала від неї листівку, але мені чи про мене в ній ні жодного слова.

Ну, і чорт з нею. І так добре знаю, що за «друг». Не хочеться мені вже більше писати про цю ганебну і стару для мене історію. Здається, 3/4 частини цього щоденника висвітлюю цю неприємну і зоологічно-протівну історію наших стосунків. Здається, жодного слова про щось хороше у моїх стосунках з нею я не написав до свого щоденника. І це не випадково. В цьому криється глибока істина, від якої я весь час, як засиплений дурень, ховаю свої очі, свій розум. А пора б уже давно поставити точку над «і», і закінчити цю глупу комедію.

20.VII–35 р.

Сьогодні теж з 10 год ранку до пів на 11 вечора. Може, б і ще сидів, але відчув біль голови. Рився у справах і не все розумів. Значить, перетомивсь. Забрав з собою усі газети за 3 дні і пішов дихати повітрям. Це був єдиний засіб розгібати біль голови і трохи поновити свої сили. Хотів вперше йти до Первомайського парку. Але подумав, що там темно, і пішов в Пролетарський. Симфонії не було, але грав якийсь військовий оркестр. Народу більш, чим до чорта. Годин півтори посидів, походив. Відчув себе краще і пішов додому.

Зараз чверть на першу годину ночі. Одержав листівку від Н. Збирається приїхати до Києва. В неї тут є якісь родичі, сестра – чи що. І так, напевне, прийдеться зустрітись, якщо приїде. Цікаво, що залишилося у наших відношеннях. У мене зараз сприятлива ситуація, як об'єктивно, так і суб'єктивно. Не знаю, з якими настроями вона їде. Так, судячи по її попередніх листах, а також по поведінці, от уже кілька років, як ми не зустрічаємось. Здається, її почуття, відношення до мене непогані, а можливо даже і більше. Ну, що ж, ховатись від можливих форм зустрічі і зближення не збираюсь. Життя моє погане, безмістове, радості і спокою воно мені не приносить. Так к чорту всякі зобов'язання і непотрібні принципи. Я вільний. Я маю право поступати, як хочу. Буде мені гарно з Н. – буду зустрічатись, будем разом. Буде погано – непотрібно. Але все рівно мене ніщо хороше і радісне не жде, впереді в моїх взаєминах з Ольгою. І був би в мене час і потрібна обстановка – треба йти на зустріч з народом. А може, і [в] цій великій масі мого оточення де-небудь загубився мій дійсний друг, моя любов, яку я мушу відшукати і завоювати.

21. VII–35 р.

«Дайте копеечку на 100 грамм хлеба». Ей-богу, я від душі хототав, коли почув цю фразу від хлопчика років 6–7, який ходив і жebraв в парку. Як у цій коротенькій фразі відобразилася економіка і політика. Коли раніш говорили: «Дайте копеечку на кусочек хлеба», – це відобразало одну економіку, а коли зараз повторюють ту саму «копеечку», то вже добавляють «на 100 грамм хлеба», значить, цим хотять сказати, що дайте стільки, щоби можна за них купити 100 грам хліба, тобто дайте не одну, а 10 копійок. Я навіть думаю, що це думка не цього малиша, який підходив, а тих, хто його направив. Напевне, свідомо зредагований текст звертання. Дай, мов, на 3, не 5, а 10 копійок.

Я з ним, з цим хлопчиськом, почав був розмовляти на тему – чому іменно на 100 гр., а коли більше або менше, що тоді буде. Але хлопець не пішов на розмови. Хоча зразу і почав був відповідати, а коли я поставив йому питання – хто його на це діло посилає, хлопчисько зразу від мене подався.

Засідання ЦК КСМ не було. АНДРЕЕВ був у Москві і, напевне, запізнився на засідання. Перенесли на завтра, на 11 год. ранку Коли вчора мене ще волновала моя доповідь на Бюро ЦК, то сьогодні я уже майже не думав про це. З роботи пішов о 8 год. вечора. Зайшов додому, перечитав за кілька днів газети і в 9 год пішов трохи провітритися до парку. Через годину повернувся назад. Дома страшний розгардіяш і непорядок; дівчина захворіла на малярію. Своєчасно не лікувалася, почався приступ, власне кажучи, – ціла серія, і от уже днів 4–5 лежить. В хаті грязно, не прибрано. До того ж, Жилкоп почав теж ремонтувати парадний коридор і лесніци, розпочали уже два тижні, скрізь грязь, крейда, известь, пісок, і справа не сунеться. Як зайдеш на сходи – душлива атмосфера, якась противна вонь, а поки пройдеши на 4-й поверх, то прямо задихаєшся. З лесніци в кімнату нанесено грязних крейдових слідів. В кімнатах обшарпано, грязно. Білизна лежить не поглажена. Все це мене виводить із себе. Немовби за гріх який все це покинуто на мене, на мою голову. А тут ще якісь «приятелі» і «приятельки», «муж» тощо ходять по квартирі, беруть все, кладуть не на своє місце, вештаються по квартирі. А для мене це немов би хтось нарочно хоче мене злити.

До 10 год. вечора читав. Прочитав четверту книжку «Поезії і Правди» ГЕТЕ. Ця книжка надто скучна і нецікава. Гете багато в ній місця приділив розсудженням про «Ветхий Завет», біблейних патріархів тощо, які зовсім не мають ні історичного, ні автобіографічного художнього значення, цінності. Правда, окремі епізоди, автобіографічного характеру – цікаві (про впливи на Гете окремих учителів, його знайомих, поведінка Гете і в цей час – тощо). Зараз година ночі, напевне треба лягати в постіль. Я собі встановив регламент: [о першій] годині ночі – спати, у 8 ранку вставати, з 9 по 10 год. – сонячну ванну на руку через вікно, і в 10 год. на роботу. Гадаю, що для сна цілком вистачить 7 годин. Все збираюся розумно регламентувати, календарувати увесь свій час. Але брак годинника, а потім, очевидно, і твердої волі на це, весь час відтягує здійснення цього хорошого засобу організації своєї роботи, своєї учоби і дозвілля. Для мене це конче потрібно – інакше я тряпка, і нічого з мене не вийде ще 10 років.

22. VII–35 г.

Напівдруга година ночі. Облився холодною водою у ванні і почуваю себе бадьоро і свіжо. Правда, мені здається, не можна обливатися і обиратися холодною водою, але... тягне. Плече трохи припухло і на місці зажившої ранки починає червоніти тіло. Напевне, знову буде нарив. Як вони мені уже набридли оці нариви – постійні супутники мого життя.

Сьогодні на Бюро ЦК ЛКСМУ робив доповідь про стан середніх шкіл [для] дорослих. Крили – «на чому світ стоїть». Але обідно те, що всі факти недоліків не за мою 3-х місячну битність, а значно раніше. Вспоминали і за минулу зиму, і за минулу осінь, і за весь Наркомпрос, і за те, що, мов, чого тільки не провалював Наркомпрос. АНДРЕЕВ же в своєму резюме так зовсім охаяв НКО, разом з його усіма керівниками, мов «уміють лише підписувати декларативні, торжествені постанови, а потім отсиджуються по своїм кабінетам та пишуть статті в газети». Вийшов з засідання з певним гнітючим осадком від почутої комсомольської критики. Я мимоволі, по аналогії пригадав мої виступи на всіх організаціях, де мені приходилося виступати чи бути від НКО (ЦК партії, РНК, ЦВК), скрізь з однаковим остервененням нападали на НКО і його роботу, на керівництво різними ділянками культурного фронту. І стало обідно. З якої речі всі, кому не лінь, повинні лити на мою голову помиї; більше зробив, чим за весь минулий рік було зроблено. Але у цій традиційній атмосфері – навкруги НКО, коли бачать лише погані сторони роботи НКО, помічають лише разючі факти недоліків в роботі НКО, – твоєї індивідуальної роботи ніхто не хоче та і не може помітити. Да, і це цілком зрозуміло. Недолік в НКО значно більший, чим зразків хорошої роботи. І в мене з'явилася така думка-висновок: чи варто при такій атмосфері, при такому громадському оточенні, оцінці нашої роботи, залишатися в НКО, чи не призведе це до сумних наслідків. Думки цієї я ще не продумав до кінця, але за кілька день я її вичерпуюче продумаю і зроблю висновок.

Між іншим мене чомусь Секретарь Лен РПК КРАСНІЦЬКИЙ настирливо хоче бачити. От уже кілька день він через різних людей, домагається мого приходу в РПК. Сьогодні, після попередження мене ШЕНФЕЛЬДОМ про це ж саме, я подзвонив до КРАСНІЦЬКОГО – «в чім справа». Говорить, що справа «лічного» порядку і що хоче він сам зі мною про дещо, що має відношення до моєї партроботи, поговорити. Умовились завтра зустрітись в РПК, в 1 год. дня. Цікаво, що він мені скаже. Невже питання буде йти про мою роботу в апараті РПК. Коли да – то що він мені зможе предоставити. Я б не заперечував проти партроботи, коли б така дала б мені змогу культурно розвиватися, рости. Але їти, приміром, Культпропом РПК – я особливого бажання не маю. А на Секретаря РПК (другого), пожалуй, не пригласять, у них, здається, така посада заміщена і, здається, теж українцем. Між іншим, зараз йде усилена українізація усього партійного апарату. Раніше в партапаратах, особливо у Києві, майже на 80–90% був склад робітників – не української національності. Зараз є така постанова – замінити робітників інш. національностей – на 100% українцями. На мою думку, це теж шкідлива крайність. Негарно, політично шкідливо, коли на Україні, при надзвичайно загостреній політичній ситуації і в партапараті сидять, в основному, не українці, але і поголовно замінити – це теж негативне явище, що так чи інакше позначиться на якості партроботи.

Сьогодні несподівано приїхала А. Прийшов додому, Міля говорить, що була якась жінка і дуже хотіла Вас бачити, взяла № телефона і обіцяла позвонити сьогодні вечером.

Прийшов додому в 9½ год. вечора, а тому рішив роздітися та лягти почитати. Ломав собі голову – хто б то міг бути. По зовнім описам ця жінка, по опису Мілі, зовсім не скидалася на А. Дзвінок телефона... беру трубку і... раптом голос А. «Здорово, узнаєшь». Говорю: «Нет», але бачу, вірніш чую по голосу, що А. Ну домоворились, що вона хотіла б мене сьогодні бачити, хоча і втомлена, більш 6½ годин вона з поїзда і ще навіть нікого зі своїх близьких не бачила. Я одягнувся і пройшов до Прорізної, там вона сиділа з своєю меншою сестрою в Золотоворітському саду і чекала. Зустрілись без особливого ентузіазму. Обстановка надто зв'язуюча. Познайомила зі своєю сестричкою. Вони зовсім не схожі одна на одну. А. значно красивіша і ефектніша. Зараз вона сильно схудла і нагадує молоденьку, хорошеньку дівчинку. Я з великою охотою і задоволенням посидів з нею у скверику до 12 год. Сестра раніше пішла. Да... А. заслуговує на особливу увагу. Вона жінка з характером. І недурна. Як же я її оці всі роки, які з нею знайомий, – недооцінював, не звертав на неї потрібної уваги. Вона до мене ставиться дуже прихильно.

В деле пронумеровано, прошиито и опечатано сто восемнадцать листов.

Пом. инспектора Секр. МВД УССР [підпис]

Передрук з оригіналу

*Галузевий державний архів Служби безпеки України. –
Спр. 49905-фп. – Т. 3. – Арк. 1–118.*

№4.

Зі щоденника педагога Юрія (Георгія) Самброса

Юрій (Георгій) Самброс народився 1895-го (за іншою версією – 1896-го) у Тростянці на Слобожанщині (нині – Сумська обл.). Напередодні Першої світової війни закінчив гімназію, а 1915 року вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету.

Із початком Української революції 1917-го брав участь в українзації військових частин і навіть був делегатом одного з всеукраїнських військових з'їздів. Надалі ж був лише пасивним споглядачем подій: боїв між більшовиками й українцями на вулицях Києва взимку 1918 року, а потім, повернувшись до Тростянця, багаторазових змін влади. Під час однієї з них примусово мобілізований до Добровольчої армії, де «прослужив» декілька місяців. Згодом за службу в «білих» переслідувався радянською владою і був позбавлений виборчих прав. Однак це не заважало талановитому педагогу працювати в Охтирському відділі народної освіти, а опісля – завідувачем навчальною частиною профагротехнічної школи цукрового буряка. Із 1923 року Юрій Самброс – член-секретар Сумського окружного правління робітників освіти, а з грудня наступного – викладач педагогічних дисциплін на трирічних Вищих педагогічних курсах у Сумах, згодом у педагогічному технікумі й педагогічному інституті соціального виховання займає посаду завідувача кафедри дидактики, невдовзі – доцента.

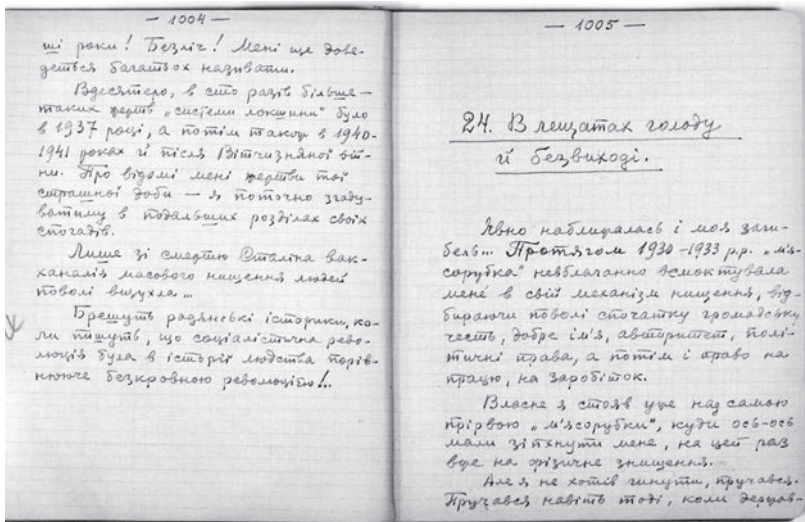
Наприкінці 1920-х, коли радянська влада розгортає масштабну кампанію з переслідування «української контрреволюції», органи ГПУ заарештовують Юрія Самброса. Через кількадесят днів відпускають, та щоб уникнути подальших неприємностей, він звільняється з роботи в Сумах і переїжджає до Харкова. Був завідувачем педагогічної практики студентів Всеукраїнського інституту народної освіти. У тодішній столиці радянської України Самброс переживає лихоліття 1932–1933 років. Свої думки, часто крамольні, викладає в нотатниках: описує сутність комуністичного режиму, який називає «системою

локшини з мертвих і живих людей», атмосферу страху в суспільстві, фізичне та моральне знищення української інтелігенції (на прикладах своїх друзів і знайомих), жахливі картини голоду (у т.ч. масові смерті дітей) та стратегії виживання в місті, часто на власному досвіді.

Коли ж «чорні хмари» стали збиратися й над самим Юрієм Самбросом, аби уникнути арешту, восени 1933-го він залишає все і виїжджає до м. Камішлова Челябінської області, де працює завідувачем методкабінету в місцевому педагогічному технікумі. Наприкінці 1930-х закінчує Ленінградський педагогічний інститут ім. Герцена та Московські заочні центральні курси вивчення іноземних мов. Стає відомим педагогом, автором цілої низки наукових праць, отримує державні нагороди СРСР.

Попри показну лояльність, до останніх своїх днів він залишався критично налаштованим до радянської влади, що й відображено в його нотатниках. Усвідомлюючи, що ті можуть зашкодити багатьом людям, про яких він оповідає, Самброс заповідає своїй дружині та дітям нікому не показувати рукопису та друкувати тільки після того, як помре останній з тих, кого він там згадує. Один із них – письменник Борис Антоненко-Давидович.

Нотатки Самброса були популярні серед українських дисидентів, поширювалися в самвидаві. Один із примірників був долучений до кримінальної справи літературознавця й поета Івана Світличного. Саме за ним публікуються в цьому збірнику уривки – про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Сторінка з зошита Юрія Самброса із якої розпочинається його розповідь про Голодомор.

Витяг із особистих нотаток Юрія (Георгія) Самброса

Локшина з січених і битих, з живих і мертвих.

Женщины плачут, чтоб
облегчить душу; мы не умеем
плакать. В замену слез я хочу
писать...

А.И. Герцен.

Не можна розглядати моє харківське «буття поза правом на існування» як факт суцього індивідуально-біографічний, окремішний, частковий. Воно було символом тодішньої доби, того часу... Надто багато людей, що з ними довелось стикатися, радянських по своїх поглядах і роботі, опинялися в ситуації, мало чим відмінній по суті від моєї.

Та й ті радянські люди, що були повноправними громадянами й не підлягали правним утискам і обмеженням, відчували тоді моральну задуху, гніт, безперспективність і тяжко це переживали. Життя мов зайшло у зазубень, з якого не видно було порятунку...

Реальна адміністративна радянська дійсність широко запозичала досвід зі старої жандар[м]ської практики минулого, вживаючи такі брудні засоби буржуазного адміністрування, як свавільні арешти й труси, заслання без публічного суду, переслідування, катування по тюрмах і т. под., рясно додаючи до них і «нововинайдені» вже за сталінського режиму засоби, як описана вже «система цькування», катування страхом, вовчий паспорт у вигляді «особливого обліку», тихий «розстріл голодом» у вигляді звільнення з будь-якої роботи, гноіння людей у численних концентраційних таборах, розрахованих на фізичну загибель людей від нелюдських умов життя в них і т. д. Людей нищено й катовано часто без потреби й глузду, – просто з адміністративної інерції. Жахлива шаткована капуста, жахлива локшина з людей!...

Найбільш чутливі натури реагували на таку політичну ситуацію гострим душевним розладом. Серед рядової інтелігенції запанувала непевність суджень і думок, гнітив абсолютизм партійних приписів, поза якими інакше думати не дозволялося, блідла творчість в науці й мистецтві. Дужче розцвітало лицемір'я всіх гатунків. Мов приклад для всіх, в політичному житті голосно лунали лицемірні слова Сталіна про «чутливе ставлення до людей»...

Все це гнітило психіку, хотілося забутись, уникнути дійсності. Серед інтелігентів, слабких духом, буття нерідко втрачало цінність і принаду, збільшилась кількість самогубств.

З цього погляду життя такого великого міста, як Харків, давало вичерпливі ілюстрації до сказаного. Багатьох смертей, заслань і само-

губств у Харкові й поза ним був я свідком чи сучасником за ті роки. Всього не пригадати тепер. Спробую згадати хіба лише про деяких з десятків людей, що їхнє життя так чи інакше, хоч крапкою, схрестилося з моїм життям тих часів.

Смерть буває не лише фізична, а й моральна або політична. Й приклади останньої я й бачив не раз на багатьох знайомих і товаришах того часу. Розкажу спочатку, чого зазнали в ці роки мої найближчі друзі.

Тяжких ударів довелося зазнати саме в ті роки Борисові¹⁴⁴ й Матвієві. Вони тоді, правда, встояли, не загинули фізично, але пережили муки великих психічних тортурів. Фізична ж загибель прийшла для них лише по кількох роках пізніше. Вона таки не минула їх...

Як я вже згадував раніше, Матвій опинився в Харкові не з власної ініціативи. Кинути Монастирську гору й своє життя на ній в ролі хазяїна чималого господарства – Дитячого містечка – змусили його окремі підлудваті особи з Охтирського районного комітету партії більшовиків, що ніяк не могли миритися з його незалежною поведінкою, широким розмахом, адміністративною певністю й великою популярністю серед населення. Ніяких справжніх політичних чи господарських злочинів за Матвієм не було. Було вишукано бічні підстави для політичного недовір'я йому, закинуто перебільшене обвинувачення у флірті з дівчатами-вихованками (про це я вже згадував), – й звільнено з роботи. Цим досягалася й друга мета: дискредитувати Матвія політично в очах місцевого населення, розбити його популярність. Частково – цього було досягнуто. Матвій тяжко переживав своє зганняння тим більше, що був позбавлений будь-якої реальної змоги захиститися, виправдатися. Він вирішив кинути Охтирку й податися до Харкова.

Перші місяці свого життя у Харкові Матвій був у надто пригніченому моральному стані. Довелося піти працювати кудись у прийоми, зробитися з необмеженого хазяїна і директора – підлеглим виконавцем, рядовим співробітником. Такий перелом – його властолюбній натурі знести було не легко.

Матвій у Харкові почав працювати науковим співробітником Дитячої сільсько-господарської станції, агрономом-педагогом. Робота була цікава, й поволі він тут ожив, знайшов себе. Заходами Станції – навіть друкував деякі свої твори: агро-метелики, брошури. Одночасно, спочатку за сумісництвом, працював науковим співробітником також і в Українському філіалі Академії сільсько-господарських наук ім. Леніна, де президентом, як я вже згадував, був його й Хоми приятель – Сліпанський. В Академії панувала склочність, підміна науки політичним льокайством, обвинувачення одним одного, задушлива атмосфера «культя личности», циркулярщини й гніту над самостійною, творчою думкою. Все це було далеким від світлих умов незалежної, ініціативної праці на Монастирській горі над Ворсклою, й Матвій, навіть звикнувши до Харкова й до своїх обов'язків, все ж носив у серці тупий біль образи, задухи й туги. Творче життя для нього в значній мірі розбилосся...

144 Ідеться про товариша Юрія Самброса Бориса Антоненка-Давидовича.

Галія і Матвій оселилися спочатку в одній кімнаті на Іванівці: згодом переїхали в кращу, велику кімнату на Основу, в десяти хвилинах ходи від останньої зупинки основ'яненського трамваю. Я бував там у нього з Зіною надто часто. Каюся – навіть заважав їм. Та вони обоє зустрічали й приймали мене й Зіну завжди надто приязно.

З Основи Матвієві згодом пощастило переїхати в центральний район міста, в квартиру до Івасенка, про що я вже згадував, де він і прожив довший час. Коли Івасенка й його дружину було заарештовано й заслано, – квартира лишилась за Матвієм остаточно.

Значно пізніше, вже десь коло 1937 року, Матвій прийняв до себе у комірники Колоса. Колос якийсь час був боротьбистом чи укр. ес-деком, не пригадую, а потім – перейшов до більшовиків. Працював він редактором газети «Вісті ВУЦВК», вважався помітним журналістом. До Матвія ставився надто приязно.

Я познайомився з ним. Пригадую – кілька разів вів з ним розмову про творчість Бориса. Колос високо цинив Борисові оповідання «Смерть» та «Крила Артема Летючого».

У мене на руках був друкований примірник Борисової п'єси «Лицарі абсурду». То була на той час вже бібліографічна рідкість. Але тримати її у себе тоді з огляду на поширені труси – я побоювався. Нищити ж п'єсу мені було боляче й після деякого вагання я подарував брошуру Колосові. Через нього вона навічно схорониться, думав я. В ній на першій сторінці було мною приліплено й коротенького листа Борисового до мене, в якому він описував постановку «Лицарів абсурду» у Києві в одній із військово-інженерних частин.

Та за якийсь може рік пізніше Колоса раптово було заарештовано й кудись заслано...

Через Колоса трагічно загинув і Матвій. Під час трусу у Колоса – до рук агента ДПУ випадково потрапив Матвій щоденник за кілька років, в якому Матвій описував всі свої колишні, ще до 1917 року, українські мрії, політичні ідеї, роботу у «Просвіті» тощо, – що носили, зрозуміло, націоналістичний характер, властивий кожному українському інтелігентові й всьому українському визвольно-національному рухові дореволюційних і перших пожовтневих революційних років. Знайдений щоденник і став причинком до арешту й до заслання Матвієвого, як «націоналіста»...

Кінець життя Матвієвого мені в подробицях невідомий. Знаю лише, що на засланні деякий час він жив і працював на лісорозробках під Комсомольськом-на-Амурі (на Далекому Сході), а потім, вже під час війни 1941–1945 р.р., опинився чомусь у Рибинську (нині – Щербаков, здається). Може був реабілітований чи напівамністований, не знаю, але, очевидно, все ж не мав права повернутися на Україну. В Рибинську він лежав тяжко хворий в лікарні, там він, мабуть, і помер... Але в якому стані помер – чи як в'язень, чи як вільна людина – не знаю.

Про його перебування у Рибинському – дізнався пізніше з випадково дійшовшого до мене крізь військову цензуру часів війни скупого листа від Галі, писаного нею 6 квітня 1944 року з Охтирки. Лист був на адресу Зіни, як лікаря, на лікарню, де вона працювала.

Ось той лист:

«Уважаемая Зиновья! Пишу тебе второе письмо, но ответа от тебя не могу дожидаться. Почему ты не откликнешься? Что с Вами, живы ли все? Как чувствует себя Юра? Как Ваши детки, родители? Война, голод, загнали меня в Ахтырку. Живем здесь два года, потеряла все, сохранили лишь самое главное – жизнь».

М.Л. в настоящее время лежит больной в лечебном стационаре в г. Рыбинске (почтовый ящик №229/2–3). Вы там близко сейчас от него. Лежит он тяжело больной. Мое сердце рвется на части, так бы хотелось сохранить его жизнь. Неужели моя индивидуальная жизнь – это тяжелое страдание. Живу здесь одиноко: нет ни родных, ни друзей, ни товарищей. За время войны натерпелась очень, но что это в сравнении с трагедией всего народа. Жду от тебя с большим нетерпением ответа. С искренним дружеским приветом – Галя».

На листі була її адреса: Охтирка, проспект Ілліча, 15. Але на наших кілька листів, написаних і на її адресу, й на адресу Матвія у Рибинську, – ми жодної відповіді так і не одержали...

Доля самої Галі стала мені відомою також надто пізніше, аж у 1955 році. Ніна Шерстюк написала мені тоді, що будучи в Охтирці в Будинкові відпочинку, вона там бачилась з охтирськими вчительками, які ще пам'ятають Галя й Матвія, й вони їй розказали, що перед війною, після арешту Матвія, Галя працювала в одному з охтирських дитячих садків. Під час же війни й окупації Охтирки німцями – Атталея, дочка Галі, вийшла заміж за артиста Лесика, сина якоїсь харківської артистки, й народила Галі онучку. З Охтирки вся сім'я Лесикова пізніше переїхала до Києва, а потім до Львова. Там, у Києві чи у Львові, Галя й померла від пістріку...

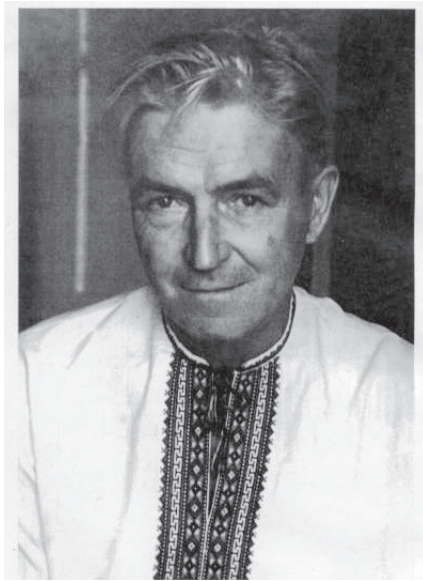
Атталея ж скоро розійшлася з Лесиком і вийшла вдруге заміж за якогось робітника МГБ (бувш. ДПУ). На тому для мене й кінчаються будь-які сліди про життя дорогих мені людей, Галі й Матвія, чия доля була по-страдницькому типовою долею багатьох людей моєї доби...

Не Матвієві хиби, як людини, й не його віддана праця, як радянця, довели його до такої долі. Навпаки, він мав моральне право на громадську пошану, на подяку й на нагороду за свою діяльність. Потрапив ще він, як і багато інших, до м'ясорубки, що посікла його у локшину, – просто тому, що «локшина» була політично-адміністративною мудрістю державно-громадського режиму тих часів.

Саме цією мудрістю, цим принципом – нівечити людей і в цей спосіб керувати ними, – й тримався тоді увесь лад. В цей спосіб душили будь-які прояви не лише опозиційної, а й просто всякої власної і наукової, і політичної оригінальної думки живих людей. Дозволялися ідеї й думки, лише ухвалені Сталінін та черговим циркуляром партії. Культ особистості гнітив усе... Люди не мали змоги озирнутися навколо й глибше замислитися над навколишнім буттям, бо смерть, заслання, розбиття сім'ї, арешти, в'язниця, безпідставні й наглі карі та наруги загрожували кожну мить кожній людині. Всі живі духом, хто ще вцілів, поволи замовкали...

Урядові ж газети, навпаки, ще дужче галасували про загальне щастя, про загальний добробут, про те, що, як сказав тоді Сталін – «жити стало легше, веселіше!»... Чим дужче січено й шатковано людей, тим голосніше й крикливіше здіймався лицемірний барабанний гомін урядових газет, заглушуючи стогін катованих...

Тяжких мордувань за тих років зазнав і Борис. Серед тодішньої письменницької братії було чимало дрібних бездарних людей, що рахувалися у письменниках лише за оту барабанну, наскрізь лицемірну, кар'єристську журналістику в урядових газетах. Їхнім символом віри було – спекулювати на «ідеологічній пильності», писати прями й посередні доноси на ближніх людей, заробляючи собі цим «політичний капітал» і матеріальні подачки. Борис був для них надто виграшним об'єктом: і як бувший «укапіст», і як людина власних, а не «циркулярних» думок і переконань, і як знавець української культури (а це останнє – розцінювалося тоді здебільшого як підозрювана політична непевність або націоналізм), і, як молодий, що помітно росте, талановитий прозаїк, популярність якого помітно зростала. На нього посипалися рясні закиди у ідеологічній ворожості чи невтриманості.

Борис Антоненко-Давидович, український письменник і перекладач, політв'язень, учасник дисидентського руху.

Щоправда, будши емоційною людиною, він не завжди був обережний і витриманий, і причіпок для обвинувачень його в політичних гріхах знайти було не важко, хоч про справжню його антирадянську позицію не могло бути й мови. Він не був ворогом радянської влади.

Солідні українські письменники бачили у Борисові талановитого хлопця і не цькували його, мовчки спостерігаючи його письменниць-

кий та громадський ріст і розвиток. Та досить було загавкати котримсь двом-трьом літературним цуцентам, як, звичайно, мусіли вищірити зуби й солідні вовкодави. Не вищіритись – їм було не можна: це вважалося б за підтримку нерадянських чужих елементів у письменництві...

Отже, цькування розгорнулося відразу широким фронтом, міцно. Бориса виключили, як «ідейно-чужого» із Спілки письменників, не давали роботи, не друкували, душили голодом і неофіційним бойкотом. Дещо про це я вже згадував. Борисове становище в ці роки дійшло до безвиході. Сім'я майже голодувала...

Й він зрештою наважився на рішучий крок: піти до наркома освіти в українським уряді й кандидата у члени Політбюро ЦК ВКП(б) більшовиків – до М.О. Скрипника. Він вирішив розказати йому про всі факти знущання над собою, як письменником, про систему мертвого зашморгу, покладеного йому на шию, – й прохати захистити.

Аудієнція відбулася. Борис розказував нам про неї із властивим йому гумором і з мимовільними нотками гіркої іронії і над собою, і над всією тодішньою державно-політичною ситуацією на Україні в цілому.

Спочатку, як розказував Борис, довелося чимало поморочитися із особистим секретарем наркома. Треба було заповнювати якусь анкетку й давати пояснення – в якій саме справі прохач хоче бачити наркома. На спроби Бориса обмежитись поясненням, що він, як письменник має особисту справу до наркома в питаннях свого письменницького фаху й хоче особисто викласти її перед наркомом, – секретар відповідав відмовою в аудієнції. Довелося зрештою в загальних, скупих, словах сказати йому в чому річ.

Нарешті – Борис в кабінеті наркома. М.О. Скрипник вислухав Бориса уважно. Поцікавився – над чим він, як письменник, працює зараз. Виявив певну обізнаність в його творах, видно було, що читає і знає українську літературу:

– Я читав вашу «Смерть», – прохрипів він своїм рипучим голосом і, метнувши угору зламані стрілою густі, пелехаті брови, несподівано заревів лев'ячим риком:

– E-e-e-e!...

Й після цього рикун несподівано відрубав:

– Хороша річ!...

Слухаючи Бориса, він пильно розпитував про побутові риси щоденних письменницьких взаємовідносин і особливо уважно слухав розповідь про монополюну позицію тодішньої урядово-казьонної «Спілки українських пролетарських письменників», видимо зацікавившись панувавшим у ній колоритним станом гуртковщини й кар'єризму, раз-по-раз лякаючи Бориса в несподіваних місцях наглим вибухом свого густого рикун:

– E-e-e-e!...

В тому рикові брєніли розмаїті, протирічливі й невимовні емоції наркома: вчувалися або його подив і незадоволення, або погодження й співчуття, або гнів чи підбадьорювання...

М.О. Скрипник внаслідок аудієнції щось таки пообіцяв Борисові, який, по суті, прохав лише одного: права на працю, на заробіток. Система «цькування» була тоді, як я вже згадував, неофіційним, але твердим урядовим засобом «тихого розстрілу» небажаних режимові або запідозрених у крамолі людей, безкровним виведенням (морально чи фізично) «у расход» без суда і слідства, за допомогою організованого бойкоту та голоду. Борис наївно мріяв знайти захист від цієї системи...

Проте, обіцянки М.О. Скрипника, як і треба було сподіватися, лишилися надто загальними. Хіба він міг змінити політичну дійсність?!...

Коли ми, як друзі, запитували у Бориса, чим же саме нарком допоміг йому, він вичерпливо відповісти нам так і не зміг. Десь, щось йому дозволили, правда, надрукувати, десь він дістав якийсь гонорар, заробіток.

Але, слухаючи молодого українського письменника, штучно обвинувачуваного у націоналізмі і шовінізмі чи просто третированого за свій український патріотизм, – нарком без сумніву, тоді вже сам відчув, що він ледве чи зможе чимсь допомогти бідоласі-письменникові й не наважився, із обережності, давати йому якихось більших обіцянок в допомозі. Проти «режиму локшини» й «системи цькування», як принципу державно-політичного керування людьми, проти режиму сталінської керівної купки в ЦК ВКП(б), й сам кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) М.О. Скрипник – був безсилий. Цього й сам він не міг вже не відчувати тоді.

Таку гадку стверджує подальша доля самого М.О. Скрипника, що, як відомо, покінчив життя самогубством. Його самогубство є ніщо інше, як органічне кільце в цілому ланцюгові аналогічних політичних самогубств того часу, так відомих мені, як і невідомих.

Найранішим відомим мені фактом з низки політичних самогубств у Харкові, фактом, що вперше привернув до себе мою увагу, – було самогубство одного із наукових робітників Інституту народної освіти, в якому я працював, професора Гаврилова. Він до видатних людей не належав, був звичайним робітником науки, культурним, лагідним, тихим і вдумливим й, крім того, був членом партії більшовиків. У зв'язку з останнім його смерть мала політичний резонанс і для студентства, і для громадськості, хоч і не здобула ширшої уваги поза межі освітянських кіл. Казали, що самогубець лишив якусь посмертну записку щодо свого погляду на партійний режим, але зміст її, звичайно, лишився таємницею: про це вже подбали органи більшовицької партії. В усякім разі – смерть була актом політичного протесту, політичної розбіжності у поглядах, логічним наслідком «режиму локшини», хоч і пройшла поза увагою ширшого суспільства.

Зате великого розголосу набуло самогубство найвидатнішого в той час лірика-прозаїка, письменника Миколи Хвильового.

Йому, як членові партії більшовиків, перед цим довелося їздити по селах, провадити розкуркулювання, а серед письменницьких кіл – дбати, за допомогою певних заходів, про класову й ідеологічну чистоту письменницьких кадрів, боротися проти «ухилів» і збочень так у само-

го себе, як і у своїх колег. Й хоч сам Хвильовий був колись чекістом¹⁴⁵, але те, що він повинен був тепер робити, психологічно виявилось йому вже над силу, привело до психологічного «зламу».

Хто його знає, можливо, що серед верхів тодішньої української патріотичної інтелігенції, з числа тих, що належали до партії більшовиків, на той час пробували вже оформлятися й наміри протидії режимові, який *de facto* став на шлях дискримінації української інтелігенції постійним недовір'ям до неї. Може, серед тих верхів і були спроби створення якоїсь протестантської організації тощо. Це мені не відомо. Але мені здається, що це могло бути. Тільки за такого припущення більш зрозумілими стануть обидві смерті – Хвильового й Скрипника, – що, безперечно, мали між собою якийсь органічний зв'язок.

Були чутки, що перед самогубством Хвильовий чекав на репресії, на арешт, був пригнічений, замислювався. Свою смерть вчинив організовано, спокійно. Вранці бачився з двома-трьома друзями письменниками, поведився із ними-зовнішньо весело, але зі стриманою внутрішньою тугою. На хвилину вийшов у сусідню кімнату й вистрелив із револьвера собі в скроню.

Кажуть, що смерть Хвильового надто вразила М.О. Скрипника. Почувши про його самогубство, він навіть здригнувся увесь від якоїсь потаємної внутрішньої думки. Вражений, проказав своїм рикаючим, хрипким голосом лише одне коротке слово, повне задумливого запитання:

– Же?... – й мовчки, згорбившись, пішов до свого кабінету. Вони з Хвильовим були добрими приятелями...

Від ЦК партії більшовиків України було оголошено казенне повідомлення про самогубство Хвильового з поясненням, що воно сталося внаслідок ідеологічно-ворожих впливів на психіку письменника й через його невміння розібратися у власних, особистих протиріччях. Стиль повідомлення надто нагадував стиль Сталіна й показував, що повідомлення продиктував, мабуть, сам Сталін.

Влада побоювалась якихось можливих «неприємностей» у зв'язку із самостратою М. Хвильового. Громадську організацію похорон цілком заборонити було незручно, тому стали на шлях обмеження її вузьким письменницьким колом. Широких повідомлень про похорон не було зроблено, широкого громадського комітету не було організовано. Труну із тілом поставили у Харківському Будинкові літератури й проведення похорон доручили Спільці письменників. Про смерть видатного письменника більшість населення, навіть самого міста Харкова, не знала, довідалася лише згодом, за усними переказами, поволі.

Я вирішив побувати на похороні, слідкував за надто скупими повідомленнями газет і в годину виносу труни із Будинку літератури був на ріжку Пушкінської вулиці й того короткого завулку, де містився Будинок літератури ім. Блакитного. Адже я особисто знав Хвильового, який для мене в дитинстві був Колькою Фітільовим, й хотів тепер, хоч мертвому, зазирнути в обличчя.

¹⁴⁵ Перебування Хвильового в ЧК не підтверджується сучасною українською історіографією.

Похорон Миколи Хвильового. Харків, 15 травня 1933 р.

На ріжку жвавої Пушкінської вулиці було як звичайно. Але людей, натовпу, ні на ріжку, ні коло недалекої брами Будинку, за винятком одиниць, не було. Вулиця мала буденний рух.

Жалобний похід, надто скромний, поволі рушив із брами. Невеличка, чоловік на 40–50, купка письменників та близьких до літератури осіб, йшла за труною у кількох похмурих шерехах. Попереду купка людей несла віко від труни. Сама труна, коли не помиляюсь, їхала на високих марах, на грузовикові. Кілька, небагато, вінків...

Я вп'явся очима в обличчя Хвильового, яке гострим профілем стреміло над краєм труни між кількох квітів, кинутих йому на подушку. Знав я його лише хлопцем; дорослим мені його не доводилося бачити. Й у масці воскового мертвого обличчя для мене раптом ожили знайомі риси. Я пізнав Кольку Фітільова!... Й це було так несподівано, що аж ударило в голову роєм забутих і нагло воскреслих згадок й асоціацій, теплих і рідних, як саме дитинство. Я аж мотнув головою, щоб не втратити почуття дійсності й щоб, одірвавши очі від блідорожевої ранки на скроні, пильніше оглянути увесь жалобний похід і людей навколо.

Помітив за труною, серед письменників, поета Василя Алешко... Він очима також знайшов мене. Я стояв на майже безлюдному тротуарі завулка, й помітити мене йому не було трудно. Мотнув мені похмуро головою, здоровкаючись, і знову вперся очима в брук. Колона письменників була мовчазною й волила ліпше дивитися в брук, ніж ділитися поміж себе якимись думками... Не трудно було спостерігати на тротуарах певну кількість зовнішньо байдужих, але професійно пильних шпиків-сексотів, розташованих дбайливою рукою відповідних органів...

Шкода, що я так і не зміг на той час поговорити з Василем Алешком. Що б він сказав мені з приводу цієї передчасної смерті?..

Жалобний похід постояв коло брами Будинку літератури якусь коротку хвилину й рушив вгору вздовж Пушкінської вулиці, на цвинтар. Перехожі харківські громадяне – з буденної цікавості зупинялися на хвилину, щоб потім бігти далі в своїх справах. Чулись торопки розмови:

– Кого ховають?

– Не знаю. Здається, лікар якийсь, кажуть, помер...

– Ні, не лікар. Це українського письменника ховають.

– Письменника? Якого ж саме? Як його прізвище?

– А не знаю...

– Хвильового... Миколу Хвильового... Застрелився...

– А-а-а!.. Он як. Чого ж це він?..

Й злякавшись сам свого на той час явно небезпечного запитання, – громадянин, не чекаючи відповіді, поспішив далі, лише головою на витягнутій шиї слідкуючи здала за процесією.

Й ховають його чомусь так бідно... – міркував здала, про себе, кожен опасливий громадянин.

Мені стало невимовно сумно й пусто на душі... Байдужими зробилися люди, вулиця, жалібний похід, власне життя... Я не пішов на цвинтар, а поволі рушив на вокзал, щоб їхати дачним поїздом додому, хоч робочий день ще й не скінчився.

Казали мені, що промов над труною на цвинтарі не було. Мовчазні, пригнічені люди похмуро розійшлися з похорон... Кожен по-своєму, мовчки, переживав смерть цього без сумніву видатного письменника й по-своєму складав вину за неї на існуючий режим...

Проте, вкорочували собі життя лише одиниці. Більшість же січєних і битих зносили свої поневіряння в живих, на своїх ногах, страждаючи кожен по-своєму.

Про долю, наприклад, професора О.І. Попова я вже частково розказував. Саме тоді він, мов миша у котових пазурях, був іграшкою у руках ДПУ: раз-по-раз його то арештовували, то випускали; він втратив уже будь-яку моральну чистоту й чесність, облудно вже клепає на всіх своїх знайомих і встиг вже охаяти й загубити силу невинних людей... Від гризоти рештків свого сумління він саме тоді опинився вже на грані психічної хвороби, шарахаючись від кожного зустрічного знайомого, хворобливо запідозрюючи у людей зневагу до себе...

Слід згадати ще про молодого й здібного професора Миколу Сулиму, що був відомий як знавець української мови й користувався широкою популярністю на Україні. Ним було видано для шкіл і для мовознавців багато власних книжок, підручників, досліджень, написав силу наукових статей. Його ім'я можна було зустріти скрізь по газетах – у зв'язку із питаннями української культури, як учасника різних наукових комісій, авторитетного лектора, знавця української мови й письменства.

Саме ота його популярність і стала причинком до його загибелі.

Якраз на той час сталінський уряд заходився під гаслом досягнення соціалістичної єдності культур усіх народностей радянської держави боротися проти будь-якої окремішності окраїнних національних культур народів СРСР. Письменність окраїнних націй почали переводити з латинського шрифту на літери руської абетки. Найменші спроби підкреслити чи підтримати в українській мові, лексиці чи синтаксі щось стародавнє, питомо українське, своєрідне, відмінне від руської мови чи «общеруської» культури – оголошувалося за шовінізм. Було виголошено вимогу й гасло «наближення» до руської мови й культури. Українську мову, мовляв, досі штучно відривали від руської. Всілякі там шовіністи, а також полонофіли, тощо, – навмисне, мовляв, відрізняють її від руської мови. Одним словом, зазвучали – старі, губернаторські, чорносотенні, відомі ще з часів царату, тільки подані в іншій, в «соціалістичній» одежі, гасла – «чтобы впредь никакого особого языка и различия не было»... Русифікація царського уряду збіглась із русифікаторською, хоч і модернізованою, політикою сталінського великодержавницького уряду Росії. Історичне коло замкнулося. Це повчальний факт для українських істориків!..

Знайшлося тоді чимало хахлів, що, аби вислужитись, почали всіляко «наближати» українську мову до російської, а тих, хто кохався в своєрідній красі й виразності української лексики й стилістики, оголошували дрібно-буржуазними націоналістами й «шовіністами».

Замість слова «нарід» – вимагалось говорити й писати «народ». Замість виразу в оруднім відмінку «Я йду сходами», – вважали за можливе говорити – «я йду по сходах» або навіть «по сходам»... На руський кшталт. Чудесні роботи з української фразеології молодой професорки Олени Курило, де було зібрано запашні зразки сутоукраїнських мовних зворотів та ідіом стародавньої добірної мови, що могли би збагатити, оживити, окультурити вихолощену двохсотлітньою русифікацією нашу мову, – було заборонено, – а саму О. Курило заслано... Її чесну роботу наукового дослідника, патріота своєї рідної мови (а хіба це злочин?!), кваліфіковано, як «шовінізм»...

Неперейденим пам'ятником русифікаторського йолопства тих часів¹⁴⁶ все ж лишилася історія із заборонаю української літери «ґ». Це було теж зроблено з метою, щоб «никакого особого наречія не було»... Оказалося, що скромна українська літера «ґ» – загрожує радянському ладу... Її викинуто з абетки! Відтепер слово «ґніт» на письмі мусіло передаватися однаково із словом «гніт», хоч семасіологічно вони нічого спільного між собою не мають.

По наукових і художніх творах нишпорили очі цензорів, дбаючи про «общеруську» єдність, і «спрошували» мову авторів, калічили та забороняли цілі книжки, знаходячи в них лексичний «шовінізм».

Вилучення книг тоді було надто поширеною мірою. У мене був якийсь час на руках (я його потім знищив у небезпечному 1937 році) секретний зошит літографірованого, як циркуляр, великого урядового

146 Авт. прим.: «До цього тоді приклали свою руку й такі "постійні пристосованці", як М. Рильський, О. Білецький, тощо...».

проскрипційного списку заборонених і вилучених із бібліотек українських книжок і творів. Про багатьох авторів там було вказано, що у них вилучаються «всі твори, всіма мовами» (таких, наприклад, як М. Грушевський, В. Винниченко, О. Олесь, Гр. Чупринка тощо).

Можна зрозуміти й виправдати політичними міркуваннями вилучення націоналістичних творів Грушевського й йому подібних. Але вилучення чарівних поезій О. Олеся, творів багатьох українських, навіть сучасних, публіцистів, істориків, економістів, літературознавців тощо, – було вже нічим іншим, як проявом великодержавницького російського шовінізму...

Отже, на цьому тлі популярна постать проф. М.Ф. Сулими – не могла не притягти до себе уваги борців із вишукуванням українським шовінізмом, хоч він і не був політичним діячем, а захоплено й талановито працював виключно в царині української філології.

М.Ф. Сулима швидко зазнає репресій... Його арештовують і тримають у в'язниці кілька місяців. Потім випускають на волю, бо насправді чогось серйозного, політично-злочинного закинути йому не вдається; доводиться, крім того, рахуватися й з його популярністю та авторитетом. Сулима вертається знову на працю до інституту народної освіти, де він до арешту очолював кафедру української мови.

Правда, тепер він уже був здискредитований – січений і битий. Йому дали читати лекції лише як рядовому професорові, без керівництва кафедрою. Студенти, як і раніше, слухали його із задоволенням, хоч і мусили тепер виявляти офіційну холодність до репресованого професора. Становище його стає тяжким: обережні люди бояться тримати з ним добрі відносини, в жодні громадські організації, комісії тощо – його вже не закликають, наукових і громадських доручень не дають, заробіток різко падає... Система цькування, або як тоді пошепки казали – «м'ясорубка», – лягає на нього усім своїм тягарем правового, економічного й морального тиску. Бідолаха починає удома, ховаючись друзів, бо ні в кому не можна було бути певним, заживати навіть, як мені казали, зайвої чарки...

Випадково доля звела мене з ним на посаді в Харківському інституті народної освіти. Зближення товариського чи хоч би близького знайомства це мені не дало й за тих умов взаємного недовір'я між людьми – й не могло дати. Нас із ним посадовили за один стіл у канцелярії інституту: за цим столом, із спільною шухлядою, мусів сидіти зранку я, як завідувач практикою студентів, й з обіднього часу – він, як завідувач заочним сектором інституту (останню посаду дали йому, щоб хоч трохи якимось підвищити заробіток).

Людина він був хороша, лагідна, вдумлива, із міцною внутрішньою енергією, із чітким логічним мисленням і певністю в своїх думках. В поведженні – простий, негордовитий; обличчям – молодий, постаттю – непоказний: худорлявий, з купою темного волосся на голові, з демократичними рухами і з поведінкою рядового вчителя.

Сидячи іноді поруч, ми вели розмови на малозмістовні, буденні життєві теми. Для нього я був цілком чужою людиною. Про моє без-

правне становище він подробиць не знав. Знав лише, здається, що я позбавленець, що я підлягав якимсь поневірянням. Про це йому, мабуть, ще до його арешту, міг розказати або проф. П.Ю. Волобуїв, або проф. Т.П. Гарбуз. Та й годі. Того ж, що я пережив і переживав, і що мої переживання надто схожі тепер на його, – він не знав.

У мене бували хвилини теплого потягу до зближення з ним, але я, завжди чутливий до ставлення співбесідника до себе, помічав, як недовірколиво зиркали на мене в цей момент його очі й як вся його істота зіщулювалася й ховалася у панцер холодної обережності. Адже в кожній людині в той час можна було підозрювати шпигуна й провокатора, нікому не можна було довіряти. Не довіряв і він мені. Та й я іноді міркував так: його випустили, тримають на волі, але, можливо, його ще й тепер часто тягають на різні випитування й допити до ДПУ, й, хто знає, може й він, знесилений моральним катуванням, шукає собі для доносів жертву, щоб її ціною купити втрачений і, мабуть, обіцяний йому за «послугу» спокій... Не хотілося опинитися тою жертвою, й я був з ним також стриманий і обережний. Ми боялися один одного.

Пізніше, за якийсь рік чи півтора, – його кудись було таки заслано. Де він опинився й яка доля спіткала його – я так і не знаю. Талановита людина, чесний патріот і лояльний радянець – пішов у безвість...¹⁴⁷.

Доля окремих інтелігентів, щойно згаданих мною, не була винятком, а ілюструвала загальне, властиве добі, жорстоке ставлення до людей. Яскравим прикладом його було й так зване розкуркулювання, масова репресія тих часів на селі.

Селян, визнаних за куркулів (часто визнаних поспішно й несправедливо), позбавляли геть усього майна й лише в тому, що було у них на плечах, іноді навіть без теплої одежі, гнали етапом на заслання.

Жителі села Удачне Гришинського р-ну Донецької обл. біля землянки. 1934 р.

147 Авт. прим.: «За пізнішими чутками – М.Ф. Сулима перед Вітчизняною війною був не то директором, не то рядовим учителем школи у Євпаторії... Подальша його доля мені невідома».

Жінки, малі діти, всі члени такої уявної чи справжньої куркульської родини, навіть юнаки, що вирісши за радянського ладу й скінчивши радянську школу, здебільшого були вже радянізовані у своїх поглядах і психіці, – підлягали, як отара, єдиній долі.

Виникали жорстокі, нелюдські сцени... Ламалися дитячі серця, лилися сльози, душив відчай, плекалася прихована помста, – й усе заливала безмежна безнадія й відчуття безсилля щось заподіяти проти чиненої недолі. Справжні куркульські елементи, запеклі у своїй класовій зненависті до радянського устрою, знаходили собі душевну підтримку у своїй непримиренності й зносили недолю твердіше, ніж ті чималі числом страсотерпці, що підлягали знущанням в порядкуві загальної інерції системи «локшини» й терору...

Треба визнати історичну, революційно-класову доцільність проведеного Сталіним знищення куркульства. Той, хто вважає диктатуру пролетаріату за необхідний історичний щабель до комунізму, той не може не визнати правильність кроку, вчиненого Сталіним. Але – як саме, якими методами й засобами нищили у нас тоді куркульський клас, – про це можуть бути вже й розбіжні думки та оцінки. У нас тоді єдиним і універсальним методом реалізації цього революційного кроку був властивий тій добі й режимові – «метод локшини», «м'ясорубки». Я вірю, що марксівська історія колись (може, через років 50 чи й раніше) дасть об'єктивну – й, напевне, далеко не позитивну – політичну оцінку тих нечуваних методів, що їх тоді так жорстоко ширив Сталін.

Ніколи не забуду типової на той час картини перегону розкуркулених, баченої мною випадково під час командировки. З дорученням від Досвідно-педагогічної Станції я був якось у командировці у Тростянці, де у мене на той час вже не лишилось близьких людей, а було лише кілька сторонніх знайомих. Обідати через це довелося у споживчій їдальні.

Вийшовши по обіді з їдальні, я побачив, що через базарну тростянецьку площу їде кілька возів, запряжених кіньми. На возах сидять похмурі жінки, діти. Коло возів, де крім жінок, дітей і одного, мабуть хворого, сивого діда, не було майже нічого з речей, лише деяке дрантя з одержі, – йшли похмурі чоловіки. Босі, хапливо одягнуті, хто в подертому піджакові, а хто й так, в сорочці; хто в картузі, чи в брудній шапці, а хто й з невикритою головою, – запилені, з червоною, як мідь, засмаглою від сонця шкірою обличчя, потомлені, байдужі, з порепаними ногами... Окремо виділявся з-поміж них кремезний, високий, худий, сивий дід із обличчям, різко відмінним від інших: воно горіло невимовною силою презирства до своїх конвоїрів і почуттям власної гідності, палало гнівом опору і заперечення. Конвоїри – кілька чоловік в уніформі ДПУ – йшли рідким колом, оточуючи всю групу. Дехто з них тримав руку на розтібнутій кобурі нагана...

...Це етапом засилалася кудись на північ група розкуркулених із сіднього села. Перехожі зупинялись і довгим поглядом провозжали сумну процесію. Видно було, що конвоїри почували себе ніяково під поглядами сторонніх людей і поспішали швидше прогнати свою отару крізь село.

Дід же протестант, навпаки, гальмував рух навмисне, дістав кресало, поволі запалював самокрутку-цигарку й голосно, щоб усі чули, кидав презирливі слова лайки й на конвоїрів, і на радянську владу, – слова гострі, цупкі, уціпкові, глибоко іронічні й іноді надто дотепні й розумні. Виведений з рівноваги комендант конвоїрів навіть погрозив йому наганом, кілька разів брудно вилаявся, проте посеред вулиці не насмілювався ні на бійку, ні на інші якісь рішучі заходи. Йому не лишалось нічого, як лише підганяти коней, щоб скорше вибратися із села. (Але я певен, що того діда-протестанта, щоб не заважав етапові, не довели до півночі: десь у дорозі, мабуть, «ліквідували»...).

На обличчях інших розкуркулених, а тим більше тих середняків, що несправедливо були зараховані до куркулів (таких бувало тоді немало), – сум, горе, образа, безнадія. Повісивши голови, чоловіки йшли мовчки поруч возів і не реагували на дідове бунтівництво: їхня поза мов промовляла: «Йшов би й ти мовчки, словами та лайкою все одно нічого не вдієш»...

Підсумок з усього розказаного є той, що «система локшини з мертвих і живих людей» була властивою всій сталінській добі. Безліч людей було тоді знищено, заслано, тощо...

Розкуркулювання селянина П. Масюка в селі Удачне Донецької обл. 1934 р.

Перераховані мною жертви доби: Борис, Матвій, Колос, Гаврилів, Івасенко, Скрипник, Хвильовий, Сулима, Курило, а також безліч інших, неперерахованих, в тому числі й тисячі так дійсних, як і уявних куркулів, – це приклади жертв лише 1930–33 років. А скільки їх ще було в подальші роки! Безліч! Мені ще доведеться багатьох називати.

Вдесятеро, в сто разів більше – таких жертв «системи локшини» було в 1937 році, а потім також в 1940–1941 роках й після Вітчизняної війни. Про відомі мені жертви тої страшної доби – я поточно згадуватиму в подальших розділах своїх спогадів.

Лише зі смертю Сталіна вахханалія масового нищення людей поволі вщухла...

Брешуть радянські історики, коли пишуть, що соціалістична революція була в історії людства порівнююче безкровною революцією!..

24. В лещатах голоду й безвиході.

Явно наближалась і моя загибель... Протягом 1930–1933 рр. «м'ясорубка» невблаганно всмоктувала мене в свій механізм нищення, відбираючи поволі спочатку громадську честь, добре ім'я, авторитет, політичні права, а потім і право на працю, на заробіток.

Власне, я стояв уже над самою прірвою «м'ясорубки», куди ось-ось мали зіпхнути мене, на цей раз вже на фізичне знищення.

Але я не хотів гинути, пручався. Пручався навіть тоді, коли державна «система цькування» вже стисла мене нарешті своїми міцними обіймами організованого голоду.

Й не тому пручався, що боявся загибелі, смерті. Про смерть я іноді думав з очікуваним задоволенням, бо надто втомився переживати цькування й моральні болі. Я пручався підсвідомо, внутрішньо й саме тому, що був молодий і любив працю, діяльність. Діяльність, зокрема наукова, а також громадська праця, непереможно тягли до себе й змушували забувати всі поточні життєві нещастя. Вперед, вперед! Щодня вперед, бо кожне «завтра» обіцяє чогось досягти, щось зробити, й заради цього – варто дїждатися того «завтра»!...

Проте, система організованого економічного тиску й голоду, що була органічною часткою державного цькування (як я вже показав це на прикладі Борисової доли) впала й на мене з усією своєю силою й поволі поставила в майже безвихідне становище. Про ті лещата голоду, в яких мене зрештою затиснули тодішні обставини, я й мушу зараз розказати.

В ті роки з харчовою справою взагалі було надто тяжко. Радянська країна хронічно голодувала. Навали голоду йшли хвилями, мов за планом, через кожних, приблизно, десять років. Перша навала голоду – роки 1920–1922. Вона обумовлювалася, правда, й кліматичними причинами, великою посухою, але здобула виключної гостроти й жорстокості у зв'язку із радянськими соціальними заходами: із реалізацією основ так званого «військового комунізму». За тих умов загальних реквізіцій і продуктових утисків – селяни не почували потреби продукувати сільсько-господарчі товари на інших, на продаж. Вони замикалися в рямцях свого вузько-натурального господарства, працювали тільки на себе й для себе. Це й привело державу, ушкоджену посухою, до найгострішої голодної кризи.

Друга навала голоду – роки 1930–1933. Вона вже, поза будь-які кліматичні причини, впливала тільки із заходів уряду по здійсненню

масової колективізації селянського господарства. Компартія тоді спочатку взяла надто гострий курс на загальну примусову колективізацію. У селян відбиралась вся сільсько-господарська власність (земля, коні, реманент) і передавалась у колективне господарство. Це було надто трудним для селянина зламом психіки й усієї, віками набутої культури труда, побуту, економіки, традицій, – викликало опір і привело до трудового саботажу, до катастрофічного занепаду сільсько-господарської продукції в усій країні, до організованого голоду. Побачивши до чого діло дійшло, – Центральний Комітет партії мусів бити «одбой», опублікувавши лист Сталіна «Головокружение от успехов», в якому заднім числом доводилося, що прискорена колективізація шкідлива й що її, мовляв, переведено окремими «ухильниками» поза вказівками партії... В такий спосіб помилку ЦК було нашвидку й доречно виправлено. Згодом декретовано низку різних полегшень і заходів, що зрештою, за два-три роки, до якоїсь міри виправили становище й ліквідували навалу голоду, яка була куди гострішою й дужчою, ніж перша.

Трудівники новоорганізованого колгоспу імені Д. Бедного перед виїздом на весняну сівбу. 1931 р.

Нарешті, третя навала гострого голоду була в роках 1942–1944, за доби Другої світової війни. Ця навала обумовлювалася війною й сталінським колгоспним ладом в цілому, який тоді індивідуальні інтереси й потреби селянської сім'ї й її економіки одверто й виключно приносив в офіру державним планам і інтересам. Колгоспний лад – тоді був перш за все апаратом державної централізації сільськогосподарського виробництва. Вся селянська сільськогосподарська продукція прямо (через натуральні величезні податки) чи посередньо (через систему квазі-добровільних заготовок, напівпримусових пожертв на армію й т. под.) – заби-

ралася державою, лишавши самого продуцента-селянина общипаним, як курка, роззутим, роздягнутим і голодним, а головне – зневіреном у своїй роботі, у своїм добробуті. Та й працювати по колгоспах було нікому: чоловіки були на фронті, лишалися самі жінки. Продуктивність труда занепала до краю, агротехніка погіршала, врожаї впали, розквітла система «мобілізації населення», переважно міського, на збирання врожаю, тощо, цебто, система примусового, фактично даремного, а через те й надто низькопродуктивного труда. Для потреб армії й фронту – з села висмоктуються все, що тільки можна, населення сел і міст починає гостро голодувати. Ситуація надто обтяжується колосальною кризою транспорту, відсутністю тяглової сили: населення не має змоги підвезти собі опалення, харчів, насіння, належно обробляти землю й т. под., бо коней не тільки бракує, а їх просто не стає. Люди возять дрова на собі, впрягаючись у санчата. Тваринництво гостро занепадає, жири зникають, м'ясо також... Голод організовано охоплює увесь Радянський Союз.

Жорстокі страждання принесли населенню ці три навали загальнодержавного голоду. Незважаючи на зовнішню дійсність, а не показну, картину процвітання Радянського Союзу в цілому – широка індустріалізація, промислове будівництво, машинізація, збільшення загальнодержавної промислової продукції й т. под., – загальний економічний рівень кожного окремого громадянина рік за роком катастрофічно падав. Населення чим далі зубожіло. Матеріальна культура примітивізувалася. Особистий добробут, житло, одіж, рівень цивілізованих умов буття – у широкій масі населення неухильно, протягом всієї першої чверті віку радянської влади, – падали...

Якщо під час першої навали голоду сільське населення ще жило коштом попередніх надбань, так харчових, як і побутово-матеріальних, і в спосіб натурального обміну, в спосіб перерозподілу своїх цінностей, якось виходило із скрути, – то під час другої, а особливо третьої навали загального державного голоду – становище загострювалося все дужче. Попередні надбання і цінності зникли, мешканцям міста міняти у селян на харчі вже було нічого, бо харчів вже забракло й у самих продуцентів-селян, – і голод, з кожною наступною його навалю, ставав все дужчим, все ширшим і безпораднішим.

Про свої власні переживання під час голоду 1920–22 років я вже писав. Мені доводилося тоді крутенько: живучи в Охтирці, харчувався іноді самими вишнями з дерев, крав на городах моркву, їв кашу «шрапнель», задовольнявся вівсянкою й вівсяним хлібом, – й т. под. Проте, іноді все ж щастило, хоч і з чималими труднощами й не часто, добувати й сало, й м'ясо, й цукор, – й інше. Голодуючи, я знаходив тоді в своєму становищі поетичні сторони, милувався із власних труднощів і навіть виспівував їх у формі своїх поезій у прозі («Перекреслений шлунок» тощо). Перша навала пройшла на тлі ще частково схороненого економічного, дореволюційного надбання й через те переносилася легше.

Друга ж навала – зачепила й мене особисто куди гостріше. Вона застала мене саме у Харкові. Про неї я й мушу тепер писати, бо про третю – писатиму, коли дійду хронологічно до часів Другої світової війни.

...Люди по селах мерли з голоду десятками, сотнями. Голодні люди тікали з колгоспів, з сел до міст і тут теж мерли, не знаходячи чого їсти... Я не раз був свідком голодних смертей...

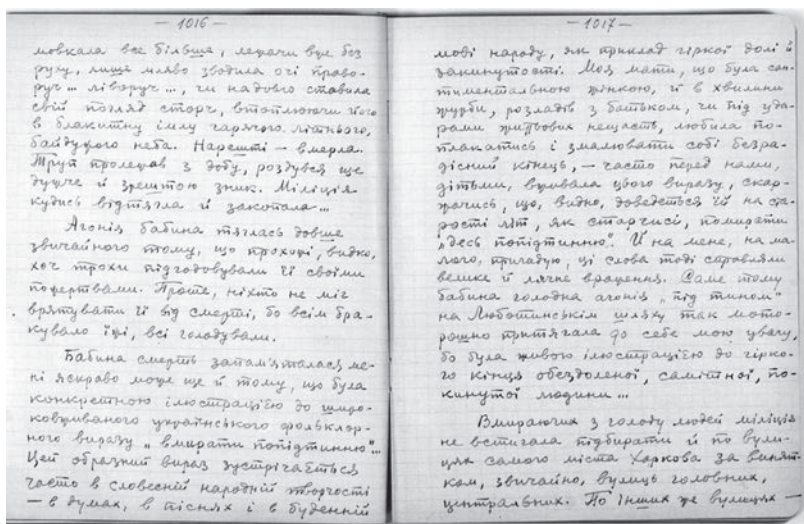
Ще розказуючи про похорон своєї матері, що вмерла під новий 1933 рік, я писав, що люди тоді пухли з голоду й мерли, як мухи. На станції Люботин щодня підбирали кілька трупів і нашвидку закопували їх, де прийдеться.

А ще раніше, в 1931–1932 роках, живучи в Люботині і йдучи щоранку на дачний поїзд, я з півмісяця, день за днем, спостерігав смерть одної бабусі під тинном... З опухлими від голоду ногами, втративши сили, вона лежала під тинном на шляху, що проходив близько самої колії залізниці, повз садиб люботинського дачного присілку.

Серед бур'яну, густо вкритого придорожним пилом, з дерев'яною мискою у головах, поставленою чиєюсь сердобольною душею для милостині, страшною сухорлявістю рук, з кістками, щільно обтягнутими прозорою жовто-сірою шкірою, з лянними, набряклими, мов колоди, синіми ногами й роздутим, опухлим обличчям, на якому змужнілими плямами сиділи тупі, бездумні очі, – лежала вона день за днем, жаклива, мов привид...

Перші дні вона ще рухалась, щось шепотіла, коли хтось зупинявся коло неї, а чим далі, день за днем, замовкала все більше, лежачи вже без руху, лише мляво зводила очі праворуч... ліворуч..., чи надовго ставила свій погляд сторч, втоплюючи його в блакитну імлу гарячого літнього, байдужого неба. Нарешті – вмерла. Труп пролежав з добу, роздужся ще дужче й зрештою зник. Міліція кудись відтягла й закопала...

Агонія бабина тяглась довше звичайного тому, що прохожі, видно, хоч трохи підгодовували її своїми пожертвами. Проте, ніхто не міг врятувати її від смерті, бо всім бракувало їжі, всі голодували.

Сторінка зі щоденника Юрія Самброса.

Бабина смерть запам'яталася мені яскраво може ще й тому, що була конкретною ілюстрацією до широковживаного українського фольклорного виразу «вмирати попідтинню...». Цей образний вираз зустрічається часто в словесній народній творчості – в думках, в піснях і в буденній мові народу, як приклад гіркої долі й закинутості. Моя мати, що була сентиментальною жінкою, й в хвилини журби, розладів з батьком, чи під ударами життєвих нещасть, любила поплакатись і змалювати собі безрадінний кінець, – часто перед нами, дітьми, вживала цього виразу, скржачись, що видно, доведеться їй на старості літ, як старчисі, помирати «десь попідтинню». Й на мене, на малого, пригадую, ці слова тоді справляли велике й лячне враження. Саме тому бабина голодна агонія «під тином» на Люботинським шляху так моторошно притягала до себе мою увагу, бо була живою ілюстрацією до гіркого кінця обездоленої, самотної, покинутої людини...

Вмираючих з голоду людей міліція не встигала підбирати й по вулицях самого міста Харкова за винятком, звичайно, вулиць головних, центральних. По інших же вулицях – їх у 1932–1933 р.р. не дивно було зустріти. Базарні площі очищалися від мертвих і знесилених голодуючих – ранками: міліція їх кудись вивозила.

Жертви голоду на вулицях Харкова. 1933 р.

По тихих завулках та по окраїнних вулицях можна було спостерігати картини, аналогічні баченим мною на Люботинським шляху. Недалеко від Котовської вулиці, де я жив у Харкові у 1932–33 роках, на ріжку Конюшеної й одного із завулків, я теж кілька днів проходив повз групу опухлих жінок, що лежали на землі під парканом, не в силі встати й піти. Одна з них скоро вмерла, й разом із трупом кудись вивезено було й інших, напівтрупів...

Ось те, що я сам бачив. З розмов же з людьми я знав, що картини голоду й людських страждань були куди страшніші, ніж те, що я бачив на власні очі.

Найбільший жах викликали у мене оповідання знайомих про голодування дітей. Внаслідок колективізації, розбиття родин, засланы батьків і матерів, голодних смертей – сила дітей лишалася безпритульними, йшла світ за очі у мандри й масами гинула від голоду. Їх підбирали теж по шляхах, на залізниці, по міських площах і вулицях, опухлих, страшних і здавали до особливих дитячих будинків, що знаходилися в секретному віданні ДПУ. Туди сторонніх нікого не пускали. Але для роботи серед цих голодних дітей – ДПУ, за окремим добором, мобілізувало політично благонадійних вчителів, від яких брали підписку, що вони не будуть розказувати про те, що там бачили...

Та люди є люди, й своїм близьким і знайомим ті мобілізовані туди вчителі розказували потай про жахливий вигляд, про масову смерть і нещасну долю безталанних голодних дітей, вщерть набитих по тих секретних дитбудинках. Повністю приховати від громадськості розмірів дитячого голодування – владі не вдавалося, про це всі знали, хоч і не говорили прилюдно.

Голодуюча дівчинка на вулицях Харкова. 1933 р.

Пригадую, з яким величезним обуренням розказував мені в інтимній розмові про масову смерть і голодні страждання опухлих дітей один, добре поінформований про це, український відомий поет. Він був гарячим прихильником радянської влади, але гостро засуджував керівну сталінську купку радянських вождів за «організацію голоду». Він казав, що майбутнє, історія – простить їм багато їхніх помилок і гріхів проти живих людей, простить їм, може, й антигуманні методи розкуркулювання, й заслання, й розстріли, – але ніколи не простить і не повинно прощати смерть і страждання маси дітей, скатованих отим

ними викликаним голодом... Може, я був і неправий, але я тоді сказав поетові, що згоден з ним...

Як же склалося моє тодішнє становище на тлі отого загального голодування? В якому стані особисто був тоді я?

Моє харчування за тих часів залежало цілком від моєї енергії й настирливості в законному і незаконному здобутті права на одвідування їдалень. Але сама хлібна пайка й їдальні ще не давали достатньої їжі. Треба було підгодуватися власними заходами. Доводилося вишукувати ще й по крамницях та по міських базарах – що можна з'їсти.

Але крамниці були порожні. Дивну картину являли собою тоді харківські харчові крамниці. Великі їхні залі й помешкання, забиті колись від підлоги до стелі полицями, повними краму, тепер були порожні. На полицях або зовсім нічого не було, або на них густо стояли лише батареї пляшок водки всіх калібрів. Водка – була геть чисто по всіх вітринах, по всіх крамницях так продовольчих, як і промислових; пляшки водки, мов зливою, затопили усе місто. Тільки на одинокому прилавкові по деяких крамницях стояв черговий харчовий «крам»: 5–6 таців чи блюдів із нашвидку, бідно зробленою стравою – вінгрет, схожий на силос, із зіпрілою, несмачною кислотою капустою; паштет із рибячих огризків з моченою капустою й солоними, різаними, прокислими огірками; зрідка – шматочки якогось холодного м'яса у підливі, схожий на мазь для патинок; мочені зелені помідори з цвілим запахом діжки; холодні, кислуваті, фаршировані печені помідори з переперченим, щоб не воняло, м'ясним фаршем, зробленим із покидькового, підозрілого м'яса; зрідка, нарешті, як ласощі, варені яйця чи будь-які дрібні фрукти – й т. под. Всі ці страви (я так яскраво пам'ятаю їх!) з'являлися на прилавкові в мінімальних розмірах й зразу ж розкупалися покупцями, а крамниця знову на 3–5 годин стояла пустою, блимаючи лише відсвітом численних водочних пляшок на своїх полицях.

Таке тяжке становище в ті роки було не лише в Харкові. Близько до того було й у Москві. Відомий французький поет Луї Арагон, що побував тоді у Москві, згадує про неї:

*«Год тридцатый. “Мосторг”. Никогда не забуду его.
Длинный зал. Тусклый свет, и в продаже – почти ничего.
На пустынных прилавках товаров так мало,
Люди смотрят на них, как на серые клочья тумана.
А над ними – полотнище красное с буквами белыми...*

*.....
Мне знакома нехватка всего – год за годом. Булавка, и той
Дорожат, как сокровищем – нету другой.*

*.....
В продырявленных туфлях зимою под тяжестью ноши...
И готовы на все, лишь бы только достались галоши!..»*

(«Литер[атурная] газ[ета]», 6–IV–1957).

Їсти все ж нестерпно хотілося, й тому доводилося купувати отой стандартний, по всьому Харкові силос й, присилуючи себе, – їсти його. Виручали, до деякої міри хіба, лише міські базари, де перекупки продавали за високу ціну свіжі помідори, молоко, городину. Я купував великі червоні помідори, різав ножем, круто солив і їв їх із хлібом. Помідор із хлібом – саме й були для мене здебільшого стандартним, постійним сніданком і вечерею. Хоч я й люблю свіжі помідори, але обридали вони до нестями.

Обід – в якійсь їдальні – складався з тарілки супу з буряками, картошкою й якою-небудь крупою, з тарілки каші й, не щодня, з мікроскопічної порції смаженого м'яса. Це все ж було реальне живлення. Тому право на прикріплення до якоїсь їдальні – ставало тоді питанням життя й смерті.

Як не член профспілки, я не мав права на їдальню. Мусів подихати з голоду, як ізгой. Про те, що я не член спілки, я мовчав, старався нікому не говорити у Харкові, – й секретар інститутської організації спілки наукових робітників, пустенька й молоденька дівчина, що ставилася до мене доброзичливо й з повагою, довгий час видавала мені картку на обіди в їдальню наукових робітників без пред'явлення мною спілкового квитка. В такий спосіб я щомісяця одержував картку з талонами на цілий місяць і мав щоденне харчування. Таки й справді – я й жив, і дихав, і обідав тоді – «по-блату», незаконно...

Проте, згодом, коли навала голоду дужче загострилася, почалися перевірки прав на їдальню, формальності в одержанні талонів тощо. Я зрештою позбувся права на їдальню наукових робітників. Треба було, аби не здохнути, десь обідати, й я, забувши свою сором'язливість і неспівливість, пішов «ва-банк», на нахабство і шахрайство.

Через знайомого українського харківського композитора Верьовку [закреслено – Я.Ф.] Олександра Івановича Стеблянка я дістав собі талони в їдальню Будинку укр. письменників ім. В. Блакитного. Йшов свідомо на ризикування: адже могли підійти до мене за столом і спитати членського, письменницького квитка й з ганьбою витурити з-за столу... Але виходу не було, треба було ризикувати, й я почав ходити до їдальні письменників.

Мені пощастило: обідав я там щось із 1½–2 місяці, й ніхто ні разу мене не запитав, що я за їден... Я мав поважну зовнішність, поводив себе пристойно й з гідністю, кілька разів обідав там в інтимній спільності, «на товариську ногу» із Борисом, який іноді наїжджав до Харкова, а Борис серед персоналу Будинку був знаний як український письменник; обідав із Василем Алешком, із Верьовкою [закреслено – Я.Ф.] Стеблянком. Й це все для метр-д'отеля було, очевидно, доказом моїх прав на письменницьку їдальню. Почував же я себе особисто дуже кепсько, сидів, мов на голках, кожну хвилину чекав на неприємність і ганьбу. Їти на обід – було тоді для мене кожен раз справжньою моральною мукою, щоденною Голгофою.

Але годували там добре, їстивно й, головне, культурно. Чисті ска-тертини, ресторанні столові прибори, паперові серветки, вишколені

офіціанти, ресторанна система меню, буфет із закусками й водкою, й т. под., – все це було райським контрастом на тлі голоду, на тлі опухлих людей попід парканами... Той, хто не бував поза стінами цієї упривилежованої їдальні, міг би й не почувати всіх страхіть і жахів оточуючого голоду.

За час одвідин письменницької їдальні я міг частково спостерігати й життя літератів. Правда, бувала там в обідній час переважно журналістична дрібнота; «китів» і «стовпів» письменства доводилося бачити лише зрідка й випадково. Вони годувалися у себе по хатах, в родині, бо це було дешевше.

Найбільше запам'ятовувався чомусь Остап Вишня, якого я там бачив, правда, всього разів зо два. Був він одного разу надто ажіотований, з допомогою метр-д'отеля сервував стіл чоловік на 8–10, чекаючи на якусь добру компанію, розставляв карафи з горілкою, пляшки пива, закус. Енергійне обличчя, певність рухів, його культурна постать – і досі стоять у мене перед очима. Не знав я тоді, що за якихось 1–1½ роки він раптом опиниться аж у Тобольську, у засланні, й що там йому судилася на довгий час скромна роль завідувача клубного театру глухого сибірського міста, від якого й я житиму недалеко...

Остапові Вишні, зрештою, як відомо, пофортунило: він повернувся таки живий із заслання, навіть вернувся до письменницької праці. Та заслання йому дурно не минулося: переляк, обережність, скованість, якась штучна, казньонна тематика й залізаний стиль його нових фейлетонів вже лише зрідка дозволяли йому наблизитися до творчого рівня його раніших шедеврів. Вже потім ніколи, аж до своєї смерті у 1956 році, він не писав так талановито, як в молоді роки, до заслання.

Та вертаюся до розповіді про своє злиденне харчування.

Не зміг я довго обідати й у їдальні письменників. Діставати талони ставало все трудніше, а згодом – і зовсім стало не можна.

Виручати мене тепер почав Матвій, що діставав мені через своїх колег по Академії сільсько-господарських наук талони у їхню, академівську їдальню на Сумській вулиці (трохи далі вгору за будинком Обкому КП(б)У). Тут було куди простіше, примітивніше, й годували гірше, але все ж достатньо. Я опинився серед характерних постатей агрономів, свиноводів etc, що з ними, звичайно, не мав анічогісінько спільного. Побоювань, що мене ось викриють і витурають, тут у мене було чомусь менше, але все ж я почував себе зле. Був я тоді мов собака, яке бігало по їдальнях і хапало їжу поміж чужих, що зазівалися, людей...

Отак, по чужих кутках, в боротьбі за шматок увірваної десь їжі, я бився увесь час свого перебування у Харкові. Щоправда, будши щодня напівголодним, я все ж не голодував у повному розумінні цього слова. Люди десь пухли і мерли, а я, як і вся маса радянських службовців того часу, сяк-так, правдами й неправдами, викручувався й жив; лише схуд з обличчя. Увесь заробіток, майже повністю, йшов на їжу.

На тлі харчових поневірянь ще нестерпнішими були для мене мої правові обмеження, весь гніт системи цькування, що смертельно тисла душу.

А тут насувалася ще нова убійча для мене подія: заведення державної паспортної системи¹⁴⁸. Мені загрожувало позбавлення права жити у Харкові, коли б мені відмовили у видачі паспорта. А я твердо знав, що коли дізнаються, що я сумський позбавленець, – паспорта не дадуть. Отже, нависла життєва загроза, що дорівнювалася близькій смерті. Нерви були напружені до краю. Попереду – чорніла повна безвихідь...

Заведення паспортної системи було однією із ланок у системі «локшини» й методів терору. Багатьох людей тримали під гнітом можливої несподіваної заборони жити в даному місті, відмови в одержанні паспорта, а, значить – і висилки адміністративним порядком. В цей спосіб силу людей вислано із столиці.

В Харкові було багато трагедій: я особисто знав кілька осіб, що після відмовлення їм у видачі паспортів покінчили життя самогубством. В їх числі один хороший інженер з ХЕМЗу, що багато років прожив безвиїздно у Харкові й для якого адміністративне виселення з міста було життєвою катастрофою. Тих, хто пручався й не хотів виїжджати, міліція садовила на тарантас і силоміць вивозила геть...

Для мене чекання своєї долі – дадуть чи не дадуть паспорта, – коштувало виключних моральних переживань. Мушу сказати, що за все своє життя я, мабуть, лише двічі так гостро переживав «катування жахом»: перший раз під час чекання на видачу паспорта, і вдруге – в 1937 році, під час чекання на можливий арешт. Але про останнє розкажу коли згадуватиму події 1937 року.

«Катування жахом» під час очікування видачі паспорта набуло для мене виключної гостроти мабуть тому, що я ясно розумів фатальну, смертельну неминучість для себе відмови в його видачі. Позбавленець, бувший «білий офіцер», активний український діяч і т. д. – все це автоматично позбавляло мене права на паспорт, тим більше на столичний, харківський, і готувало мені висилку, нові життєві тортури, а, мабуть, і загибель в тяжких умовах і злиднях десь на півночі, може на лісозаготівлях чи на інших подібних роботах, убійчих для мого вже тоді кволого стану здоров'я.

148 Паспортизація населення запроваджена 27 грудня 1932-го постановою ЦВК та РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкової прописки паспортів». 31 грудня 1932 р. аналогічний документ був ухвалений і в УСРР. Паспорт ставав єдиним документом, що засвідчував особу власника. Видавався цей документ жителям міст, робітничих селищ, радгоспів і новобудов – особам, які досягли 16-річного віку. Більшість селян до 1974 р. не отримували паспортів, тому фактично перебували в становищі прикріплених до місця проживання – «новітніх кріпаків». Запровадження паспортної системи в УСРР супроводжувалося масштабною кампанією «чистки» міст від «ворожих елементів». Лише з Харкова планувалося виселити 50 тис. осіб, що прорвалися через кордони зведені навколо охоплених голодом районів.

Але в той же час, інтуїтивно, я гадував, що у мене є якісь, хоч і малосподівані, шанси на щастя: в Харкові офіційно я не рахувався у списках позбавленців, про моє правне ушкодження мало хто знав і, мабуть, думав я, не знає й міліція, яка проводить паспортизацію.

Боротьба між оцією сподіванкою і між логікою неминучості вкрай руйнувала мені психіку, рівновагу й витримку. Я, мов останній боягуз, хвилювався, падав духом, не міг зібрати до купи свої чуття, губив всяку мужність і витривалість. Моє психічне становище нагадувало, по аналогії, мабуть ту реакцію, що відома фізіологам в експериментах із вихованням умовних рефлексів у собак, під назвою «Парфенівська реакція»: виховавши диференційований рефлекс на коло й окремо на еліпс, починають показувати їх настільки близькими між собою по формі, що собаці стає трудно відрізнити – з чим вона має діло, з еліпсом чи з колом. І в цей мент у неї наступає буйна реакція загального збудження: собака біситься, гавкає, виє, кидається, губить будь-яку рівновагу.

Я, очевидно, теж настільки згубив грань між очікуванням неминучої відмови у видачі паспорта й між гарячою надією на його одержання, що тепер опинився у стані повної психічної деструкції. При одній тільки думці, що мене хтось допитуватиме, що мене викличуть у міліцію, що мені дадуть заповнювати якусь анкету й т. под. – я мінився в обличчі, тремтіли руки, переривався голос і дихання, втрачалася здібність говорити. Я розумів, що таке хвилювання загубить, зрадить мене з головою, що треба тримати себе в руках, мати впевнений вигляд, не хвилюватись і т. д., – але нічого вдіяти з собою не міг. То була повна втрата влади над своїми нервами й найбільша дезорганізація психіки, яку я коли переживав. Нервова система виявилася розхитаною вкрай...

Пригадую страшний випадок... Я був вдома, в своїй кімнаті. Через зачинені двері було чути, що прийшов міліціонер перевіряти кількість мешканців будинку в зв'язку з паспортизацією. Розпитував хазяйку – хто в неї живе, де працює, чи член профспілки й т. ін. Почувши його голос, я відразу ж ледве не знепритомнів. Кров ударила в голову, стало до нестями жарко, потім мороз прокотився по спині, кров відхлинула з обличчя, скажено заколотилося серце, затремтіли й похололи руки... Спазми перехопили дихання. Роблю зусилля опанувати себе, й нічого не вдію...

І в цей час чую: міліціонер дійшов до мого прізвища, розпитує – де працюю, чи член спілки. Хазяйка відповідає, що він, мовляв, доцент, лекції читає в інституті, науковий робітник... Мабуть, і член спілки... Й раптом додає:

– Та він зараз вдома. Сам може про себе розказати. Хочете, покликаю?..

Перед очима у мене пішли темні плями й все похитнулося... Серце впало вниз, у безкрайню безодню; я на мить майже втратив будь-які почуття...

Але – павза... Міліціонер подумав і байдуже проказав:

– Ні, не треба... І так ясно...

За хвилину він пішов геть, а я, вогкий від холодного поту, у себе в кімнаті поволі приходив до притомності. У голові шуміло, ноги збезсиліли, мов після тяжкої хвороби. Довелося лягти на ліжко й відпочити... Ось до якої грані неврівноваженості дійшов тоді мій морально-травмірований нервовий статус!..

Якби міліціонерів забажалося тоді побалакати зі мною, сталася б катастрофа. Увесь схвильований до краю, із тремтячим голосом, блідий і розгублений, я, без сумніву, викликав би у нього підозру, й доля моя мала б сумний кінець. Та сліпий випадок міліціонерового довір'я врятував моє становище та, мабуть, і саме життя!..

Мені справді пощастило. Міліція, як я й сподівався, не знала за мною нічого, вважала звичайним радянським службовцем, що виконує до того ще й поважну наукову роботу, – й паспорт мені було видано.

Трапилася помилка міліції й врятувала мене коли не від близької загибелі, то вже напевне від ще тяжчих страждань і тортур безпаспортного життя...

Перші дні по одержанні паспорта я ще був розгублений і лише згодом мене охопила буйна радість. З нею верталися поволі й мужність, рівновага, гідність, спокій.

Але на моєму обрії саме тоді ж почали купчитися згадані вже мною в попередніх розділах цих мемуарів загрозливі чорні хмари. Розпочалося оте політичне цькування з боку Д.С. Слабенка, що про нього я вже в подробицях розказав був. Кожну хвилину мене могли через пресу ще голосніше, на все місто, здискредитувати як «білогвардійця», «шовініста» й т. под., – кому як вигідніше, – й відібрати у мене паспорт, а з ним і будь-які перспективи на лагідні подальші шляхи моєї химерної долі.

Під тиском обставин у мене остаточно й швидко формується намір: кинути Харків і геть негайно їхати кудись подалі, де мене не знають і де на моїй особі не будуть спекулювати людиці, що прагнуть в дешевий спосіб заробити собі «політичний капітал» фальшивою грою на «політичній пильності».

Д.С. Слабенко звільняє мене із Дослідно-педагогічної Станції... Це я вже описав. Із інституту освіти я рішаю звільнитися сам, і якнайскорше.

Написав заяву, поніс її директорові інституту – Подольському. Він здивувався, спитав про причини. Я одверто розказав йому, що я позбавленець, що на цьому дехто починає грати, що все одно мені тут працювати не доведеться й що інститутіві, може, закидатимуть, що він дає притулок позбавленцеві й т. д. Подольський здивувався ще дужче: – Я не знав, що ви позбавлені виборчих прав..., – признався він з ніяковістю.

Іскорки спочатку переляку, а потім задоволення, що я сам позбавляю його від своєї персони, – промайнули йому в очах.

– Ну, що ж... шкода..., – промовив він задумливо. Поспішив покласти задовільнюючу резолюцію на моїй заяві й попрощався зі мною.

...Я став вільним від роботи... Позаду, за плечима, лягли спалені містки, а попереду – простяглася невідомість...

Навмисне розпустивши чутки, що я їду на Сибір, я поволі почав ліквідувати свої справи, старався не мозолити людям очі своєю особою, мало бував на вулицях, обдумував вдома свої перспективи й плани найближчої поведінки.

Але одного разу все ж мав надто цікаву, несподівану зустріч на вулиці. Вийшовши по обіді з їдальні Академії сільськогосподарських наук на Сумській вулиці, я сів навпроти у садочку, розташованому за два-три будинки від площі палацу Держпромисловості. В садочку тому я не один раз спочивав після їжі або чекав на Матвія, щоб разом іти обідати. Бачу – хтось з ваганням наближається до мене, вдивляючися пильно мені в обличчя. Постає людини й її очі чимось знайомі, але чим саме – не можу пригадати.

Незнайомець першим звертається до мене, називає моє прізвище й питає, чи не помилився. Раптом пізнаю: це ж товариш Бутко, співучасник праці й переживань у Румунії, в Українському армійському комітеті на румунському фронті.

Але тепер переді мною стояв вже не круглолиций, швидкорухий юнак, як колись, а доросла, з продовгуватим, сухим, стриманим і замкнутим обличчям людина, вдягнута в цивільне вбрання, під чоботи, як одягається більшість агрономів.

– Невже це ви?... – зрадів я.

Сіли. Я закидав його запитаннями. Відповідав він радо, але з помітною великою обережністю. Проклята доба «локшини» й цькування, політичних доносів, взаємопідозри і недовір'я один до одного тяжіла й над нашою зустріччю. Бутко явно побоювався мене: справді, хто я? чи не ворог? чи не ухоплюсь за слушний випадок спекулювати доносом на нього, на його минуле, так добре мені відоме?..

Розказав все ж, що він працює агрономом у наркоматі хліборобства, що живеться йому не солодко (явно промовчав про якісь неприємності), але що репресіям з боку радвлди не підлягав. Про останнє розказав, правда, вже лише тоді, коли я поскаржився на свої поневіряння, на позбавлення голосу, на систему цькувань, на вимушене рішення їхати кудись геть, світ за очі, може, аж на Сибір.

Моя доля його вразила. Слухав мене уважно й співчутливо, але було помітно, що настороженість до мене лишалась: чи не бреше, чи не втирається з ворожою метою в довір'я?..

Я почував це й не зважувався підкреслювати свої найтепліші й щирі до нього чуття, не рішався інтимно згадувати про наше дійсно дружнє спільне минуле, про колишню працю, переживання, не домагався подальших зустрічей, зв'язку. Адресу в нього, правда, попрохав, щоб якось відвідати. Він дав її з явним ваганням. Я так і не сходив до нього по тій адресі, щоб своєю настирливістю не збільшити його недовір'я до себе.

Згадали все ж про підполковника Людоговського, ще про кількох... Але якось мимохідь, без захоплення, приглушено. Мені стало сумно...

Попрощалися друзями, але так, мов ми на різних поїздах, мов ми поспішаємо їхати в різні боки далі й, мимохідь стикнувшись, наспіх, через паркан, торопко потиснули один одному руки...

Більше ніколи я вже не зустрічався з ним.

З кожним днем прискорялися мої збори на виїзд, кудись у невідоме, навмання... Твердого плану ще не було. Схилився до подорожі на Сибір, до Омська. Гадав, що там, може, працьовитих людей цінують більше, менше чіплятимуться до минулого й до мого безправного стану. Надіявся, що зможу здобути собі якусь посаду, краще якби не педагогічну.

Моя дружина Зіна (ми зареєструвалися з нею, правда, трохи пізніше, 20 серпня 1933 року) ретельно допомагала мені у зборах. Роль її, як друга, як близької людини, для мене в цей період – колосальна. Вона дала мені психічну підтримку, певність, надії, рівновагу. Я й досі дивуюся їй і сповнююсь почуттям поваги й подяки до неї, коли згадую, як твердо й просто вона прийняла рішення зв'язати свою долю з моєю. Ми вирішили, що я, влаштувавшись десь, викличу її, вона приїде до мене й ми спокійно заживемо десь у нових обставинах.

А тим часом – лагодила мені білизну, купувала подорожні речі, чимало дечого дала із своїх запасів (простирадла й ін.), допомогла купити на базарі велику валізу, відремонтувати на ній замки, пошила чохол й багато робила іншого, по-жіночому теплого, ласкавого.

Був місяць липень 1933 року, коли збори в основному прийшли до кінця, можна було б і їхати, та я, після грипу, раптом захворів на гнійний бронхіт, що вперто не піддавався лікуванню. Дружина в цей час, по своїй посаді ординатора психіатричної лікарні Психоневрологічної академії, була командирована на місяць до психіатричної трудколонії у селі Липцях, між Харковом і Білгородом, на самісінькій межі між Росією й Україною. Поїхав і я туди з нею. Там, висиджуючи днями на сонці, на чистому повітрі, серед поля, поволі набирався сил, одужував.

Виїхати зміг все ж лише над осінь, аж у вересні.

Квиток куплено до Омська... Роздумування й хвилювання змінилися на байдуже чекання майбутньої долі; психіка вже втомилася й отупіла від пережитого.

Все одно, що далі буде... Україна – моя близька й без міри рідна батьківщина, з історією, культурою й природою якої я був так щільно пов'язаний всіма часточками своєї душі, – мусить для мене залишитись десь поза плечима, й хто знає, може, назавжди... Натомість каламутною примарою назустріч йшло мені чуже, невідоме, – в холодній сибірській еміграції, на яку я сам себе змушено засуджую...

*Alea jacta est!*¹⁴⁹ Життя кладе грань: те, що було, вже не повториться, а те, що буде, – буде, мабуть, іншим, гіршим, чужим, одірваним від мого сонячного юнацтва, від рідних барвів української культури й від рідного неба, від пахоців луків, від верболозів, повітря і зір.

149 Кинуто все! (лат); в розумінні: остання ставка в грі.

Життя розколювалося надвоє, й я помацки, мов сліпий, переходив на його другу половину: у невідоме!

[...]

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 68805-ФП. – Зошит № 6. – Арк. 953–1052.

№5.
Зі щоденника політемігрантки
Дороти Федербуш

204
034916
034916

УССР
Министерство Государственной Безопасности

АРХИВ
Учетно-архивного отдела
КГБ при Сов. Министров УССР
СЛЕД. ФОНДА

ХРАНИТЬ ВЕЧНО

СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО

№ 32976 УЧЕ.О в 1962 г.

по обвинению Федербуш Д.А.

АРХИВ
Учетно-архивного отдела
КГБ при Сов. Министров УССР
СЛЕД. ФОНДА

Полностью из архива дело должно быть воз-
вращено в архив. Другие материалы
по делу в архив не возвращать.

АРХИВ УКГБ при СМ УССР
по Хелд. арх. № 31261

УЧЕТНО-АРХИВНЫЙ ОТДЕЛ
КГБ при СМ УССР

АРХ. № 32976
034916

Кримінальна справа Дороти Федербуш. 1933 р.

Дорота Федербуш народилася 1907 року в Бориславі, сучасна Львівщина. Закінчивши гімназію, вступила на факультет німецької філології Львівського університету. Брала участь у діяльності лівих студентських організацій «Ognisko», «Życie», «Світлиця». 1929-го вступи-

ла до Комсомолу Західної України, належала до Львівського осередку, виконуючи відповідальні доручення ЦК КСМ. Її чоловік Іван Чумак (псевдонім Іван Яворський) був членом Комуністичної партії Західної України. 1931 року Федербуш заарештовує польська дефензива. Після 3 днів утримання у в'язниці її допитів її відпускають. Та, знаючи, що за помешканням слідує поліція і побоюючись повторного арешту, вирішує переїхати до УСРР, де вже жив її чоловік.

Протягом місяця в 1932-му жила в Києві, далі – в Харкові. Працювала літературним редактором в «Укрдержнацменвидаві», входила до «Союзу печатників».

9 серпня 1933 року Дороту Федербуш заарештовує ГПУ. Звинувачення – у приналежності до польської контрреволюційної організації, що мала намір повалити радянську владу, а також у таємних зв'язках із польським консульством у Харкові.

На першому допиті, що відбувся 25 серпня, Дорота Федербуш заперечувала свою провину, відмовляючись від участі в будь-якій підпільній організації. Однак уже на наступному, після «спілкування» зі слідчими, починає викривати свою «контрреволюційну діяльність». Як видається – відверто обмовляє себе. Буцімто 1930 року її завербовано польською дефензивою, на яку працювала під агентурним ім'ям «Заславська». «Я видавала постійно роботу ЦК. Я була провокатором. Я виконувала провокативну роботу. Про всі квартири поліція знала від мене. Всіх членів ЦК поліція знала через мене. Вона знала кожен шаг ЦК. Все найгірше і найпідліше, що тільки може робити провокатор, я робила. Всіх знайомих комуністів я видавала. Я не жаліла нікого. Чому їх не арештували – не знаю», – свідчила Федербуш на допиті. Нібито саме за завданням дефензиви під виглядом політемігрантки переїхала в УСРР, де продовжувала виконувати завдання польської контррозвідки. Прибувши до Харкова, сконтактувалася з агентом дефензиви й за його завданням двічі відвідувала польське консульство в Харкові, передаючи таємні документи. Знайомим розповідала, що оформляє документи сестрі для переїзду в радянську Україну.

У квартирі Дороти Федербуш по Госпітальному провулку, 16 в Харкові ГПУ проводить обшук. Знаходять приватний щоденник, що стає головним доказом її «контрреволюційної діяльності». В ньому описувала все побачене в тодішній столиці УСРР, не криючись із крамольними думками. Звертає увагу на жебраків, голод, страх перед ГПУ і фальшивість радянської пропаганди.

– У Вас при обыске забрали дневник. Вот этот дневник Ваш? Вы его сами писали? – допитувався заступник прокурора ГПУ УСРР Крайній, який вів допит 4 лютого 1934 року.

– Да, писала сама. После приезда в СССР мне многое было непонятно, на улицах валялись трупы умерших от голода, но я никогда в жизни не могла пойти на активную контрреволюционную работу, – відповідала заарештована.

– А вот такое выражение из дневника: «Партия имеет власть. Партийцы в большинстве выходцы из рабочих, между ними есть по-

рядочные люди (таких мало) и непорядочные, их большинство». Как это понимать?

– Безусловно, у меня были такие настроения. Но только настроения. Такое было окружение, на меня влияли со всех сторон.

– А вот это место: «Газеты наши нагло врут, защищая святость линии партии (истинные догматы религии). Точно также врут буржуазные газеты, защищая правительство своего класса. Дошло до того, что я газеты читаю с отвращением»?

– Это было, безусловно, так. Приезжали люди из села, рассказывали о массовых голодных смертях. Говорили, что умерло 9 мил. Я не верила газетам. Противно было читать. Но это были только настроения.

– Какие же это настроения, когда весь дневник проникнут злобой против Советской власти?

– Я не знаю, как Вы считаете. Я не хочу оправдываться. Дневник я писала в моменты особенно сильного возмущения, но повторяю еще раз, что это только настроение.

– Во всяком случае дневник дает определенное представление о Вашей физиономии. Это контрреволюционное злопыхательство. Клеветнические выпады против партии, соввласти и революции.

За участь у контрреволюційній організації та ведення щоденника антирадянського змісту Дороту Федербуш засудили до 5 років ув'язнення. Подальша її доля невідома. Щоденник зберігається в архіві Управління Служби безпеки України в Харківській обл.

ГПУ-УССР

№ 4

№ 20.10.1933

За цими даними повинні складатися акти розслідування злочинів.

АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО

1. Фамилія *Федербуш (Брауншвейг)*

2. Ім'я і прізвище *Дороти Брауншвейг*

3. Год рона *1907* 4. Место рона *Берлін, Германія*

5. Место служби і посада *Парк в Берліні, Берлін, 16.11.1933*

6. Професія *художник* 7. Професійна приналежність *немає професійної приналежності*

8. Место служби і посада *Берлін, Германія*

9. Соціальне положення *Середній клас*

10. Соціальне і політичне прошле *Середній клас, німецька імперія*

11. Громадянство і національність *німецька імперія*

12. Освіта *вища* 13. Партильність *б.п.н.б.*

14. Категорія воєнського учета

15. Інше важливе положення *немає*

16. Состояние здоровья *хороше*

17. Свідчення о преемстві судимості і позбавленні под судимості *немає судимості*

18. Члени сім'ї (степень родства, місце служби і посада або род занятій і адрес) — перерахувати: отець, мать, сестры, братья, сыновья и дочери

1. Дороти Брауншвейг - дочка, Берлін, Германія, 16.11.1933
2. Брауншвейг - сестра, Берлін, Германія
3. Брауншвейг - брат, Берлін, Германія

Підпис обвиняемого *Федербуш Д.А.*

Анкета заарештованої Дороти Федербуш. 1933 р.

Документ

Перевод с польского.

**Выписки из дневника
Федербуш Дороты Ивановны****2/1-1933 г.**

Сегодня я была на собрании Профактива Союза Печатников. Были представители из Москвы от ЦК Союза. Слушали выступление приезжих профбюрократов. Все они были хорошо одеты и хорошо выглядели, выступали также и плохо одетые – рабочие с изможденными лицами. Выступали не совсем лояльно. Лояльно до рвоты выступали профбюрократы. Какого-то Гуревича – работника-ударника – обвиняют в контрреволюции за то, что он где-то кому-то сказал, что рабочему в качестве новогоднего подарка повысили цену на обед.

Представитель из Москвы говорил о рабочем типографии им. Фрунзе, который грозил бунтом и требовал, чтобы вместо вывоза хлеба за границу, часть его роздали голодным рабочим.

Много говорили о борьбе с прогулами и воровстве в кооперации.

Мне кажется, что я в заколдованном круге. 16-й год революции, а люди голодают, факт. Моя хозяйка... голодает. А революцию, наверно, делали порядочные люди, теперь же у власти не совсем порядочные люди...

Существование. Он смеялся над этим. Сегодня я думаю иначе. Революция нужна для того, чтобы изменить производственные отношения и заменить их новыми. Это прогресс и улучшение быта... Само собой понятно, что относительное улучшение быта масс будут идти так же, как и при капитализме, хотя бы по причине повышения технических знаний.

Вопрос в том, что только отдельные люди имеют действительную ценность. Меньшинство – золото, большинство – подлецы. Поэтому идеальных отношений никогда не будет. Всегда найдутся те, что эксплуатируют слабейших. Борьба за существование только в другой форме, не в форме капиталистической собственности, прибавочной стоимости и т. д.

Никогда не будет никакой свободы и равенства.

Наиважнейшее право человечества – это борьба за существование. Биологическая борьба за существование будет также долговечна, как долговечно человечество. Сильные будут сверху, а слабые внизу или погибнут.

Сильные в различной форме: например в малом масштабе сегодня – профбюрократы на производстве и члены партии.

Партия – это собор наисильнейших людей в нашем обществе. Они имеют власть. В большинстве выходцы из рабочих. Между ними есть порядочные люди (таких мало) и непорядочные (их большинство). Точно так же, как было всегда – ничего не изменилось.

Почему, например, в капиталистических странах власть находится в руках буржуазии, несмотря на то, что ее меньше, чем хлопков и рабочих. Угнетателей меньше, чем угнетенных, и все-таки угнетатели держат власть в своих руках.

У нас власть в руках трудящихся и трудящийся живет в нищете. Нужно уметь держать власть в своих руках, уметь властвовать.

Слышала я от некоторых людей, что нужно сделать новую революцию. Бессмыслица. Революцию сделают порядочные люди, а власть возьмут в свои руки наисильнейшие люди, чтобы угнетать слабых. И так всегда, заколдованный круг. Только формы гнета изменяются, а суть дела не меняется. Кто сильнее и хитрее, тот герой, тот имеет наибольшие привилегии.

Везде, во всей жизни, куда не помотришь господствует право сильного. Оно свято. Кто хорошо приспособился к обстановке, тот выдержит борьбу. Умение властвовать над людьми – это умение обманывать. Или религией или... рабочей властью.

Из всего этого вывод, что самое интересное – это наблюдать, читать, заниматься искусством, литературой, философией, а бороться... за что?

Может быть мои настроения – это паникерство в результате затруднений¹⁵⁰. Нет, не в этом дело, я понимаю причину затруднений. Дело в том, что газеты наши нагло врут, защищая святость линии партии (истинные догматы религии). Точно также врут буржуазные газеты, защищая линию правительства своего класса.

Вопрос не в зарплате, а во вранье. Почему они врут, что у нас повышена реальная зарплата рабочим, что повышен жизненный уровень у рабочих и крестьян, когда мы видим, что крестьяне голодают, мы видим, что рабочий голодает. Моя хозяйка – работница легкой промышленности, получает 300 гр. хлеба и 80 руб. ежемесячно. Прямо страшно, поголовная голодовка. Трудящийся-служащий получает 200 гр. хлеба, прямо смешно, и это называется повышением жизненного уровня.

Нужно иметь смелость сказать, что у нас плохо, а не врать бессовестно, что у нас повысился жизненный уровень. Дошло до того, что я газеты читаю с отвращением.

Я не возмущаюсь, я не настолько наивна, я только утверждаю, что газеты врут, имея определенную цель обманывать глупую массу и держать ее под властью. Впрочем, это правильно – масса глупа, а единицы мудры.

---

150 З метою приховати справжній стан речей, пом'якшити або ж замаскувати наслідки своєї політики, радянська влада запровадила в офіційний дискурс велику кількість визначень-евфемізмів. Одне з найпоширеніших – «продовольчі труднощі» – на позначення голоду, який переживало населення України. Докладніше про «новомову» радянського тоталітаризму в книзі Лариси Масненко «Мова радянського тоталітаризму».

*Селяни знайомляться з пропагандистськими матеріалами.
Село Леб'яже Печенізького р-ну Харківської обл. 1932 р.*

Большая часть членов партии – это слепая масса, это шарманки, которые поют так, как их научат, они не способны к самостоятельному мышлению, они исполняют просто приказ сверху, а то вверху – мозг.

Борьба – движение, пока есть движение – есть жизнь. Когда замирает движение, замирает и жизнь.

Эрго – когда борьба умрет, когда умрет борьба в середине человеческого общества, человечество дегенерирует, выродится и погибнет. Борьба и смерть родят жизнь.

Да здравствует борьба – жизнь.

Да здравствует борьба за существование – жизнь.

Да здравствует победа сильного над слабым.

Да здравствует вечная борьба – жизнь.

3/1 [1933]

Сегодня было у нас собрание по вопросу об уменьшении зарплаты, сначала техперсоналу, а затем редакторам. По всем данным, снизят зарплату на 30%. Это называется «фонды зарплаты ослабели и нужно их оздоровить».

На частном рынке ликвидированы лавки. Стоит вопрос о ликвидации частного рынка вообще, вместо этого будет доставлять нам продукты кооперация – консервы из гороха, кампот, мед и соль. Посмотрим, что будет дальше. Газеты кричат, что у нас все в порядке. Если это так, то почему так плохо, спрошу я, как спросил один жидок.

Мой начальник разгневался на меня за то, что я сказала, что если уменьшить техперсоналу зарплату, так можно сразу копать себе могилу.

Какие смешные эти лояльные партийцы, какие они дурные и бесчестные.

9/1–1933 з.

Был у меня Михайлов. Ох, как он меня ненавидит. Как он мне на каждом шагу надоедает. Уходя, он поцеловал мне руку, кажется мне, что этим хотел показать себя легкомысленным. Я все время делала вид, что глупа и все принимала всерьез.

Но боялась я, страшно боялась я своей злословной души. Он ревнует меня к Ваньке, к отношениям Ваньки ко мне. Он хотел, чтобы Ванька меня не любил. Страшно ревнует к доверию и приязни Ваньки ко мне.

Я бесконечно тактична. Спросила – правда-ли, что он оговаривает меня перед Ванькой. Он пошел на откровенность и сказал – да. Спросил, знала ли я об этом в Киеве. Я ответила: «Нет, в Харькове интуитивно знала». Он уверен, что Ванька передал мне все, что он рассказывал ему обо мне в Киеве и писал мне об этом в Харьков. Дурак, не имел бы он о чем писать. Дурак. Я смеялась в душе. В Киеве я его ненавидела, сегодня он просто смешон. Хотел выведать, имею ли я любовника. Идиот. Сказал мне прямо в лицо, что моя любовь к Ваньке неискренняя. Что за идиот, как это кретин не может понять, что это не имело бы никакого здравого смысла. Какую же я имею пользу от супружества с Ванькой – никакой.

Если бы Ванька был при разговоре с Михайловым, он выл бы со смеху. Он еще в Киеве называл наши споры борьбой за влияние и хохотал при этом.

Сегодня был между нами страшный поединок. Он был очень вежлив, вместе с тем подчеркивал, что ему скучно, тоскливо со мной, и позевывал. Перед этим был такой добрый, что хоть «к ране прикладывай». Так я смеялась над ним в душе. Этот дурак не знает, что я понимаю самую тонкую политику по отношению к себе, знаю источники этой истории. Кроме того – я психолог. Я восприимчива к интеллигентным и знаю пределы чьим-то сознательным слабостям.

Впрочем он не дурак. Просто дегенерат и аристократ не на своем месте. Его вылощенная интеллигентность подходит к салону – сбор афоризмов, парадоксов и кафе-шантанов.

Впрочем, черезчур много о нем говорю.

12/1

Доклад Сталина на Пленуме, особенно первая его часть разъярили мне много вещей, которых я не понимала. Прежде всего поняла необходимость сумасшедшей погони за машиной, даже во вред себе¹⁵¹.

151 Ідеться про доповідь Йосипа Сталіна «Підсумки першої п'ятирічки і народно-господарський план 1933 р.» на об'єднаному пленумі Центрального комітету і Центральної контрольної комісії ВКП(б) 7 січня 1933 р. Він відзначав величезні політичні (в першу чергу) та господарські досягнення в ході «переможного» виконання планів першої п'ятирічки. Під політичними успіхами малися на увазі боротьба з «загонами буржуазії» та «знищення куркульства».

18/II

Имеем полный поворот в аграрной политике. Факт, что с коллективизацией очень плохо. Сталин говорит, что это все по вине партийных организаций. Перекладывает всю вину на парторганизации. Это грубое перекручивание, грубая подтасовка. Не в этом дело. За год нельзя сделать экономической революции. За один год можно вырезать буржуазию, но нельзя сделать глубокого изменения в системе сельского хозяйства.

Они на гвалт коллективизировали и восхищались, что в таком-то районе коллективизация прошла на 100%. Не понимаю, как они не могли уяснить себе, что само голое объединение примитивных орудий земледелия еще не есть коллектив. Ведь ясно же, что там, где не было технических баз, высококвалифицированных специалистов, знающих сельское хозяйство, – там ничего не могло получиться в наспех сколоченных коллективах. Наш хлоп способен хорошо управлять десятью-гектарным хозяйством, а не большим, примерно в 2000 га.

Как же здравомыслящий человек мог ожидать успехов в таких коллективах. А таких коллективов большинство.

Кроме того ясно, что там, где хлоп добровольно не хотел идти в коллектив, – он не будет работать. Отсюда и саботаж.

Дело не в ошибках отдельных парторганизаций, а в руководстве сверху. Главное – это нарушение принципа добровольности, провозглашенного Лениным.

То, что я написала называется правым оппортунизмом¹⁵².

Святкування 1 Травня в колгоспі «12 років Жовтня». Донецька обл. 1930-ті.

152 Правий опортунізм (або правий ухил) у ВКП(б) – опозиційна течія в Комуністичній партії, що оформилася в 1928–1930 рр. і вважалася однією з найбільших загроз «інтересам соціалістичного будівництва». Лідерами «правого опортунізму» назвали Миколу Бухаріна, Олексія Рикова, Михайла Томського, які ставили під сумнів правильність політики ЦК, вимагали змін у складі політбюро ЦК, доцільність політики форсованої індустріалізації. У 1928 р. з ініціативи ЦК ВКП(б) розпочалася масштабна кампанія боротьби з «правим ухилом», яка згодом сягнула низових ланок – місцевих партійних організацій.

Идиот Михайлов продолжает сплетничать обо мне. Вчера приняла его холодно и прямо сказала, что знаю о его сплетнях. К большой моей радости, он не будет со мной разговаривать из-за того, что я не верю в его вранье о том, что он нигде ни перед кем меня не оговаривал. Я довольна.

Этот человек действует мне на нервы и рассчитанным способом обижает меня на каждом шагу. Вчера, например, с наивной миной спросил у меня, почему я такая грустная, может быть, беременна. Напрягла всю волю, чтобы не дать ему в морду. Или он убежден, что я качусь вниз, или хочет убедить меня в том, что он убежден в этом.

Одним словом, не могу я его переваривать. На всю жизнь ослабил меня и сделал проституткой в глазах людей. Могу жить теперь, как монахиня, и ничего не поможет. Все равно в глазах людей осталась проституткой.

22/II

Заметила я, что украинская интеллигенция боится ГПУ, так же, как я польских шпиков. Арестован директор «РУХа» Березинский, в связи с этим, очевидно, было много арестов в Киеве, и напал на всех страх. Ник спрашивал меня, не ходит ли за мной шпик. Лорка сегодня идя со мной, говорила о том, как люди голодают, говорила шопотом и оглядываясь, не подслушивает ли ктонибудь. Тьфу, какая позорная трусость. В Польше боялась шпииков – здесь ГПУ.

Злят меня все эти интеллигенты, что мечтают о демократической республике, где они могли-бы хорошо пожрать. Они не хотят социализма – бессильные проститутки.

*Микола Бокань біля могили свого сина Костянтина,
який помер 30 червня 1933 р.*

1/III

Сколько раз я думала кинуть мой дневник в вагоне и все-таки возвращаюсь к нему. Все от одиночества. Нет друзей. Есть знакомые, которые относятся ко мне, как к легкомысленной девушке.

С другой стороны – знакома с местным народом из украинской интеллигенции, это духи, которые всегда вместе, их соединение доводит до простой контрреволюции, которая мне также действует на нервы. Они попросту – реакционная революция.

Одним словом, нет хорошего друга. Приедет Ванька, постараюсь вступить в партию, пойду на фабрику.

28/VI.

80% народа на Украине вымерло от голода, т. е. более 9–10 миллионов, во время мировой войны за 4 года погибло 10 миллионов людей. Не имею никаких иллюзий ни к каким политическим системам. Смешно, чтобы я верила в то, что контрреволюционная организация, действовавшая на Украине, создала такое море нищеты своей деятельностью в системе земледелия. Прежде всего фальшивой была политика партии, а контрреволюционная организация могла сыграть очень небольшую роль. Наблюдая все, что здесь делается, чувствую прямо органическое отвращение к политике. Не имею никакого уважения ко всем тем людям, что врут в глаза. Никого я не виню, всегда и везде так было и есть в политике. Были только другие формы.

Интересно, что сейчас нет следа так называемой этики. Отобран у людей бог и страх перед загробной жизнью. Богом является социализм, коммунизм. Однако социализм принес голод, молодежь изголодалась и говорит: дайте нам есть, мы хотим наесться досыта. Что Вы нам говорите о строительстве социализма, о будущем, когда мы сейчас голодаем.

Не может быть никакой этики, когда люди голодают. А голод – это массовое явление. Сытых очень мало. Что можно говорить человеку об этике, об идеалах, когда он голодает? Энтузиастом при голоде можно быть год, но не четыре. Говорите, что хотите, я не верю ни в какой энтузиазм людей постоянно голодных.

3/VII

Арестованы: Лех и Лапинский, а они знали, что Ванька на нелегальной работе. Значит, если они провокаторы, то и дефензива так же знает об этом. Особенно Лех мне не нравится. Вообще беспокоюсь о В. Может быть, он провалился. Возможно ли, чтобы так широко была распространена контрреволюция?

11/УСО.

Выписка из протокола № 21/581 69

Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от 23/II 1934 г.

С Л У Ш А Л И	П О С Т А Н О В И Л И
Дело № 59/5543 ГПУ УССР по ишению гр. ФЕДЕР- Доротти Абрамов- 1907г. р.ур. г. ислава, Галиция подават.еврейки по ст.54-6 УК УССР	ФЕДОРОВИИ Доротту Абрамовну заключить в исправтрудла- герь сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 9/III-33 р. Дело сдать в архив.

Секретарь Судебной Тройки

Выписка з протоколу засідання Судової трійки при Колегії ГПУ УССР,
23 лютого 1934 р.

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській обл. – Ф. 6. –
Спр. 32976. – Арк. 25–35.

№6.

Зі щоденника вчителя Олексія Наливайка

«Збільшенню податків немає кінця. Грабунок. Забирають до граму навіть цибулю. А купка бандитів, одержуючи по “особому списку”, живе в золоті, – писав 19 квітня 1933 року у своєму щоденнику 23-річний Олексій Наливайко, вчитель семирічки у селі Ферната (тепер Кармалюківка, Балтського району на Одещині). – Довели до масового вимирання з голоду людності, а переважно кого – українців. Коли доведеться роздавити “більшовицьку заразу” і повернути заблудлі маси – дуже добре буде. Скільки лиха, непотрібних жертв несе більшовизм. В ім’я чого? В ім’я розрухи, фізичного винищення мас».

Народився Олексій Наливайко 1909-го в селі Омельник – тепер Кременчуцький район на Полтавщині. 1932 року навчався на філологічному факультеті Харківського інституту професійної освіти. Від голоду помирає батько. Мусить залишити навчання. Щоб заробити на хліб, влаштовується вчителем у Фернаті, де викладає українську, російську, німецьку та молдавську мови.

Маючи критичне мислення, щораз більше сумнівається у правильності «лінії партії», яку врешті-решт уважав винуватицею голоду. Щоб записувати свої думки, заводить щоденник. Подає в ньому й вірші про вилучення продовольства, розорення господарств, смерті, запустіння сіл, офіційні заяви партійних вождів та аморальність місцевих партійців.

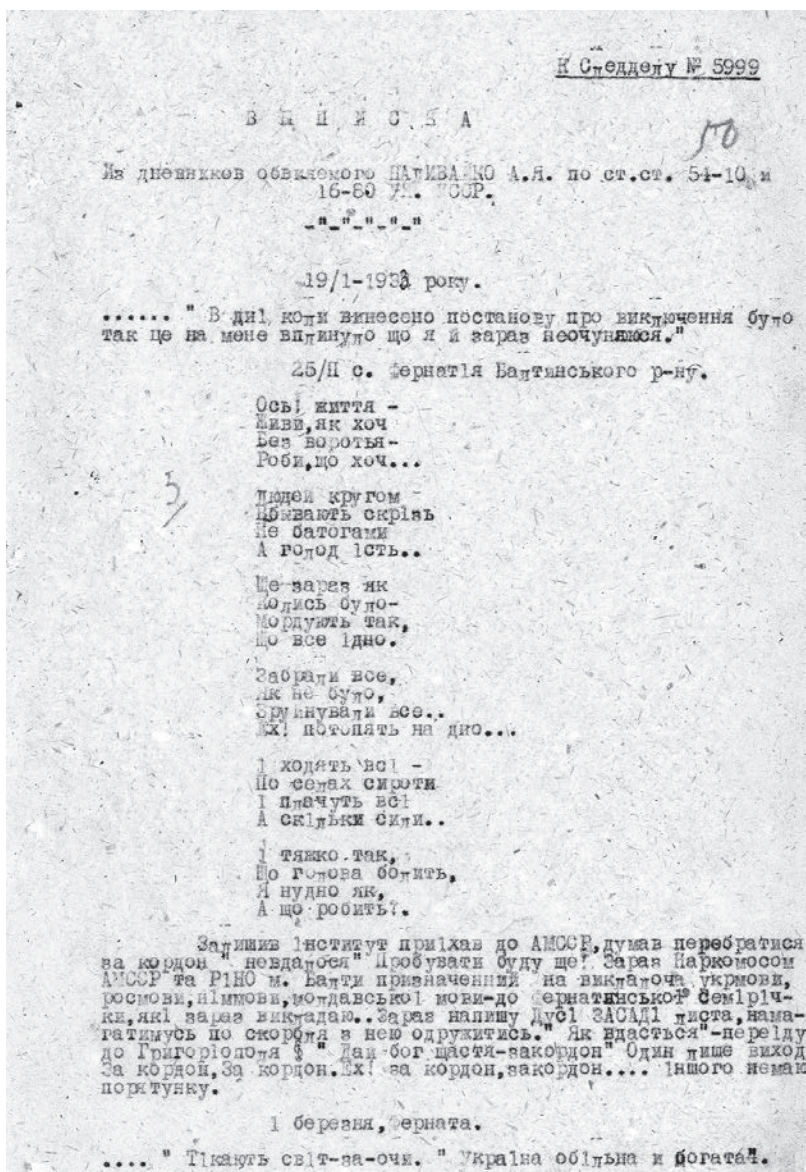
«Прочитав газету “Правда”. Їй би личила назва “Брехня”. Дуже багато голосних слів та обіцянок і дуже мало хліба, – пише у щоденнику 10 липня 1933-го. – Масове вимирання з голодної смерті цілих сімей. Скрізь панує нечувана більшовицька реакція. Незадоволення більшої, хто голодує, – безжалісно роздавлюється. Всяких, хто десь словом обмовиться, або зіжне сніп зерна – притягається до відповідальності, як “контрреволюціонер”. І тяжко карається: конфіскація майна, висилка в далекі місцевості, якщо він не опух, то обрікається на голодну смерть.

Страшно. Нечувано. Тільки за кордон. Або пройду, або уб'ють. Інакше не може бути. А звідти приєднатися до боротьби проти більшовизму».

Олексій Наливайко все частіше обмірковує у щоденнику втечу за кордон. Навіть запасється документами. «Напишу Дусі Засаді листа, намагатимусь фіктивно з нею одружитись. Як вдасться – переїду до Григоріополя (райцентр у Молдові. – Я.Ф.)», – планує.

У жовтні 1933-го хтось із односельців доносить на нього в ГПУ. Попри загрозу арешту, вирішує не знищувати своїх записів: «Хай будуть свідком пройдених днів». «У газеті “Комуніст” прочитав статтю

«Зліт стерв'ятників», – нотує. – У ній з брутальною лайкою висвітлюється через криве дзеркало український національно-визвольний рух за кордоном. Кляне на чому світ стоїть Скоропадського, Острияницю, Мазепу, Феденка, Донцова і їхню славу ідею – УВО та СВУ».

Через рік Олексія Наливайка заарештовують за підробку документів і намір нелегально перейти кордон. Під час обшуку вилучають щоденник, який стає підставою для звинувачення у «поширенні ідей національного відокремлення України від СРСР». Засуджений до 10 років таборів. Як склалося подальше життя – невідомо. Щоденник Олексія Наливайка через 75 років виявили в архівній справі «Читці» в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України.

Документ

К Следделу №5999

Выписка из дневников обвиняемого Наливайко А.Я. по ст. с. 54–10 и 16–80 УК. УССР

19/1–1933 року.

... «В дні, коли винесено постанову про виключення, було так це на мене вплинуло, що я й зараз не очуняюся».

25/II, с. Фернатія Балтинського р-ну.

Ось і життя –
Живи, як хоч,
Без вороття –
Роби, що хоч...

Людей кругом
Вбивають скрізь,
Не батогами,
А голод їсть...

Ще – зараз як
Колись було –
Мордують так,
Що все одно.

Забрали все,
Як не було,
Зруйнували все...
Ех! Потоплять на дно...

І ходять всі –
По селах сироти,
І плачуть всі,
А скільки сили...

І тяжко так,
Що голова болить,
А нудно як,
А що робить?

Залишив інститут приїхав до АМССР, думав перебраться за кордон – «не вдалося». Пробувати буду ще! Зараз Наркомосом АМССР та РІНО м. Балти призначений на викладача укрмови, росмови, німмови, молдавської мови – до фернатинської семирічки, які зараз викладаю... Зараз пишу Дусі Засаді листа, намагатимусь по скорбля з нею одружитись. «Як вдасться» – переїду до Григоріополя. «Дай бог щастя – за кордон». Один лише виход – за кордон. За кордон. Ех! За кордон, за кордон... Іншого не маю порятунку.

1 березня, Ферната.

... «Тікають світ за очі». Україна обільна і багата.

26 березня 1933 року. Ферната (під обід)

Немов вода,
Дзюрчать – струмочки
Та журавлі
Летять ключами.

Весна іде,
Життя несе...
Нема його,
Не буде.

Завмерло назавжди,
Кругом уже
Не люди

Добра від них не жди,
А все ж такі
Весна іде
Та життя
На крилах принесе.

28 березня, Ферната.

И село не те,
Не те, що колись було,
Кругом усе,
Великим бур'янням поросло...

Селяни покидають села у пошуках їжі. Харківщина, 1933 р.

Гей брати мої,

Беріть коси свої,
І разом розпочнемо.
Хай буде так: щоб став усяк
Заможним селянином.

31 березня, Ферната.

...Ходив, аби завірив голова сільради анкету – не [с]хотів завіряти. Зустрів, як звір. Люди сіють, а він пороги оббиває. От тобі і Радянський вчитель, от тобі й студент. Я його про одно питаю, а він тобі про друге – а я хіба знаю, хто ти такий.

Така реакція – тупоумная, якої ніколи в світі не було. І скільки нужно було енергії спортити, щоб він підписав з оговоркою. За винытком 12 пар. сільраді – не відомо. Трьох слів не зв'яже, а голова. До чого дійшли. Що буде далі. Так хочеться за кордон.

15 квітня, субота, Фернатія.

...Вчора завітав до нашої школи агент ДПУ. А це що таке, хіба школа учить лише читати комуністичні брошури – придрався він до мене за пропущену стинописку. Жутко такий режим.

І друга картина. Сьогодні вже скільки заходило до хазяйки прохати милостиню – попухши с голоду. «Країна обільна і багата».

17 квітня, понеділок, Ферната.

... Сьогодні буду давати лекцію в VI групі «Борис Грінченко та його твори». Прочитав «Література», 6 р.н. склали: Ярмоленко, Склярів та Укр. л-ра Ол. Дорошевича. Який контраст, переносити жутко. Махровий большевизм. Що завгодно, але не об'єктивність, не закінченість. Нічого не поробиш. В противному разі ДПУ і БУПР. Говоритиму одно, а зафіксуємо друге.

19 квітня, с. Ферната

...До цього може привести лише – безглуздий більшовизм. До влади вони прийшли, обдурили селянську стихію, а зараз вони («Більшовизм-бандитизм») перейшли до відвертого пограбування серед білого дня – мас.

Збільшенню податків немає кінця... Жодна людина не може собі уявити про розміри різних податків поголового населення... грабункок... просто забирають до граму даже цибулю... А кучка бандитів, одержуючи по «особому спискові», – живе в золоті.

Під маркою «Терпимости», «будуємо соціалізм», «труднощі» – довели до масового вимирання с голоду людности..., а переважно кого? – українців. Поліпшили добробут... Йолухи.

Жаль, працювали б і мали б... не лягали не вечеравши спати... І коли [в]дається роздавити «Більшовицьку заразу» і повернути заблудивші маси, дуже добре буде. Скільки лиха, не нужних жертв, несе більшовизм. В ім'я чого... В ім'я розрухи, фізичного винищення мас.

20 квітня, с. Ферната.

...Внаслідок економічної розрухи, що сталося від дії більшовизма, – збільшилося, набрало масового явища жебрацтво, крадіжки, бивства, самогубство...

Хочеться перебратися за кордон, але надто хочеться вже закінчити вищу учбову установу за фахом літератури й мови. Потім безумовно, як раніш... Емігрую (нелегально) за кордон. Хотілося б бути в країні дійсно повної волі (вільно володіння засобами виробництва, вільна купівля, продаж, найм... Скористування його...). В Америці або Зах. Україна. Суворі бої життя...

25 квітня, с. Ферната.

...Сьогодні прочитав у махровій більшовицькій газеті «Комуніст» від 20-го квітня ц.р. що, якбудто би, в Німеччині зараз школьники не доідають, що мов хвалиться вчитель. Ех йолухи, йолухи, хотя б не писали явно в махровом – більшовицькому тенденційному тоні статей... Оглянулися б раніш, що сами натворили. До чого довели Україну.

28 квітня, с. Ферната

...Ще раз хочеться відзначити, що наслідком революційних заходів більшовизму ось на протязі 1½ десятка років, селянство як основна маса української людности, – зовсім зубожило. Вірніш, воно зовсім зруйноване, розграблене. Воно не має жодної можливости заявляти про свої вимоги, як кажуть, «мовчи та дихай», або ще як кажуть діти школи: «говорити тепер заборонено». Все спить повите сумною завісою туману. Люд стогне и мовчить. А хто не мовчить, того б'ють и плакати не дають. Знищують... «як клясу»... Йолухи.

30-го квітня с. Ферната:

Зранку і до вечора, Парила весна,
А над вечер громами, вдарила вона.

Чого це так весело пташечки дзвенять,
А вже пора і в це село дощу завітать,

Життя усміхається зеленню весни,
Зміни сподівається...
Генею. Народ пробуди!!!

2-го травня с. Ферната.

...Вчора був допізна в «СЕЛЬБУДІ»... місце «Культроботи...», «святкували» Перше Травня... Вітання..., «духова оркестра» з кларнету і барабану... доповідь про міжнародне становище (посівкомпанія)... Про Перше Травня і словом не обмовились. Говорили махрово більшовицькі «промови».

– Голета, голова с/р:

«Так, товариши, ми з Вами празнем свято... Ми імеєм досягнення з Вами...». І так до кінця неграмотно російсько-українською мовою... Говорив не довго, бо не тямить промовити слово... Весь він елі не трісне, блистить як якширська свиня, дарма що люди з голоду мруть...

– Чернівський, секретар Осередку КП/б/у – згряя бандитів: «Товарищи, ми с Вами подводім достіження...» – взагалі говорить рос. мовою, росіянин. Як і слідує за законом.

Потім говорив Волков, представник від ЦК, що сидить по посівкампанії і інших кампаніях, намагався говорити укр. мовою.

*Антирелігійна демонстрація комсомольців в одному з сіл Одещини
наприкінці 1920-х.*

Коли преміювання відбулося, залишилися лише ті, що говорили, та їх дружини і встроїли танці... А люди з голоду мруть.

9-го травня. Ферната.

... Пару слів про себе і свої переконання... Річ у тому, що я не дождався кінця своїх каникул і пішов непевним шляхом життя, і взагалі рідко хто зараз закінчує вищу освіту... Надто вже умови не сприятливі для учоби. Є-є-є, що відбув я три важкі роки інститутської науки... Інтерес до життя української людности куди більшої сили набрав після того, як я усвідомив соціальні настрої наукових робіт Сергія Єфремова і перш над усе в його «Історії українського письменства» та творчости інших українських письменників і критиків, переважно приналежних до СВУ, як зараз оце живих, так і раніш померлих.

Мої симпатії схилилися й схиляються до селянина-хлібороба

Весь тягар безглуздої революції, затіяної більшовиками, і всієї тоєї політики, яку вони провадять зараз, [в]пав на українське селянство. Діло в тім, що обдурене в революцію напівсвідоме селянство – проміняло шило на швайку. Тяжки економічні умови, нечувані ще ніколи і ні в якій країні, нестирпучі умови визиску – пограбування, обдурювання українського селянина. Примус в «успільненості»... дисгармонія цін... заготівлі-мобілізації-викачки... голодна смерть. Ось що здобуло укр. село.

Безправне з найбезправніших – становище укр. селянина, вчителя... Сучасні відносини одні із найганебніших відносин в історії нашого народу... Монополія і несправедлива ни на критику... цензура... реакція більшовизму... не обме[жені] дії звичайнісіньких репрезиденти ДПУ, КПБУ і всякої сволоти.

Велику, кращу частину, запроторили на Соловки, в Сибір на примусові праці... А частина, теж звичайні трудовики, – кидають землю й хати. І йдуть світ за очі.

Голодна смерть... Крадіжка... вбивство... Масове явище, і що день збільшується.

***

Категорично засуджую руйнацьку епопею, яка несе зруйнування культури, морально-психічної конструкції людини – революцію, пристаю до думки поступової еволюції гарантійного, як найкращого розвитку радісних відносин людини... Культурно-наукові й політичні фактори, ось поле мирної, добродійної діяльності... громадянина.

Я розчахнутий на двоє. З одного боку – вступити й закінчити Університет хочу, а з другого – не можу знести всього того, що діється на очах. БУДЬ-ЩО ХОЧУ ЗА КОРДОН: КУДИ-НЕБУДЬ, АБИ НЕ «БІЛЬШОВИЗМ»...

С подлинным верно:
Уполномоченный О.О.

[підпис] (Мазин)

Выписка
из дневников, обвиняемого НАЛИВАЙКО А.Я.
в совершении преступл. предусмотр. ст. ст. 54/10
и 16/80 УК УССР

1933 р. 8 червня, с. Ферната.

Вчора у Євтодії у кооперативі купив житню хлібину за 36 крб. (по 6-ть крб фунт)... Держава спекуляцією займається... В селян закуплено до 70 копійок 1 пуд, а селянам по 6 крб 1 фунт. Такого ще ніколи не було...

12 червня, с. Ферната.

Приймаючи повітряні ванни в садку... на траві під вишнею, я клав такого вірша:

Гей наступила та чорная хмара,
Наступила ще й сива,
Були пани, були попи,
Та й стала комуна...

Живуть люди
В білих хатах,
Попід горою,
Іде – мати,
На лан жати –
Разом з дітворою.

Прийшли вони до ланочку,
Добре поробили,
Сіли ж вони обідати,
Рученьки занили.

Оглянулись назад себе,
Аж Червнівський іде,
Прийшов він на ланочок,
Язык розпускає.

А в нашого секретаря
Рижа голова,
Як прийде він на поле,
Скаче, як та жаба.

А у наших чинуш
Є, що їсти й пити,
Плачуть, плачуть на їх,
Батьки ще й малі діти.

День і ніч вони п'ють,
Горілочку досчочу,
А ти віддай їм усе,
Ще й йди на роботу.

Нема в світі правди,
Її не відшукать,
Бо тепер неправда
Стала панувать.

Що настало тепер на Україні,
Тяжко й згадати,
Все що заробив,
Їм треба віддати.

А дружини їх,
Як ті кобилиці,
Досчочу нажерлись,
Танцюють різні танці...
І що їм до того,
Що люд з голоду мре,
Бачте, їм партія
Так диктує...

Наши діди й прапрадіди
Цього ще не знали,
Чого ми, правнуки,
Зараз дочекали...

Ніхто ж тому так не винен,
Як більшовики,
Вони селян обдурили,
А зараз давай їх знищувати.

Чуєте, Ви катюги,
Що дерете, грабуєте,
Що в рабство Україну повернули!?
Чорними хмарами,
Шлемо Вам прокляття...
Згустіють ті хмари,
І помста за помсту,
І кара, за кару,

Полинуть на голови ваші і ваших дітей,
 То буде грізне завзяття.
 Ще рік,
 Може два,
 І буде люта боротьба,
 Не за смерть,
 А за життя...

В ніч на 17 червня. 1933. с. Ферната.

Зараз я написав такого вірша:

Нещасна Україна:

Янтарно-білі,
 Рожево-ясні квіти,
 Весняно-молоді,
 Квітками вивітчани – ще діти,
 Дівчатка й парубки,
 Зібравшись під дубки,
 Як зодягавсь в зелені шати гай,
 Славили величний наш край.

Пригадує народ кавуни і вишні,
 Й як річки лялись сріблом,
 Як нарід робочий край наш пишний
 Рік-річно збагачував зерном,
 Пригадують й туди щодень душею линуть,
 Бо добре знають, що з голоду загинуть.

Ех, жити б, як жили!
 Так ні! Ну і знесіть, що наробили...

О, рідний край!
 Нещасна Україно,
 Заповіти прадідів не занедбай,
 Їх рідня дитино.

Праправнуки прапрадідів робочих,
 Вас обдурили, на Ваших спинах ідучи,
 Проженіть владу брехень і (непонятно¹⁵³)
 І заживіть так, як жили прапрадіди з дідами...

Р.С. До цього вірша хочеться взяти за епіграф уривок віршу А. Толстого: «Ти знаєшь, край, где все обильем дышит»...

1 липня, ноччу, с. Ферната.

А чому це?... Плями... роботи... Лучше б менше та лучше. Завжди ж можна б було посилити темпи. Внаслідок план був би виконано і доведено до кінця, маса була б задоволена, бо вони б відчували певні

153 Імовірно, примітка співробітників ГПУ.

наслідки і користь проробленої роботи ними. Маси були б бадьорі і енергичні, готові до майбутніх робіт... А то голодна смерть...

10 липня, с. Перейма.

Прочитав газету «Правда» №3–7. Дійсно, їй би личила назва не «Правда», а «Брехня».

В № 185 (5711) від 7 липня с/р. вміщено таку статтю: «Голод и нищета в Фашистской Германии». В якій наосліп, «взагалі», не бачучи в себе перед носом, «криють»... Мовляв, в них голод, робітники «бідують»... Яка нечесність, яка брехня?!...

Дійсно, в більшовицькій СРСР... дуже багато громких слів та обіцянок і дуже мало хліба. Масове вимирання з голодної смерті цілих сімей, «виморочення господарства», руїна – зростають... (непонятно¹⁵⁴) і незадоволення мас.

Більшовицькі главари не можуть не бачити цього, але «убаюкують», рекламуючи «пережити труднощі»...

Скрізь панує нечувана більшовицька реакція... Незадоволення більшості, що голодує, – маса населення – безжалісно роздавлюється. Всяких, хто десь словом обмовиться, або зіжне сніп зерна на своєму – притягається до відповідальності, як «контрреволюціонер». І тяжко карається: конфіскація майна, зсылка в далекі місцевості... – якщо він не опухший, то обрікається на голодну смерть. Страшно... Нечувано.

Дисгармонія – між зростом цін на всі поголовно товари масового вжитку та реальною купівною спроможністю, надто мізерно-низьким протиточним мінімумом зростає. Так або інакше обрікають на руїнацію, зубожіння, вимирання.

Особливо тяжке становище селянства. Вони за все відповідають...

Я глибоко переконався, що більшовизму лише треба бути знищеним. Шлях гармоничної еволюції життя, де б були всі щасливі. Навіщо кров, не потрібні жертви.

За кордон... Або пройду, або на кордоні уб'ють... Інакше не може бути. А звідти приєднатися до боротьби проти більшовизму...

16 липня, с. Перейма.

... Чому і досі мовчать? Як думали, то починали б зараз – найзручніший момент... Мало хто за нею піде, але маси б озброїлись, і безумовно краща її частина повернула б зброю проти більшовизму... Операції зараз би мали великий успіх, коли за кордоном сприятливі для цього умови...

18 липня, с. Перейма.

...На причудо, якійсь дивні сни цю ніч снилися. Якімсь чином я попав туди, де розстрілюють смертників... Велика якась пло[ща]. Вони, смертники – щирі[й] народ український – построєні рядами.

154 Імовірно, примітка когось зі слідчих.

До них підсувають кати якісь щити, яким припирають до подібних їм і одноразово чимсь гострим пронизують...

Передо мною проходять два чудово збудованих, як кормал...ки, прообрази його – смертники... На смерть ідуть з сміхом, а раніше впиваються, щоб легше її прийняти... Один з них – пропонує мені свій одяг... Я спочатку відмовлявся, а потім забрав. На цьому прокинувся...

22 липня, с. Перейма.

Автоматично написав «Перейма», в дійсності я це пишу в селі Фернатія... як задумав був, так і зробив. Залишив той розсадник комуністичної зарази...

(Здесь речь идет об оставлении Наливайком пионерлагеря в с. Перейме, куда он командирован Балтским РайОНО для подготовки такового к приему пионеров)¹⁵⁵.

26 липня, с. Фернатія.

Читав декламатор («розваги»). Написав такого вірша:

А чий то хлопчина,
Обідраний, голий,
Зморений голодом впав?
Помер, кажуть люди,
Бідний,
Він їсти прохав.

Кого везуть на цвинтар тепер,
Що ніхто і не плаче,
Якого батька син помер,
Якеє тіло козаче?

А ось і цвинтар той новий,
Могил тих могил...
Не одна і не дві,
За цей рік прибавилось,
Кажуть, Ковбиця уся,
Весною сюди відправилась.

Подвір'я чий то півсела,
Бур'яном давно зароста.
Подвір'я, чи то пів села,
Бур'яном давно зароста,
А хати чий ще нові,
Що немає шибок жодної,
Стоять усі пусті?

¹⁵⁵ Імовірно, примітка когось зі слідчих.

Що за люди
Там такі вродивсь,
Куди пішов,
І де подівсь?

Що по вечорах села,
Хазяйнує тепер сама....
З сичами гомонить вона,
І знай одно: гука, співа...

Кого то так тяжко
Доля кара?
Руїни, злидні, голодная смерть,
Мов мора...

Чиє то все, чиє?
Твоє народі український...
Чуєш?! Твоє...

30-го липня, с. Фернатія.

Р.С. Пізніше прочитав у жур. «Політехнічна Школа» № 6, 1933 р. такий матеріал:

«Резолюція комісії НКО в справах перевірки роботи на мовному фронті на доповідь т. Хвилі – «Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї», з 26-го квітня 1933 р.

«Резолюція комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматики» і «Резолюція комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справах термінології», «Про зміну окремих ... офіц. "Укр. правопису" (2, 3, 54–55 чужомовні "є"... Постанова колегії НКО з 3.5. 33 р.».

Дивуєшся не надивуєшся нечуваної в історії, ганебний із ганебнішої реакції... Чуб дибом бере.

Але Кость Тихонович фігурує [в]комісії...

31-го липня, с. Фернатія.

Тихо... Тихше...
Хтось плаче у хаті,
То дитя єдине –
Вчора поховало батько і матір...

Голодная смерть
Повсюду лютує,
Люди б їли і дерть, так
її немає.

Скрізь примусово працюють,
І в Сибіру, і на Дону,

Знищують рідну сторону...
А Українці? – Благоденствують...
Ходять всі невільні –
Справжнє пекло на Україні.

Відвічні орачі.

Їх руки і спини робочі вкриті горбами,
Ідуть вони за плугами, скрегочуть зубами:
«Росіє! Ми поле тобі робимо.
І в небо страшне прокляття [го]воримо.
Прокляття комуністам, до яких ми порою –
Схиляли голови з спільною мольбою:
Їм вірили ми з 17-го ввесь час,
Кати ж обдурили і грабують нас.
Ну ж, гей бики, і бики ідуть...
І день і ніч вони працюють...
Україна – давнє ми поле робимо
І в нього люте прокляття творимо,
Прокляття тобі, країно лицемірна,
Панує [в] тобі реакція безмірна.

Атаман Днєпра.

Стало світати,
Ще темно на дворі –
Нумо до хати, брати.

Зробимо раду,
Як добутись нам волю
І вийти з тяжкої біди.

Замовкла бандура
І коні прип'яті,
Слухають промову вони:

Чи довго ж терпіти
Мусимо знущання,
Любі мої козаки!

Повинні повстати,
Доволі вагання –
Волю добудемо ми.

Щоб більшовиків здолати,
Щоб радістю забуяло життя,
І не плакали діти і мати.

Заграла бандура,
Залунала пісня,
А атаман Дніпра
Руша на Полісся.

2-го серпня, с. Фернатія.

... Читаю другий том українського декламатора «Розваги», що виданий у 1908 р. О. Коваленко. Весь він проинятий ідеєю визвольної боротьби...

2-го серпня, с. Фернатія (надвечір)

Сів і написав такого вірша:

Збирають податки.

Мамуня! Вставай, бо –
В село приїхали з ЦЕКА,
Вони заберуть все зерно
У нас із застка...
Люба! Пора вставати
Бригада іде до хати...
Вже у сусіда все забрали під мітлу,
Кажуть, знущались,
Лаялись і бились –
Ще і заслали у Сибір люту...
Мамуся! Пора вставати,
Бригада іде до хати.
Ось вони біля нашої хати,
Будемо, мамо, їх щиро прохати,
Але до них нічого і слово казати,
Їм наказ: усе забрати.
Люба! Вставати пора.
До хати іде бригада.
Рідненька! Вони будуть зараз забирать,
Промов до них хоч словечко,
Хай залишать нам зернят
Всім нам цю весну з голоду вмирать.

Мамуся! Пора бо вставати,
Бригада вже у хаті.
Тихо лежить і холодна і німа.
Бідне дитя: мама мертва.
Лежить у труні почина,
А доня на похорон копійок позича.
І день, і ніч маленька сама
В далеку путь маму виража.

3-го серпня, с. Фернатія.Сідайте на коні.

Чуємо – сідайте на коні,
Натерпілись ми доволі –
Вже сурмлять сурми.
Враз зі зброєю біжать,
За Україну дружно стать,
Юні юнаки.
Вітер тужить, завиває,
Все кипить і все буяє,
Стогонить земля.
Коні коней наганяють й
Всіх рубать вони гукають,
То гуля братва.
І до всіх луна говорить:
Згине, згине люте горе,
Дружньо заживемо:
Ворогів усіх поборем.
Нашу ниву самі зорем,
Відродження несем...
Вже і ніч настала, темно,
Ворог спір чинить даремно,
Темно, – ані зорі...
– Зброю кидайте тай годі,
Наш атаман гукає тоді,
Прапор угорі...
Ось виділяється частина,
Це ті, кого партія дурила,
Кидають зброю своєю
І мову мовлять такую:
Доволі терпіли неволю гіркую
Ми теж за Україну своєю.
А потім музика заграла
І слухали атамана,
Клялись козаки:
Шаблею і клинком,
Душею і тілом,
Україну боронити.
Хай радується мати і діти,
Ми хочемо дружно жити,
А хто зможе заборонити нам,
Величній країні синам.

Верно

Уполномоченный ОО

[підпис]

(Мазин)

Выписка из дневников, обвиняемого Наливайко А.Я. в совершении преступлений, предусмотренных ст. ст. 54/10 и 16/80 УК УССР

3-го вересня 1933 року, с. Фернатія.

...В махрово більшовицькій газеті «Комуніст», № 212 від 28-го серпня с/р., прочитав більшовицьку статтю: «Зліт стерв'ятників» – ф. Тарон... В ній з брутальною лайкою висвітлюється через криве дзеркало Український національно-визвольний рух за кордоном. Ган[б]ить на чому світ стоїть Скоропадського, Остряницю, Мазепу, Феденко, Донцова і їх славу ідею та УВО і СВУ...

Мовляв, вони довели країну у 1918 році до голоду.

Мене найбільш лютує те, що вся більшовицька преса, як люті звірі всіх критикують, що всі шляхи ганебні, лише один більшовицький, мовляв, – вірний, те, що вони не бачать в себе перед носом, що наробили, вірніш обходять, як злодій те місце, де він крав...

Хіба ж не більшовики призвели до голодовки цієї весни, хіба ж не через них вимерло 50% українського селянства?

Безумовно, що так можуть писати лише ті, що запродають рідний край, вірні пси більшовизму..., що справді довели країну нашу житну, грабунком, розором – до голоду.

Дуже жалю, що я не за кордоном, а то б приймав активну участь в УВО, СВУ й інших та їх пресі. Всебічно сприяв би дійсному визволенню України.

Ця ж таки газета, № 211 від 26 серпня с/р., – пише, що 26/VIII в Лондоні відбулася таємна нарада прихильників Скоропадського, які з'їхались з усіх кінців Європи... На ній опрацьовано план дальшої діяльності в Лондоні і Римі...

Хотя б скоріше [у]живалось більш радикальних заходів...: вже ж пора, повинен прийти місяць...

13-го жовтня, с. Фернатія.

Зараз в мене погляди на життя далеко не такі, в корні зовсім інакші, протилежні попереднім. Я все ж таки переконався в вірності лінії партії Леніна – ВКП(б), як Секції Комінтерну.

Але як кажуть, «Що написано пером, не вирубиш топором».

Та і взагалі, я вже так собі вирішив, що що б не було коли записане, ніколи не виривати, не палити і не викреслювати. Хай буде свідком пройдених днів...

8-го листопада, с. Пасицели № 2.

...Від 13-го октябрю записано в деннику під впливом того, що на мене зроблено донесення в ДПУ і мене мали провірити, могли знайти і денника...

22-ге березня 1934 року с. Пасицели 2.

Читав «Правду», розсадник комуністичної зарази...

8-го квітня (Пасха), 1934 року.

Вчора наказав Зав. бути в с/р, мовляв, проводитиметься анти-пасхальна кампанія... Не піти не можна... Пішов... Зібралось ще 2–3 «партійців», «комсомольців» – крайньо обмежений народ. Коли їх можна вважати за людей. І які вони були безпорадні, жалюгідні – вогні прорізають тиху тишу.

Комсомолец був даже почав читати техніку «антирелігійну». Звучить вона так:

«У неділю піп в обідні
Про свої все дума злидні,
Стали всі тепер свідомі,
Їх думки не “в божім домі”»...

На превеликий жаль їх, а на велику радість мою, дійсно всі стали більш свідомі, роздивились, куди їх ведуть, і їх думки, і вони самі в божім домі.

А горе-керівники залишились без мас. Але це пасивне голосування, треба активного... Треба, іще раз треба.

ХАЙ ЛИНЕ ПОТІК ОБУРЕННЯ І ГНІВУ ПРОТИ ТИХ, ХТО ПОВІВ ЛЮДЕЙ БЛУДНИМ ШЛЯХОМ...

14-го квітня, с. Пасицели 2.

Сьогодні одержав листа від дядьки Савки... Малює страшну картину голодної весни 1933 року, «Більшовицької» весни. Це зовсім відверта мене від «більшовизму»...

Верно:

Уполномочений О.О.

[підпис]

(Мазин)

Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Спр. 8781. – Т. 1. – Арк. 50–64.

№7.

Зі щоденника викладача Михайла Сінькова

Михайло Сіньков народився 12 березня 1908 року в місті Казанській в Узбекистані. Після революції 1917–1921 років родина переїхала в Україну. Його батько, Костянтин Сіньков, до 1932-го обіймав посаду уповноваженого Народного комісаріату пошт і телеграфу по Україні, а за тим очолював Криворізьку міськраду. Михайло працював асистентом кафедри неорганічної хімії Харківського хіміко-технологічного інституту імені Кірова.

11 січня 1937 року його арештували працівники НКВД. Звинувачення – участь у «контрреволюційній організації» із назвою «Піквіський клуб». Її учасниками буцімто були співробітники харківських вузів. На своїх зібраннях, під виглядом обговорення наукових доповідей, вони нібито засуджували політику партії. «Вышеуказанные лица являлись членами контрреволюционной организации правых, проводили контрреволюционную деятельность, культивировали враждебное отношение к партруководству, систематически в своем окружении распространяли к-р измышления о миллионах голодающих и умерших голодной смертью крестьян и рабочих, обвиняя в этом партийное руководство», – зазначено в постанові прокурора Харківської області від 10 січня 1937 року¹⁵⁶. Цілком можливо, що «контрреволюційна організація» була вигадкою енкаведистів, що якимсь чином дізналися про «крамольні» розмови товаришів-викладачів.

Під час обшуку в квартирі Сінькова вилучають щоденник за 1932–1933 роки. У ньому той фіксував події та факти з власного життя, водночас багато уваги приділяв процесам, що відбувалися всередині КП(б)У, а також політиці. Зокрема, описував картини голоду, які йому доводилося бачити в Харкові або про які чув від знайомих. На відміну від усіх попередніх авторів щоденників, Михайло Сіньков звинувачував у трагедії не владу, а самих селян, які чинили спротив політиці пар-

08849 Харківський архів (1974)

Министерство Государственной Безопасности СССР
Центральный архив

ОБЩИЙ СЛЕДСТВЕННЫЙ ФОНД

УЧЕНО в 1962 г.

ДЕЛО по обвинению *Синькова*

Михайла Константиновича
г. р. Бунина, Анатолия (Иосифа) Клевский,
Будяк Анатолий Тихонович,
Павлюк Анатолий Иванович

начато: 10 января 1937
окончено: 13 июля 1937
на 300 листов

АРХ. № 257414

Количество томов „ — „, том „ — “

УНКВД Харьковского обл.

Михайлов (в деле) обвиняны, в производстве которого СМ УССР
исследованы документы с
реабилитацией от 1956 г. по Харьковской обл.
(находилось дело)

Год производства *1937* Арх. № 41441

по использованию дело должно быть возвращено
в Центральный архив МГБ СССР

АРХИВ МГБ при СМ СССР

1029 № 08849

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛ.
№ 16452 5946

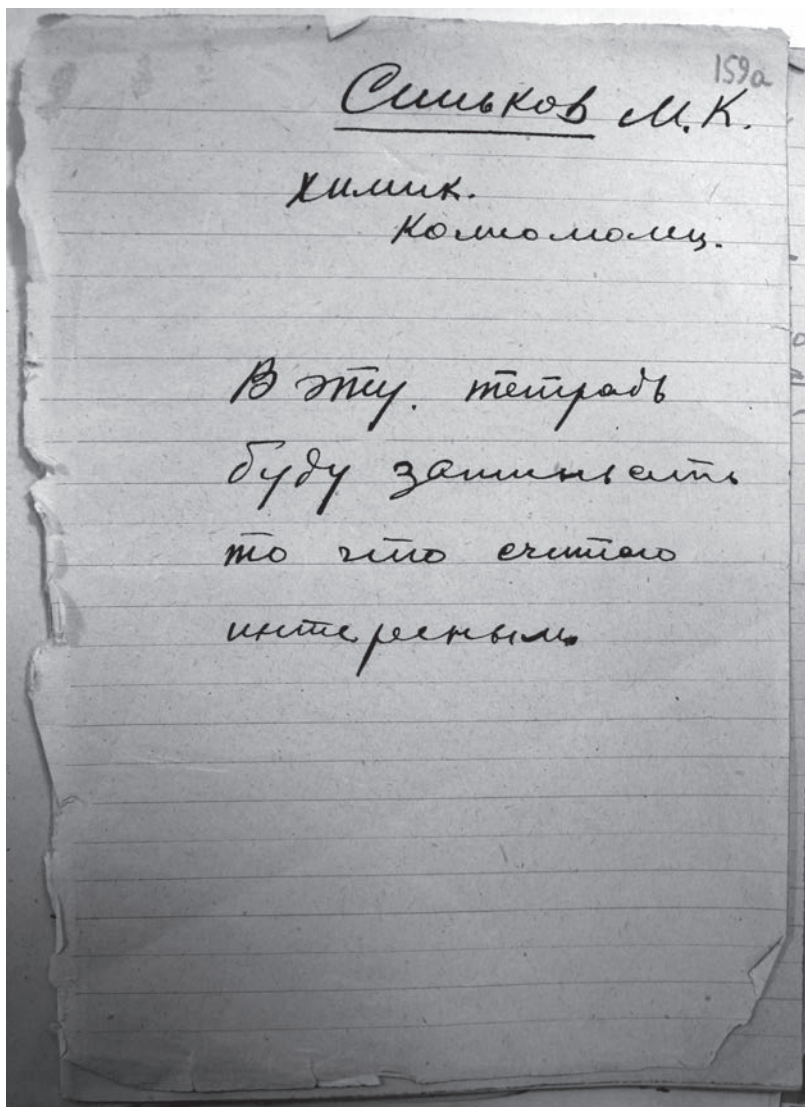
Кримінальна справа Михайла Синькова.

тії на селі – колективізації та хлібозаготівлям. Синьков фотографував на вулиці Харкова жebraка, щоб, як пояснював, мати фотодокумент, який свідчив би про важке життя в 1933-му.

На допиті 13 січня 1937 року Михайло Синьков визнавав свої «контрреволюційні» погляди і діяльність. На запитання слідчого відповідав: «Мои контрреволюционные взгляды начали формироваться примерно в 1931-1932 годах, когда в связи с решительным курсом партии и правительства на коллективизацию сельского хозяйства, на улицах Харькова появилось много нищих и беспризорных. Появление последних на улицах города вызвало у меня большое недоумение, ко-

торое потом, благодаря моим разговорам с рядом лиц по этим вопросам, превратилось в явно выраженное антисоветское настроение»¹⁵⁷.

І далі продовжував: «Потом, уже когда мои к-р взгляды почти сформировались, я имел беседы с рядом своих товарищей. Эти беседы можно расценивать, как обсуждение положения в стране. Такие обсуждения у меня происходили с Чоппом Юрием и Овечкиным Евгением Константиновичем. Говоря друг-другу о виденных и слышанных от других трудностях голода – мы расценивали это как результат неправильной политики партии и власти на Украине»¹⁵⁸.

Сторінки щоденника Михайла Сінькова.

157 Державний архів Харківської обл. – Ф. Р-6452. – Оп.1. – Спр. 5276. – Арк. 32.

158 Там само. – Арк. 32 зв.

13 червня 1937 року Михайло Сіньков засуджений виїзною «трійкою» Особливої наради при НКВД до 5 років виправно-трудових таборів, як і його друзі-учасники так зв. «Піквікського клубу»: Анатолій Зунін, Анатолій Бузань та Анатолій Блюмкін. За словами матері Михайла Сінькова, Олександри Блок (вона якийсь час листувалась з сином), він брав участь у будівництві Байкало-амурської магістралі. Однак згодом листування обривається, сліди Михайла губляться. Щойно 1989-го родина довідається, що Михайла Сінькова 31 березня 1938-го «трійка» УНКВД по Далекосхідному краю засудила до найвищої міри покарання; вирок був виконаний 15 серпня того ж року.

Документ

**Сіньков М.К., химик, комсомолец.
В эту тетрадь буду записывать то,
что считаю интересным...**

5/IV 32 г.

О.¹⁵⁹ рассказывает, что нет более остроумной публики, чем евреи-колхозовцы. В его округе есть еврейские колхозы, население которых в настоящее время бедствует неопишимо, люди буквально пухнут с голоду. Детишки похожи на привидения с невероятно раздутыми животами. И в такой невероятно тяжелой обстановке они все-таки еще воспринимают это с юмором. Так, один старый еврей на вопрос О.: «Ну, как живете?» – ответил: – «Ну ну, мы уже настоящие социалисты!».

С председателем сельсовета (между прочим, женщиной) у него произошел такой разговор:

О.: – Ну как?

Пр.: – Ничего, ждем Моисея!

О.: – Для чего?

Пр.: – Чтобы он нас вывел из этого Египта.

Между прочим, у многих ответственных работников, даже членов партии, имеется скрытое скверное отношение к еврейским колхозам (тут не без антисемитизма), что выражается в плохом снабжении их.

Не вяжется все это как-то с той ослепительной стройкой новой жизни, которую сейчас наблюдаю повсюду.

Сейчас все заняты приездом турецкого правительства в С.С.С.Р. В честь них устраиваются пышные банкеты, парады и т. д. Обыватели в общем довольны, на улице можно слышать разговор: «Да, это не что-нибудь. Все правительство во главе с премьером в Москву на поклон приехало!». И в самом деле.

¹⁵⁹ Ідеться про батька автора щоденника Костянтина Сінькова.

13/V

Самый популярный человек в С.С.С.Р. сейчас, несомненно, Литвинов. Его речи на конференции по разоружению вызывают восторг. Они читаются вслух, отмечаются карандашами остроумные места и т. д. Появились его портреты. Чрезвычайно одаренный и тонкий человек. Газеты пишут, что ему не аплодируют, но слушают внимательней, чем кого-либо.

В связи с убийством Думмера вновь всколыхнулось предвоенное волнение. Говорят о тяжелом моменте, пробуют анализировать факт объявления приказов о явке на военную службу на повышенные строки. Но на жизни общей это не отображается. Слишком уже свыклись с мыслью о неизбежности войны. Подходы к этому разные.

Одни считают Красную армию сильнейшей армией мира как технически, так и по моральной боеспособности (и не без основания). Такие, как правило, презрительно отзываются о Польше (В первые же 2 дня в порошок сотрем).

Другие, не придавая кр. армии такого значения, считают, что в первые же дни войны революции вспыхнут во всех странах (на рабочий класс полагаются) и все закончится в нашу пользу.

Третьи же считают (таких правда весьма немного), что наша кампания заранее проиграна (преклонение перед за границей) по нашей слабости и что, мол, наше крестьянство воспользуется случаем устроить Вандею, разнесет наши 800 элеваторов – короче говоря, наше дело швак. Это мнение обывательских кругов населения. В партийных же кругах относятся к этому довольно угрюмо и не прочь в случае войны пойти на военный союз с какой-нибудь державой, о чем Радек весьма прозрачно намекнул в «Правде» за 10/IV 32 г. Упорно держиться слух о том, что наши продают К.В.Ж.Д. американцем за 1 миллиард долларов. Обывателю этот слух ужасно нравится, его передают с восторгом, считая это гениальным (Литвинов же – душка!) дипломатическим и стратегическим трюком.

10/VI–32 г.

Обыватель язвит сейчас по поводу разрешения свободной колхозной торговли. «Допланировались». Нормы хлебозаготовок значительно снижены против прежних, благодаря чему заготовленные машины (а их немало заготовлено) стоят без дела. Так ли это в самом деле – сомневаюсь. Но то, что на селе положение чрезвычайно тяжелое, – несомненно. Такого не упомнит история советской власти. Чем дальше от центра (от Москвы), тем тяжелее. На Украине есть места, которые оставляет население. В связи с этим вновь запахло военной опасностью. Америка прекратила свой вызывающий тон в отношении Японии, и у нас в высших кругах настроение скверное. Приехал из научной командировки с Дальнего Востока Н.Ч. Рассказывает много интересного. Армии там действительно немало сконцентрировано (что мы дураки, что ли) и настроение боевое. Н.Ч. между прочим имел беседу с Блюхером, и тот ему сказал, что вопрос о войне – вопрос

2–3-х декад. Поскольку этот строк прошел и ничего не слышно, надо полагать, что пока опять откладывается. На долго ли?

В Харькове гибель иностранцев, все больше немцы. Есть лояльные ребята, есть и сволочи. Интересный психологический момент. В машиностроительном институте, где я преподаю, есть три аспиранта-немца. Молодые ребята по 23–24 года. Между прочим, члены социал-демократической партии Германии. Они, конечно, были на демонстрации 1 мая и видели парад войск, от которого пришли в восхищение (немцы, их не переделаешь). Войска и в самом деле кого угодно удивят, если еще к тому же принять во внимание, что это только маленький харьковский гарнизон (одних танков около 100).

Черга за хлібом у тодішній столиці республіки м. Харкові у 1933 р.

Но потрясло их не это. Их потряс Рабочий полк авиахима, который принимал вместе с кадровыми частями присягу. Их социал-демократическая душонка никак не могла воспринять того, что правительство, которое железной рукой правит 6-й частью мира, в распоряжении которого такая огромная государственная машина, допускает чтобы гражданские граждане были вооружены, да еще собраны в полки, да еще кто – рабочие!, самые передовые, самые неспокойные граждане. Никак эти воспитанники страны Гинденбурга и Гитлера не могут осознать того, что у нас рабочий класс – и есть правительство. Теоретически они это понимают и признают, а вот впитать в себя это, принять это как должное – не могут.

Горбатого могила исправит.

19.16/VI 32 г.

О. рассказывает о своей беседе с А.Н. Рыковым по поводу его (О.) нового назначения членом комиссии вверенного Рыкову наркомата. Во время беседы Рыков много интересовался делами посевкомпании на Украине. Заметно, что интересуется весьма глубоко и переживает. Он говорит, что оппозиционный душок в нем чувствуется и сейчас, и чем интимней обстановка, тем больше, что видно из его редких замечаний. Но так или иначе, он упорно молчит и работает по своей отрасли. Рыков чрезвычайно умный и тонкий человек и, судя по его поведению, предан делу социализма органически, не в пример Троцкому. Ц.К. партии относится к нему (Рыкову) хотя и настороженно, но с большим уважением, и в вопросах дел вверенного ему наркомата ни в чем ему не перечит. Вплоть до того, что отменили постановления Ц.К.К.П.(б).У. о пересылке О. на работу в провинцию, по требованию Рыкова (отменили по требованию Рыкова).

19/VI-32 г.

Удивительно до чего серенькая в интеллектуальном отношении сейчас студенческая масса. До чего она не требовательная духовно и малокультурна. Средний студент свои свободные часы отдает главным образом просто ничего неделанью, редко спорту, еще реже чтению. Из развлечений больше всего пользуются успехом кино и цирк. Конечно, это не без причины. Трудно требовать у человека, который работает 14 часов в сутки, чтобы он еще находил время для более «изящного» и высококультурного времяпрепровождения, но так или иначе интеллектуальность здесь тоже играет роль. Состав студентов – главным образом из рабочих и крестьян, причем надо учесть то, что, скажем, из какого-нибудь села действительно развитого партия учиться не отпустит. Его оставляют секретарем ячейки, людей мало, и потому в институтах собираются или очень блатные личности, частенько просто тупые ничтожества, или ловкачи, которые еще хуже. Наш курс, который сейчас кончает еще... Рабфаковское ядро в общем самое сильное и по развитию, и академически, это набор 1927 года, но теперешний набор 31–32 г. просто приводит в уныние.

По академическим способностям студенты, почему-то, разделяются на две категории.

I категория: Прекрасно высказывается на собраниях, любит трескучие фразы и поминутно вспоминает 6 условий Сталина, активничает, обыкновенно недурно занимается по политэкономии вообще..., и как правило, тупой в математических науках. Мало ими интересуется, сдает зачеты с трудом и занят по... этими науками. Но тем не менее, специальность себе избирает обязательно инженерную. В институте 80% времени отдает общественной работе, на всякие заседания часто не нужные. Академическая учеба является делом второстепенным.

II категория: прямо противоположна. Соцеком интересуется постольку, поскольку надо сдавать зачет. Большую же часть времени отдает своей специальности, математике, физике, химии и т. д. Предста-

вители I категории (обыкновенно институтские заправилы) относятся к ним презрительно, называют их «академистами», «гнилыми интеллигентами» и т. д. Очень редко студент сочетает в себе и те, и другие свойства. Это бывают или исключительно способные и стоящие парни (опять так, должен подчеркнуть, что это главным образом бывшие рабфаковцы) или же очень ловкие особы с не совсем благополучным происхождением или прошлым. Надо сказать, что объединить учебу и активничанье, чтобы и то, и другое было хорошо, чрезвычайно тяжело физически и требует большей работоспособности и здоровья, ибо требует от нас очень много.

30/III 33 г.

Весна знаменательна тем, что только и говорят, что о хлебе. О том, что газетные столбцы заполнены только этим, и говорить не приходится. Постышев встряхнул украинскую партию весьма солидно. У меня такое впечатление, что нет такого крупного работника, который бы не побаивался его.

На селе, судя по рассказам приезжающих товарищей, творится что-то неслыханное. Крестьянин уперся и предпочитает подохнуть, но не покориться. Л.К. рассказывает случай, когда крестьянин, почти падая с ног, доплелся в сельсовет и заявил: «Більше терпіти не можу, ідіть копайте яму». В яме у него оказалось 50 пудов зерна. За день до этого у него умерла жена от голода и дети лежат опухшие. Голодающие крестьяне, пухнувшие (буквально) з голоду в огромном большинстве, имеют закопанное зерно, но не хотят его сдавать и не хотят работать. Невиданное в истории политическое сопротивление многомиллионного класса мелких собственников, сопротивление такое звериное и ожесточенное. Что-то будет.

Буксирна бригада під час хлібозаготівель у с. Ново-Красне Арбузинського р-ну (тепер Миколаївська обл.). Листопад-грудень 1932 р.

Ц.К. укр. компартии работает, как динамомашина. Мне иногда приходится поздно ночью проходить мимо него. Почти все окна открыты и кажется, что если подойти ближе, то услышишь гул, как от машины. Это просто величественно и вселяет надежды. Говорят, что заседания политбюро назначаются на 12 часов ночи.

Жизнь невыносимо тяжела. Народ угрюмый, ожесточенный, какой-то, я бы сказал, пассивный. Работает не за страх, а за совесть, очень небольшая прослойка. Большая же часть делает вид, что работает, и очень много трепется. Трепня вошла в плоть и кровь. С ответственностью могу сказать, что партия выносит гигантское предприятие реконструкции только на своих плечах.

31/III 33 г.

Очень трудно писать подобные заметки. Огромная опасность впасть в ошибку. Дать неверный анализ. Тем более, что я сам себя ловлю на том, что часто меняю мнения. Так, еще год назад я считал, что крестьянин является жертвой политики партии, план которой (в отношении сельского хозяйства) был рассчитан на небольшую кучку энтузиастов. Теперь я твердо убежден в том, что крестьянин оказывает упорное политическое сопротивление, граничащее с контрреволюцией. Виной тому (многим ошибкам) наша малая осведомленность. Мы знаем о том, что делается на селе со слов знакомых очевидцев, из которых каждый толкует по-разному. Местные газеты изобилуют общими местами и совершенно не представляют интереса. Единственные газеты, которые можно читать, это московские «Правда» и «Известия».

Очень хочется педантично и четко работать, но в наше время не представляется никакой возможности. Совершенно невозможно установить твердое расписание своего дня, ибо не знаешь, что будет завтра. 75% времени уходит на переговоры, заседания, совещания, раз-

Показова розправа над непокірними.
Фото з кримінальної справи Миколи Боканя. 1933 р.

личные переделки планов, программ. Это вошло в систему и страшно утомляет, не говоря уже о непродуктивности этого. Очень прижилось слово «поломать». Каждый день что-нибудь «ломают»; ломают программу, проект какого-нибудь мероприятия, расписания лекций и т. д. И что самое странное, что все понимают это, и все же создать систему не могут.

1/IV 33 г.

Опять про село. Приехал В.Л. рассказывает интересные вещи. Люди умирают каждый день, по 2–3 чел. Едят отход буряка от сахарных заводов. Мякину вплоть до древесных опилок. И все-таки в ямах есть закопано зерно. В близлежащем колхозе, который выполнил план, обстоит все благополучно, даже не голодают. В.Л. отмечает, что несмотря на убийственный голод и большую смертность – антисоветских настроений не наблюдается. Даже наоборот, в разговорах проскальзывают такие нотки, что вот, мол, мы наказываем за свой собственный саботаж. Очень хотят сеять хлеб, но сеять нечем. Надо полагать, зерно свезут.

5/IV.

В январе мне пришлось быть в Москве. Первый раз за 4 года. Красная всесоюзная столица сперва меня ошеломила, своим грохотом, огромным движением, потом не понравилась. У провинциального обывателя (особенно с юга) есть одна идея, одна цель. Это обязательно «устроиться» в Москве. «Устраиваются» всеми возможными способами. В результате в Москве, что называется, некуда присесть. Сколько этот город пожирает народных средств, уму не постижимо.

Московский обыватель встает рано утром, с дракой втискивается в трамвай и едет куда-нибудь на другой конец города в какой-нибудь знакомый распред, где что-нибудь «дают». Оттуда он едет в другой распред. Это ему кто-то по телефону сообщил, что там тоже, что-то дают. Службе отдается времени мало, а больше устраиваются дела личного порядка. Выписать какую-нибудь тетю, устроить какого-нибудь дядю. Создаются должности, без которых это учреждение вполне могло бы обойтись. А так как этих дядь и тетя вливается в Москву десятки тысяч, то для их обслуживания возникают новые магазины, учреждения и т. д., без которых Москва также могла бы обойтись. Эти дяди и тети, занимаясь в основном доставанием и запасанием, весьма хладнокровно относятся к культурным ценностям Москвы: театрам, музеям и т. д., а довольствуются киношками.

Рублевая публика, создающая в Москве безлабернейшую толчею и занимающая все щели домов, как клопы [дописано олівцем – Я.Ф.]. Театры и музеи посещают главным образом приезжие, и экскурсии, переплачивая бешеные деньги за билеты спекулянтам. Экскурсантов первым делом поражает то, что на 10 встречных прохожих на улице – 8 идут с кошелочками. В Москве живет три миллиона народу, из которых нужны, по-моему, (то есть, рабочие заводов, работники централь-

ных учреждений и т. д.) не более одного миллиона. 2 миллиона сидят паразитом на шее советского союза, пожирая огромное количество средств, в которых отказывают населению индустриальных районов. Зло охватывает, когда видишь, что в Москве всякая шваль, какойнибудь спасшийся от посылки на село счетоводишка половину пайка получает белым хлебом, в то время, как донбасский шахтер, без работы которого не смогут работать заводы, не смогут работать пекарни той же Москвы, – этот шахтер голодает так, как никогда не голодал.

Для нашей страны, страны гигантских новостроек, неслыханного в истории революционного производственного героизма, страны, на которую испугано и со злобным удивлением смотрит весь капиталистический мир, для нашей страны такие парадоксы характерны. Ни за какие блага я не поеду в Москву. Недостойно для трудового интеллигента лететь на белый хлеб и вести тот образ жизни, какой ведет большинство москвичей. Слишком много нашего брата топчется около этого теплого и «культурного» места. Предоставляя другим, часто малограмотным, но подлинно советским гражданам, сидящим на окраинах выносить реконструкцию на своих плечах. Надо думать, что партия дела этого не испортит.

10/IV 33 г.

Раскрыта Г.П.У. контрреволюционная организация по вредительству электростанций и строек. Газеты переполнены этим. Г.П.У. – это не люди, а какие-то черти в военных формах. Аппарат, работающий как часы, и по-моему, превосходящий по своим качествам все политически охраняемые учреждения других стран. Хотя и имеется глубокая разница между ними. Откинувши все надстройки, как то прекрасное снабжение, огромные привилегии, теплые места и т. д., Г.П.У. работает на фундаменте чекистских традиций, являясь подлинным оком революции. Я думаю, что не ошибусь, если заявлю, что Г.П.У. – это один из отделов ЦК партии. В этом и есть его особенность. Полиция капитал. стран является наемником правительства, а Г.П.У. является органом Комун. партии. В.Ч. является типичным чекистом. Он в беседах со мной посвящает меня (в пределах возможного) в то, как им приходится работать. Сейчас, например, Г.П.У. принимает активнейшее участие в посевкампании и работают буквально днем и ночью. И по-моему, они делают гораздо больше, чем командированные на село рядовые партийцы, ибо система и дисциплинированность их работы чрезвычайно велика. Это люди регламента и минут, у них слова «нет» не существует, у них все получается.

13/IV 33 г.

Весь культурный мир Харькова взволнован трагическим событием: застрелился писатель Хвильовый, являвшийся, несомненно, крупнейшим художником слова среди украинских писателей. По поводу его смерти ходят самые различные слухи и мнения: говорят, что его застрелили, что он не выдержал «московско-постышевского» нажима

и т. д. Я мало значения придаю этим мнениям. Считаю, что эксцесс был следствием внутреннего конфликта. По поводу сказанного Постышевым о том, что культура на Украине идет под лозунгом «Национальная по содержанию и интернациональная по форме» (буквально), по поводу этого в литературных кругах острят словами Кулиша, что мол: «Тетя Мотя заговорила». Острота меткая, но я все же думаю, что если тетю Мотю в данном случае олицетворяет Постышев, то она (тетя Мотя) далеко не плохая женщина, и в данное время поговорить ей на Украине не вредно и своевременно.

15/V 33 г.

Когда идешь поздно вечером домой, то под каждым крыльцом видишь сидящих оборванных крестьян. Это они пришли в город за хлебом. Неслыханное бедствие эти крестьяне, часто они умирают прямо на улице, особенно дети. За городом в бараках красный крест собрал 200 детей, из которых каждый день умирают 20–25 человек. Вчера видел, как у нас под воротами умирал мальчик лет 12–13.

Голодні діти на вулицях Харкова. 1933 р.

Я вспоминаю, как полтора-два года назад мы, студенты, ездили в колхоз работать на поле. Работали весело, с песнями и шутками... На поле появилась кучка крестьянских парней, которые, изучая семечки и поглядывая на нас, – лениво переговаривались. Мы им задали вопрос, почему они не работают и почему вообще на поле ни одного крестьянина, кроме колхозного начальства, не видно. Один из них ответил: «Ви за нас попрацюєте!», – остальные засмеялись. Это был смех непримиримого врага, который вызвал во мне бурю возмущения и ненависти. И как же теперь этот побежденный и вымирающий враг жалок и ужасен в своем голодном нашествии на город. В каком идейном недоумении растерянности я нахожусь сейчас. С одной стороны,

я не могу простить тем парням их смеха, с другой стороны, я не могу без содрогания смотреть на умирающих детей. Интуицией я чувствую, что нужно делать так, как говорит Постышев, но одной интуицией мне мало, мне нужна четкая формулировка совершающегося. Газеты и собрания, безусловно, этого не дают. Нужен авторитетный товарищ, который бы в интимно-дружеской беседе привел бы мои мысли в порядок. Таким мог бы быть мой отец, но он почему-то предоставляет мне докапываться самому. Может быть, это и лучше.

22/VIII 34 г.

Рылся в ящике и наткнулся на эту тетрадь. Не писал целый год. Прочел с большим интересом. Считаю, то нужно продолжать. Постараюсь в двух словах охватить все, что было за год замечательного.

Огромный урожай и непреклонная политика партии сделали свое дело. Сейчас если еще не все налажено, то во всяком случае жить значительно легче и (это самое главное) чувствуется, что построенная система стоит на невероятно мощном фундаменте. Страна имеет мощную индустрию, защищена мощной самой сильной в мире армией, и правительство пользуется безмерным уважением [м] и даже, пожалуй, преклонением со стороны граждан. Думаю, что не ошибаюсь в оценке. Весь этот год был отмечен победами. Радостно читать газеты. Весь мир, все страны открыто признают наше превосходство. Начиная с наших полярных экспедиций и кончая спортивными мировыми рекордами и харьковскими патефонами.

Родина фотографа-аматора із Батурина на Чернігівщині Миколи Боканя, яка була зруйнована Голодомором. На фото напис: «Сім'я, яких на світі багато і які страждають безцільно».

Был я не селе в великую осень 1933 года. Сам все видел и как умирают, и как работают. Удивительно, как пребывание там привело мои мысли в порядок. Сейчас спокоен. Очень хочется подольше жить, что-

бы побольше видеть. Я теперь не сомневаюсь, что первый стратоплан полетит из нашей страны, я ясно ощущаю, сколь неограничены наши возможности.

Я начал учиться [в] 1 году пятилетки (первой) и окончил в последнем. Являюсь, так сказать, детищем I пятилетки. Теперь работаю. Работать очень хочется.

Харьков уже больше не столица, здесь теперь значительно тише. Город похож на добродетельную старую деву. Строго затянут в асфальт. Кружевные воротнички из цветочных клумб, подчеркнута чистота и размеренность в движении. Для работника научного труда лучшего города не найти.

Очень хочется хорошо работать. Вот это прелюдия к 34–35 уч. году.

Дальше буду отмечать всякие собрания: как крупные, так и мелкие, как хорошие, так и досадные...

Державний архів Харківської обл. – Ф. Р-6452. – Оп. 1. – Спр. 5276. – Арк. 159а–159у.

Іменний покажчик

- Александров Григорій 74
Алешко Василь 277, 278, 291
Амбурх 103
Андреєв А.А 264, 265
Антоненко-Давидович Борис 268,
270, 271, 273–275, 283, 284, 291
Арагон Луї 290
Астров 259
Бака Віталій 30
Балабай 173, 174
Балахнін 243, 258, 261
Баришполець Юхим 15, 179
Белінський 255
Бендак 97
Берлачов Б.М. 165
Бедний Дем'ян 186, 200, 285
Бистрюков 235
Білецький О. 279
Білич Василь 140
Білоус Віра 116, 137
Білоус Марія 122
Білоус Нестор 4, 5, 7–13, 15, 18, 22,
24–26, 28, 114–116, 152, 160, 189
Білоус Петро 155
Білоус П.Н. 119, 120
Білоуський Микола 8, 33
Блакитний В. 276, 291
Блюхер Василь 333
Божко М. 45
Бойко Діана 29
Бондаренко 43, 253
Борисенко В.К. 28
Браверман 261
Брюс 92
Бугаєнко 134, 135, 145, 148, 150
Булак-Булахович Станіслав 128
Булович 109
Бунаков 76
Бутенко Микола Федорович 183
Бутенко Пилип 13, 174
Бутенко Трохим Кіндратійович
135, 182
Бухало Лаврентій Іванович 177
Бухарін Микола 234, 235, 306
Буценко 66
Вагнер 102
Варшавський 92
Василенко Володимир 16
Верещинський 103
Верьовка Григорій 291
Винниченко В. 280
Виноградський Анатолій 94, 100,
101, 102, 103, 104
Виноградський М.Г. 91, 102
Вишинський 211
Вільгельм II (імператор
Німеччини) 119
Вітковський 239
Волков 316
Волков І.Г. 165
Волобуїв П.Ю. 281
Воловик 85
Вольтер 254, 260
Врангель Петро 127, 149
Врублевський 96
В'ятрович Володимир 30
Гаврилов 275
Галушко М.М. 54, 77, 78
Гарбуз Т.П. 281
Гевал О.В. 91, 92
Гегель 217,
Генріхов Сергій Павлович 45
Герцен О.І. 268, 269
Гете Йоганн 261, 264

- Гімельштайн 70, 71
 Гінденбург Пауль фон 240, 334
 Гінзбург А.М. 165
 Гітлер Адольф 240, 334
 Гляйхенгауз 258
 Гольфман 119
 Горгуль Гнат Семенович 11, 163, 165, 170
 Горгуль Самійло 169, 180
 Горецький 95
 Горький Максим 41, 42
 Готшалк 86, 100, 101,
 Гриневич Людмила 30
 Грицай А.П. 19, 51, 70
 Гришин 191
 Грінченко Борис 314
 Громань В.Г. 165
 Груднина Василь 126
 Грухоль 102, 103
 Грушевський М. 280
 Губенко Павло (Остап Вишня) 232, 292
 Гуревич 302
 Гюго Віктор 193, 194
 Даниленко В.М. 28, 29
 Демченко 206, 232, 242, 261
 Дем'янова Євдокія 173
 Дем'янов Григорій 173
 Дем'янов Ларіон 12, 171
 Дем'янов Максим 173
 Денікін Антон 149
 Дергач Лука 101
 Деренько Онуфрій Климович 11, 166
 Деренько Пилип 120, 125
 Дроздовський І.О. 45
 Добровольський 233
 Донцов Дмитро 312, 327
 Дорошевич Ол. 314
 Доценко 96, 98, 107–110
 Дудолатко 8, 33
 Думмер 333
 Дуплінат Василь 182
 Дуплінат Герасим 182
 Духовний 134
 Дьяков 65
 Енгельс Фрідріх 211, 249
 Євфименко 72
 Єгоренко С.Л. 80
 Єсенін 21, 241
 Єфімов 90
 Жумба 97
 Завітій Богдан 30
 Заволока Дмитро 6, 13, 14, 16, 19, 21, 24, 25, 27–29, 190–192, 221, 226
 Заволока Іван 202, 207, 229, 231–235, 245, 246, 248, 260
 Заволока Ольга Петрівна 190, 199, 202, 205, 207, 212, 216–219, 223–225, 227, 229, 230, 235, 236–238, 241, 244–250, 256, 258, 260, 263,
 Заворотний 101, 102
 Залкінд Л.Б. 165
 Замрига Єв. Г. 109
 Засада Євдокія 23, 311, 313
 Затонський Володимир 261
 Зінов'єв 71, 73
 Зінченко Олександр 30
 Золотар 120, 135
 Золотар Павло 11, 153, 158
 Золотар Филімон 180
 Зубрицький 96
 Іваниця 77
 Іваніцький 93, 107
 Івасенко 271, 283
 Ільїн 27, 250
 Каганович Лазар 27, 250
 Казанська Анна 225
 Калекіна О.П. 253
 Калихоч Пилип 26, 183
 Калнін Ян 49, 55, 56, 58, 64, 65
 Карбаж Йоанна 29
 Карл I (імператор Австро-Угорщини) 119
 Каутський Карл 39
 Киричок Ів. Ан. 145
 Кихач Василь 182
 Киченко 74
 Кібець 88
 Кіров Сергій 4, 329
 Кічкін 50, 69, 72, 76
 Кліманов 261
 Клоченко А.Г. 86, 89, 95
 Клоченко В.Д. 89
 Коваленко Леонтій 12, 171
 Коваленко Никанор 139
 Коваленко О. 325
 Коваленко Олексій Хар. 173
 Коваленко Поліна 153
 Коваленко Федір 126, 141

- Ковалько 50, 69
Когут Андрій 30
Кокін С.А. 28, 29
Колесник Андрій 134
Колесник Іван Трохимович 164
Колесник Яків 134
Колос 271
Колянда Андрій Дмитрович 11, 134, 165
Коляда Максим 140
Коляда Савелій 122, 125
Коник 44, 67
Коржов 25, 50, 68
Корнатовський Ігнатій Деонисович 101, 110
Коробков 66, 77
Короленко 250, 251
Коротя Василь 15, 179
Коротя Петро 15, 179
Косіор Станіслав 27, 33, 250
Космачов Сергій Дмитрович 49, 67, 73
Костенко Микола 185
Коцур Юлія 30
Кошман Іван Васильович 91
Кравченко Карпо 12, 171
Кравченко Павло Никанорович 173
Кравченко Степан Федорович 11, 166
Кравченко Трофим Степанович 172
Крайній 300
Красніцький 265
Кривцун 120
Кубрачка Марія 149
Кузьменко 35, 44, 72, 74, 76, 79
Куйбишев Валеріан 233
Кулаєнко Степан 134, 138
Курдюмов 73
Курило Олена 279, 283
Курін 72, 74, 76, 79
Лабунський І. 80
Ладигіна С. 152, 153
Лапченко Микола 12, 171
Лапченко Мотрона Демидівна 164
Лапченко Олексій 158
Лапчинська Н.В. 28, 30, 116
Левадний 50, 68
Ленін Володимир 6, 119, 133, 179, 197, 199, 204, 207–210, 221, 235, 249, 270, 306, 327
Лис Анна 101
Лисенко 161
Литвинов Максим 333
Ліман 75
Ліхтін 165, 166
Ломоносов 255
Любченко Аркадій 21,
Мазепа 312, 327
Мазин 317, 326, 328
Мазуренко 248
Макаров 239
Макеєв 76, 77
Мальцев 75, 78
Мар'єнко 129
Маркс Карл 204, 215, 249
Марочко В.І. 12, 15,
Мартинюк 149
Масюк П. 283
Махно Нестор 128
Мачула А.С. 116
Мачула Кирило 13, 174
Мачула Мартин 178
Мачула Осип 177
Мачула Остап 173
Мачула Пилип Олексійович 7, 11, 136, 138, 158, 164, 166
Мачула Савелій 140, 160
Мачула Ф. 134, 175, 177
Мачула Фома 173
Маяковський 21, 241
Межерицький Ігор 126
Межерицький Петро 164
Мейер Курт 113
Микола II (імператор Росії) 118
Михайлов (Лапинський) 305, 307, 308
Мінер 95
Міяцький Микола 69
Мовчан Ольга 12, 15
Молотов В'ячеслав 220, 233, 234
Монастирська 258
Моргун А. 152
Моргун Леонтій Григорович 168, 172
Моргун Микола Іванович 11, 158
Моргун Микола Лаврентійович 173
Моргун Михайл Іванович 163, 170
Моргун Савелій Аксентійович 11, 146, 152, 153, 165, 166, 169, 170
Морчаков Ю.К. 95
Мрачковський 106

- Мусульбас 232, 242
 М'який Тихін Захарович 166
 Нагорний Григорій Зіновійович 163
 Наливайко Олексій 4–6, 18, 20, 21,
 23, 26, 29, 310–312, 318, 322, 327
 Народецька 205, 239
 Несміян Гордій Якимович 126
 Несміян Остап 140
 Несміян Трохим Семенович 143
 Нестройкова 27, 75
 Ніготь Іван 12, 171
 Ніготь Федір Пилипович 11, 152,
 153, 166
 Ніготь Яків Андрійович 173
 Ногтев 129
 Носик 78
 Носов В.К. 165
 Овчаренко Мотрона 146
 Овчаренко Сергій 11, 158
 Овчаренко Федір 123
 Овчаренко Яків 135
 Олесь О.О. (Кандиба Олександр)
 280
 Островський 103, 105
 Острияниця Яків 312, 327
 Охрименко 201
 Пасько 70
 Пасько Григорій 50
 Пасько Іван 74
 Петлюра Симон 119, 128
 Петровський 86
 Петрушанський 254
 Петунін К.Г. 165
 Пиріг Р.Я. 28
 Пінчук Іван 215
 Плеханов Георгій 204, 211, 212
 Плугін 50, 68
 Подольський 108, 109, 295
 Подюк Галина 112
 Помазановський 49,
 Попов О.І. 278
 Постишев Павло 27, 242, 243, 250
 Потікун 124
 Похолович 89
 Притула Петро 125
 Прудон 218
 Пурмалет 66, 70, 71
 Пушкарський Афанасій 124
 Рабле 260
 Радек 333
 Радченко Василь 24, 27, 31, 42,
 54–57, 59–85, 89–91, 94, 96, 100,
 104, 111
 Радченко Віра 54, 57, 61, 84, 87,
 95–100, 102, 106, 108, 112, 113
 Радченко Діана 54, 57, 61, 62, 79, 83,
 96, 97, 99, 102, 103, 107, 113
 Радченко Ельміра 55, 57–62, 64, 65,
 81–84, 92, 95–98, 100, 102, 107,
 108, 111–113
 Радченко Олександр 5, 6, 8, 9,
 12–14, 18, 19, 20, 23–25, 27–29,
 31, 32, 53, 55, 59, 86, 97, 101
 Рамзін 161
 Рапон 59
 Ребров Олександр 115
 Ренський Віктор 77
 Риков О.І. 235, 306, 335
 Рильський Максим 279
 Рубенов 244, 245
 Рубін І.І. 165
 Рубінчик 70, 77
 Русанов 119
 Савостьянов Олександр Павлович
 168
 Самброс Зінаїда 271, 297
 Самброс Юрій (Георгій) 4–6, 8–10,
 17, 20, 22, 23, 28, 267–270, 287
 Сапов 191
 Северирнів Антон 136
 Сен-Сімон Анрі 218
 Сердаковський Семен Іванович 233
 Силко 85
 Симоненко 73,
 Сіньков Костянтин 329, 332
 Сіньков Михайло 4, 5, 15, 17, 28,
 29, 329, 330, 331, 332
 Скларов 314
 Скрипник М.О. 274, 275, 276, 283
 Скрипник Олександр 29
 Скоропадський Павло 119, 312, 327
 Слабенко Д.С. 295
 Сліпанський 270
 Сліпий Епіфаній 126
 Сова Роман 134, 135, 160
 Сова Федір Логвинович 8, 148
 Сокальський 92
 Соколовський А.Л. 165
 Соловійов Володимир 53
 Сорока Міхей 11, 158

- Сороколат 8, 33
Сталін Йосип 5, 10, 15, 22, 27, 33,
116, 191, 201, 213, 221, 228, 233–
235, 249, 250, 269, 272, 273, 276,
282, 284, 285, 305, 306, 335
Стасюк О.О. 24, 25, 28
Стахейко Ф.Г. 71
Стеблянко Олександр Іванович 291
Степаненко 66, 80
Степанова 89
Суворов Вл. Ів. 42
Суен 218
Сулима Микола Федорович 280,
281, 283
Суханов 232
Суханов Н.Н. 165
Сухарда 95
Тайтельберг М.С. 165
Танцура Зиновій 153
Танцура Макар 122
Танцура Матвій Никифорович 11,
158, 166
Танцура Олена 164
Татаринів 103
Тараненко 109
Тарон 327
Терплицев Микола 101
Тиліщак Володимир 8, 10, 30
Титов Григорій Іванович 168
Титов Кіндрат Миколайович 168
Ткаченко 76
Ткачов 18, 50
Ткачов Леонтій Петрович 24, 50
Товбін 234
Толстой Лев 36
Толстоужський Микола
Миколайович 70
Топчій Олексій 37, 38
Требунь І. 152
Троцький Лев 119
Файзуліна Людмила 30
Файзулін Ярослав 1, 2, 29, 30
Феденко Панас 312, 327
Федербуш Дорота 4–6, 19, 20, 22,
27, 29, 299–302
Фейербах Людвіг 211
Фільштинський 239
Фін-Брютаєвський А.Ю. 165
Фрідман 104
Фрідман Шері 104, 105
Фроймович 248
Фур'є 218
Хаїт 261
Хвиля Андрій Ананійович 261, 323
Хвильовий Микола (Фітільов) 20,
21, 241, 275, 276, 277, 278, 283
Хомик 93, 103
Хрома Євгенія 88
Хромов Анатолій 30
Циганок Андрій 159
Циганок Кузьма 11, 166
Циганок Марія Семенівна 164
Циганок О.П. 187
Чепіга Савелій Гордійович 171
Чепіга Савелій Мих. 140, 152, 153
Четверик Андрій 152, 153
Четверик Іван Родіонович 11, 166
Чубар Влас 15
Чуєв Антон Савелійович 12, 166,
171, 187,
Чуждан 24, 69
Чуждан Марія 25, 51, 71
Чумак Іван (Іван Яворський) 300
Чупринка Григорій 280
Чуркін 129
Шабалтас Фадей 177, 178
Шабліга (Шаблін) Михайло 106,
108, 109
Шаболтас 119
Шаповал Ю.І. 28, 30
Шевченко Петро Федорович 83
Шевченко Тарас Григорович 259
Шейман 92
Шенфельд 265
Шер В.В. 165
Шерстюк Ніна 272
Шмідт О. 105
Шуйський Ігор 29
Щербініні 50, 68
Юдін 160
Юрченко 8, 33, 34
Якубович М.П. 165
Ярмоленко 314
Ярославський Е. 207

Географічний покажчик

- Австрія 117, 119
Америка (США) 242, 315, 333
Англія 117, 240
Аннівка 9, 124, 151
Базаліївка 120, 122, 124, 125, 130
Балаклея 13, 172
Балтський р-н 310, 322
Бараші 24, 195
Барашів 195
Барашівський р-н 193, 194, 197
Бахмач 224
Бедриківці 112
Бейпін 240
Бельгія 117
Бердичів 127
Бессарабія 105, 108
Біла Церква 246
Білгород 297
Білосток 127
Білоцерківський р-н 245
Бобриня 24, 195
Болгарія 119
Борзна 224
Борислав 299
Бориспіль 5, 13, 16, 190, 191, 203, 211, 225, 248
Брест (-Литовський) 119, 127
Булацелівка 178
Бурлуцьке 129
Бурлуцька волость 129, 130
Бурлуцький роз'їзд 125
Бухарест 105
Варовці 93
Василенкове 125, 130, 146
Велика Бабка 36, 39, 45, 49, 50, 51, 67, 68, 69, 70
Великописарівський р-н 44
Вінниця 91, 92
Вовчанськ 32, 46, 54, 56, 77, 80
Вовчанський повіт 129
Волохове 126, 130
Воронеж 97
Воронезька губ. 131
Ворскла 270
Галичина 86, 95, 100, 101
Ганновер 113
Граково 120, 121, 125, 130, 162, 170, 175, 179
Григоріополь 23, 311, 313,
Гришинський р-н 38, 41, 149, 281
Городок 31, 89, 90, 98, 101, 103, 105, 108, 112
Далекий Схід 271, 333
Дніпро 127, 203, 206, 215, 218, 261, 324, 325
Дніпропетровськ 239, 249
Дніпропетровщина 10
Дністер 87, 95
Донець 72, 81, 178
Донецька обл. 38, 41, 43, 149, 154, 159, 181, 186, 281, 283, 306
Есхар 84, 178, 181
Євпаторія 224, 225, 281
Європа 14, 46, 47, 327
Єгипет 332
Єсентуки 244, 248
Жмеринка 127
Заоскілля 177
Західна Європа 215
Західна Україна 300, 315
Збруч 94
Звенигородка 127
Звенигородщина 212
Зміїв 116, 119, 123

- Зміївський р-н 170
 Знам'янка 249
 Золотоноша 194
 Ігарка 116
 Ізюм 235, 237
 Іллінці 135, 137
 Казалинськ 329
 Камишлов 268
 Кам'янець-Подільська обл. 87
 Кам'янець-Подільський 86, 88, 91,
 95, 96, 100–102, 104, 105, 107,
 110, 128
 Кам'янець-Подільський окр. 101
 Кам'янець-Подільський р-н 31
 Канів 194
 Катеринославська губ. 127
 Керч 128
 Китай 56, 230, 240
 Київ 4, 8, 10, 12, 14, 15, 20, 24, 25,
 28, 29, 30, 100, 119, 126, 127, 190,
 191, 197, 202, 205, 207, 212, 215,
 217, 218, 222–225, 227–229, 231,
 235, 237–239, 242–245, 247–249,
 254, 262, 263, 265, 267, 271, 272,
 300, 305, 307
 Київська обл. (Київщина) 5, 13, 15,
 24, 191, 213, 220, 222, 243, 245
 Київська округа 35, 37, 40, 147
 Кисловодськ 246
 Кицівка 13, 45, 121, 125
 Киянне 24, 195
 Коломия 95, 100, 101
 Комі АРСР 191
 Комсомольськ-на-Амурі 271
 Конотоп 224
 Конотопщина 201
 Копичинці 87
 Коробочкине 123, 125, 126
 Кочеток 60, 76, 125, 133
 Крамчанка 44
 Красноярський край 116
 Кременчуцький р-н 310
 Кривий Ріг 89
 Крим 208, 224
 Кузьмин 93, 97, 98, 106, 110
 Кузьмінська Слобідка 110
 Кулаківка 57
 Куп'янськ 97
 Ландгенхаген 113
 Леб'яже 4, 7, 9, 18, 114, 116, 119–
 128, 130, 132, 145, 152, 156, 157,
 178, 183, 304
 Леонідівка 69, 72, 81
 Липники 117
 Липці 23, 297
 Литва 141
 Лісоводи 112
 Ломжинська губ. 117
 Лондон 327
 Люботин 287
 Людвиполь 90, 106
 Львів 10, 86, 91, 272
 Львівщина 299
 Малинівка 132
 Манчжурія 56, 240
 Маслівка 124
 Матвіївка 93
 Миколаївка 123, 124
 Миколаївська обл.
 (Миколаївщина) 201, 336
 Миргород 262
 Мінськ 117
 Мозир 128
 Молдова 311
 Молдова (село) 48, 63
 Монголія 141
 Москва 15, 19, 21, 23, 37, 52, 118,
 158, 242, 264, 290, 302, 332, 333,
 338, 339,
 Мохначі 76, 79, 81,
 Німеччина 92, 94, 98, 108, 111–113,
 117, 119, 127, 215, 222, 240, 315,
 321, 334
 Ново-Бурлуцьке 9, 151
 Новоград-Волинський 127
 Новогруд 127
 Н. Яблонець 24, 195
 Одеська обл. (Одещина) 42, 310, 316
 Олександрівськ 127
 Омельник 310
 Омськ 23, 297
 Остапківці 93
 Охтирка 31, 270, 271, 272, 286
 Охтирська окр. 44
 Пасицели 328
 Перейма 321, 322
 Перекоп 128
 Перемишль 91
 Петроград 119

- Петроковська (Пйотроковська) губ. 117
- Печеніги 15, 73–75, 119, 121–125, 129, 130, 140, 141, 157, 168, 169, 172, 173, 176, 179, 187
- Печенізький р-н 4, 9, 31, 114, 151, 157, 170, 304
- Писарівка 18, 57, 68
- Поділля 92, 97, 156
- Полтавська губ. 186
- Полтавська обл. (Полтавщина) 18, 52, 186, 209, 310
- Польща 20, 29, 126, 127, 141, 204, 307, 333
- Проскурів 89, 128
- Пруссія 127
- Пушкарне 120
- Пушкарці 124
- П'ятицьке 47, 60, 73,
- Равка 117
- Рибинськ 271, 272
- Рим 327
- Рокитне 249
- Росія 23, 92, 117–119, 130, 199, 279, 324
- Румунія 98, 105, 296
- Салтів (Старий Салтів) 34, 42, 43, 57, 74, 76–78
- Сатанів 96, 98, 102, 103
- Севастополь 97, 128
- Сибір 21, 89, 145, 296, 297, 317, 323, 325
- Сиваш 128
- Симинівка 8, 33
- Синельникове 127
- Сімферополь 128
- Слобідка 112
- Слобожанщина 267
- Сміла 194
- Соловки 21, 145, 317
- Сочі 246
- Ставропольський край 191
- Станіславів 86
- Старо-Костянтинівка 127
- Суми 267
- Сумська обл. 267
- СРСР (Союз РСР, Радянський Союз) 5, 10, 15, 16, 23, 36, 39, 115, 116, 133, 162, 193, 194, 201, 208, 211, 215, 230, 240, 242, 268, 279, 286, 293, 300, 312, 321, 339
- Таганка 124, 156, 185
- Таганрог 127
- Тараща 127, 194
- Тернопіль 91, 127
- Тирасполь 202
- Тростянець 9, 267
- Туреччина 119
- Угорщина 88
- Узбекистан 329
- Україна 1–6, 9, 10, 12–19, 28, 29, 32, 33, 38, 41, 48, 50, 52, 53, 63, 68, 71, 87, 113, 116, 119, 126, 130, 139, 151, 158, 166, 179, 189, 191, 194, 213, 220, 228, 240, 242, 259, 260, 265–268, 276, 297, 298, 300, 301, 303, 308, 309, 312, 313, 315, 319, 320, 324, 327–329, 331, 333, 335, 340,
- Умань 89
- Ферната (Фернатія, Кармалюківка) 18, 310, 312–318, 320, 322, 323, 325–327
- Феодосія 128
- Франція 98, 117, 215, 222
- Харків 5, 18, 19, 22, 23, 29, 37, 48, 50–52, 59, 61, 64, 66, 68, 69, 72, 73, 80, 84, 126, 129, 138, 145, 151, 152, 155, 169, 172, 173, 176–178, 181, 182, 185, 205, 224, 235, 237, 242, 243, 248, 259, 267, 269, 270, 275–277, 286, 288–295, 297, 300, 305, 329, 330, 334, 339, 340, 342
- Харківська обл. (Харківщина) 4, 6, 7, 9, 11–13, 15, 17–22, 25–29, 31, 32, 114, 158, 184, 189, 194, 301, 304, 309, 314, 329, 342
- Хмельницька обл. 31
- Хотин 86
- Хотімля 8, 13, 33, 34, 36, 37, 38, 45, 50, 51, 56, 57, 62, 63, 68, 70, 72, 73, 76, 77, 79, 80
- Челябінська обл. 268
- Чернівці 86
- Чехія 23, 37, 47
- Чигирин 194
- Чорне море 224
- Чугуїв 13, 20, 45, 47, 54, 60, 69, 73, 120–123, 125–127, 129, 141, 152, 162–167, 169, 172, 178, 179

Чугуївський р-н 31, 114, 170
Щербаков 271
Юзефполь (Людвинівка) 101
Юзівка 127

Японія 56, 240, 333
Ярмолинці 87, 96, 103–105
Ярослав 91

Науково-популярне видання

**«РЕПРЕСОВАНИ» ЩОДЕННИКИ
Голодомор 1932–1933 років в Україні**

Упорядкування, вступна стаття, загальна редакція
Ярослава Файзуліна

Підписано до друку 10.12.2018
Формат 60x100/8. Умов. друк. арк. 24,42.
Обл.-вид. арк. 18,1. Друк офсетний.
Наклад 1000 прим. Замовлення № ДФ-794.

Виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.